शुक्लयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता ।

माध्यन्दिनीयां शाखाम् अनुसृत्य ।

श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्यसहिता ।

पण्डितकुलपतिना बि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम्

गोवर्द्धनयन्त्रे

मुद्रितः ।

इं १९०८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট।
প্রিণ্টর—শ্রীগোবর্দ্ধন পান
৮০।১নং মুক্তারাম বাবুর ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

Jibananda Vidyasagara B.A.

श्रीजीवानन्द विद्यासागर

শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর

वाजसनेयिसंहितामन्त्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

इति मन्त्राणां सूची समाप्ता।

अथ सर्वानुक्रमणिकोक्तं छन्दो दैवतमार्षम् ॥

अथातश्छन्दोदैवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा। सर्वा ऋच आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च। स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वेदेवाः। कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः सन्नास्य मनसि देवतं ततो हविर्गृहीतं देवतामनिज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते। स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सोऽमुष्मिंल्लोके देवैरपीड्यते ॥ तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः। मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥ मन्त्रार्थ-

स्नानात् विधूतपाप्मा नाकमभ्येति ॥ न हि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन दैवतम्। श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाप्नुते फलम् ॥ १० ॥

अनादिष्टमध्वरादौ सर्वान्ते कर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः। सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयं सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्क्तमाग्निवेश्यायनीयं सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्क्यीयं सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुरग्निश्च गायत्री प्रायणीयस्याङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक् क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्बृहती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः शक्करी अभिप्लवे षडहे मावर्णीऽर्धमासा मासाश्चातिशक्करी पृष्ठ्ये षडहे सायकायन ऋतवोऽष्टिः अभिजिति प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृति विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृतिः विश्वजिति सौभर इन्द्रः कृतिः गौ आयुषोर्वालखिल्यैर्मित्रावरुणौ प्रकृतिः दशरात्र आश्वाश्वौ दिश्ये-देवा आकृतिः दाशराज्ञिमे पृष्ठ्ये षडहे भालन्दवेयो दिशो विकृतिः छन्दोमेषु गौल्वायन इमे लोकाः संकृतिः दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिः महाव्रते शैखिनः प्रजापतिरुत्कृतिः उदयनीयेऽतिरात्रे भौवमायनो वायुश्छन्दांसि सर्वाणि ॥ १२ ॥ ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः छन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्रवर्णाल्लिङ्ग्यत्वाद्विनियोगतश्च विज्ञेयाः। सम्यगृषिश्छन्दो दैवतमार्षं च विज्ञाय यत् किञ्चिज्जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते। स्वाध्यायस्यारम्भे यथाविधि स्नात्वा छन्दःपुरुषमेनोनिर्णोदनं शरीरे न्यसेत् तिर्यग्विकक्ष्यमस्य ऊर्ध्वं बुध्नः तस्याक्षिणी गौतमभरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वागत्रिः। गायत्रीं छन्दोऽग्निर्देवता शिरसि विश्वेदेवमेवोष्णिहं सवितारं ग्रीवास्वनूके बृहतीं बृहस्पतिम् बाह्वोर्बृहद्रथन्तरे द्यावापृथिवी मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रं श्रोण्योर्जगतीमादित्यम् मेढ्रेऽतिच्छन्दसं प्रजापतिम् पायौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ऊर्वोरनुष्टुभं विश्वान् देवान् अष्ठीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदां विष्णुम् प्राणेषु विच्छन्दसं वायुम् न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरछन्द आपो देवतेत्येवं सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः सम्पद्यते शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्मं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्भयं विन्दते ऋग्वेदो यजुर्मयः साम-

मयो ब्रह्ममयस्तेजोमयोऽमृतमयः सर्वमयः ब्रह्मैवाप्येति । यश्चाहिताग्निर्ब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरोषिताय नाप्रवक्त्रेऽनुब्रूयादनेनाधीतेन चान्द्रायणाब्द फलमवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञातेन ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् । आद्यं तु सप्तवर्गं पादविशेषात्संज्ञाविशेषास्तानमुक्त्वान्त एवोदाहरिष्यामो विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहूनामपि त्रैष्टुभ एवैकदेशः तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ॥ १ ॥ प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा । त्रयः सप्तकाः पादनिचृन्मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृद्द्वादशकश्च यवमध्या यस्यास्तु षट्सप्ताष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा । द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी ॥ २ ॥ द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुर उष्णिङ्मध्यमश्चेत्ककुप् । त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुबन्यङ्कुशिनैकादशिनौ पर: षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपीलिकमध्याद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । चतुःसप्तकोष्णिगेव ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुप् । पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिः । जागताष्टकश्च कृतिः । मध्ये चेद्द्वादशकः पिपीलिकामध्या । नवकौ द्वौ जागतः काविराट् । नववैराजत्रयोदशिनैष्टुभा । दशकास्त्रयो विराडैकादशिना वा ॥४॥ चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणी स्कन्धोग्रीवी वा । अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा । चतुर्नवका बृहत्येव ॥ ५ ॥ पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पादा विराड्दशका । अयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चाविपरीतौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिः अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरान्त्यौ चेत्संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥ षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्या वा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् । वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयो-

ष्टकाश्च विराड्रूपा। द्वादशिनस्त्रयो-
ऽष्टकाश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकास्तरो
ज्योतिः। चत्वारोऽष्टका जागतश्च महा-
बृहती। मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या।
स्याद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पंक्त्युत्तरा
त्रिराट्पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती

जागतपदा। षष्टिनस्त्रयः स्त्री च द्वौ
महाव्रतो बृहती। अष्टकौ सप्तकः षट्कौ
दशकौ नवकश्च षडष्टका वा महाप-
ङ्क्तिः ॥ माध्यन्दिनीये वाजसनयके स-
र्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायन-
स्यैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्यायः

श्रीशुक्लयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता माध्यन्दिनीशाखा ।

प्रथमोऽध्यायः ।

इति ॐ । इषे त्वा । ऊर्जे त्वा । वायवं स्थ । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीः । यजमानस्य पशून् पाहि ॥ १ ॥

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम् ।
यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेच्छणाय ॥ १ ॥

दूरादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि ।
विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ २ ॥

तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमात् उपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना

क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यान्मूर्त्तां विद्यां विधाय उद्ववाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंषि अभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालबौधेयकाण्व-माध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश शिष्येभ्यः पाठितवान्। तथा च श्रुतिः [बृहदारण्य० माध्य० ५, ५, ३३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाज-सनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः। तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखा-विशेषः माध्यन्दिनः। यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापि ईश्वरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते। तं माध्यन्दिनं वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपर-म्परया वर्त्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते॥

अतएव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति [शत० ब्रा० ११, ५, ६, ७] स्वशाखाध्ययनं विहितम्। तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिच्छन्दो-देवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् अन्यथा दोषश्रव-णात्। 'एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्य्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्त्तं वापद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति' इति कात्यायनोक्तेः। [अनुक्रम० १, १] ऋष्यादिज्ञाने फलश्रव-णाच्च। अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्य्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्य्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन

युज्यते'—इत्यनेन । [अनु० १, १] तस्मादेतन्मन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थज्ञानं चावश्यकमन्यथा फलवैफल्यात् । तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचित् यजूंषि काश्चन ऋचः । तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडक्षरशताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येकमित्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम् । तदधिकानां तु होता यक्षद्वनस्पतिमभिहीत्यादीनां [अध्या० २१, ४६] नास्ति छन्दःकल्पना ॥—तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपौर्णमासमन्त्राः । तेषां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिर्देवताः प्राजापत्या वा । द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकाषट्कम्पितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूंषि एका पुरा क्रूरस्येति [१, २८] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं छन्दो बोद्धव्यं विस्तरभयान्नोच्यते । ऋचान्तु छन्दांसि वक्ष्यन्ते । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वौ त्र्यक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विषष्ट्यक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः ॥—तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः । यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपौर्णमासयोरधिकारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पवमानेष्टयो विधेयास्ता अन्त्याधानस्यैवासिद्धेः । पवमानेष्टीनाञ्च दर्शपौर्णमासविकृतित्वात्सोमेऽपि दीक्षणीयप्रायणीयादिषु दर्शपौर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः गदितुं युक्ताः । ते चेषेत्वादयः ॥—तत्रेषे त्वेति द्विपदस्त्र्यक्षरो मन्त्रः । तस्य दैव्यनुष्टुप्छन्दः । शाखा देवता । पलाशशाखाच्छेदने विनि-

योगः। शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम्। अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्याससूत्रोक्तेः। मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्निति श्रुतेश्च। तस्माच्छाखोखापयःस्रुक्यूपादीनामपि देवतात्वम्। तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं ममाग्ने वर्च इति [कात्या० २, १, ३] मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात्। दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति। आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रम्पय इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्ना निष्पत्त्यै रात्रावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः। तद्दोहनार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः पलाशशाखयापाकरणीयाः। तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम्। गायत्र्याः पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोमवल्लयाहृता तदा तत्पत्रमपतत् ततः पलाशोऽभवदिति श्रुत्या [श० ब्रा० १, ७, १—८, २, १०] पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वञ्चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम्॥

अथ मन्त्रार्थः—क्रियापदाध्याहारेण। हे शाखे! 'इषे' वृष्ट्यै 'त्वा' त्वां छिनद्मि। इष्यते काङ्क्ष्यते सर्वैर्व्रीह्यादिधान्यनिष्पत्तये सा इट्। श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता। कर्मणि क्विप्। वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेति श्रुतेः [१, ७, १, २]। पर्णशाखाच्छिनत्ति शमीलीं वेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा छिनद्मि इति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीति वोत्तर इति कात्यायनोक्तेः (कात्या० ४, २, १—३)। छिनद्मीति क्रियापदमध्याहर्त्तव्यम्। कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः—पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता। तच्छेदने इषे त्वोर्जे त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ। तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादर्थावबोधाय छिनद्मि इति पदमध्याहर्त्तव्यमित्येकः पक्षः। इषे त्वेति छेद-

नार्थो मन्त्रः। ऊर्जे त्वेति सन्नमनार्थः। सन्नमनं ऋजूकरणं शाखालग्नधूल्याद्यपनयनम्। इदं पश्चान्तरमित्यर्थः। ऊर्जे त्वा। शाखैव देवता। हे शाखे! 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि। किमर्थम् 'ऊर्जे' ऊर्ज बलप्राणनयोः। ऊर्जति सर्वान्मनुष्यपश्वादीन् बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति। यद्वा। प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जलात्मको रस ऊर्ग्शब्देनोच्यते। तस्मै रसाय त्वामनुमार्ज्मि। यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाहेति श्रुतेः [१, ७, १, २]। एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्नं बलकरमाज्यक्षीरादिरसञ्च यजमाने सम्पादयत्येव। 'इषे त्वोर्जे त्वेत्याहेषमेवोर्जं यजमाने दधाति' इति तित्तिरवचनात्। कात्यायनः [४, २, ७] 'मातृभिर्वत्सान् संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायवस्थेति'। वायुर्देवता। वा गतिगन्धनयोः। वान्ति गच्छन्ति वायवो गन्तारः। हे वत्साः! यूयं 'वायवः स्थ' मातृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारो भवत। मातृभिः सह गमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः। यद्वा। वायुसादृश्याद्वत्सानां वायुत्वम्। यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरुपहतां भूमिं शोषयित्वा पुनाति। एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम्। अथवा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता। तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वावयवानिव पशून् पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वम्। तथा पालनाय पशून् वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायव स्थेति मन्त्रः प्रवर्त्तते। तदुक्तं तित्तिरिणा वायव स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति।

यद्वा वत्सभक्षणायाहनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायंकाले वायुवेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्त्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते। कात्यायनः [४, २, ८, १०] देवो व इति मातृणाम् एकां व्याकृत्येन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति'। अस्यार्थः। पूर्वसूत्राच्छाखयोपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्त्तते। वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गां व्याकृत्य पृथक्कृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत्। तथा सति गोसम्बन्धिदधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति। देवो व इति मन्त्रस्येन्द्रो देवता। षू प्रेरणे। सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता। देवः द्योतमानः परमेश्वरः। हे गावः! वो युष्मान् प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु। किमर्थम्? श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे। चतुर्विधं कर्म्म। अप्रशस्तम्। प्रशस्तम्। श्रेष्ठम्। श्रेष्ठतमञ्चेति। लोकविरुद्धं वधबन्धचौर्य्यादिकमप्रशस्तम्। लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम्। स्मृत्युक्तं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठम्। वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणम्। यज्ञो वैः श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः [१, ७, १, ५]। हे अघ्न्याः गावः! गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते। तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रमुद्दिश्य सम्पादयिष्यमाणं दधिरूपहेतु क्षीरम् आप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम्। सर्वास्वपि गोषु प्रभूतक्षीरं कुरुत। ओप्यायी वृद्धौ [धा० १४ १७]। वो युष्मानपहर्त्तुं स्तेनश्चौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत्। अघशंसः अघेन तीव्रपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत्। कीदृशीर्युष्मान्? प्रजावतीः बह्वपत्याः। अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति यासां ताः अनमीवाः क्रिमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः। अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः। किञ्च। यूयं गोपतौ

गवां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वीः बहुविधाः स्यात् भवत ॥ का० [४, २, ११] 'यजमानस्य पशून्नित्यम्नागागारस्यान्ततरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहतीति'। हे पलाशशाखे ! त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशून् अरण्ये सञ्चरतश्चोरव्याघ्रादिभयात् पाहि रक्ष। शाखया रक्षिता गावा निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्तीत्याशयः। यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमुक्तम्। यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसन्निधिमभिप्रेत्य विष्णुं सम्बोध्य षोड़शोपचारान् विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया। 'इषे' इषेरिच्छार्थस्य कर्म्मणि क्विप्। क्वित्त्वादुपधाया गुणाभावः। तस्माच्चतुर्थ्येकवचनम्। इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा० क० ६, १, २२३ परि० १] चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पिताविति [पा० ३, १, ४] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १६८]। तस्मिन् सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽनुदात्तः [पा० ६, १, १५८]। यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरो बलीयानिति न्यायेन [पा० क० ६, १, १५८ वा ८] विभक्तिगत उदात्त एव प्रबलः॥ तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं सम्पन्नम्। 'त्वा'। युषिर्भजनार्थस्य युष्यसिभ्यां मदिमिति [उ० १, १३७] मदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां त्वेति रूपम्। तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ

सत्वां [पा० ८, १, १८] त्वामौ द्वितीयाया इति [पा० ८,
१, २३] त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः॥ ऊर्जे। ऊर्ज
बलप्राणनयोरस्मात् क्विप्। ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा
करोति इत्यूर्क् अन्नम्। ऊर्गित्यन्ननामोर्जयति इति सत
इति यास्कः [निरु० ८, २७]। स्वर इषेवत्। संहितायां
तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा० ८, ४, ६६] त्वाशब्दस्य
स्वरितत्वम्। मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्जे इति ऊकारस्य
स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति [पा० १, २, ३९]
प्रचयाभिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरित-
परस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति [पा० १, २,
४०] अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम्। एवमुत्तरपदेषु संहि-
तायां स्वरा ऊहनीयाः॥ 'वायवः' वातेर्गत्यर्थात् कृवापाजिमि-
स्वदिसाध्यशूभ्य उण्णित्युण् [उ० १, १]। सति शिष्टप्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः। जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम्। जसि
चेति [पा० ७, ३, १०९] गुणेऽवादेशे च स्थानेऽन्तरतम इति
[पा० १, १, ५०] परिभाषया उदात्त एव जाते वायव इति
मध्योदात्तं पदम्। जसः स्वरितत्वं पूर्ववत्। 'स्थ' अस्ते-
र्लटि श्नसोरल्लोप इति अकारलोपः [पा० ६, ४
१११]। तिङ्ङतिङ इति [पा० ८, १, २८] निघातः॥
'देवः' पचादित्वादच् [पा० ३, १, १३४] चित इत्यन्तोदात्तः
[पा० ६, १, १६३]॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्नसावित्यनुदात्तो
वसादेशः [पा० ८, १, २१]। 'सविता' षू प्रेरणे। ण्वुल्-
तृचाविति तृच् [पा० ३, १, १३३]। इडागमः। चित्त्वादन्तो-
दात्तः॥ 'प्र' उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः [फि० ४, १२]
'अर्पयतु' ऋ गतौ। हेतुमति चेति णिच् [पा० ३, १, २६]।
अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति [पा० ७, ३, ३६]

युक्। पुगन्तेति [पा० ७, ३, ८६] गुण: निघातश्च। ‘श्रेष्ठ-तमाय’ प्रशस्यशब्दादतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन् [पा० ५, ३, ५५] प्रशस्यस्य श्र [पा० ५, ३, ६०] इति आदेश:। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १९७]। तत: पुन: तमप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम्। स्वरितप्रचया: पूर्ववत्॥ ‘कर्मणे’ करोतेर्मनिन् नित्त्वादाद्युदात्त:॥ ‘आ’ उदात्त:॥ ‘प्यायध्वम्’ ओप्यायी वृद्धौ। हेतुमति णिच् [पा० ३, १, २६]। तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वात् [पा० ३, ४, ११७] णेरनिटीति णिलोप: [पा० ६, ४, ५१]। निघात:॥ ‘अघ्न्या:’ अघ्न्या अहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वेति यास्क: [निरु० ११, ४३]। अघे नञि वोपपदे हन्ते-रघ्न्यादयश्चेति [उ० ४, ११२] यगन्तो निपात:। सम्बुद्धि-त्वादामन्त्रितस्य चेति [पा० ६, १, १९८] आष्टमिको निघात:॥ ‘इन्द्राय’ इदि परमैश्वर्ये इन्धी दीप्तौ वा। इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्र:। ऋज्रेन्द्रेत्यादिना [उ० २, २८] रन्प्रत्ययान्तो निपात:। नित्त्वादाद्यु-दात्त:। स्वरितप्रचयौ च॥ ‘भागं’ भज भागसेवनयो:। अक-र्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् [पा० ३, ३, १९]। ञित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तो-दात्तत्वम् [पा० ६, १, १५९]॥ तस्याभिपूर्वं इत्यमा [पा० ६, १, १०७] सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव [पा० ८, २, ५]॥ ‘प्रजावती:’ उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति [पा० ३, २, ९९] जनेर्डप्रत्यय: ततष्टाप्। तेन सहैकादेशोऽप्युदा-त्तान्त: प्रजाशब्द:। तस्मात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् [पा० ५, २, ९४] मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य: [पा० ८, २, ९] इति मस्य व:। उगितश्चेति ङीप् [पा० ४, १, ६]। मतुप्-

ङीपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वर एव। वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्॥ 'अनमीवाः' अम रोगे। अमेरीव इति ईवप्रत्ययः। यद्वा। ग्रीवायह्वाजिह्वाग्रीवाप्वामीवा [उ० १, १५३] इत्यमेर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः। तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा० २, २, ६] समासस्य चेत्यन्तोदात्ते प्राप्ते [पा० ६, १, २२३, २—१६२]। तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तादात्तत्वम् [पा० ६, २, १७२]॥ 'अयक्ष्माः' तद्वत् स्वरः॥ 'मा' निपातत्वादाद्युदात्तः॥ 'स्तेनः' स्तेन चौर्य्ये। स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः। पचाद्यच्। चित्त्वादन्तोदात्तः॥ 'ईशत' ईश ऐश्वर्य्ये। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् [पा० ३, ४, ६]। व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] बहुवचनम्। न माङ्योगे इत्यडभावः [पा० ६, ४, ७४]। निघातश्च॥ 'अघशंसः' अघ पापकरणे। पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः। अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः। शसि इच्छायाम्। अच्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्थैर्य्ये। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः [पा० ३, १ १३५]। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः॥ 'अस्मिन्' इणो दमुगिति एतदमुक्। अन्तोदात्त इदंशब्दः। तस्मात् ङेरस्मिन्। तस्य ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः [पा० ६, १, १७१] इत्युदात्तत्वम्॥ 'गोपतौ' गमेर्डोरिति [उ० २, ६६] गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। गवां पतिरिति तत्पुरुषे पत्यावैश्वर्य्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् [पा० ६, २, १८]। स्यात्। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। तस्यस्थमिपां [पा० ३, ४, १०१] यासुट्। सलोपोऽल्लोपश्च। तिङ्ङतिङः॥

'वस्त्रीः' बहुशब्दात् वोतो गुणवचनादिति [पा० ४, १, ४४] ङीष्। वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] जसः पूर्वसवर्णत्वम्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः॥ 'यजमानस्य' पुङ्यजोः शानजिति [पा० ३, २, १२८] यजतेः शानन्। नित्वादाद्युदात्तः॥ 'पशून्' पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः। अर्जिदृशिकमीत्यादिना [उ० १, २७] दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः॥ 'पाहि' पा रक्षणे। लोट्। तिङ्ङतिङः। एवमग्रे पदस्वरप्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते॥ १॥

वसोः पवित्रमसि। द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्मोऽसि विश्वधा असि। परमेण धाम्ना दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्॥ २॥

का० [४, २, १५, १६] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशा त्रिवृदिति। वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः। यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीति श्रुतेः [१, ७, १, ८]। यज्ञशब्देन तदीयहविद्रूपं क्षीरं लक्ष्यते। हे दर्भमय पवित्र! 'वसोः' इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि'। अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात्। द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते॥ का० [४, २, १८] द्यौरसीति स्थाल्यादानमिति। यस्यां स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्ग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः। हे स्थालि! मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं 'द्यौरसि' जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपासि। द्युसम्बन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते। तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया

मृदा निष्पन्नत्वात् पृथिवीरूपत्वम् ॥ का० (४, २, २०] मातरिश्वन इत्यधिश्रयतीति। गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरूह्य तेषूखामधिश्रयति। हे उखे! त्वं 'मातरिश्वनः' वायोः 'घर्म्मः' दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि। मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वासचेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः। घर्म्मः। घृ क्षरणदीप्त्योः। घर्म्मः दीपकः। सञ्चारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः। हे स्थालि! तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्याकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायोर्घर्म्मरूपासि॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम्। अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते। तस्मात्त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा असि' विश्वं धातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि लोकत्रयरूपत्वात्। किञ्च 'परमेण धाम्ना' उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे! त्वं "दृंहस्व' दृढा भव त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत्। दृंहि वृंहि वृद्धाविति [धा० १७, ८४] धातुर्यद्यपि वृद्ध्यर्थस्तथापि दार्ढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद् दार्ढ्यं नाम कालवृद्धिरेव भवति। किञ्च। हे उखे! 'मा ह्वाः' कुटिला मा भव। ह्वृ कौटिल्ये। यद्युखा कुटिला भवेत् तदानीमवाङ्मुखायां सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत्। अतः क्षीरधारणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चाप्यर्थ्यते। किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तत्सम्बन्धी यजमानः 'मा ह्वार्षीत्' कुटिलो मा भूत् त्वन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौटिल्यम्। तच्च त्वदीयेन दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते॥ २॥

वसो॑ः प॒वित्र॑मसि श॒तधा॑रं॒ वसो॑ः प॒वित्र॑-

मसि सहस्रधारम्। देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा। कामधुक्षः॥३

का० [४, २, २१] 'वसोः पवित्रम्' इति पवित्रमस्यां करोत्युदग्ग्वेति। अस्यामुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत् कृत्वोदगग्रत्वं विकल्प्यते। हे शाखापवित्र! 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि'। पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात् पवित्रस्य क्षीर-शोधकत्वम्। किम्भूतं पवित्रम्? 'शतधारम्' शतसंख्याधारा यस्मिन्। तथा 'सहस्रधारं' सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोध-कत्वमाहर्त्तुम्। वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः। अभ्यासे भूयांस-मर्थं मन्यन्ते [निरु० १० ४१]॥ का० [४, २, २३] 'देव-स्त्वेत्यासिच्यमाने जपतीति'। पयो देवता। दोहनाद्धूर्द्धं स्थाल्यां सिच्यमान हे क्षीर! 'सविता' प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या 'शत-धारेण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु। सुप्वेति पवित्रविशेषणं सुष्ठु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्वा' 'नुड़ागमाभाव आर्षः'॥ का० कामधुक्ष इति प्रश्न इति [४, २, २४] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारम्प्रत्यध्वर्युः पृच्छेत्। हे दोग्धः! विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'कां गाम्' 'अधुक्षः' दुग्धवा-नसि॥ ३॥

सा विश्वायुः। सा विश्वकर्मा। सा विश्व-धायाः। इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि विष्णो हव्यꣳ रक्ष॥ ४॥

का० [४, २, २५] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति। पूर्वोक्त-प्रश्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्ध्रा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारम्प्रत्यध्वर्युर्ब्रूयात्। या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा 'सा' विश्वायुःशब्देनाभिधेया। विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः। यजमानस्य सम्पूर्णम् आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः॥ का० [४, २. २६] एवमितरे उत्तराभ्यामिति। यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्द्ध्वं कामधुक्ष इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये। दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्म्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात्। या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्म्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः। डुधाञ् धारणपोषणयोः। विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति चीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्णाति इति विश्वधायाः। असुन्प्रत्ययो णिच्च। णित्त्वा-दातो युक्चिण्कृतोरिति [पा० ७, ३, ३३] युक्। यद्वा। धेट् पाने। विश्वानिन्द्रादिदेवान् चीरादिहव्यं धापयति पाय-यतीति विश्वधायाः॥ का० [४, २, ३२] 'उद्वास्यातनक्ति प्रागग्घुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति। क्वथितं चीरमग्नेरुद्वास्य मन्त्रेण तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आत-ञ्चनं कुर्य्यात्। हे चीर! 'इन्द्रस्य भागं' त्वां 'सोमेन' सोमवल्लीरसेन 'आतनच्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमि। तच्चतिः कठिनीकरणार्थः। यद्यप्यत्रातञ्चनहेतुर्दधिशेषस्त-थापि भावनया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते। यथा कश्चित् पुमान् बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च। तदुक्तं वसिष्ठेन—'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः। विषामृतदृशैवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनीति। भोज्यं वा विषत्वेन भावितं वान्तिं करोति। अमृतत्वेन

भावितं जीर्णं सहृत्वहेतुर्भवति । तथात्र दधियोगस्य भावनया सोमत्वम् ॥ का० [४, २, ३४] 'सोदकेनापि दधात्यमृतमयेन विष्णो हव्यमितीति । हे 'विष्णो' इदं 'हव्यं' क्षीरं 'रक्ष' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

अग्ने॑ व्रतपते व्रतं च॑रिष्यामि तच्छ॑केयं तन्मे॑ राध्यताम् । इदम॒हमनृ॑तात्स॒त्यमुपै॑मि ॥ ५ ॥

का० [२, १, ११] अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमितिवेति । हे व्रतपते ! व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक ! हे अग्ने ! त्वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शकेयम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात् । 'तन्मे राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु । शकेराशीर्लिङ्व्यासुट् । लिङ्याशिष्यङ् [पा० ३, १, ८६] अतो येयः [पा० ७, २, ८०] गुणः शकेयम् । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतिः [१, १, १, २] ॥ इदमहम् ॥ 'अहं' यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्धृत्य 'सत्यं' देवताशरीरम् 'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्त्तमाना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् । यथा जागरणगजादयः । श्रुतिरपि [१, १, १, ४] इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । मानृतं वदेदिति

कर्मस्वनृतनिषेधात्। अनृतवदनादुत्थायाहमिदं सत्यवदनमुपैमि। अत इदं सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम्॥ ५॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति। कर्मणे वां वेषाय वाम्॥ ६॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्मार्थं हृत्वापां प्रणयनं कुर्यात्। का० [२,३,२,३] ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याहानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं सम्प्रति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति॥ अत्र मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारब्धकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति। प्रणीतानामपां धारक हे पात्र! त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः। तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची। सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम्। पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति'--इति प्रश्नः। 'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम्। सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम् [भ० गी० १८, ५६—८, २८ इति च। ४, २४ नेति च॥ परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते। का० [२, ३, १०] कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादायेति॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहवणि! हे शूर्प! वां युवां कर्मार्थमहमाददे इति शेषः। 'वेषाय' च। विष्लृ व्याप्तौ। घञ्। वेषो व्याप्तिः। उचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च 'वां' युवामहमाददे। शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां

हविरर्थं पृथक्करणं प्रेक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्र-हवणीव्यापाराः। व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः॥ ६॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः। निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः। उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

का० [२, ३, ११] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वेति। 'रक्षः' राक्षसजातिः। 'प्रत्युष्टं' प्रत्येकं दग्धम्। उष दाहे। अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः। अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः। रा दाने। हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः। रातेः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः। शूर्पादौ निगूढं 'रक्षो निष्टप्तं' निःशेषेण तप्तं सन्तप्तम्। तप सन्तापे। 'अरातयः' च निष्टप्ताः। अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः॥ का० गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति। 'उरु' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' अवकाशम् 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि। गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः॥७॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः। देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

का० [२, ३, १२, १३] अपणस्य पश्चादनस्थिष्ठन्तसमक्षि

धूरसीति धुरभिमर्शनमिति। अस्यायमर्थः—'अपरस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति। तच्च समङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य 'धुरं' बलीवर्दवनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति॥ अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्धिंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते। अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन् भवतीति श्रुतेः [१, १, २, १०] हे वह्ने! त्वं धूरसि हिंसकोऽसि। तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वी हिंसार्थाः धूर्वतेः क्विप्। यतो धूरसि अतः 'धूर्वन्तं' हिंसन्तं पाप्मानं 'धूर्व' विनाशय। किञ्च 'यः' राक्षसादिर्यागविघ्नेन 'अस्मान्' धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि 'धूर्व' विनाशय 'यं' च 'वयं' 'धूर्वामः' तमपि 'धूर्व' यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय। शकटस्थिताग्न्यतिक्रमण-निमित्तमपराधमपक्रोतुमग्न्याधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते॥ का० [२, ३, १४] देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति। शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति॥ तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत्। देवानामसि। हे शकट! त्वं "देवानां" सम्बन्धि "असि" भवसि। किम्भूतं? 'वह्नितमम्' वह प्रापणे। वहतीति वह्निः अतिशयेन वह्नि वह्नितमम्। व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम्। तथा "सस्नितमं" ष्णा शौचे। अतिशयेन शुद्धम्। वाहृगमेत्यादिना [पा० ३, २, १७१] क्रिप्रत्ययः। यद्वा। स्ने वेष्टने। दार्ढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम्। 'पप्रितमम्'। प्रा पूरणे। व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम्। 'जुष्टतमं' जुषी प्रीतिसेवनयोः। देवानामतिशयेन प्रियम्।

'देवहूतमम्' । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । देवानामतिशयेनाह्वाहः । व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् । विष्णुस्त्वा क्रमताम् । उरु वाताय । अपहतꣳ रक्षः यच्छन्तां पञ्च ॥९॥

अह्रुतमसि ह्वृ कौटिल्ये । क्तप्रत्ययः । ह्रु ह्वरेश्छन्दसीति [पा० ७, २, ३१] निष्ठायां ह्रु आदेशः । "अह्रुतम्" अकुटिलम् "असि" । आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः । "हविर्धानम्" डुधाञ् धारणपोषणयोः । हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतः "दृंहस्व" मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति पूर्ववद् व्याख्येयम् । का० [२, ३, १५] विष्णुस्त्वेत्यारोहणमिति । हे शकट ! "विष्णुः" व्यापको यज्ञः 'त्वा' त्वां "क्रमतां" पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः । का० [२, ३, १६] प्रेक्षत उरु वातायेति हविर्धानीति । हे शकट ! "वाताय" "उरु" भवेति शेषः । तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसञ्चाराय विस्तीर्णं भव । शकटस्थ व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात् सङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः । वायुरूपप्राणप्रवेशाद्धविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किञ्च । वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणस्य बन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः । यद्वै किञ्च वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वातायेत्याह वारुणमेवैतत् करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का०] २, ३, ११, १८] 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशे-

दिति। व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् तृणाद्यभावे व्रीहीनभिमृशेदिति सूत्रार्थः। अथ मन्त्रार्थः—'रक्षः' यज्ञविघातकम् 'अपहतं' निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते॥ का० [२, ३, १९] यच्छन्तामित्यालभते इति। 'पञ्च' पञ्चसङ्ख्याका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः 'यच्छन्तां' नियच्छन्तु। अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति॥९॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। अग्नये जुष्टं गृह्णामि। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि॥१०॥

का० [२, ३. २०—२२] देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषोमीयं यथादेवतमन्यदिति। हे हविः! 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् 'अग्नये' 'जुष्टं' प्रियं 'त्वा' 'गृह्णामि'। 'अग्नीषोमाभ्यां' व्यासक्तदेवताभ्यां च 'जुष्टं' त्वा 'गृह्णामि'। काभ्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्यां' च। अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः। पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू पूषा हि देवानां भागधुक्। अतो ग्रहणसाधनयोः स्वबाह्वोरश्विबाहुभावना कार्या। हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः। सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः। किञ्च। सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१, १, २, १७] देवानां सत्यरूपत्वात् तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति। देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमि-

अभिप्रायः। हविर्ग्रहणसमये देवताः सेवन्ते मम नाम गृह्णीष्यतीति। अनामग्रहं हविषि गृह्णीते तासां मिथः कलहो भवेदिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः॥ १०॥

भूताय त्वा नारातये। स्वरभिविख्येषम्। दृꣳहन्तां दुर्य्याः पृथिव्याम्। उर्वन्तरिक्षमन्वेमि। पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यꣳ रक्ष॥ ११॥

का० [२, ३, २३] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति। हे व्रीहिशेष शकटावस्थित 'भूताय' भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय 'त्वा' त्वां संपरिशेषयामीति शेषः। 'न' 'अरातये' अदानाय शेषयामि। का० [२, ३, २४] स्वरिति प्राङ्वीक्षते इति। अहं 'स्वः अभिविख्येषं' यज्ञं पश्येयं 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य्यः' इति श्रुतेः [१, १, २, २३]। यज्ञदिवसदेवसूर्य्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते। स्वर्गहेतुत्वादपि स्वःशब्देन यज्ञः। ख्या प्रकथने। 'अभिविख्येषम्' अभितो विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः। अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते॥ का० [२, ३, २५] 'दृꣳहन्तामित्यवरोहतीति। 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्याः' गृहाः 'दृꣳहन्तां' दृढ़ा भवन्तु। अनेन मन्त्रेण शकटात् अवरोहयेत्। दुरो द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्याः गृहाः। हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्य्योर्भारेण गृहक्षोभः सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते। का० [२, ३, २६] गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति। व्याख्यातम्।

का० [२, ३, २७] अपरस्य पश्च तृसादयति पृथिव्या-स्त्वेति। हे हविः 'पृथिव्या नाभौ' मध्ये 'त्वां' 'सादयामि' स्थापयामि। तस्यैव व्याख्यानम्। अदित्या उपस्थ इति। उपस्थेऽङ्के यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्के स्थापयति। एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अङ्के 'सादयामि। हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रक्ष'। सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ। सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवोऽग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

का० [२, ३, ३२] कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैः छिनत्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन्वेति। वैष्णवे इति प्राप्ते व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] स्त्रीत्वम्। हे 'पवित्रे' शोधके कुशद्वयरूपे! युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनी 'स्थः' भवथः यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियै स्थ इति श्रुतेः [१, १, ३, १]। का० [२, ३, ३३] हविर्ग्रहणीमपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति। 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति हे 'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण शोधयामि। केन 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण। यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः [१, १, ३, ६]। 'सूर्यस्य रश्मिभिः' शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः। वायोः सूर्यरश्मीनाञ्च पादप्रक्षालनमाधुर्यद्गतभूमिशुद्धिहेतुत्वं

प्रभिद्दम्। का० [२, ३, ३५] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इतीति। उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्द्ध्वमुत्क्षालयेदिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु—हे 'देवीः आपः' द्योतनात्मिका आपो यूयम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'इमम्' इदानीं प्रवर्त्तमानं यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं समापयत। किम्भूता: आपः अग्रेगुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्यग्रेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः। तथा 'अग्रेपुवः' अग्रे पुनन्ति अग्रेपुवः अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः। यद्वा। अग्रे पिबन्तीत्यग्रेपुवः। प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः। गमेः क्विप्प्रत्यये गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे [पा० ६, ४, ४०] पुनातेः पिबतेर्वा क्वौ ऊङ् च गमादीनामित्यूकारः [पा० क० ६, ४, ४० वा० २] किञ्च 'यज्ञपतिं' यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते। फलभोगाय प्रेरयत। कथम्भूतम् 'सुधातुम्' सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्णातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम्। एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या। तथा "देवयुवम्"। यु मिश्रणे। देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तम्। क्विप्। अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः। यद्वा देवान् कामयते इति देवयुस्तम्। 'इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६, ३१] सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् [पा० ३, १, ८] क्यचि चेतीत्वे [पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] ईत्वाभावः। अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेवात्वविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति [पा० ७, ४, २५] प्राप्तो दीर्घो न भवति। ततः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः। देवयुशब्द-

स्यामि परेऽमि पूर्वे इति [पा० ६, १, १०७] प्राप्तस्य पूर्वरूपस्य वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङुवङाविल्युवङ् [पा० का० ६, ४, ६८ वा० १] ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्य्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य्ये प्रोक्षिता स्थ। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

हे आपः! 'इन्द्रः' देवः 'वृत्रतूर्य्ये' तूर्य्यतिर्वधकर्म्मा। वृत्रवधे निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अवृणीत'। आकारश्छान्दसः। सहकारित्वेन प्रार्थितवान्। 'यूयम्' अपि 'वृत्रतूर्य्ये' निमित्ते तम् 'इन्द्रम्' 'अवृणीध्व' वृतवत्यः सहकारित्वेन। का० [२, ३, ३६] प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणमिति। हे आपः! यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ। असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति। का० [२, ३, ३७, ३८] 'हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथा देवतमन्यदिति। अन्यदपि हविस्तद्देवतोच्चारेण प्रोक्षणीयम्। अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि। का० [२, ३, ३९] पात्राणि दैव्यायेति। कृष्णाजिनोलूखलादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत्। हे यज्ञपात्राणि! यूयं 'शुन्धध्वम्' शुद्धानि भवत। किमर्थम् 'दैव्याय कर्मणे' अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे। तदेव कर्म्म विशिष्यते। 'देवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकायै। किञ्च। 'अशुद्धाः' नीचजातयस्तक्षादयः

'वः' युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं 'पराजघ्नुः' पराहतं कृतवन्तः । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्रुः । 'तदिदं' 'वः' युष्माकमङ्गं 'शुन्धामि' प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

शर्मासि । अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः । अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि वानस्पत्यः । ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

का० [२, ४, १] शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति । हे कृष्णाजिन ! त्वमुलूखलस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम । का० [२, २, २] अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमितीति । 'रक्षः' कृष्णाजिने गूढम् 'अवधूतम्' । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः । का० [२, ४, ३,] प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति । हे कृष्णाजिन ! त्वम् 'अदित्याः' भूमिदेवतायास्त्वग्रूपम् असि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्क्षिप्य जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावाम्नातः [१, १, ४, १,] । का० [२, ४, ४, ५] सव्यामूर्त्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योजनीयः । हे उलूखल ! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि दृढत्वात् 'अद्रिरसि' पाषाणोऽसि । किम्भूतः

'पृथुबुध्नः' स्थूलमूलः। मुसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम्। हे उलूखल! तथाविधस्त्वं 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि। 'अदित्यास्त्वक्' अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमिर्या त्वगस्ति सा त्वां 'प्रति वेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु॥ १४॥

अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि वा॒चो वि॒सर्ज॑नं दे॒ववी॑तये त्वा गृह्णामि। बृ॒हद्ग्रा॑वासि वानस्प॒त्यः। स इ॒दं दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः श॑मीष्व सु॒शमि॑ शमीष्व। हवि॑ष्कृ॒देहि॒ हवि॑ष्कृ॒देहि॒ हवि॑ष्कृ॒देहि॑॥ १५॥

का० [२, ४, ६,] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति। हे हविः! त्वं 'अग्नेः' आहवनीयस्य 'तनूः' शरीरमसि। यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्नीभवति। अतो हविः अग्नेस्तनूः। किम्भूतं हविः। 'वाचो विसर्जनम्' अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति। तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम्। अतः 'देववीतये' देवानां तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः। का० [२, ४, ११] बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्त इति। हे मुसल! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि। तथा दीर्घत्वेन बृहन्महानसि। का० [२, ४, १२] स इदमित्यवदधातीति। हे मुसल! त्वं 'देवेभ्यः' अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविर्व्रीहिरूपं 'शमीष्व' शमय। भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु। तस्यैव पदस्य व्याख्यानम्। 'सुशमि शमीष्व' सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय। शमु उपशमे व्यत्ययेन शपो

लुक् । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इति ईडागमः [पा० ७, ३, ९५] । शान्तिर्द्विविधा । वाह्यतुषापनयनादाद्या । सा प्रथमावघातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या । सा फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । का० [२, ४, १३] हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति । यजमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याह्वयते । हे 'हविष्कृत्' हविः करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयᳪ संघातᳪसंघातं जेष्म । वर्षवृद्धमसि । प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु । परापूतᳪ रक्षः परापूता अरातयः । अपहतᳪ रक्षः । वायुर्वो विविनक्तु । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का० [२, ४, १५] आहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विर्दृषदं सकृदुपलमिति । हे शम्यारूप ! यज्ञायुधविशेष ! त्वं 'कुक्कुटोऽसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासि देवानाम् । असुराः क्व क्वेति तान् हन्तुमिच्छन् योऽटति सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः । यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य । तद्रूप हे यज्ञायुध ! त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमूर्जमावद' । अन्नं रसञ्च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेषु

पराभूतेषु तदीयमन्नं रमस्य यजमानः प्राप्नोति। ततः 'त्वया' कृत्वा 'वयं सङ्घातं सङ्घातं' 'जेष्म' असुरैः सह क्रियमाणं तं तं संग्रामं जेष्म जयेम। कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्विन्त्यर्थः। सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम्। मनो राज्ञ एको वृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नो वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वैवासुरा म्रियन्ते। ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकौ मनुं गत्वा तेनैव ऋषभेणायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा। तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयताम्। ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपलहननमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः [१, १, ४, १४]। का० [२, ४, १६] वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त इति। हे शूर्प! त्वं 'वर्षवृद्धमसि' वर्षेण वृष्ट्या तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम्। वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम्। का० [२, ४, १७] प्रति त्वेति हविरुद्वपतीति। हे हविः! 'वर्षवृद्धं' शूर्पं 'त्वा' त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वाद् भ्रातृत्वम्। का० [२, ४, १८] परापूतमिति निष्पुनातीति। 'रक्षः' 'परापूतं' निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु सहितं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम्। 'अरातयः' हविः प्रतिकूला आलस्यादिशत्रवस्च "परापूताः" निराकृताः। का० [२, ४, १९] अपहतमिति तुषान्निरस्यतीति। 'रक्षः' "अपहतं" दूरेऽपनीय मारितम्। भूमौ पतितान् दूरे निःसारयेत्। का० [२, ४, २०] वायुर्व इति विविनक्तीति। हे तण्डुलाः! 'वायुः' सूर्पचालनोत्थः 'वः' युष्मान् 'विविनक्तु' सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु। का० [२, ४, २१] देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमृश्यत इति। हे

तण्डुलाः! 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् 'अच्छिद्रेण पाणिना' अङ्गुलिविश्लेषहीनेन स्वहस्तेन 'प्रतिगृभ्णातु' स्वीकरोतु। ग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः [पा० क० ८, २, ३२ वा० १]। पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं प्रार्थ्यते। किम्भूतः सविता 'हिरण्यपाणिः' हिरण्ययुक्ताव- ङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः। यद्वा दैत्यैः प्राशित्रप्रहारेण छिन्नौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्मयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ कथा ॥ १६ ॥

धृष्टि॑रसि। अपा॑ग्ने अ॒ग्निमा॒माद॑ं जहि॒ निष्क्र॒व्याद॑ꣳ सेध। आ दे॑व॒यजं॑ वह। ध्रु॒व म॑सि पृथि॒वीं दृ॑ꣳह ब्रह्म॒वनि॑ त्वा क्षत्र॒वनि॑ सजा॒तवन्यु॒प॑दधामि॒ भ्रातृ॑व्यस्य व॒धाय॑ ॥ १७ ॥

का० मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति। [२, ४, २६] धृष्टिरसीत्युपवेषमादायेति च। पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषस्तमादत्ते। हे उपवेष! त्वम् 'धृष्टिरसि' प्रगल्भोऽसि। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। तीव्रा- ङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम्। का० [२, ४, २६] अपाग्न इत्यङ्गारान् प्राचः करोतीति। तत्र त्रयो- ऽग्नयः सन्ति। एकः आमात्। आममपक्वमत्तीत्यामाल्लौ- किकोऽग्निः। द्वितीयः क्रव्यात्। शवदाहे क्रव्यं मांसम- त्तीति क्रव्यात् चिताग्निः। तृतीयो यागयोग्यः। तथा- विधान् त्रीनङ्गारान् गार्हपत्यात्प्रागभागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात् क्रव्यात्संज्ञौ तौ वारयितुं

गार्हपत्यं प्रत्युच्यते। हे 'अग्ने'! हे गार्हपत्य! 'आमाद-मग्निम्' 'अपजहि' परित्यज। व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम्। तथा 'क्रव्यादम्' अग्निं 'निषेध' निःशेषं दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः। का० [२, ४, २७] आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति। हे गार्हपत्य! 'देवयजं' देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् 'आवह' समीपमानय। देवा इज्यन्ते यस्मिन्नसौ देवयाट् तं देवयजम्। का० [४, २, २७] कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति। देवयजमङ्गारं कपालेनाच्छादयेत्। हे कपाल! त्वं 'ध्रुवमसि' स्थिरं भवसि। अङ्गारोपरि वर्त्तमानमपि इतस्ततो न पतसि। 'पृथिवीं' भूमिं 'दृंह' दृढीकुरु। पुरोडाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः। किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि' अङ्गारे स्थापयामि। किमर्थं 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा 'बधाय' हिंसार्थम्। व्यन् सपत्ने [पा० ४, १, १४५] इत्याद्युदात्तत्वात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवाची। किम्भूतं त्वां 'ब्रह्मवनि'। वन षण सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि। तथा 'क्षत्रवनि' सजातवनीति पदद्वयं योज्यम्। सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्तैर्वन्यते इति ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व। धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। धर्त्रमसि दिवं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि

भ्रातृ॑व्यस्य व॒धाय॑। विश्वा॑भ्य॒स्त्वाशा॑भ्य॒ उप॑द॑धामि। चित॑ स्थो॒र्ध्व॑चित॑:। भृगू॑णा॒मङ्गि॑रसां तप॑सा तप्यध्वम्॥ १८॥

का० [२, ४, ३०] सव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति। हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्गाररूपं 'ब्रह्म' प्रौढं कर्मास्माभिः क्रियमाणं 'गृभ्णीष्व' गृह्णीष्व। नाशकरक्षोवधेनानुगृह्णीष्व। यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व। अङ्गुलीदानासक्तं मा दृंहेत्यर्थः। का० [२,४,३१] धरुणमिति पश्चादिति। पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति। हे द्वितीय कपाल! त्वं 'धरुणं' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि'। अतोऽन्तरिक्षं 'दृंह' दृढीकुरु। पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात् तथा कुरु। यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते। ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् का० [२,४,३२] पुरस्ताद्धर्त्रमितीति। प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत्। हे कपाल! त्वं 'धर्त्रं' धारकम् 'असि'। 'दिवं' दृंह। ज्वालाग्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दार्ढ्यम्। अन्यत् पूर्ववत्। का० [२,४, ३३] विश्वाभ्य इति। दक्षिणत इति। हे चतुर्थ कपाल! 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय 'त्वा' 'उपदधामि'। एवं कपालत्रयोपधानेन यजमानो लोकत्रयं जयति। चतुर्थेन दिशो जयति। तद्गतः पुरोडाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः। का० [२,४, ३४] समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित स्थेतीति। आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्नि-

दध्यात्। चिञ् चयने क्विबन्तस्य चित इति बहुवचनम्। हे कपालविशेषाः! यूयं 'चितः स्थ' प्रथमकपालोपचयकारिणः स्थ भवथ। तथा ऊर्ध्वचितः स्थ ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ। का० [२, ४, ३८] भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहतीति। अङ्गारैः कपालानि छादयेत्। हे कपालानि! यूयं 'भृगूणामङ्गिरसां' भृगूनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोरूपेणाग्निनानेन 'तप्यध्वम्' तप्तानि भवत। अस्याग्नेस्तदीयरूपत्वं भावयेदित्यर्थः॥ १८॥

शर्मासि। अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः। अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु। धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु। दिवः स्कम्भनीरसि। धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु॥ १९॥

का० [२, ५, २] कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति। यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि। शर्मासि। अवधूतम्। 'अदित्याः' इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम्॥ का० [२, ५, ३] तस्मिन् दृषदं धिषणासीति। तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत्। हे शिले! पेषणाधारभूते! त्वं 'पर्वती' पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं 'धिषणासि' धियं बुद्धिं कर्म वा सिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा। क्रस्वत्वमार्षम्। पर्वतवत् धारयन्त्यसि। 'अदित्याः' भूमेः 'त्वक्' कृष्णाजिनरूपा तादृशीं 'त्वा' त्वां 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमनुजानातु। का० [२, ५, ४] पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं

दिव इतीति। दृषदः पश्चाद्भागेऽधस्ताच्छम्यां स्थापयेत्। तां प्रत्युच्यते। हे शम्ये! 'दिवः' द्युलोकस्य 'स्कम्भनीः' स्तम्भनकारिणी त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम्। अन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति श्रुतेः [१, २, १, १६]॥ का० [२, ५, ५,] दृषद्युपलां धिषणासीति। हे उपले! उपरितनशिले! त्वं 'धिषणासि' पेषणव्यापारधारिकासि। किम्भूता पार्वतेयी' पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी बालस्वरूपा।। 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१, २, १, १७] अतः 'पर्वती' मातृसमा त्वां 'प्रतिवेत्तु' पुत्रीं जानातु ॥ १८ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान्। प्राणाय त्वा। उदानाय त्वा। व्यानाय त्वा। दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना। चक्षुषे त्वा। महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

का० [२, ५, ६.] धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति। हे हविः! त्वं 'धान्यमसि'। धिनोति प्रीणातीति धान्यम्। अतो 'देवान्' अग्न्यादीन् 'धिनुहि' प्रीणय। का० [२, ५, ६] पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः। उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः। व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः। हे तण्डुल! 'त्वा' त्वां 'प्राणाय' प्राणदानार्थं पिनष्मीति शेषः। एवमुत्त-

रमन्त्रयोर्योज्यम्। देवानां सजीवं हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रै-र्हविषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियत इत्यभिप्रायः॥ का० [२, ५, ७] दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहतीति। प्रसयनं प्रसितिः। षिञ् बन्धने प्रबन्धः कर्मसन्ततिः। दीर्घामविच्छिन्नां 'प्रसितिमनु कर्मसन्ततिमनुलक्ष्य 'आयुषे' यजमानस्यायुरभि-वृद्ध्यर्थं हे हविः! त्वां 'धां' कृष्णाजिने दधामि। दधातेर्लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडाग-माभावः। यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसन्ततिः प्रवर्त्तत इति भावः। यद्वायमर्थः। पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः। हे हविः! 'दीर्घां प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः। किमर्थम्। आयुषे त्वदीयायुर्वृ-द्ध्यर्थम्। प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वेति [निरु० ६, १२] यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात् प्रसितिशब्देन कृष्णा-जिनमुच्यते। देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः। का० [२, ५, ८] अक्षुषे त्वेतीक्षत इति। हे हविः! चक्षुषे यज-मानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय 'त्वा' त्वां पश्यामीति शेषः। यद्वा चक्षुषे तव चक्षुरादिबाह्येन्द्रियदानाय त्वामीक्षे। हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत् क्रियते इति भावः। का० [२, ५, ८] पिष्यमाणेषु निर्व-पत्यन्यो महीनामित्याज्यमिति। हे आज्य! त्वं 'महीनां' गवां 'पयोऽसि' क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्दे-नोच्यते। महीति गोनाम [निघ० २, ११]॥ २०॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। सं व॑पामि। समाप॒ ओष॑·

धीभिः समोषधयो रसेन । सꣳरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताꣳ संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

का० [२, ५, १०] पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेतीति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि 'संवपामि' पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि । का० [२, ५, १२—१३] उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति । पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः । ता अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । 'आपः' उपसर्जनीरूपाः 'ओषधीभिः' पिष्टरूपाभिः 'संपृच्यन्ताम्' । पृचो सम्पर्के सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा 'ओषधयः' पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन 'संपृच्यन्ताम्' । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः 'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'संपृच्यन्तां' रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति श्रुतेः [१, २, २, २] । 'मधुमतीः' माधुर्य्योपेता आपः 'मधुमतीभिः' माधुर्य्योपेताभिः पिष्टरूपौषधीभिः संपृच्यन्ताम् । अपामोषधीनां परस्परं [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात् सम्पर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमि । इदमग्नेः । इदमग्नीषोमयोः । इषे त्वा । घर्मोऽसि विश्वायुः । उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् । अग्निष्टे त्वचं मा हिꣳसीत् । देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

का० [२, ५, १४] संयौति जनयत्यै त्वेतीति। अपां पिष्टानाञ्च मिश्रीकरणं संयपनम्। हे जलपिष्टरूपपदार्थद्वय! त्वां 'संयौमि' सम्यग् मिश्रीकरोमि। यु मिश्रणामिश्रणयोः। किमर्थं 'जनयत्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम्। जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि। यद्वा जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि। का० [२, ५, १५] 'संविभज्यासंहरिष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरितीति। मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाङ्कितं पिण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् 'इदमग्नेः अग्निसम्बन्धि भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृशेत्। इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत्। का० [२, ५, १७] इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयतीति। हे आज्य! 'इषे' इष्यमाणवृष्ट्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः। आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम्। का० [२, ५, १८] घर्मोऽसीति पुरोडाशमिति। हे पुरोडाश! त्वं घर्मोऽसि। घृ क्षरणदीप्त्योः। घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते। श्रप्यमाणतया दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योऽसि। तथा 'विश्वायुः' विश्वं कृत्स्नम् आयुर्यस्मात् स विश्वायुः। यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः। का० [२, ५, २०] उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति। सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत्। हे पुरोडाश! त्वं स्वभावतः 'उरुप्रथाः' उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः। अत इदानीमपि 'उरु प्रथस्व' प्रख्यातो भव। किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु। का० [५, २, २१] अग्निष्ट इत्यङ्गैरभिमृशतीति। हे पुरोडाश! 'अग्निः' श्रपणाय प्रवृत्तः ते तव 'त्वचं' त्वक-

सहस्रमुपरितनभागं 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु। अति-दाहेन मध्यभावो विनाशः सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः। अवघातपेष-णोत्थः अपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्य-तीति भावः। का० [२, ५, २३] देवस्त्वेति श्रपणमिति। हे पुरोडाश! 'सविता देवः' 'वर्षिष्ठे' अत्यन्तवृद्धे 'नाके' द्युलोकवर्त्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधि-श्रित्य 'श्रपयतु' पक्कं करोतु। मनुष्यस्य श्रपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वेत्युच्यते। दिवि नाको नामाग्नी रक्षो-हेति तित्तिरिवचनान्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविक्था। अतमेरुर्यज्ञोऽतमे-रुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्। त्रिताय त्वा। द्विताय त्वा। एकताय त्वा ॥ २३ ॥

का० [२, ५, २४] मा भेरित्यालभत इति। हे पुरोडाश! त्वं 'मा भेः' भयं मा कार्षीः। 'मा संविक्थाः' चलनं मा कार्षीः। ञिभी भये। ओविजी भयचलनयोरित्यनयोः प्रयोगौ। का० [२, ५, २५] अतमेरुरिति शृतावभिवा-सयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वेति। 'यज्ञः' यागहेतुः पुरोडाशः 'अतमेरुः' भूयात्। तमु ग्लानौ। ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः। न तमेरुरतमेरुः। भस्माच्छादनेन ग्लानिरहितो भवतु। यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात्। यजमानस्य प्रजायाः कदाचिद्दुःखं मास्त्वित्यर्थः। का० [२, ५, २६] पात्राङ्गुलि-प्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्पन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। हे पात्राङ्गुलिप्रक्षालनोदक! त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः। तथा

द्वितायं त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चिद्धेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्तं देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाग्निना वीर्य्यमप्सु मुक्तं तत आप्त्या उत्पन्नास्त्रित-द्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजल-लक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या [१, २, ३, १] ॥ २३ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । आद॑देऽध्वर॒कृतं॑ दे॒वेभ्यः॑ । इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि॒ दक्षि॑णः स॒हस्र॑भृष्टिः श॒तते॑जा वा॒युर॑सि ति॒ग्मते॑जा द्वि॒ष॒तो ब॒धः ॥ २४ ॥

का० [२, ६, १२] देवस्य त्वेति स्फ्यमादायेति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि । का० [२, ६, १३] सव्यं सव्ये कृत्वा दक्षिणे-नालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति । हे स्फ्य ! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्य्यो-पेतत्वाद्वा स्फ्यस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किम्भूतः ? स्फ्यः सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्र-संख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शत-तेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किञ्च वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि । अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एवं स्फ्योऽपि स्तम्ब-च्छेदरूपं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो बधः । हन्तीति बधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंᳪसिषम् । व्रजं गच्छ गोष्ठानम् । वर्षतु ते द्यौः । बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳪ शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

का० [२, ६, १५, १६] पृथिवि देवयजनीति ह्यौषध्यन्तर्हिते प्रहरतीति । हे पृथिवि ! हे देवयजनि ! देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि ! ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम् मा विनाशयामि । का० [२, ६, १७] व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्त इति । स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष ! त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तं किम्भूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का० [२,६, १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति । हे वेदे ! ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का० [२, ६, १९] बधानेत्युत्करे करोतीति । स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः ! योऽस्मान् द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमा पृथिवी । छान्दसः स्याडागमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः [१, २, ४, १६] अन्धे तमसि बधानेति यदाह

परमस्यां पृथिव्यामिति। कैर्बन्धनं कर्त्तव्यं तदाह शतेन पाशैः शतसङ्ख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः। किञ्च अस्मादन्धतामिस्रान्नरकात्त्वं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च॥ २५॥

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासम्। व्रजं०—०मौक्। अररो दिवं मा पप्तः। द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्। व्रजं०—०मौक्॥ २६॥

का० [२, ६, २१] अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति। पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्वेदिस्थानात् अररुम् अररुनामानमसुरमप वध्यासम्। अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणि। अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रहरेत् व्रजं वर्षतु बधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत्॥ का० [२, ६, २२] अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमितीति। हे अररो असुर! दिवं द्युलोकं यागफलरूपं त्वं मा पप्तः मा गमः। स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम्। पत्लृ गतौ पतः पुमिति [पा० ७, ४, १९] लुङि पुमागमे रूपम्॥ का० [२, ६, २३] द्रप्सस्त इति तृतीयमिति। हे वेदिदेवते! ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः स द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः। व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत्॥ २६॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि। त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि। जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि। सुक्ष्मा चासि शिवा

चासि। स्योना चासि सुषदा चासि। ऊर्ज्ज-स्वती चासि पयस्वती च॥ २७॥

का० [२, ६, २५] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति। यस्मात् प्रदेशादरुर्निष्काशितस्तत्र वेदेरिक्तां निश्चेतुं दक्षिण-दिदिक्षये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः। विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य। ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्य्य-गृह्णन्निति श्रुतेः [१, २, ५, ६]। हे विष्णो! त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन स्फ्येन दिदृक्षये परिगृह्णामि। एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तर-मन्त्रयोः। ततः छन्दोदेवता दिदृक्षयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयि-ष्यन्ति। पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः। प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्धां चक्रुस्तदा देवान् पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामन-रूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः। ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावान् भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बहुत-रस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादि-मन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः। यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्वेदिरिति तद्भूमेर्नामेति [१, २, ५, १—७] श्रुतिकथामनुसन्धाय वेदिग्रहणं विधेयम्॥ का० [२, ६, ३१] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्ज्जस्व-तीति। वेदिखननात् पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः। तत्रापि पूर्ववद्दिदृक्षये स्फ्येन रेखात्रयं कार्य्यम्। हे वेदे! त्वं सुक्ष्मासि शिवा-

शान्ता चासि। क्ष्मा भूमिः शोभना क्ष्मा सुक्ष्मा खननेनाश्मा-दिदोषनिवर्त्तनं भूमेः शोभनत्वम्। उग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन शान्तत्वम्। गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थौ चकारौ एकोऽयं मन्त्रः। स्योना सुखरूपासि। स्योनमिति सुखनाम [निघ० ३, ६]। सुषदा सुष्ठु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा। सम्य-गुपवेशनयोग्या चासि। चकारौ पूर्ववत्। द्वितीयोऽयं मन्त्रः। ऊर्जस्वती पयस्वती चासि। ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची। पयःशब्द-स्तद्विकारदध्यादिवाची। तदुभयवती। चौ पूर्ववत्। तृतीयो मन्त्रः॥ २७॥

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम्। यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासोऽनुदिश्य यजन्ते॥ प्रोक्षणीरासादय। द्विषतो वधोऽसि॥ २८॥

का० [२,६, ३२] पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति। अतेयमाख्या-यिका मन्त्रेऽभिप्रेता। कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उप-स्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्दैत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत् कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते [१, २, ५, १८]॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या। विरप्शीति महन्नाम [निघ० ३, ३] विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी। यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते। हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर! त्वं क्रूरस्य

अनुष्ठातेति शेषः। क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची। संग्रामो वै क्रूरमिति श्रुतेः [१, २, ५, १८]। विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विसृप्। तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थे षष्ठी। विसृपो नानायोधयुतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति। स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते। यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः [१, २, ५, १८] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः। अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्य्यात्। प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीध्रं प्रति प्रेषः। प्रोक्षणीः आभिरिति प्रोक्षण्य आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय॥ का० [२, ६, ४२] द्विषतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरतीति। हे स्फ्य ! त्वं द्विषतः शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः। निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः। अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि। प्रत्युष्टꣳ०-०। अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि ॥ २९ ॥

का० [२, ६, ४६] स्रुवं प्रतप्य पूर्ववदिति। यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा स्रुचस्यापि

कार्य्यमित्यर्थः। मन्त्रो व्याख्यातः॥ का० [२, ६, ४६] वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्सम्मार्ष्टि निशितमिति। हे स्रुव! त्वमनिशितोऽसि। शो तनूकरणे। नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो निशितस्तथा न भवसीत्यनिशितः। अस्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः। यतः सपत्नक्षित्। क्षिणु हिंसायाम्। सपत्नानस्मच्छत्रून् क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित्। अत एव त्वां सम्मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि। मृजू शुद्धौ। किम्भूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम्। यद्वा वाजो यज्ञस्तदन्तं यज्ञो हि देवानामन्नमिति श्रुतेः [५, १, १, २]। वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम्। अर्हार्थे इन्प्रत्ययः। किमर्थं सम्मार्ज्मि। वाजेध्यायै जिइन्धी दीप्तौ। इन्धनं इध्या दीप्तिः। वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम्। शोधितेन स्रुवेणाज्ये गृह्णीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते। तद्दीप्त्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः॥ का० [२, ६, ४७, ४८] प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्यनिशितेति स्रुच इति। अनिशितेति मन्त्रेण स्रुचस्तिस्रो जुहूपभृद्ध्रुवाः संमृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः। प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम्। अनिशितेत्यपि व्याख्यातम्। स्रुवस्य पुंस्त्वादादौ स्रुवसम्मार्जनम्। स्रुचां स्त्रीत्वात्पश्चात्। योषा वै स्रुग्वृषा स्रुव इत्यादिश्रुतेः [१, ३, १, ८]। जुह्वादीनां स्रुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः॥ २८॥

अदि॑त्यै॒ रास्ना॑सि। विष्णो॑र्वे॒ष्पो॑ऽसि। ऊ॒र्जे त्वा॑। अद॑ब्धेन त्वा॒ चक्षु॒षाव॑पश्यामि। अग्ने॑·

जि॒ह्वासि॑ सु॒हूर्दे॒वेभ्यो॒ धाम्ने॑ धाम्ने मे भ॒व यजु॑षे यजु॑षे ॥ ३० ॥

का० [२, ७, १] पत्नीं संनह्यति प्रत्यग्दक्षिणात उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधोवासोऽदित्यै रास्नासीतीति। हे योक्त्र ! अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं रास्नासि रशना भवसि॥ का० [२, ७, २, ३] दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमङ्गुष्ठ इति विष्णोर्वेष्य इति न ग्रन्थिं करोतीति। हे दक्षिण पाश ! त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्योऽसि व्यापकोऽसि। विष्लृ व्याप्तौ॥ का० [२, ७, ४] ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्येति। हे आज्य ! त्वामुद्वासयामीति शेषः। किमर्थम्? ऊर्जे उत्तमरसलाभाय। विलापितं घृतं सुस्वादु भवति॥ का० [२, ७, ४] पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेतीति। दब्धोतिर्हिंसार्थः। हे आज्य ! अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि। अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि। किञ्च हे आज्य ! त्वमग्नेर्जिह्वासि। यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा। किम्भूतं देवेभ्योऽर्थाय सुहूः सुष्ठु हूयते इति सुहूः पुंस्त्वं छान्दसम्। यद्वा जिह्वाविशेषणं सुष्ठु ह्वयन्ते देवा आह्वयन्तेऽनया सा सुहूर्जिह्वा। ज्वालां दृष्ट्वा आयन्तीत्यर्थः। अतो मे मम धाम्ने धाम्ने भव तथा यजुषे यजुषे च भव। धाम स्थानम्। फलेन युज्यत इति यजुःशब्दो यागवाची। धाम्ने धाम्ने तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव। यजुषे यजुषे तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः॥ ३० ॥

स॒वि॒तुस्त्वा॑ प्रस॒व उत्पु॑ना॒म्यच्छि॑द्रेण प॒वि-

त्रे॑ण॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ । स॒वि॒तुर्वः॑ प्रस॒व०—० र॒श्मिभिः॑ । तेजो॑ऽसि शु॒क्रम॑स्य॒मृत॑मसि । धाम॒ नामा॑सि प्रि॒यं दे॒वाना॒मना॑धृष्टं देव॒यज॑नमसि ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

का० [२, ७, ७,] सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति । सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्त्तमानः सन्त्वामुत्पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का० [२, ७, ८] प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति । सवितुर्वः । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् ॥ का० [२, ७, ९] आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति । हे आज्य ! त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत् पर्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम् ॥ का० [२, ७, ११, १२] स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्र इति । हे आज्य ! त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरत्रेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम । आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यत्तुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरितीदं

न तथा। देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

शाखाद्याज्यग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि। बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का० [२, ७, १८] इध्मं प्रोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इध्मं विस्रंस्य प्रोक्षेत्। वेदिञ्च प्रोक्षेत्। बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत् क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि ॥ हे इध्म! त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि। इध्मपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः। किम्भूतः? आखरेष्ठः। आ समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः। यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आहवनीयस्तत्र समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः। अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची अयन्तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ। तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति इयमुच्यते। यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेत्यादिश्रुतेः [१, १, ४,

१]। स्थे च भाषायामिति स्थे परपदे [पा० ६, ३, २०] भाषायां सप्तम्या अलुग्निषेधाद्देऽलुक्। पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम्। अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः। वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति। त्वं वेदिरसि। विद्यते लभ्यत इति वेदिः। विद्लृ लाभे। देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्वेदिः। अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि। पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम्॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम्। हे दर्भ! त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्वेदिव्र्ंहणसमर्थमसि। अतः स्रुग्भ्यो जुष्टं स्रुचां धारणात् प्रियं त्वां प्रोक्षामि॥ १॥

अदि॑त्यै॒ व्युन्द॑नमसि। विष्णो॑ स्तु॒पो॒ऽसि। ऊर्ण॑म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां दे॒वेभ्यः॑। भुव॑पतये॒ स्वाहा॑। भुव॑नपतये॒ स्वाहा॑। भू॒ता॒नां॒ पत॑ये॒ स्वाहा॑॥ २॥

का० [२, ७, २०] शेषं मूलेषूप्रसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमितीति॥ हे प्रोक्षणशेषोदक! त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि॥ का० [२, ७, २१] बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति। हे प्रस्तर! दर्भमुष्टिरूप! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि। ष्टै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः। औणादिको डुपप्रत्ययः। दर्भसङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपा शिखेव भवसि॥ का० [२, ७, २२] वेदिंस्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति। हे वेदे! त्वां स्तृणामि बर्हिषा छादयामि। किम्भूतां त्वाम्? ऊर्णम्रदसमूर्णमिव मृदु

तरामतिशयेन मृदुम्रदीयसी इयत्नोपस्थान्द्सः। यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्मृदुः स्यात्। पुनः किंभूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम्। सुखेन चादेनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम्। का० स्रुवमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति॥ एतन्मन्त्रत्रयस्याग्नोत्यार्षः। भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः। स्वाहाशब्दो निपातो देवान् प्रति दानवाची। स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः। हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बहिर्यंहविः स्कन्नं तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः। पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदत् यद्येतैर्मद्भ्रातृभिर्मां परिधत्तेषाञ्च यज्ञभागः कल्पतामिति। ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषाञ्च स्कन्नं हविर्भागः जात इति कथा [१, ३, ३, १३—१६]॥ २॥

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परि दधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः। इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः। मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः॥ ३॥

का० [२, ८, १] परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति॥ आदौ पश्चात्। पै

परिधे! विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनीयस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु। विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः। द्युलोकस्थं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा। किमर्थं स्थापयतु। विश्वस्यारिष्ट्यै। रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै। आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय। परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति। किञ्च त्वं यजमानस्य परिधिरसि। न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि। किञ्च अग्निरिड्: ईडितश्चासि। आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि। ईड्यते स्तूयते इतीड स्तुतियोग्यः। अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः। ईड स्तुतौ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति। इन्द्रस्य बाहुरसि। हे द्वितीय परिधे! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। रक्षणसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः। विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम्। अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति॥ मित्रावरुणौ। हे तृतीय परिधे! मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम्। विश्वस्येत्यादि पूर्ववत्। अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता॥ ३॥

वी॒तिहो॑त्रं त्वा कवे द्यु॒मन्त॑ꣳ॒ समि॑धीमहि। अग्ने॑ बृ॒हन्त॑मध्व॒रे॥ ४॥

का० [२, ८, २] प्रथमं परिधिꣳ समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति। इयमृक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्का। हे कवे! क्रान्तदर्शिन्! हे अग्ने! अध्वरे यागे निमित्ते

त्वां वयं समिधीमहि प्रज्वलितेन दीपयामः । अतीता-नागतदूरेवर्त्तिपदार्थानां यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः । किम्भूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । वृञ् गतौ । इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्र-पौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धये होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे क्षते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम् । तथा द्युमन्तं । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं अत एव द्युत्यु-पेतम् । तथा बृहन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

स॒मिद॑सि॒ । सूर्य्य॑स्त्वा पु॒रस्ता॑त् पातु॒ कस्या॑-श्चिद॒भिश॑स्त्यै । स॒वि॒तुर्बा॒हू स्थः॑ । ऊर्ण॑म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वास॒स्थं॑ दे॒वेभ्यः॑ । आ त्वा॒ वस॑वो रु॒द्रा आ॑दि॒त्याः स॑दन्तु ॥ ५ ॥

का॰ [२, ८, ३] अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥ हे इध्मकाष्ठ ! त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का॰ [२, ८, ४] सूर्य्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाण इति ॥ हे आहवनीय ! सूर्य्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभि-शस्त्यै सर्वस्या अभिशस्तेर्हिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । या काचिद्धिंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वित्यर्थः । इतरदिक्त्रये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात् सूर्य्यः । तथा च श्रुतिः [१, ३, ४, ८] । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्य्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करो-तीति । का॰ [२, ८, ५] बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरितीति । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्य्यग् निदध्यात् । हे तृणे ! युवामुभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । प्रस्तरधारणेन

सूर्यस्य बाहू इव भवतः ॥ का० [२, ८, १०] तयोः प्रस्तरᳪ स्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति । ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनीयं स्तीर्यते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का० [२, ८, ११] अभिविदधात्यत्र त्वा वसव इतीति ॥ प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः भुवन-त्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसादयन्तु ॥ ५ ॥

घृ॒ताच्य॑सि जु॒हूर्नाम्ना॒ सेदं॑ प्रि॒येण॒ धाम्ना॑ प्रि॒यᳪ सद॒ आसी॑द । घृ॒ताच्य॑स्युप॒भृन्नाम्ना॒ सेदं॑ प्रि॒येण॒ धाम्ना॑ प्रि॒यᳪ सद॒ आसी॑द । घृ॒ताच्य॑सि ध्रु॒वा नाम्ना॒ सेदं॑ प्रि॒येण॒ धाम्ना॑ प्रि॒यᳪ सद॒ आसी॑द । प्रि॒येण॒ धाम्ना॑ प्रि॒यᳪ सद॒ आसी॑द । ध्रु॒वा अ॑सदन्नृ॒तस्य॒ योनौ॒ ता वि॑ष्णो पाहि । पा॒हि य॒ज्ञम् । पा॒हि य॒ज्ञप॑तिम् । पा॒हि मां य॑ज्ञ॒न्य॑म् ॥ ६ ॥

का० [२, ८, १२, १३] सव्यायुन्ये जुहूं प्रतिष्ठन्निदधाति घृताच्यस्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति । हे जुहु ! त्वं घृताची असि । घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहूः । हूयतेऽनयेति जुहूः । क्विपि द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च जुहोतेर्दीर्घश्चेति [पा० का० ३, २, १७८ । प० २, ३] द्वित्वं दीर्घश्च । सा त्वं प्रियेण धाम्ना देववल्लभेनाज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तर-लक्षणमासीद अधितिष्ठ । एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदा-

ष्यमिति श्रुतेः [२, ३, २, १७] प्रियधामशब्देनाज्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा बिभर्त्ति आज्यं धारयतीत्युपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्थैर्य्ये । यथा होमार्थं जुह्वपभृतोश्चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यद्व्याख्यानम् ॥ का० [२, ८, १८] प्रियेण धाम्ने ति हवींऽषि वेद्यां कृत्वेति । हे हविः ! प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः सम्बोध्य वचनम् । का० [२, ८, १९] ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभत इति । ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन् । हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष ! ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का० [२, ८, २०] पाहि मामित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्य्युं मां पाहि ॥ ६ ॥

अग्ने॑ वाजजि॒द्वाजं॑ त्वा सरि॒ष्यन्तं॑ वाज॒जित॒ꣳ सम्मा॑र्ज्मि । नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ । स्व॒धा पि॒तृभ्यः॑ । सु॒यमे॑ मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का० [३, १, १३] इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्राममिति । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् ! हे अग्ने ! त्वामहं सम्मार्ज्मि शोधयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जयोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः ॥ का० [३, १, १५] अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्य इतीति । ये देवा अनुष्ठानमनुगच्छन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का० [३, १,

१५] स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति। प्राङ्मुखेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं पितृनत्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्य्यात्। ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधाऽस्तु। स्वधाशब्दो निपातः पितॄनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्त्तते। अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः। अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्य्यन्ते। का० [२, १, १६] सुयमे म इति जुहूपभृतावादायेति। हे जुहूपभृतौ! मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम्। यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः॥ ७॥

अस्क॑न्नम॒द्य दे॒वेभ्य॒ आज्य॒ᳪ सम्भ्रि॑यासम्। अङ्घ्रि॑णा विष्णो॒ मा त्वाव॑क्रमिषम्। वसु॑मतीमग्ने ते छा॒यामुप॑स्थेषं॒ विष्णो॒ स्थान॑मसि। इ॒त इन्द्रो॑ वी॒र्य॑मकृणोदू॒र्ध्वोऽध्व॒र आस्था॑त्॥ ८॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सम्भ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा। आशीर्लिङि उत्तमे रूपम्॥ का० [२, १, १६] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णवितीति। हे विष्णो! व्यापक यज्ञपुरुष! अङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः॥ का० [२, १, १८] वसुमतीमित्यवस्थायेति। हे अग्ने! ते तव छायां छायावत् समीपवर्त्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेय। उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः। स एव सेवाप्रकारः कथ्यते। हे वसुमति! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि। अत्र स्थित्वा यागः

कर्तुं शक्यते इत्यर्थः। आहवनीयसमीपवर्त्तित्वात् अस्या भूमेर्यज्ञस्थानत्वम्। यद्वा अयमर्थः। हे अग्ने! ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयम् उपस्थेषं सेवेय। छायाशब्द आश्रयवाचकः। युष्मत्पादच्छायायां वसामीति यावत्। यतस्त्वं विष्णार्यज्ञस्य स्थानमसि॥ का० [३, २, १] इत इन्द्र इति जुहोतीति। पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत् स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते। देवयजनव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः। तदेवोच्यते मन्त्रेण। इत इन्द्रः। इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सन्निति शेषः। वीर्य्यमकृणोत् वीरस्य कर्म्म वीर्य्यं शत्रुवधरूपमकरोत्। अत एवाध्वरो यज्ञ ऊर्द्धमास्थात् उन्नतः स्थितः। इन्द्रेण वीर्य्ये कृते शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्योन्नत्यम्॥ ८॥

अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यम्। अवतां त्वां द्यावापृथिवी। अव त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत् स्वाहा। संज्योतिषा ज्योतिः॥ ९॥

तस्मात् हे अग्ने! त्वं होत्रं वेः। होतुः कर्म्म विद्धि। लङि अड़भावे रूपम्। दूत्यं दूतकर्म्म च वेः विद्धि। होतृत्वं दूतत्वं चाग्नेः कर्म्म। तथा च श्रुतिः [१, ४, ५, ४] उभयं वा एतदग्निर्देवानाᳪ होता च दूतश्चेति। ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अवतां पालयताम्। हे अग्ने! त्वमपि द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय। इत्थमन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन हविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत् भूत्।

सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु। यद्भाव-म्यान्द्रसः। यदस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः। स्वाहा सुहुतम् अस्तु। इन्द्रं देवमुद्दिश्य इद-माज्यं दत्तमित्यर्थः। स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्त्तते। का० [३, २, २] जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषेति। गच्छता-मित्यध्याहारः। ज्योतिषा ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं ज्योतिः सङ्गच्छताम्॥ ८॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम्। अस्माकꣳ सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिषः। उपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयताम्। अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा॥ १०॥

का० [३, ४, २१] आशासने मयीदमिति यजमानो जपतीति। प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुञ्जाने सति यजमानो जपति। इन्द्रः पर-मेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु। इदम् अस्मदपेक्षितम् इन्द्रियं वीर्य्यं मयि यजमाने स्थापयतु। किञ्च रायो धनानि दैव-मानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान् यजमानान् सचन्तां सेवन्ताम्। सच सेवने। किञ्च अस्माकं यजमाना-नामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम्। किञ्च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितथाः सन्तु। मघमिति धननाम [निघ० २, १०,] तद्विद्यते येषां ते मघवानः। अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः [पा० ५, २, १०९] का० [३, ४, १८, १९, २०] एकैकमाहरति द्यावापृथिव्योरुपह्वाने-

ऽग्नीधे षडवत्तम् । प्राश्नात्युपहूता पृथिवीत्येति ॥ यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं षडवत्ते षडवत्ते कृत्वाग्नीधे ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत् प्राश्नातीति सूत्रार्थः ॥ उपहूता येयं पृथिवी इयमेव सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायास्यां ददातु । अहं चाग्नीध्रात् । अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरत्विजः सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ ॥ १० ॥

उपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात् स्वाहा । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । प्रतिगृह्णामि । अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राश्नाति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति ओं प्रतिष्ठेत्यन्तं [ख० १३] ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ का० [२, २, १६] देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० [२,२, १८] अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्निति । हे प्राशित्र ! अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये

ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ १२ ॥

का० [२, २, २१] एतं त इति समिदामग्नितः प्रसीतीति । समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः ओम्प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः । हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! हे सवितः ! प्रसवितः ! एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहुर्यजमानाः कथयन्ति अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किञ्च । तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मां ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञꣳसमिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ ॥१३॥

किञ्च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः घृतं सेवताम् । हे सवितः ! त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किम्भूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं छान्दसम् । अतीतानागतवर्त्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः । जवति शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किञ्च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं

हिंसारहितं कृत्वा सन्दधातु। इड़ाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिन्न इत्येवमुच्यते। किञ्च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम्। मद तृप्तौ चुरादिः। तृप्यन्ताम्। एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु। ओमित्यङ्गीकारार्थः। तथास्तु। प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु। समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः॥ १३॥

ए॒षा ते॑ अग्ने स॒मित्तया॑ वर्धस्व॒ चाच॑ प्याय॑स्व। व॒र्धि॒षी॒महि॑ च व॒यमा च॑ प्यासिषीमहि। अग्ने॑ वाजजि॒द्वाजं॑ त्वा ससृ॒वाᳬसं॑ वाज॒जित॒ᳬ सम्मा॑र्ज्मि॥ १४॥

का० [३, ५, २] एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति। ब्रह्मत्वं समाप्तम्। अतः प्राकृतमार्षम्। इयमनुष्टुबग्निदेवत्या। हे अग्ने! एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठविशेषः। तया समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ। आप्यायस्व च। अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय। तथा च सति त्वत्प्रसादाद्वयं वर्द्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च। अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम॥ का० [३, ५, ४] सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामᳬसकृत्सकृत्सर्वाᳬसमितीति। पूर्वमग्ने वाजजिदिति [ख० ७] मन्त्रेण यथेध्मसन्नहनैरग्नेः सम्मार्गः कृतस्तथात्रापि सम्मार्ष्टि। तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः। अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः। मन्त्रो व्याख्यातः। इयान् विशेषः। हे अग्ने! त्वां

सम्भाविर्मं । किम्भूतं त्वां वाजं सद्ववांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्त-मन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि । अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि । इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहाहि । इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

का० [३, ५, १७, १८] जुह्वपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरितीति । तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहनं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनुसृत्याहमुज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाजस्यान्नस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यूहतिधातुर्वितर्कार्थस्तथाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मादिरस्मान् द्वेष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति । यं च वयं द्विष्मः । यमालस्यादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविधं शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम् । किञ्च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपभृद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापो-

हामि निराकरोमि । उक्तौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयौ समानार्थौ ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वा । रुद्रेभ्यस्त्वा । आदित्येभ्यस्त्वा । सञ्जानाथां द्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम् । व्यन्तु वयोऽक्तꣳ रिहाणाः । मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह । चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

का० [३, ५, २४] जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे ! वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं त्वा त्वामनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाञ्जनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥ का० [३, ६, २] सञ्जानाथामिति प्रस्तरादानमिति । हे द्यावापृथिवी ! द्युलोकभूलोकदेव्यौ ! युवां सञ्जानाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किञ्च हे प्रस्तर ! मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतां रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे [१, ८, ३, १२] इत्युक्तत्वाद्दर्शवीयो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः । [१, ८, १, ४४] ॥ का० [३, ६, ४—७] अनक्त्येनं व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः व्यन्तु । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु । प्रस्तरमादायेति

शीघः। किम्भूता: वयः। अक्तां रिहाणाः। अक्तं घृतलिप्तं प्रस्तरं लिहाना: आस्वादयन्तः। रलयोरैक्यम्॥ का० [३, ६, ८] मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरतीति। एकं तृणं प्रस्तरात् पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वाग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः। मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिष्टष्टा चतुर्थ: पाद आग्नेयः। हे प्रस्तर! त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुन्नामकानां देवानां सम्बन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा गच्छ प्राप्नुहि। वायुवाहनवद्वेगेन गच्छेत्यर्थः। अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थः। वशा पृश्निर्भूत्वा। वशा स्वाधीना पृश्निरल्पतनुर्गौर्भूत्वा दिवं गच्छ। कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः। ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय। यद्वा। इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुतेर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते [१, ८, ३, १५]। वशा पृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः। हे प्रस्तर! त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहनान् सन्तर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च सन्तर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः॥ का० [३, ६, १५] चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभत इति। हे अग्ने! त्वं यतश्चक्षुष्पा असि। चक्षुः पातीति चक्षुष्पाः। ज्वालयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि। अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः॥ १६॥

यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः। तं त एतमनु जोषम्भराम्येष नेत्त्वदप-

चे॒तयाते । अ॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽपी॑तम् ॥ १७ ॥

का० [२, ६, १८] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति । एकादशिनस्तयोऽष्टकास त्रिराड्रूपः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुब्विराड्रूपा आग्नेयी यजुरन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवलदृष्टा ॥ हे अग्ने देव ! आहवनीय ! पणिभिरसुरैः गुप्यमानः । गुप संवरणे संव्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्थाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानसि स्थापितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वह्नौ प्रक्षिपामि । अनुर्भिंबक्रमः । हरतिर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थे नैव अपचेतयाते । मा अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः । त्वय्येव तिष्ठतु । चिती संज्ञाने चिञन्ताल्लेट् । तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तात्तम् । टित आत्मनेपदानामिति [पा० ३, ४, ७९] तस्यैकारः । वैतोऽन्यत्रेति [पा० ३, ४, ९६], लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ । लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ९४] । गुणायादेशौ । अपपूर्वः अपचेतयाते । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० [२, ६, १७] इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमितीति । दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत् प्रक्षिपेत् । हे परिधी ! अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यन्ननाम । [नि० नै० ६, ७] । आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम् । अग्नेरन्नत्वं भवद्भ्यां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

स॒ꣳस्र॒वभा॑गा स्थे॒षा बृ॒हन्तः॑ प्रस्तरे॒ष्ठाः प॑रि॒धेया॑श्च दे॒वाः । इ॒मां वा॒चम॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्। स्वाहा वाट् ॥ १८ ॥

का० [३, ६, १८] संस्रवभागा इति संस्रवान् जुहोतीति वैश्वदेवी त्रिष्टुब्यजुरन्ता। स्वाहा वाडिति यजुः। सोमस्य ऋषिः। हे विश्वे देवाः! यूयं संस्रवभागाः स्थ। विलीनमाज्यं संस्रवः। स एव भागो येषां ते संस्रवभागाः। तथाविधा भवथ। तथा इषा संस्रवलक्षणेनान्नेन बृहन्तो महान्तः स्थ। किञ्च ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः। ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति। ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभि गृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः। अयं यजमानः सम्यक् यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वं मोदयध्वं वा। स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ। सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः। यद्यपि स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः। तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाडिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ १८॥

घृताची स्थो धुर्यौ पातꣳ सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम्। यज्ञ नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

का० [३, ६, १९] घृताची इति धुरि निदधातीति। जुहूपभृतौ शकटधुरि निदध्यात्। हे जुहूपभृतौ! युवां घृताची स्थः। घृतमञ्चतः प्राप्नुतः इति घृताच्यौ। पूर्वसवर्णदीर्घः। तथाविधे युवां धुर्यावनड्वाहौ पातं रक्षतं धुरं वहतस्तौ धुर्यौ। किञ्च युवां सुम्ने सुखरूपे स्थः भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे मा मां धत्त

ख्यापयतम् ॥ का० [३, ६, २१] यज्ञ ! नमस्त त इति वेदिमालभत इति । अस्य मन्त्रस्य शूर्पं यवमान् कृषिवद्दालवान् धामान्तर्वानिति पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ! ते तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । नम-उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत् पूर्णं जायते । तथा च श्रुतिः । स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवतीति । किञ्च । यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः । मे मम स्विष्टे सन्तिष्ठस्व । साधु इष्टं स्विष्टम् । शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः । ॥ १८ ॥

अग्नेऽदब्धायोऽशीतम पाहि मा दिद्योः । पाहि प्रसित्यै । पाहि दुरिष्ट्यै । पाहि दुरद्मन्या अविषं नः पितुं कृणु । सुषदा योनौ स्वाहा वाट् । अग्नये संवेशपतये स्वाहा । सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

का० [३, ७, १७] स्रुक्स्रुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽदब्धायविति । दभ्नोतिः हिंसाकर्मा [निघ० २, १८, १] । आयुरिति मनुष्यनाम [निघ० २, ३, १७] । अदब्धोऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽदब्धायुः । अश भोजने । अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी । यद्वा अशू व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशितमः । दीर्घश्छान्दसः । हे अदब्धायो । अहिंसितयजमान ! हे अशितम ! भोक्तृतम ! यद्वा व्यापकतम !

हे अग्ने गार्हपत्य ! मा मां दिद्योः वज्रात्पाहि। गलप्रयुक्ता-द्वज्रसमादायुधात्मां पाहि। दिद्युरिति वज्रनाम [निघ० २, २०, १]। प्रसित्यै प्रसितेर्बन्धनहेतुभूताज्जालान्मां पाहि। प्रसितिः प्रसवनात्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः [निरु० ६, १२]। दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागः। तस्मान्मां पाहि। दुरद्मनी। अदनमद्मनी। दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजनं ततो मां पाहि। चतुर्थ्यर्थः पञ्चम्यर्थे। भीत्रार्थानामिति [पा० १, ४, २५] पञ्चमी। किञ्च नोऽस्माकं पितुमन्नम-विषं कृणु हविर्विषरहितं कुरु। योनिरिति गृहनाम [निघ० ३, ४]। सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुषदा। तस्यां सुषदा विभक्तेराकारः। सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः। यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु। स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते। का० [३, ७, १८] दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति। स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः। तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम्। जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वाग्रूपा सर-स्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदो-ऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः। देवा गातुवि-दो गातुं वित्त्वा गातुमित। मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

का० [३, ८, १] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति। हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ ! त्वं वेदोऽसि। ऋगाद्यात्मकोऽसि। यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। हे देव ! द्योतनात्मक वेद ! हे

वेद! येन कारणेन त्वं देवेभ्य:। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। देवानां वेदोऽभव: ज्ञापकोऽभू: तेन कारणेन मह्यं मम वेदो भूया: ज्ञापको भव॥ का० [३, ८, ४] समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इतीति। इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनसस्पतिदृष्टा ऋक्। अस्या: पूर्वार्धेन देवता विसृजति। गै शब्दे। गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दै: प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञ: तं विदन्ति जानन्तीति गातुविद:। हे गातुविद:! यज्ञवेत्तारो देवा:! गातुं वित्त्वा विदित्वा। विद ज्ञाने। अस्मदीयो यज्ञ: प्रवृत्त इति ज्ञात्वा। गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत। यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्ग: तं गच्छत। अस्मदीययज्ञेन तुष्टा: सन्त: स्वमार्गं गच्छत। एवं देवान् विसृज्य चन्द्रं प्रत्याह। हे मनसस्पते! मनोऽधिपश्चन्द्र:। यद्वा देवान् यष्टुं मनस: प्रवर्त्तक: परमेश्वर:। तं प्रत्युच्यते। हे मनसस्पते! परमेश्वर! हे देव! इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते ददामि। त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धा: स्थापय। वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते। तदुक्तं श्रुत्या। वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति॥ २१॥

सम्बर्हिरङ्क्ताᳪ हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभि: समरुद्भि:। समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा॥ २२॥

का० [३, ८, ५] बर्हि: सम्बर्हिरितीति। बर्हिर्जुहोति। इयमृक् त्रिष्टुप् विराड्रूपा बर्हिर्देवत्या। इन्द्रो हविषा हवि:-संस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हि: दर्भं समङ्क्ताम्। सम्यगञ्जनोपेतं करोतु स चेन्द्र: केवलो न। किन्तु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भि:

विश्वदेवैभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्क्ताम्। समित्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्क्तामित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्बोद्धव्या। वस्वादिसहितेनेन्द्रेण समङ्क्तां तद् बर्हिर्यद्दिव्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु। स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम्। नभः इत्यादित्यनामसु [निघ० १, ४] पठितं दिवि भवं दिव्यम्॥ २२॥

कस्त्वा विमु॑ञ्चति॒ स त्वा॒ विमु॑ञ्चति॒ कस्मै॑ त्वा॒ विमु॑ञ्चति॒ तस्मै॑ त्वा॒ विमु॑ञ्चति। पोषा॑य॒॥ रक्ष॑सां भा॒गो॑ऽसि॥ २३॥

का० [३, ८, ६] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेति। व्याख्यातः [अध्या० १, ६] मन्त्रः प्रजापतिदैवतः तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके। पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः। यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्य्यः। यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात्॥ का० [३, ८, ७] पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णाजिनꣳ रक्षसामितीति। हे कणसमूह! त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निकृष्टकणरूपो भागो युक्तः॥ २३॥

संवर्च॑सा॒ पय॑सा॒ सन्त॒नूभि॒रग॑न्महि॒ मन॑सा॒ सꣳशि॒वेन॑। त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ विद॑धातु॒ रायो॑ऽनु॑ मार्ष्टु त॒न्वो॒ यद्वि॑लि॑ष्टम्॥ २४॥

त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप्। इतः परं याजमानम्॥ का० [३, ८, ८—१०] पूर्णपात्रं निनयति परीत्य अवतं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति।

समित्युपसर्गोऽगमहीत्यनेन सम्बद्धः प्रत्येकम्। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगमहि सङ्गता भवामः। पयसा क्षीरादिरसेन समगमहि। तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगमहि। शिवेन शान्तेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगमहि। यद्यमुपगच्छतो मरस्य वर्चसाप्येति तदनेन पुनराप्याययति। किञ्च सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु। तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु। न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु। धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोत्वित्यर्थः। सुष्ठु ददातीति सुदत्रः। सुपूर्वाद्ददातेः ष्ट्रन्। सार्वधातुभ्य इति [उ॰ ४, १६०] ष्ट्रन्। बाहुलकत्वाद्गुणः ॥ २४ ॥

दिवि विष्णुर्व्यक्रꣳस्त जागतेन छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः।
अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रꣳस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः।
पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रꣳस्त गायत्रेण छन्दसा।
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः।
अस्मादन्नात्। अस्यै प्रतिष्ठायै। अगन्म स्वः।
संज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥

का॰ [३, ८, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति निमन्त्रमिति। विष्णुशादबुद्धा। स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः। विष्णुर्यज्ञपुरुषः। जागतेन छन्दसा जगती-

छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि द्युलोके व्यक्रांस्त विशेषेण क्रमणं कृतवान्। तथा सति ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भाग-रहितः कृत्वा निःसारितः। कः। योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः। एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ॥ का० [३, ८, १३] अस्मादन्नादिति भागमवेक्षत इति। योऽयम्भागोऽवेक्ष्यते अस्मादश्यमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्त्तनीयः॥ का० [३, ८, १४] अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति। अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्त्तते। अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत्॥ का० [३, ८, १५] अगन्म स्वरिति प्रागिति। पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः। यज्ञानुष्ठानेन। का० [३, ८, १६] संज्योतिषेत्याहवनीयमिति। ज्योतिषाहवनीयलक्षणेन वयं समभूम सङ्गता अभूम॥ २५॥

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि। सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते॥ २६॥

का० [३, ८, १७] स्वयम्भूरिति सूर्यमिति। हे सूर्य! त्वं स्वयम्भूरकृतकः स्वयंसिद्धोऽसि। श्रेष्ठो प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्योऽसि। सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति। चतुर्दिक्षु चत्वारः। एक उपर्य्येकोऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि। यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि॥ का० [३, ८, १८] सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति। आवर्त्तनमावृत्। सूर्यस्य

सम्बन्धिनीमावृतमावर्त्तनमनुसृत्याहमपि आवर्त्ते प्रादक्षिण्येनवर्त्तनं करोमि॥ २६॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः। अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतꣳ हिमाः। सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्त॥ २७॥

का० [३, ८, २१] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति। हे गृहपते! अस्मदीयगृहस्य पालक! हे अग्ने! त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः। अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम्। तथा हे अग्ने! त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः। सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव। अग्ने पदस्यावृत्तिरादरार्था। एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्य्यन्तमस्थूरीव सन्तु। निरन्तरमवस्थितानि प्रवर्त्तन्ताम्। एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि। लुप्तोपमानम्। बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरम् अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु। गृहपतिना संयुक्ते ञ्य [पा० ४, ४, ९०] इति ञ्यप्रत्ययः॥ का० [३, ८, २२] सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति। व्याख्यातम्॥ २७॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि। इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि॥ २८॥

का० [३, ८, २९] व्रतं विसृजति येनोपेयादिति। व्रत-

ग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा। अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृजेत्। हे अग्ने! हे व्रतपते कर्मपालक! व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शक्तिवान्। त्वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभवम्। त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अराधि साधितम्। द्वितीयो मन्त्रः। हे अग्ने! इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

अ॒ग्नये॑ कव्य॒वाह॑नाय॒ स्वाहा॑। सोमा॑य पितृ॒मते॒ स्वाहा॑। अप॑हता॒ असु॑रा॒ रक्षा॑ꣳसि वे॒दि॒षद॑ः ॥ २९ ॥

का० [४, १, ७] मारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च। कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं हविः। तद्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः। तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तम्। पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम्। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽवदानस्मृतेर्दैवाविमौ मन्त्रौ ॥ का० [४, १, ८] दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इतीति। वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः। तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि। असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति जातिविशेषौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

ये रू॒पाणि॑ प्रतिमु॒ञ्चमा॑ना॒ असु॑राः॒ सन्तः॑

स्वधया चरन्ति। परापुरो निपुरो ये भरन्त्य-
ग्निष्टान् लोकात् प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

का० [४, १, ८] उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति। इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवत्या। स्वधया पैतृकान्नेन निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति छेता: लोक-रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुराः देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रचरन्ति। तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति। पराक्रान्ताः पुरः परा-पुरः स्थूलदेहान्। निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धार-यन्ति। स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति। अग्निरुल्मुकरूपः। अस्माल्लोकात् पितृयज्ञ-स्थानात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेण।पसारयत्वि-त्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषाय-
ध्वम्। अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषा-
यिषत ॥ ३१ ॥

का० [४, १, १३, १४] अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति। आ तमनात् श्वासनिरोधेन ग्लानिपर्य्यन्तमुदङ्मुख आस्त इति सूत्रार्थः। हे पितरः! यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत। ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायध्वं समन्ताद्वृषवदाचरत। यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्ति-पर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत। आङ्पूर्वाद्वृषशब्दा-त्कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति [पा० ३, १, ११] क्यङ् ततो लोट्।

पितरः अमीमदन्त। यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमनतिक्रम्य वृषवत् क्षीबकृः। लुङि रूपम्। यथाभागमाश्विषुरित्येवैतदाहेति श्रुतिः [२, ४, २, २२]। भागं स्वं जग्मुरित्यर्थः॥ ३१॥

नमो॑ वः पितरो॒ रसा॑य। नमो॑ वः पितरः॒ शोषा॑य। नमो॑ वः पितरो॒ जी॒वा॑य। नमो॑ वः पितरः॒ स्व॒धायै॑। नमो॑ वः पितरो॒ घो॒रा॑य। नमो॑ वः पितरो॒ म॒न्यवे॒ नमो॑ वः पितरः॒ पित॑रो॒ नमो॑ वः। गृ॒हान्नः॑ पितरो॒ दत्त स॒तो वः॑ पितरो देष्म। ए॒तद्वः॑ पितरो॒ वास॒ आधत्त॥ ३२॥

का० [४, १, १५] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति। षट्कृत्वो नमस्करोति। षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादिशब्देन वसन्तादिषड्तव उच्यन्ते। ते च पितॄणां स्वरूपभूता अतस्तेभ्यो नमस्करोति। हे पितरः! वो युष्माकं सम्बन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः। यतो मध्वादयो रसा वृत्तेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः। युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः। एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः। शोषाय। शुष्यन्त्यौषधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः। जीवाय। जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षर्तवे। स्वधायै। शरदे। स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः। शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति। घोराय। विषमाय हेमन्ताय। हेमन्तः शीतप्रचरत्वेन दुःखदत्वात् घोरः। मन्यवे। मन्युः क्रोधः।

लघूष्माय शिशिराय। शिशिरस्तु द्वयोर्माघयोरिति। हे पितरः! एवंविधऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरः! वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः। हे पितरः! नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त। भार्य्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः! हे पितरः! वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्म ददामः। सतो धनाद्युष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम्। ददतामस्माकं कदाचिद् द्रव्यक्षयो माऽस्त्वित्यर्थः॥ का० [४, ७, १६—१८] एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णां दशां वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति। हे पितरः! वो युष्मभ्यमेतद्वासः सूत्रमेव परिधानमस्तु॥ ३२॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम्।

यथेह पुरुषोऽसत्॥ ३३॥

का० [४, १, २२] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति। गायत्री पितृदेवत्या। हे पितरः! यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत्पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्त सम्पादयत। किम्भूतं कुमारं येन प्रकारेणेह पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ। अश्विनौ। अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ। तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम्। अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम्॥ ३३॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्। स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन्॥३४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

का० [४, १, १८] ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति। पञ्चपत्या विराट्। हे आपः! यूयं स्वधा स्थ पितृणां हविःस्वरूपा भवथ। अतो मे पितॄन् तर्पयत। कथम्भूता आपः। परिस्रुतं वहन्तीः पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः। तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम्। ततोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते। घृतपयसी प्रसिद्धे। तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च। नास्ति मृतं यस्मात्तत् पुनः कीदृशं कीलालम्। कील बन्धने। कीलनं कीलो बन्धः। तमलति वारयतीति कीलालम्। अलं वारणपर्य्याप्त्योरिति धातुः [धा० १५, ८] सर्वबन्धनिवर्त्तकम्। ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम्॥ ३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

इश्वप्रोक्षादिपितृान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः॥ २॥

तृतीयोऽध्यायः।

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम्। अस्मिन् हव्या जुहोतन॥ १॥

अध्यायद्वयेन दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः। अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः [म० ९]। देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षम्। आग्नेय्यश्चतस्रो गायत्र्यः। तत्र कात्यायनः [४, ७, १] अमावास्यायामग्न्याधेयमित्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्य्यन्तानि कार्य्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह। [४, ८, ४, ५] तं चातुष्प्राश्यं

पचत्युद्वास्यासेनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति भाष्यार्थः । चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा बहिरुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य्य तिस्रः समिधस्तस्मिन् सर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिरग्नावभ्यादधातीति । समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः ! यूयं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । समिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः होमाणैः पूर्णाहुतिसम्बन्धिभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अस्मिन् प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तनबादेशः ॥ १ ॥

सुस॑मिद्धाय शो॒चिषे॑ घृ॒तं ती॒व्रं जु॑होतन । अ॒ग्नये॑ जा॒तवे॑दसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ! अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट् मध्यमबहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७,१, ४५] तनबादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किम्भूतायाग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अत एव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि।
बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः! अङ्गतिर्गत्यर्थः। अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः। रस्प्रत्ययो मत्वर्थीयः। तत्तद्यागेषु गमनवन्नग्ने। अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति श्रुतेः [१, ४, १, २५]। तं य उक्तगुणस्तथाविधं त्वा त्वां समिद्भिर्यज्ञसम्बन्धिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः। इदन्तो मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारश्छान्दसः। हे यविष्ठ्य युवतम! कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः। तथाविधाग्ने बृहत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शोचा दीप्यस्व। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। अतिशयेन युवा यविष्ठ। इष्ठनि परे स्थूलदूरयुवेत्यादिना [पा० ६, ४, १५६] वादिलोपे गुणे च रूपम्। यविष्ठ एव यविष्ठ्यः। स्वार्थे तद्धितयकारः ॥ ३ ॥

उप त्वाग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्यत।
जुषस्व समिधो मम ॥ ४ ॥

का० [४, ८, ६] उप त्वेति जपतीति। हे अग्ने! हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु। हे हर्यत प्रेप्सावन्! हर्यतः आचक्र इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २, ६, १०]। तथाविध हे अग्ने! मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः। छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८१, ८२] उपयन्तु इत्युपसर्ग-

क्रियापदयोर्व्यवहितत्वम्। हविषतोरित्यादौ वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वः। द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा। तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे ॥ ५ ॥

का० [४, ८, १] दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्विति। [४, ८, १६] भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति। अस्यार्थः। आपो हिरण्यमूषाखूत्करः शर्करेति पञ्च सम्भारान्सम्पाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान् सम्भारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः स्वरिति पश्चाच्चराण्युच्चारयन्नादध्यात्। इदमाहवनीयाधानम्। एवमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम्। गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः। एतेष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः। भुव इति द्वितीया। स्वः इति तृतीया। एतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि। एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात्। अत एवाभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत्। एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति। भूर्भुवःस्वः शब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा। सर्वे महश्शगा भूयासुरिति प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः॥ का० [४, ८, १७] इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याहेति। देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तथाविधे हे पृथिवि! तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि। अन्नादमन्नस्य हुतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्यादिरूपमादधे स्थापयामि। किमर्थं-

मन्नाद्याय। अन्नञ्च तदाद्यञ्च तस्मै आद्यस्यान्नस्यात्तं योग्य-
स्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम्। आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा०
२, २, ३७]। यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय। यस्याः पृष्ठेऽग्नि-
माधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः। बहोर्भावो भूमा
तेन। यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी। एवं पुत्रपश्वादिभि-
र्बहुर्भूयासम्। वरिम्णा पृथिवीव भूयासम्। उरोर्भावो
वरिमा तेन। यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रय-
भूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम्।
यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः। किम्भूतमग्निं भूम्ना द्यौरिव वर्त्त-
मानम्। यथा द्यौर्नक्षत्रादिबहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहु-
त्वेन युक्तम्। किञ्च वरिम्णा पृथिवीव स्थितम्। यथा
पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता। तथा सर्व-
वस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम्। अत एव क्वचिद्विधि-
वाक्ये अग्नये पावकायेत्याम्नातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः।
पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ ६ ॥

का० [४, ८, १८, १९] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्परा-
ज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति। आयं गौरित्यादीनां तिसृ-
णामृचां सार्पराज्ञीति नामधेयम्। सर्पराज्ञी कद्रूः पृथि-
व्यभिमानिनी। तया दृष्टत्वात् ताभिरृग्भिराहवनीयमुपति-
ष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः। गायत्र्यस्तृचः।
अग्निः परावररूपेण स्तूयते। अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्र-
मीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः
क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान्। किम्भूतोऽग्निः। गच्छतीति
गौः। यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता। गमेर्डो-

प्रत्ययः [उ॰ २, ६६]। तथा पृश्निः चित्रवर्णः। लोहित-शुक्लादिबहुविधज्वालोपेतः। आक्रमणमेवाह। पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीमसदत् आसीदत्। आहवनीयरूपेण प्राप्तवान्। तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं गच्छन् पितरञ्च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान्। स्वःशब्देन सूर्यः [निघ॰ १, ३, १]। द्युलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते। द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति। अस्याग्ने रोचना रुच दीप्तौ दीप्तिः काचिच्छक्तिः वायुरूपा अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति। अन्तरिक्षेऽयं तिर्य्यङ्वायुः पवत इति श्रुतिः। किं कुर्वती। प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती। अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः। सति हि जठराग्नौ जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्त्तेते। तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः। एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह। व्यख्यदिति। महिषोऽग्निः दिवं व्यख्यत्। द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च। महि माहात्म्यं यागकर्त्तृस्वरूपं सनोति ददाति स महिषः। अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महानिति श्रुतेः। व्यख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति [पा॰ ३, १, ५२] च्लेरङ्। आलोपः।

छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकालेषु लङ्। अपान इवाचरतीत्यपानती क्विबन्तादपानशब्दाच्छतृप्रत्ययः। उगितश्चेति [पा० ४, १, ६] ङीप्॥ ७॥

त्रिंशद्धाम विराजति वाक् पतङ्गाय धीयते। प्रति वस्तोरह द्युभिः॥ ८॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, २२] त्रिंशच्छब्दात्परस्य सुपो लुक्। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति [निरु० ९, २८, २९]। अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते। अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्त्ता धामशब्देनाभिप्रेताः। त्रिंशत्सु धामसु मुहूर्त्ताख्येषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्य्यते। पतन् गच्छति पतङ्गः अग्निः। स ह्युद्धृतः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनीयतामित्यादि। सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मत्वात् स्तूयते इत्यर्थः। न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः यागपारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते। नान्यस्यै देवतायै। वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्नामसु पठितम् [निघ० १, ९, १]। अहेति निपातो विनिग्रहे। सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः। यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः। धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगतदिनभेदेन। तद्विराजति विशेषेण दीप्यते। आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः। वाक्-

स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्य्यते। पतङ्गः पक्षी। तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः। यथा कश्चित् पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम्। घेति निपातः पूर्वोक्तविशेषार्थः। अस्या ऋचः पूर्वार्द्धेऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किन्त्वन्यदप्युच्यत इत्यर्थः। वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम्। प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः। द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः॥ ८॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा। सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहा। अग्निर्वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा। सूर्य्यो वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा। ज्योतिः सूर्य्यः सूर्य्यो ज्योतिः स्वाहा॥ ९॥[1]

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः। अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त [ख० ११]* इत्यतः प्राक्। तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः। यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यृषी। यथाग्निर्वर्च्चो द्वे तत्रापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरिति [अनु० १, ११]। सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः आद्याः पञ्चैकपदाः। अग्निर्ज्योतिः सूर्य्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तथा मुनिरपश्यत्। परां ज्योतिः सूर्य्यः इमां चैलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः॥ अथ: का० [४, १४, १४] प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरितीति। या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात्। अग्निर्ज्योतिषमिति

[अध्या० ३, २, १] काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रक्षेपः। मन्त्रार्थस्तु। योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वरूपम्। यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः। देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम्। स्वाहा ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम्। अयं सायंकालीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः। सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः। सूर्य्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः। उदयकालेष्वग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्य्यं प्रविशति। तस्मात् प्रातः सूर्य्यो ज्योतिरिति मन्त्रः। अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे। उभे हि तेजसी सम्पद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति। तस्मादूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति तित्तिरिश्रुतेः। का० [४, १४, १५] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति। ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्य्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात्। योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः। यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम्। तस्मै सुहुतमस्तु। एवं सूर्य्यो वर्च इति॥ का० [४, १५, ११] ज्योतिः सूर्य्य इति वा प्रातरिति। 'प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य्य इति। यत् ज्योतिः स सूर्य्य एव। यः सूर्य्यः स ज्योतिरेव। तस्मै स्वाहा॥ ९॥

सजूर्देवेन सवित्रा सजू रात्र्येन्द्रवत्या। जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा॥ सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या। जुषाणः सूर्य्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

का० [४, १४, ८] सजूरिति वेति। जुहोतीत्यनुवर्तते। पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम्। मन्त्रद्वयेन। अग्निर्वेतु। अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु। यद्वा वेतु आहुतिं भक्षयतु। वी प्रजननकान्त्यसनखादनेष्विति धातोः [धा० २४. ३९] प्रयोगः। किंभूतोऽग्निः सविता देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजूः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः। तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनाधिपतिना रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः। तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः। य उक्तगुणवानग्निर्वेत्वस्मै स्वाहा हूयमानमिदं द्रव्यं दत्तम्। प्रातः सूर्य उच्यते। अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः। पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उषोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये।
आरे अस्मे च शृण्वते ॥ ११ ॥

का० [४, १२, १—३] सायमाहुत्याꣳ हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिसृभिस्तिसृभिरुपप्रयन्तो [११] ऽस्य प्रत्नां [१६] परि ते [३६] चित्रावसविति [१८] चेति। आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७] बृहदुपस्थानं देवदृष्टम्। तत्राद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ क्रमेण गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ। वयमनुष्ठातारोऽग्नयेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम। किंभूता वयम्। अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः। किंभूतायाग्नये आरे दूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय॥ वोचेमेति वक्ते-

रायोर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे लिङ्याशिष्यङिति [पा० ३, १, ८६] अङ्। यासुट् अतो येयः [पा० ७, २, ८०] वच उम् [पा० ७, ४, २०] छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति [पा० ७, २, ७९] सलोपः। यलोपः। वोचेम। अस्मे सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] शेआदेश आमः॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपाᳪ रेताᳪसि जिन्वति॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति द्युलोकाद् वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणयति वर्धयतीत्यर्थः। यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पृणाति। आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः। ते वा एते आहुती उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः। किम्भूतोऽग्निः। दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः। यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्त्तते तथायमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्त्तते। तथा ककुत्। ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्सदृशः। यद्वा ककुदमिति महन्नाम [निघ० ३, ३, १९]। तस्यान्त्यलोप आर्षः। महत् जगत्कारणमित्यर्थः। तथा पृथिव्याः पतिः पालकः। वाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात्॥ १२ ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै। उभा दातारविषाᳪ

रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुप् दृश्या। इन्द्रशब्देनात्राहवनीयः। तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्य्ययुक्तत्वात्। अग्निशब्देन गार्हपत्यः अग्रे नीयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः। स हि प्रथमनाधीयते। हे इन्द्राग्नी। वां युवामुभा आहुवध्यै आह्वातुं सक्तामीति शेषः। ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः। किञ्च राधसः धनादिविलक्षणात् सह मादयध्यै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः। मदी हर्षे मद तृप्ताविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः। गुणः। यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि। उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः। सातये षणु दाने अस्य धातोरूतियूतीति [पा० ३, ३, ९७] क्तिन्नन्तो निपातः। हुवे बहुलं छन्दसीति [पा० ६, १, ३४] ह्वयतेः शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ १४ ॥

तिस्र आग्नेय्यः। आद्यानुष्टुप् देवश्रवो देववातदृष्टा। हे अग्ने आहवनीय! ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम्। किम्भूतः ऋत्वियः। उत्पादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते। ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः। छन्दसि घसिति [पा० ५, १, १०६] ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घस्। तस्य इयादेशः। सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः। यतो

यस्मादृतुकालोपेताद्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्मकाले दीप्तोऽभूः। हे अग्ने! तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह। पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश। अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्योगाय समृद्धं कुरु। अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां वर्धयेति दीर्घः॥ १४॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे॥ १५॥

जगती वामदेवदृष्टा। द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादा जगत्याः। द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना जगती। अयमाहवनीयः इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि। अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५]। दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम्। किम्भूतः। होता देवानामाह्वाता। यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा। अतिशायने तमबिष्ठनाविति ष्ठनि परे [पा० ५, ३, ५५] तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः। तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः। अप्नवानो भृगवो विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु विरुरुचुः। अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः। अप्नशब्दोऽपत्यनामसु पठितः [निघ० २, २, ७] अप्नवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः। यद्वा अप्नवानृषिः अप्नवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्च मुनयः। विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ० २, ३, ५] यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय। वनेषु ग्रामाद्बहिर्यजनाख्येष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म।

किम्भूतं यम्। चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम्। अतएव विश्वं विभुं विभुत्वशक्तियुतं यणादेशः ॥१५॥

अ॒स्य प्र॒त्नामनु॒ द्युत॑ꣳ शु॒क्रं दु॑दुह्रे॒ अह्र॑यः।
पयः॑ सहस्र॒सामृषि॑म् ॥ १६ ॥

गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या। अस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य। अह्रयः नास्ति ह्रीर्यासामीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुदुह्रे दुदुहिरे। दुहेर्लिटि इरयो रे इति [पा० ६. ४. ७६] रेआदेशे रूपम्। ऋष गतौ। ऋषति दोहनस्थानं गच्छतीति ऋषिर्गौः। तां होमार्थं दुग्धवन्तः। सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति शङ्कया दोग्धॄणां लज्जा भवति। सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दशङ्कानुदयाल्लज्जाभावादह्रयो दोग्धारः। किम्भूतामृषिं सहस्रसाम्। षोऽन्तकर्मणि। सहस्रसङ्ख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम्। स्यतेः क्विप्। तदास्या ऋचोऽर्थान्तरम्। शास्य-कृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते [२. २. ४. १५] तासु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताꣳ सम्बभूव तस्याꣳ रेतः प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि। तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति। अह्रयः गावः नास्ति ह्रीर्लज्जा यासां ता अह्रयः अलज्जा उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः। मलिना हि लज्जन्ते। अह्रयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुपक्षां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापन्नां घृतमेव पयो दुग्धं दुदुह्रे दुहन्ति क्षरन्ति। अग्निना शुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थः। सहस्रसामृषिमिति विशेषणद्वयं पयसः। सहस्रं

सनोति सहस्रसास्तम्। चातुर्मास्यपशुसोमानां सम्भक्तारम्। पुंस्त्वमार्षम्। जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३, २, ६७] विट्प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारे [पा० ६, ४, ४१] वेर्लोपे [पा० ६, १, ३७] सहस्रसा इति रूपम्। तथा ऋषिं द्रष्टारम्। गवि वर्त्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते। सा हैनानुदीक्ष्य हिङ्चकारेत्युपक्रम्य ते देवा विदाञ्चक्रुरेष साम्नो हिङ्कार इत्यादिना अस्येन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इति प्रत्यपादि। यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अग्नय इत्यस्य विशेषणद्वयम्। किम्भूता अग्नयः सहस्रसाः ऋषयः। पूर्ववदर्थो वा॥ १६॥

त॒नू॒पा अ॑ग्ने॒ऽसि त॒न्वं॑ मे पाहि। आ॒यु॒र्दा अ॑ग्ने॒ऽस्यायु॑र्मे देहि। व॒र्चो॒दा अ॑ग्ने॒ऽसि॒ वर्चो॑ मे देहि। अग्ने॒ यन्मे॑ त॒न्वा॑ ऊ॒नं तन्म॒ आपृ॑ण॥ १७॥

अथ यजूंषि चत्वार्यग्निदेवत्यानि। हे अग्ने! त्वं स्वाभावत एव तनूपा असि। अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि। तनूं पाति पालयतीति तनूपाः। उदराग्नौ सत्यन्नं जीर्यं शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय। तन्वम् वा छन्दसीत्यमि [पा० ६, १, १०६, १०७] पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्युक्तम्। हे अग्ने! त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि। अतो मे मह्यमायुर्देहि। अपमृत्युपरिहारेण। यावत्कालं वपुष्युदराग्नेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम्। हे अग्ने! त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि। अतो मे वर्चो देहि। वैदिकानु-

ष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः। यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणाम्भवति। किञ्च हे अग्ने! मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वा शतꣳहिमा द्युमन्तꣳ समिधीमहि। वयस्वन्तो वयस्कृतꣳ सहस्वन्तः सहस्कृतम्। अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम्। चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः। यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः। अत्र षष्ठः समाक्षरः। हे अग्ने! शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्त्तमानान् शतं संवत्सरान् त्वां समिधीमहि नैरन्तर्य्येण वयं दीपयामः। किम्भूता वयम्। इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः। वय इति अन्ननाम [निघ० २, ७, ७] अन्नवन्तः। सहस्वन्तः बलवन्तः। सह इति बलनाम [निघ० २, ८, १७] अदब्धासः अदब्धाः अनुपहिंसिताः केनापि। दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा। आज्जसेरसुगिति [पा० ७, १, ५०] असुक्। किम्भूतं त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्। वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम्। सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम्। सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम्। अदाभ्यम् केनापि हिंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो! रात्रिदेवत्यं यजुरृषिदृष्टम्। रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳसंगृह्येव चित्राणि वसतीति [२, ३, ४, २२] श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः। चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ

सा चित्रावसुः। हे चित्रावसो रात्रे! स्वस्ति क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाशिमहीय व्याप्नवानि। श्रम्नुतेर्बहुलं छन्द-सीति [पा० २,४, ७३] शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने रूपम्। यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चोरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय रात्रिप्रार्थनम्॥ १८॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणाᳪं स्तुतेन। सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सᳪं रायस्पोषेण ग्मिषीय ॥ १९ ॥

का० [४. १२. ४] सं त्वमित्युपविश्येति॥ उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैरुत्थानमत्र उपविश्येति विशेषः। हे अग्ने! त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः सङ्गतोऽसि। तद्यदस्तंयन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः। बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति। तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः। आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः। एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदोषरहितेन संग्मिषीय सङ्गतो भूयासम्। तथा वर्चसा विद्यैश्वर्य्यादि-प्रयुक्ततेजसा संग्मिषीय। तथा प्रजया पुत्रादिकया संग्मि-षीय। तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय। आयु-रादीनि मम सन्त्वित्यर्थः। समगथाः गमेः समो गम्यृच्छी-

त्यादिना [पा० १, ३, २८] तङ्प्रथमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति [१, २, १३] सिचः किच्वे ऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, ३७] मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति [पा० ८, २, २७] सिचो लोपे रूपम् ॥ गमेय। गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे [पा० ३, ४, १०६] परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ९८] रूपम् ॥ १८ ॥

अन्ध॑ स्थान्धो॑ वो भक्षीय॒ मह॑ स्थ॒ महो॑ वो भक्षीयोर्ज॑ स्थोर्जं॑ वो भक्षीय रा॒यस्पोष॑ स्थ रा॒यस्पोषं॑ वो भक्षीय ॥ २० ॥

का० [४, १२, ५] गां गच्छत्यन्ध स्थेति। अन्ध स्थ रेवती रमध्वमिति यजुर्द्वयेन गां गच्छति। गौर्देवता। हे गावः! यूयमन्ध स्थ अन्नरूपाः स्थ। क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः। अतो भवत्प्रसादाद्वो युष्मत्सम्बन्धि अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय। भज सेवायामित्यस्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् ॥ तथा यूयं मह स्थ पूज्यरूपाः स्थ। मह पूजायाम्। अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसादादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय। गौर्न पदा स्प्रष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः। यद्वा महःशब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते तानि। यथा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि। प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम्। शृतमुष्णं तत्। शरो दुग्धमण्डः। मस्तु दधिरसः। आतञ्चनं दधिपिण्डः। आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम्।

यज्ञानां गोप्तारम्। ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम्। अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः। स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम्। दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम्॥ दिवेः क्विप्रत्ययो बाहुलकात्। लिङ्वद्भावात् द्वित्वम्। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः। देवयतीति दीदिविः॥ २३॥

स नः॑ पि॒तेव॑ सू॒नवेऽग्ने॑ सूपाय॒नो भ॑व। सच॑स्वा नः स्व॒स्तये॑॥ २४॥

हे अग्ने! गार्हपत्य! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव। सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः। सुखेनोपप्राप्तुं शक्यो भव। तत्र दृष्टान्तः। सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः। किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्वाविनाशेन कर्मणा समवेतो भव। षच समवाये इति धातुः [धा० ११, ६ २३, २८] यद्वा सचस्व सेवस्व। षच सेवने [धा० ६, २,]॥ २४॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्यः॑। वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मꣳ र॒यिं दाः॥ २५॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः। दशार्णपादा विराट्। बन्ध्वादिदृष्टाः। हे अग्ने! गार्हपत्य! त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्त्ती भव। अम गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्विप् अतिशयितोऽम् अन्तमः अमृब्दात्तमप्। यद्वान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरा-

दित्वेन [पा० ६, ३, १०८] साधुः । उतापि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । वरूथ्यः वरूथाय हितो वरूथ्यः ताट्टशश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरूथः । यद्वा वरूथं गृहम् [निघ० ३, ४] । तस्मै हितो भव । किम्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्गतीत्यग्निः । अगि गतौ । आह्वनीयादिरूपेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्त्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्त्तिरित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ! त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्नुहि अस्मान् । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । नक्षितर्व्याप्तिकर्मा । यद्वा हे अच्छ निर्मलभाव अग्ने ! नक्षि अस्मदीयमस्थानं गच्छ । नक्ष गतौ । यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किञ्च द्युमत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । ददातेर्लुङि रूपम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५] ॥ २५ ॥

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः । स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम ! हे दीदिवः ! सर्वस्य दीपयितः ! तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे । यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे । स त्वं नोऽस्मान् भवत्सेवकान् बोधि बुध्यस्व हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधी शृणु । समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्माननुरुष्य रक्ष । समशब्दः सर्वपर्यायः ।

शोचिरिति ज्वालानाम [निघ० २, १७, ६] शोचिरस्या-स्तीति शोचिष्मान् मतुप्। अतिशयेन शोचिष्मान् शोचिष्ठः। अतिशायने तमबिष्ठनौ [पा० ५, ३, ५५] विन्मतोर्लुगिती-ष्ठनि [पा० ५, ३, ६५] मतुपो लुक्॥ दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिडादेशक्वसन्तस्य रूपम्। मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम्॥ बोधि। बुध ज्ञाने लोण्मध्यमैकवचने सेर्ह्यपिच्चेति [पा० ३, ४, ८७] हिः। बहुलं छन्दसीति शपो लुक् [पा० २, ४, ७३]। हुझल्भ्यो हेर्धिः [पा० ६, ४, १०१]। छन्दसि गुणे धलोपो। अबोधि। अधुपृक्त्वभ्यच्छन्दसीति हेर्धिः। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः [पा० ६, ३, १३७]। उरुष्य उरुष्यतीति रक्षणकर्मा। ऋचि तुनुघेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य णत्वम्। अघायतः। अघं परस्येच्छति अघायति। सुप आत्मनः क्यजित्यत्र [पा० ३, १, ८] छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यमिति क्यच् अश्वाघस्यादित्याकारः [पा० ७, ४, ३७] अघायतीति अघायन्। तस्मात्। अघायतः शतृप्रत्यये रूपम्॥ २६॥

इड एह्यदित एहि। काम्या एत। मयि वः कामधरणं भूयात्॥ २७॥

का० [४, १२, ८] गां गच्छतीड एहीति। हे यजुषी गव्ये। हे इडे! एहि। हे अदिते! एहि आगच्छ होमस्थानम्। इडा मनोर्दुहिता। अदितिर्देवमाता। इडा मनुमिवास्मानेहि। अदितिरादित्यानिवास्मानेहि। तस्मिंस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः। का० [४, १२, ९] काम्या एतेत्यालभत इति। गामालभते। मनुष्याणां ह्येतासु कामाः

प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः ! सर्वैः कामयितव्याः ! यूय-मेत आ इत आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणमपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात् युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२, ३, ४, ३४] ॥ २७ ॥

सोमानꣳ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

का० [४, १२, १०,] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवचं जपतीति सूत्रार्थः । सोमानं स्वरणं तृचो गायत्रो ब्रह्मणस्पतिर्देवत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमोक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मण-स्पतेवेदस्य पालक ! सोमानं सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं स्वृ शब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति [पा० ३, २, ७५] मनिन् । स्वरतीति स्वरणः नन्द्यादित्वात् [पा० ३, १, १३४] ल्युः । सोमयागकर्त्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तञ्च धनप्रदा-नैर्मां कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नाम-कमृषिं दीर्घतमःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तञ्च कृतवा-नसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः उशिक् कक्षीवतो माता ॥ २८ ॥

यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टि-वर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान्। यश्चामीवहा अमी वस्य रोगस्य हन्ता। अम रोगे। अमेरीवः। वसुवित् वसु धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः वेगवान् अविलम्बित- कारी। स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य [निरु० ३, २१]। यद्वा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते। यः पुत्रो रेवान्धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपा- दिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्ने: प्रसादान्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् ॥ २८ ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्य- स्य रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

रा दाने इति धातोः क्वसन्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति रूपम्। ररौ इति ररिवांस्तस्य ररुषः। दानं कृतवत इत्यर्थः। तस्य निषेधादररुष इति। कदाचिदपि हविर्दा- नमकृतवत इत्यर्थः। तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु। नशिर्व्याप्त्यर्थः। यद्वा नश अदर्शने। मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु। शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम्। धूर्ति हिंसा। ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २, १९]। शत्रुकृतमनिष्टचि- न्तनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः। किञ्च हे ब्रह्मणस्पते! वेदस्य पालकाग्ने! नोऽस्मान् रक्ष। द्व्यचोऽत- स्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। णत्वं पूर्ववत् ॥ ३० ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः। दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रो जपे विनियुक्तः पथि जप्य उपद्रवनाशकत्वात्। मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पालनमस्तु। किम्भूतमवः। महि महत् तथा द्युक्षं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम्। दुराधर्षं तिरस्कर्त्तुमशक्यम्। त्रीणां त्रिशब्दस्यामि छन्दसि त्रयादेशो वेति [पा० ७. १, ५३] वाच्यम् ॥ ३१ ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशंसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृहनामसु पठितः [निघ० ३, ४, ११]। चनशब्दोऽप्यर्थे। अमा चन गृहेऽपि वर्त्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाढ्येषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्त्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानानाम् उपद्रवायेति शेषः। अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे। समर्थो न भवति। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७. १, ४१] तलोपः। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा० २, ३, ५२] इति तेषामिति षष्ठी। मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ते हि पुत्रासो अदितेः प्रजीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३३ ॥

कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह। हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता मित्रा-

र्यमवरुणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे।
उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ३४ ॥

ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता। यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती। हे इन्द्र! परमैश्वर्ययुक्त! कदाचन कदापि त्वं स्तरीर्नासि। स्तृञ् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि दाशुषे सश्चसि। द्वितीयार्थे चतुर्थी। दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे। सश्चतिः सेवनकर्मा। किञ्च। हे मघवन् धनवन्! देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वांसमुपपृच्यते। पृची सम्पर्के यजमानेन सह सम्पर्कं प्राप्नोति। प्रथमउपोदः पादपूरणे [पा० ८, १, ६] इत्येक उपशब्दः पादपूरणे। इच्छब्दएवार्थे। नु क्षिप्रार्थः। न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्वांसमुपपृच्यते इति भावः ॥ ३४ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि०। तदिति षष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा

आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः। छान्दसं सम्प्रसारणम्। यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम्। भर्गो वीर्यं वा। वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्य्यं वै भर्ग इति श्रुतेः [५, ४, ५, १]। तस्य कस्य। यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना। सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः। यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तञ्च ध्यायामः। स च सवितैव। लिङ्गव्यत्ययेन योजना। सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति॥ ३५॥

परि॑ ते दू॒डभो॒ रथो॒ऽस्माँ२॥ अ॑श्नोतु वि॒श्वतः॑। येन॒ रक्ष॑सि दा॒शुषः॑॥ ३६॥

आग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि०। हे अग्ने! ते तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्य्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु। किम्भूतो रथः दूडभः दम्भातिर्वधकर्मा। दुःखेन दभ्यते दुर्दभः। केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः। उकारं दुर्दे इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [प्रा० का० ३, ३, ४] दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमदस्य डः [पा० क० ६, ३, १०९ वा० ६]। येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि। यजमाना वै दाश्वांस इति श्रुतेः [२, ३, ४, ३८]॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम्॥ ३६॥

भूर्भुवः॒ स्वः᳡ सु॒प्र॒जाः प्र॒जाभिः॑ स्या॒ᳩ सु॒वी-

रो वीरैः सुपोषः पोषैः। नर्य प्रजां मे पाहि।
शꣳस्य पशून्मे पाहि। अथर्य पितुं मे पाहि
॥ ३७ ॥

अथ नृनकोपस्थानमासुरिदृष्टम्॥ का० [४, १२, १२] भूर्भुवः स्वरिति वोभाविति। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वोक्तेनोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावग्नो उपतिष्ठेतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे अग्ने! भूर्भुवः स्वः त्वं व्याहृत्यादित्रयात्मकः तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा। अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयं तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्त्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयं तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां बहुमूल्याहहिरण्यादियुक्तो भवेयम्॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम्॥

का० [४, १२, १३] प्रवत्स्यन् सर्वान्नर्येति प्रतिमन्त्रमिति। यदा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्नीन्नर्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत। अथ मन्त्रार्थः। नर्य नरेभ्यो हित गार्हपत्य! मे प्रजां पाहि॥ आहवनीयमुपतिष्ठते। हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीय! मे मम प्रजां पाहि रक्ष॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते। हे अथर्य दक्षिणाग्ने! मे पितुमन्नं पाहि। अततवानथर्यः। अत सातत्यगमने। सततं गार्हपत्यात् स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति। तेनाथर्यः। निपातोऽयम्॥ ३७॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम्।

अग्ने सम्राडभि द्युम्नमभि सह आ यच्छस्व ॥ ३८ ॥

का० [४, १२, १८] समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति। समिधं हस्त आदाय कश्चिदपि जनमगत्वैव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति सूत्रार्थः। अनुष्टुबाहवनीयदेवत्या। हे अग्ने सम्राट्। सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट्, तथाविधाग्ने आहवनीय! वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः। किम्भूतं त्वाम्। विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम्। विश्वं वेदो धनं यस्येति वा। सर्वज्ञं सर्वधनं वा। पुनः किम्भूतम्। अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम्। किञ्च। हे अग्ने! द्युम्नं सहश्च अस्मभ्यमभि आयच्छस्व। दाण् दाने। पाघ्रेत्यादिना [पा० ७, ३, ७८] यच्छादेशः। यशो बलं चास्मभ्यं देहि। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा [निरु० ५, ५]। सह इति बलनाम [निघ० २, ९] यच्छस्वेति यमेे रूपं वा। आयच्छस्व आगमय। यच्छतिः स्थापनार्थो वा। अस्मासु यशो बलञ्च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः। अग्ने गृहपतेऽभि द्युम्नमभि सह आ यच्छस्व ॥ ३९ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते। न्यङ्कुसारिणी बृहती। यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसारिणी। अत

तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका। अयं पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः। प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा। हे अग्ने! स त्वं द्युम्नं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३८ ॥

अ॒यम॒ग्निः पु॑री॒ष्यो॑ र॒यि॒मान् पु॑ष्टि॒वर्ध॑नः। अग्ने॑ पुरीष्या॒भि द्यु॒म्नम॒भि सह॒ आय॑च्छस्व ॥४०॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते। अनुष्टुप्। योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः। पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः। रयिमान् धनवान् पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता। तं याचे। हे अग्ने पुरीष्य पशुहित! द्युम्नं सहस्वाभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

गृहा॒ मा बि॑भीत॒ मा वे॑पध्व॒मूर्जं॒ बिभ्र॑त॒ एम॑सि। ऊर्जं॒ बिभ्र॑द्वः सु॒मनाः॑ सुमे॒धा गृ॒हा॒नैमि॒ मन॑सा॒ मोद॑मानः ॥ ४१ ॥

का० [४, १२, २२] गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैतीति। ग्रामान्तरादागतो गृहा मेत्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात्। तिस्रोऽपि वासुदेवत्याः शंयुदृष्टाः। त्रिष्टुब्विराड्रूपा। यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड्रूपा। अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना। हे गृहाः! यूयं मा बिभीत। पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत। मा च वेपध्वम्। कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्ट। यतो वयमूर्जं बिभ्रतो धारयमाणानक्षीणान्नानिव युष्मानेमसि। आ इमः आगताः स्मः। यथा यूयमूर्जं बिभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं बिभ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः

मनसा दुःखरहितेन मोदमानः ह्वयन् वो युष्मान् गृहानेमि आगच्छामि। एमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनमस्मदो द्वयोश्च त्युक्तः [पा० १, २, ५८] ॥ ४१ ॥

येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः।
गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥४२॥

अनुष्टुप्। प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषामध्येति। इक् स्मरणे। यान् गृहान् स्मरति। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा० २, ३, ५२] षष्ठी। गृहविषयं चेमं सदा चिन्तयतीत्यर्थः। तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः सौमनसः सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः। वयं तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः। गृहाभिमानो देवोऽस्मत्समीपमागच्छत्वित्यर्थः। ते गृहदेवा आहूताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञान् नोऽस्मान् जानन्तु। एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः।
अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः।
क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवꣳ शग्मꣳ शंयोः
शंयोः ॥ ४३ ॥

त्र्यवसाना महापङ्क्तिः। यस्या अष्टार्णाः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः। पञ्चमो नवमार्णस्तेनैकाधिका। इह गृहेषु गाव उपहूताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः। यथा इह गृहेषु अजावयः उपहूताः। अजात्वावित्वजातिद्वययुक्ताः पशवः उपहूताः सुखेन वर्त्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः। अथो अपि च अन्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धी रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहूतः समृद्धो भव-

त्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ का० [४, १२, २३] क्षेमाय व इति प्रविशतीति । हे गृहाः ! वो युष्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाय विद्यमानस्य वसुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । शान्त्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । शंयोः शमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १८] तत्कामयते इति शंयुः । इदंयुरिदं कामयमान इति [निरु० ६, ३१] यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शस्यमिति द्वे सुखनामनी [निघ० ३, ६, १८—२२] तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शंयोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः । करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वेद्योर्हविःष्वासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् ॥ का० [५, ५, १०] आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति । पत्न्या जारे कथिते सति एनां पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति । मारुती गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदीयपरिचारकाः समुच्चीयन्ते । किम्भूतान्मरुतः प्रघासिनः घसॢ अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रघासो हविर्विशेषः । स एषामस्तीति तान् प्रघासिनः । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च

प्रघासी चेति पठ्यते [अध्या० १७, ८५] । प्रघास्युपलक्षितान् मरुतः आह्वयामः । पुनः किम्भूतान् । रिशादसः रिश-तिर्हिंसार्थः । रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः । दसु उपक्षये क्विप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधेति कः [पा० ३, १, १३५] । रिशान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्ति रिशन्तः अतरि दीर्घश्छान्दसः । रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करम्भः । तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

मारुत्यनुष्टुप् । का० [५, ५, ११] करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखौ जायापती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्ग्राम इतीति । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्येकः पक्षः दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ मन्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवरूपं चकृम कृतवन्तः । तथारण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं

चकृम। तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चकृम। तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादिकं चकृम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः। स्वाहा एतद्धविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम्॥ ४५॥

मो षू ण॑ इन्द्रात्र॑ पृत्सु दे॒वैरस्ति॒ हि ष्मा॑ ते शुष्मिन्नव॒याः। म॒हश्चि॒द्यस्य॑ मी॒ढुषो य॒व्या ह॒विष्म॑तो म॒रुतो॒ वन्द॑ते॒ गीः॥ ४६॥

ऐन्द्रमरुद्देवत्या विराट्। यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट्। चतुर्थ एकाधिकोऽत्र॥ [का० ५, ५, १२] मो षू ण इति यजमानो जपतीति। पृत्स्विति संग्रामनाम [निघ० २, ११, २१] हे इन्द्र! अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्त्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुन्नामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति शेषः। माशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते। तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते। क उपकार इति चेत्। शुष्मेति बलनाम [निघ० २, ९, ११]। हे शुष्मिन्! बलवन्निन्द्र! ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि स्म विद्यत एव खलु। अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम्। मिह सेचने धातुः। मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः। हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमद्भिः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित् पूजा खलु। तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः। किञ्च गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन् वन्दते नमस्करोति। नमो मरुद्भ्य इत्येवमाका-

राया: स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः । मो सु न मत्र सुत्र इति [पा० ८, ३, १०७] षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४,२७]न इत्यस्य णः । स्म इत्यस्यापि पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति [पा० ८, २, ६७] विजन्ता निपातः । मीढुषः । दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा० ६, १, १२] क्वसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेत सचाभुवः ॥ ४७ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप् । का० [५, ५, १३] अक्रन् कर्मेत्येनां वाचयतीति । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमक्रन् कृतवन्तः । कथंभूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखनाम [निघ० ३, ६, ७] मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः ! सचेति सहार्थेऽव्ययं सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन् कर्मणि सहावस्थिता हे ऋत्विजः ! देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत । अस्तमिति गृहनाम [निघ० ३, ४, ५] ॥ ४७ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यै-

मर्त्यकृतम्। पुरुरावणो देव रिषस्पाहि ॥ ४८ ॥

यज्ञदेवतं यजुः॥ का० [५, ५, ३०] मज्जयत्यवभृथेति। अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति। वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्त्तव्यम्। हे अवभृत! अर्वाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः। तत्सम्बोधनं हे अवभृथ यज्ञ! हे निचुम्पुण! चुप मन्दायां गतौ [धा० ११, ८] नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्पुणः। उणप्रत्ययो मुमागमश्च। यद्वा नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः। वीणस्यूणाव्रणभ्रूणेत्यादिना नीचैःशब्दोपपदात् क्वणतेः णक्प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुंभाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः। तथाविधावभृथ! यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरतीति निचेरुः। नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव। किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते। देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवायासिषमस्मिन् जलेऽहमवनीतवानस्मि। तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्त्तते। इदमस्मत्यक्तं पापं यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः। किञ्च हे देवावभृथाख्य यज्ञ! रिषो बधात् पाहि पालय। रिषतेर्हिंसार्थस्य क्विबन्तस्य पञ्चम्यां रूपम्। किम्भूताद्रिषः। पुरुरावणः। रा दाने। पुरु बहु विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात्। आतो मनिन्नित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप्।

विरुद्धफलदायी बधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ।
वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्ज्ज शतक्रतो ॥ ४९ ॥

हे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते। का० [५, ६, ३४] स्थाल्या दर्व्याऽऽदत्ते पूर्णा दर्वीति । दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया द्वितीयया तं जुहोति । हे दर्वि ! अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते ! त्वं पूर्णा स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान् प्रत्यागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह । हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् इन्द्र ! त्वं चाहं चाभौ वस्नेव वस्नशब्दे न मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः मूल्येनेव । इषमन्नमिष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषञ्च विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै । अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मह्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे । निहारञ्च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा ॥ ५० ॥

का० [५, ६, ३८] देहि म इति जुहोतीति । इन्द्रो वदति । हे यजमान ! त्वं मे मह्यमिन्द्राय देहि । हविः प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मह्यमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्पादय ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं

नितरां सम्पादयामि। एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह। नितरां ह्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते। निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय हरासि प्रयच्छ। लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ८४]। उत्तरो निहारो मूल्यवाची। निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि। स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः। पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः॥ ५०॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत। अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी॥ ५१॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम्। यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः॥ का० [५, ८, २१] यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति। पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः। कथमेतदवगम्यते। हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः। यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत। किञ्च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः। अहो स्वादन्नं लघु दत्तमन्नो भवद्भिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः। अतो हे इन्द्र! नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वौ

योज गमनाय रथे योजय। तवाभीष्टायाः पितृत्वेः सम्पत्त्वात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः। अघन्। अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ इति [पा० २, ४, ३७] घस्लादेशः। मन्त्रे घसेत्यादिना [पा० २, ४, ८०] च्लेर्लुक्। गमहनेत्युपधालोपः [पा० ६, ४, ९८]। खरि चेति [पा० ८, ४, ५५] चर्त्वम्। शासि वसीति [पा० ८, ३, ६०] षत्वम्। अडागमः॥ अमीमदन्त मद तृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङि णिलोपादी रूपम्॥ अधूषत धूञ् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः॥ मती सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः॥ योज युजिर् योगे एयन्ताल्लोटि छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वात्तु रनिटीति [पा० ६, ४, ५१] णिलोपः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः॥ ५१॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि। प्र नूनं पूर्णबन्धुरः स्तुतो यासि वशाँ२॥ अनु योजा न्विन्द्र ते हरी॥ ५२॥

हे मघवन्! वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्त्तारो भूयास्म त्वाशास्महे। किम्भूतं त्वाम्। सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक् पश्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम्। अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम्। इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यजमानाननु लक्षीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि। किम्भूतः पूर्णबन्धुरः। बन्धुरशब्दो रथनीडवाची। स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि। हे इन्द्र! स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमेन ।
पितॄणां च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः ॥ का० [५, ८, २२] मनो न्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आहूयते । यद्वा मनः मनोऽभिमानि दैवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण कथम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषञ्च । यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्दैवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम् । तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किञ्च पितॄणां च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।
ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु । किमर्थं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मण्युत्साहाय । तथा च श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुञ्च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । गुणाभावो यणादेशः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे । दृशे विख्ये चेति [पा० ३, ४, ११] साधुः ॥ ५४ ॥

पुन॑र्नः पि॒तरो॒ मनो॒ दादा॑तु॒ दैव्यो॒ जनः॑।
जी॒वं व्रात॑ᳩ सचेमहि ॥ ५५ ॥

हे पितरः! भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः। तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रमादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि। सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

व॒यᳩ सो॑म व्र॒ते तव॒ मन॑स्त॒नूषु॒ बिभ्र॑तः।
प्र॒जाव॑न्तः सचेमहि ॥ ॥ ५६ ॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता। अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति। सोमाय पितृमते इत्येवं हविषा विहितत्वात्। हे सोम! वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः। यद्वा पच् सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥ ५६ ॥

ए॒ष ते॑ रुद्र भा॒गः स॒ह स्वस्राम्बि॑कया॒ तं जु॑षस्व॒ स्वाहा॑। ए॒ष ते॑ रुद्र भा॒ग आ॒खुस्ते॑
प॒शुः ॥ ५७ ॥

द्वे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे ॥ साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते। प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः। तथाच का॰ [५, १०, १२] एष त इति जुहोतीति। रोदयति विरोधिनां शतमिति

रुद्र:। हे रुद्र! ते तव स्वस्रा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमान: पुरोडाश: भाग: भजनीय: स्वीकर्त्तुं योग्य:। तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु। अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् [२, ६, २, ८,]। अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भाग इति योऽयं रुद्राख्य: क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति। सा चाम्बिका शरदृतुं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति। रुद्राम्बिकयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति। तथाच तित्तिरि:। एष ते रुद्र भाग: सह स्वस्राम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति यᳩ हिनस्ति तयैवैनᳩ सह शमयतीति। का० [५, १० १३]। अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इतीति। यजमानस्य यावन्त: पुत्रभृत्यादय: पुरुषा: सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैक: पुरोडाश इत्येतावत: पुरोडाशान्निरुप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते। त्र्यम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति कात्यायनोक्ते: [५, १०, १, २]। तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात् किन्तु मूषकोत्खाते एष त इति मन्त्रेणोपकिरेत्। अथ मन्त्रार्थ:। हे रुद्र! एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्त: पुरोडाश: ते भाग: त्वया भजनीय: तथा ते तवाखु: पशु: मूषक: पशुत्वेन समर्पित:। आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून्न मारयतीत्यर्थ:॥ ५७॥

अव॑ रु॒द्रम॑दीमह्यव॑ दे॒वं त्र्य॑म्बकम्। यथा॑

नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

द्वे रौद्र्यौ पङ्क्तिककुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा ककुप् । द्वयोर्जपे विनियोगः । तथा का० [५, १०, १४] । आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि त्वदनुग्रहादन्नं भक्षयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्त्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो लोपश्छान्दसः । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमादयाम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तृतरान् वसनशीलानसौ कुर्य्यात् । यथा च नोऽस्मान् श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्य्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्य्येषु निश्चययुक्तान् कुर्य्यात् । तथैनं जपाम इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाल्लिङि णिचो लोपः [पा० ३, ४, ११७] ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता टन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति [पा० ५, ३, ५९] ईयसुनि कृते तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] टनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः । करत् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५] ॥ व्यवसाययात् लेटि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इलोपे रूपं विपूर्वस्य एयन्तस्य स्यतेः ॥ ५८ ॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुखं मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

हे रुद्र ! त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि ! अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्यै च सुखं देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः ॥ ६० ॥

द्वे अनुष्टुभौ । का० [५, १०, १५, १६] अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरुनाघ्नानास्त्र्यम्बकमिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानाघ्नाना इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान् वामोरूंस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरूंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाच्चामृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थे । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः ।

अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः। मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनादिति। यथोर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य वृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत्॥ का० [५, १०, १७] कुमार्यश्चोत्तरेणेति। यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्य्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति। त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्त्तुर्लम्भयितारं विदॢ लाभे। अन्यत् पूर्ववत्। इतो मुञ्चीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुञ्चीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुञ्चीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहञ्च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद् वसामीत्यर्थः। सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति [२, ६, २, १४] श्रुतेरितोऽमुतःशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥ ६० ॥

ए॒तत्ते॑ रुद्राव॒सं तेन॑ प॒रो मूज॑व॒तोऽती॑हि। अव॑ततधन्वा॒ पिना॑काव॒सः कृत्ति॑वासा॒ अहि॑ꣳसन्नः शि॒वोऽती॑हि ॥ ६१ ॥

रौद्रास्तारपङ्क्तिः। यस्या अन्त्यौ द्वादशाक्षरावाद्यावष्टाक्षरौ पादौ सास्तारपङ्क्तिः॥ का० [५, १०, २१]। मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा कुपे वासन्त्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इतीति। व्रीहियवादीन् बध्वा वहनार्थं तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते। तयोरुभयोर्मूतयोस्त्र्यम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसेन वोढुं शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमासज्योक्ते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुतां वंश-

यष्टिं संसृजति। ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्गावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ अथ मन्त्रार्थः। मूजवान्नाम कश्चित् पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम्। अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते। हे रुद्र! एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यं तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात् परः परभागवर्त्ती सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ। कीदृशस्त्वम्। अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः। अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित ऊर्द्ध्वं धनुषि ज्यास-मारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम्। तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छा-दयतीति पिनाकावसः। यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न बिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः॥ का० [५, १०, २२—२३]। कृत्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यप इति। उक्तं वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्त्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षण-मकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र! त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मानहिंसन् हिंसाम-कुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ॥ ६१॥

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्।
यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम्॥६२॥

आर्षीदैवतोष्णिक्। यस्याश्चत्वारः पादाः समाक्षराः सोष्णिक्। का० [५, २, १६] त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति। सोऽयं जपो वपनकालीनः। जमदग्नेः मुनेर्य-त्त्र्यायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहार-स्त्र्यायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्त्र्या-

युषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्त्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

शि॒वो नामा॑सि॒ स्वधि॑तिस्ते पि॒ता नम॑स्ते अस्तु॒ मा मा॑ हि॒ꣳसीः । निव॑र्त्तयाम्यायु॑षे॒ऽन्नाद्या॑य प्र॒जन॑नाय रा॒यस्पोषा॑य सुप्रजा॒स्त्वाय॑ सु॒वीर्य्या॑य ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

क्षुरदैवतं यजुः । का० [५, २, १७] शिवो नामेति लोहक्षुरमादायेति । हे क्षुर ! त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसीः । का० [५, २, १७] निवर्त्तयामीति वपतीति । यजमानदैवतं यजुः । निपूर्वो वृतिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान ! त्वां निवर्त्तयामि मुण्डयामि किमर्थमायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यै सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्य्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अग्न्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः।

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे। ऋक्सामाभ्याꣳ सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम। इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः। ओषधे त्रायस्व। स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः ॥ १ ॥

आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये [कं० १—८, ९—१०, ११—४३, ४४—६३] प्रोक्ताः। चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्य्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते। तेषां प्रजापतिर्ऋषिः। तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः षोडशर्त्विजो वृत्वारण्योरग्नी समारोप्य शालां गच्छेत् ॥ तथा च का० [७, १, २६] समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धे गृहीत्वारणिपाणिरादैदमगन्मेति। हे अत्यष्टी त्र्यवसाने। तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः। आद्यावर्धर्चौ देवयजनदेवत्यौ ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि। व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम्। इदमिति हस्तेन प्रदश्यते। वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन् तद्देवयजनं स्थानम् आ अगन्म आगताः स्मः। गच्छतेर्लङ्युत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धातोरिति [पा० ८, २, ६४] मस्य नः। अडागमश्च। इदं किम्। यत्र देवयजने विश्वे देवासः सर्वे देवाः अयुषन्ताप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः। किञ्च।

वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनान्नेन च संमदेम। मदी हर्षे व्यत्ययेन शप्। हृष्टा भवेम धनैरन्नैश्च तृप्येम। किं कुर्वन्तः। ऋक्सामाभ्यामृक् च साम च ऋक्सामे अचतुरेति [पा० ५, ४, ७७] सूत्रेणाजन्तो निपातः। ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः सन्तरन्तः समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः॥ का० [७, २, ८] दक्षिणं गोदानं वितार्यानत्तीमा आप इति। इमा आपः। आपो देवताः। इमा आपः शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु। उ एवार्थे। शं सुखार्थमव्ययम्। शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु। किम्भूता आपः। देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्यः। द्योतना निर्मला इत्यर्थः। का० [७, २, १०, ११] यूपवत् कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छिनत्त्वेति। यथा पश्वर्थयूपस्य छेदे मन्त्रः एवमत्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनञ्च मन्त्रद्वयेन कर्त्तव्यमिति सूत्रार्थः। ओषधे। कुशतरुणं देवता। हे ओषधे! कुशतरुण! त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष। स्वधिते। क्षुरो देवता। हे स्वधिते क्षुर! एनं यजमानं मा हिंसीः॥ १॥

आपो॑ अ॒स्मान्मा॒तरः॑ शुन्धयन्तु घृ॒तेन॑ नो घृत॒प्वः॑ पुनन्तु। विश्व॒ꣳ हि रि॒प्रं प्र॒वह॑न्ति दे॒वीः। उदिदा॑भ्यः॒ शुचि॒रा पू॒त ए॑मि। दी॒क्षा॒त॒पसो॑स्त॒नूर॑सि तां त्वा॑ शि॒वाꣳ श॒ग्मां परि॑दधे भ॒द्रं वर्णं॒ पुष्य॑न्॥ २॥

का० [७, २, १५] आपो अस्मानिति स्नात्वेति। मातरः

मिमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षौरान् यजमानान् शुन्धयन्तु शुन्ध शुद्धौ शोधयन्तु क्षौरकर्मनिमित्तामपहृतिं निवारयन्त्वित्यर्थः। किञ्च घृतप्वः घृ क्षरणे जिघर्ति क्षरति घृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु। किञ्च। देवीः द्योतमाना आपो विश्वं हि। हि एवार्थः। सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४,२१]॥ का० [७, २, १५] उदिदाभ्य इत्युत्क्राम्यत्युत्तरपूर्वार्धमिति। अहमाभ्योऽद्भ्यः उदेमि इत् इदेवार्थे उद्गच्छाम्येव। जलान्निर्गच्छामीत्यर्थः। किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन। तथा आपूतः समन्ताद्भाविनान्तरपि शुद्ध आचमनेन। शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता॥ का० [७, २, १६—१८] क्षौमं वस्ते निष्पिष्टवेश्रयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य स्नातवस्य वाऽसोऽव धौतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति॥ दीक्षातपसोः। वासो देवता। हे क्षौम वस्त्र! त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः। दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रियमसि। तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं परिदधे धारयामि। किम्भूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात्। किम्भूतोऽहम्। भद्रं वर्णं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन्॥ २॥

म॒ही॒नां पयो॑ऽसि वर्चो॒दा अ॑सि॒ वर्चो॑ मे

देहि । वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षु॑र्मे देहि ॥ ३ ॥

का० [७, २, ३३] शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्षाऽध्यनुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति। प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः। महीनां पयः। नवनीतमुच्यते हे नवनीत! त्वं महीनां गवां पयोऽसि। महीति गोनामसु पठितम् [निघ० २, ११, ५]। नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात् पयस्त्वोपचारः। वर्चोदा असि। वर्चो ददातीति वर्चोदाः। अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्त्वमार्दवतो मे मह्यं यजमानाय वर्चो देहि कान्तिं प्रयच्छ॥ का० [७, २, ३४] वृत्रस्येत्यक्ष्यावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति। त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्तेनाक्षिद्वयमञ्ज्यात्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः। वृत्रस्य। अञ्जनं देवता। हे अञ्जन! त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णारमण्डलरूपोऽसि। यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीदित्यादिश्रुतिः [३, १, ३, १२]। तथा च तित्तिरिः। इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति। चक्षुर्दा असि कनीनिकारूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाटवं प्रयच्छ॥ ३॥

चि॒त्पति॑र्मा पुनातु। वा॒क्पति॑र्मा पुनातु। दे॒वो मा॑ सवि॒ता पु॑नात्वच्छि॑द्रेण प॒वित्रे॑ण

सूर्य्य॑स्य र॒श्मिभि॑ः। तस्य॑ ते पवित्रपते प॒वित्र॑पूतस्य॒ यत्का॑मः पु॒ने तच्छ॑केयम्॥ ४॥

का० [७, २, १] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति। अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते। चित्पतिर्मा। चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात्। यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः [३, १, २, २२]। किञ्चाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः किरणैः। वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम्। असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः। हे पवित्रपते! पवित्रान् शुद्धान् पाति पवित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते! शुद्धपालक! ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः। तदेव स्पष्टयति। यत्कामोऽहं पुने तत् शकेयम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्तो भूयासम्। यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः॥ वाक्पतिः वाचां पतिर्बृहस्पतिर्मां मां पुनातु॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु। एतन्मन्त्रद्वयं पूर्ववद्योज्यम्॥ ४॥

आ वो॑ देवास ईमहे वा॒मं प्र॑य॒त्य॑ध्व॒रे। आ वो॑ देवास आ॒शिषो॑ य॒ज्ञिया॑सो हवामहे॥ ५॥

का० [७, ३, ६] आ वो देवास इति वाचयतीति। अध्वर्युर्यजमानं वाचयति। दैवी अनुष्टुप् आर्षी:। हे देवास:! देवा:! वयं वो युष्मान् वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे। वन्यते भज्यत इति वामम्। वन सम्भक्तौ। मप्रत्यय:। ईमहे याचतिकर्मसु पठित: द्विकर्मक: [निघ० ३, १८, १]। क्व। सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति। प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिण: शतरि रूपम्। किञ्च हे देवासो! देवा:! वो युष्मान् वयं हवामहे आह्वयाम:। किं कर्त्तुं यज्ञियास:। यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसम्बन्धिनीराशिष: फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थ:। उपसर्गेण धातुरध्याहर्त्तव्य:। यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थ:॥ ५॥

स्वाहा यज्ञं मनस:। स्वाहोरोरन्तरिक्षात्। स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्। स्वाहा वातादारभे स्वाहा॥ ६॥

का० [७, ३, ७—१०] स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अञ्चते नानाहस्तयोरित्थं शेषं प्रतिमन्त्रं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजतीति॥ आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्यत्रयेणान्या:। स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्य्यादिति सूत्रार्थ:॥ स्वाहा यज्ञम्। चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता। स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण ग्राह्या:। तथाहि। स्वाहा यज्ञं मनस:। मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थ:॥ स्वाहोरोरन्तरिक्षात्। पञ्चमी

समस्यर्थे उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः। स्वाहा शब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्। द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः। लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः॥ स्वाहा वातादारभे। वाताद्वायुप्रसादात् स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्त्तयामि। वायोः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात्॥ स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः॥ ६॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा। मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा। दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा। सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा। आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्ष। बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा॥ ७॥

अतः परं षडौद्ग्रभणहोममन्त्राः। चतुर्णामग्निर्देवता। का० [७, ३, १६] औद्ग्रभणानि जुहोति स्वाल्याः स्रुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रमिति। आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा। अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु। किम्भूतायाग्नये आकूत्यै प्रयुजे। यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः सङ्कल्प आकूतिः तस्यै तत्सम्पूर्त्यै प्रजुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै। सङ्कल्पसिद्धेः निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः। इति प्रथमो मन्त्रः॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा। श्रुतयोर्मन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु। विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति। इति द्वितीयः॥ जपति। दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा। व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽ-

ग्नये स्वाहा। नियमसंरक्षणं तपसैव भवति। ततस्तपो-दात्रे इत्यर्थः। इति तृतीयः॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा। मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूष्णे पुष्णातीति पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु। इति चतुर्थः॥ आपो देवीः। लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराट्। दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्यु-क्तेः। अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका। हे आपः! हे द्यावापृथिवी! द्याव्यापृथिव्यौ! हे उरो विस्तीर्ण अन्तरिक्ष! युष्मभ्यं बृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्दद्मः। द्वितीयार्थे तृतीया। विधतिर्दानकर्मा। स्वाहा सुहुतमस्तु किम्भूता आपः। देवीः देव्यो द्योतमानाः बृहतीः बृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्वसवर्णः। विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशम्भुवः। इति पञ्चमो मन्त्रः॥७॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्त्तो॑ वुरीत स॒ख्यम्।
विश्वो॑ रा॒य इ॑षुध्यति द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॒ स्वाहा॑॥ ८॥

अथ षष्ठः। सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रेयदृष्टा। विश्वो मर्त्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुण-युक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते। वृञ् वरणे अस्माल्लिङि तङि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि उदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] ऋत उदादेशः। किञ्च विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते। इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मसु पठितः [निघ० ३, १९, १४]। किञ्च द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते। किमर्थं पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय। पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः। यः

इत्थंभूतः सविता तस्मै स्वाहा। इति षष्ठ औद्ग्रभणमन्त्रः। समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

ऋ॒क्सा॒मयोः॒ शिल्पे॑ स्थ॒स्ते वा॒मार॑भे॒ ते मा॑ पातमा॒स्य य॒ज्ञस्यो॒दृचः॑ । शर्मा॑सि॒ शर्म॑ मे यच्छ॒ नम॑स्ते अस्तु॒ मा मा॑ हिंसीः ॥ ९ ॥

का० [७, ३, २३] कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक्सामयोरितीति ॥ कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे! युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्ये तद्रूपे भवतः। यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतेः [३, २, १, ५]। ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम्। कियन्तं कालमिति चेत्तदाह। अस्य यज्ञस्य आ उदृचः उत्तमा चरमा ऋगुदृक् तस्या उदृचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति [पा० २, ३, १०] पञ्चमी। एतद्यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्लं तदृचो रूपं यत् कृष्णं तत् साम्नो रूपम्। तदुक्तं तित्तिरिणा [६, १, ३]। ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं कृत्वापक्राम्यातिष्ठतामिति वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमध्ये साम्नो यत् कृष्णमिति ॥ का० [७, ३, २४] दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति। हे कृष्णाजिन! त्वं शर्म शरणमसि। अतो मे मह्यं शर्म शरणं यच्छ देहि। स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः। ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोऽस्तु मा मां यजमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ ९ ॥

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि। सोमस्य नीविरसि। विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य। इन्द्रस्य योनिरसि। सुसस्याः कृषीस्कृधि। उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्योदृचः ॥ १० ॥

का० [७, ३, २६] मेखलां बध्नीते वेष्टिं त्रिवृतं शण-मुञ्जमिश्रामन्तरां वाससः ऊर्गसीति। अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखला-यजुः। हे मेखले! त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृषीणां सम्बन्धिनी ऊर्क् अन्नरसरूपासि। किम्भूता ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव म्रदीयसी कम्बलवत् मृदुरसि। तथाविधा त्वमूर्ज-मन्नरसं मयि धेहि स्थापय। अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तो-ऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शणमुञ्जनामकतृणरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुञ्जमयी मेखला अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रतिपादि ॥ का० [७, ३, २७] नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति। हे मेखले! त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता ग्रन्थिरसि। मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते। अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविर्दीक्षितस्य तु सोमयागाय नीविः सोमेन व्यपदिश्यते। का० [७, ३, २८] शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति। हे वस्त्र! त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः। का० [७, ३, २९—३१] कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तया कण्डूयनमुत्तरमन्त्रेण अनया इत्थिषस्या भव उपरीन्द्रस्य योनिरसीति। हे कृष्ण-

विषाणि ! त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः। पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्सम्भावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमत्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य मृगेषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णविषाणाभूदिति तित्तिरिश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात् कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम् ॥ का० [७, ३, ३२] भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इतीति। हे कृष्णविषाणे ! त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि कुरु। किरतेः शपि लुप्ते श्रुशृणित्यादिना [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः। शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः। सस्यं व्रीहियवादि। तदर्थां भूम्युल्लेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः॥ का० [७, ४, १—२] मुखसम्मितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयतीति। दण्डो देवता। हे वनस्पते ! वृक्षावयव दण्ड ! उच्छ्रयस्व उन्नतो भव। ऊर्ध्वो भूत्वा अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते। अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदृचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदृक्पर्यन्तमित्यर्थः॥ १० ॥

व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः। दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये। वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो असद्वशे। ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

का० [७, ४, १५] व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं विरक्ते ति। मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम्। हे परिचारकाः! व्रतं कृणुत दोहनादिना चीरं सम्पादयत। दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद् व्रतमित्युच्यते। वाक्यावृत्तिरादरार्था॥ का० [७, ४, १५] अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति। एतमपि मन्त्रं सकृत् पठेत्। अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्य्यते। आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात्। तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव॥ अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्य्यतेऽग्निर्यज्ञ एवेति॥ वनस्पतिः। यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्त्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम्। तथा च श्रुतिः [३, २, २, ८]। न हि, मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति॥ का० [७, ४, २२] दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनꣳ स्वासन इति। शक्वरी अतिशक्वरी वा। पूर्वार्धेनाचमनम्! वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे। मनामह इति याच्ञाकर्मसु पठितः [निघ० ३, १८, १६]। किमर्थमभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः। अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदिलोपः। अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम्। किम्भूतां धियं दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः। तथा सुमृड़ीकाम् सुष्ठु मृड़यति सुमृड़ीका ताम् शोभनसुखहेतुम्। तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम्। तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्रीम्। तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गो यस्यां सा। एवंविधा

सतो नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु। का० [७, ४, ३३] ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मय इति। ये देवा! दीव्यन्ति द्योतन्ते त इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः। वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति [३, २, २, १३] श्रुत्युक्ताः। किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात्। तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते। अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात्। यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः। तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः सङ्कल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः। ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं घोरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः। ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

का० [७, ४, ३५] श्वात्राः पीता इति नाभिमालभत इति। अष्टेवत्या जगती। हे आपः! क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्वात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत। श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्कः [निरु० नै० ५, ३]। किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्त्तते। सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः। शेवमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७]। किञ्च। तास्म-

याविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु। किम्भूतास्ताः। अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः। अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्त्तिकाः। नास्त्यमीवा याभ्यः। अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः। ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतावृधः संहितायाम् ऋतस्य दीर्घः। यज्ञ-वृद्धिहेतवः। देवीः देव्यो द्योतमानाः। अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्त्तिकाः॥ यद्वायमर्थः। ता इति द्वितीयाबहुवचनम्। अमृताः अमरणधर्मिणो देवा पूर्वोक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वादयन्तु। कीदृशीः अस्मभ्य-यमक्ष्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्मनाशिनीः। शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इयं ते॑ य॒ज्ञिया॑ त॒नूः। अ॒पो मु॑ञ्चामि॒ न प्र॒जाम्। अ॒ꣳहो॒मुचः॒ स्वाहा॑कृताः पृथि॒वी-मावि॑शत। पृथि॒व्या सम्भ॑व॥ १३ ॥

का० [७, ४, ३६] मेक्ष्यन् कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चि-दादत्त इयं त इति। मूत्रं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किञ्चित् तृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः। हे यज्ञपुरुष! इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्या देहः। अतोऽस्या मूत्रोपहति-परिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः। यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते। हे पृथिवि! इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामाददे इति शेषः॥ का० [७, ४, ३७] अपो मुञ्चामीति मेहतीति। अपो मूत्ररूपा अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि। अतो हे आपः! मूत्राख्या यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत। किम्भूताः। अंहोमुचः अंहसः पापान् मुञ्चन्ति पुरुषं

पृथक् कुर्वन्तीत्यर्थः। तथा स्वाहाकृताः पूर्वं चीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः। यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत। का० [७, ४, ३८] पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति। गृहीतलोष्टादिकं मूत्रस्थाने चिपेत्। हे लोष्टादिक ! पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकीभव ॥ १३ ॥

अग्ने त्वꣳ सुजागृहि वयꣳ सुमन्दिषीमहि। रक्षा णो अप्रयुच्छन् प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

का० [७, ४, ३८] अग्ने ! त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यधः प्राङ्दक्षिणत इति। अनुष्टुबाग्नेयी। हे अग्ने ! त्वं सुजागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव। वयं यजमानाः सुमन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः। मदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु [धा० २, १२] अत्र स्वप्नार्थः। आशीर्लिङ्युत्तमबहुवचने रूपम्। किञ्च। नोऽस्मान् रक्ष किं कुर्वन्नप्रयुच्छन्। युछ प्रमादे। अप्रमाद्यन्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य णत्वम्। नो अप्रयुच्छन्नित्यत्र एङः पदान्तादतीति [पा० ६, १, १०९] पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] प्रकृतिभावः। किञ्च अग्ने ! नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्ये प्रबुधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय। तदुक्तं तित्तिरिणा। अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या इति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्।

वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

का० [७, ४, ४०] विबुद्धमस्वपन्तं पुनर्मन इति वाचयतीति। मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम्। गमेर्लङि अपि लुप्ते हल्ङ्याब्भ्य इति [पा० ६, १, ६८] प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम्। किञ्च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागत् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन्। सर्वं ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्तीति श्रुतेः [३, २, २, २३] स्वापकाले मनआदीनामपक्रमो भवति। तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यते। एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् निन्दितात् दुरितात् पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु। यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात् पापाच्च पातु। किम्भूतोऽग्निः। वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः। नरे सञ्ज्ञायामिति [पा० ६, ३, १२९] पूर्वपददीर्घः। अदब्धः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तनूं पातीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा त्वं यज्ञेष्वीड्यः। रास्वेयत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

का० [७, ५, १, २] त्वमग्न इत्याह अनुव्रात्यं वा व्याह-

त्वेति। दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्न इत्यृचं जपेत्। गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा। व्यूहेनाक्षरपूरणम्। हे अग्ने! देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि। तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमीड्योऽसि। ईडिरध्येषणकर्मा चेति यास्कः। याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि। अतः पाहीति शेषः। यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने! त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्रतपा असीति शेषं पूर्ववत्॥ का० [७, ५, १६] लब्धमालभ्य वाचयति रास्वेयदिति। क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत्। रास्व। सोमदेवत्यं यजुः। हे सोम! इयद्रास्व एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर धनम् आहर। हृग्रहोरिति [पा० ८, २, ३२ वा० १] भकारः। यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान्॥ १६॥

ए॒षा ते॑ शुक्र त॒नू॒रे॒तद्वर्च॒स्तया॒ सम्भ॑व॒ भ्राजं॑ गच्छ। जूर॑सि धृ॒ता मन॑सा॒ जुष्टा॒ विष्ण॑वे॥ १७॥

का० [७, ६, ७—८] शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्गृह्णाति बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बद्धावदधात्येषा त इतीति। ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भतृणबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः। एषा ते। हिरण्याज्यदैवतम्। हे शुक्र! शुक्ल दीप्यमानाग्ने! ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम्। एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः। तया सम्भव आज्यरूपया तन्वा

एकीभव। ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि। एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं च सम्पद्यते। तदुक्तं तित्तिरिणा। सतेजसमेवैनं सतनुं करोतीति। यद्वायमर्थः। हे शुक्र आज्य! एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चश्च। समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसमिति [३, २, ४, ८] श्रुतेः। तया हिरण्यलक्षणया तन्वा सम्भव एकीभूय भ्राजं गच्छ। भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम्। सोमो वै भ्राडिति [३, २, ४, ८] श्रुतेः। का० [७, ६, ८] जूरसीति जुहोतीति। वाग्देवतम्। हे वाक्! त्वं जूरसि वेगयुक्तासि यद्वा जीव प्राणधारणे। जीवयतीति जूः। डूप्रत्ययः। किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता। तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता। यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा। शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्त्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दार्ढ्यमशीय प्राप्नुयाम्। स्वाहा इदमाज्यं हुतमस्तु ॥ का० [७, ६, १०] शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति। जुह्वां बद्धा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत। शुक्रमसि। हिरण्यं देवता। हे हिरण्य! त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम्। शुच दीप्तौ। दीप्यमानमसि। तथा चन्द्रमाह्लादकमसि। चदि आह्लादने। चन्दतीति चन्द्रम्। अमृतं विनाशरहितमसि। अग्निसंयो-

गेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः। अग्नौ सुवर्णमक्षो-
ममिति याज्ञवल्क्योक्तेः। वैश्वदेवमसि। विश्वेषां देवाना-
मिदं वैश्वदेवं सर्वदेवसम्बन्धि। सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन
तुष्येत्॥ ५८॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि
क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी।
सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि
बध्नीतां पूषाध्वनस्पात्विन्द्रायाध्यक्षाय॥ १९॥

का० [७, ६, १५] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयत इति।
कश्चिद्वाक्यद्वयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः। वागूपाध्यारोपकल्प-
नया सोमक्रयणी गौः स्तूयते। हे वाग्देवतारूपे सोमक्र-
यणि! त्वं चिदसि मनासि धीरसि। अन्तःकरणस्य चित्तमनो-
बुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः। तल्लक्षणानि। अचेतनदेहादिसङ्घा-
तस्य चेतनत्वं सम्पादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं
सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते।
लोके कश्चित् पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति सङ्कल्पविकल्पौ
कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते। इदमित्थं भवत्ये-
वेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते। वागा-
त्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते। चिदादि-
रूपत्वमारोप्य स्तुतिः कृता। दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्य-
मानमेव स्तूयते। हे गौः! त्वं दक्षिणासि। गवां देयद्रव्य-
त्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम्। यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्त-
त्वाद्दक्षिणासि। भूमिदानात् परं नास्ति विद्यादानं ततो-
ऽधिकमिति स्मृतेः। तथा क्षत्रियासि। सोमक्रयसाधन-
त्वेन। तथा हि। देवेषु क्षत्रजात्यभिमानी सोमः। तदुक्तं

बृहदारण्यके [माध्य० १, २, १३ काण्व० १, ४, ११] यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति। तेन सोमेन क्षत्रेणाभिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि। तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा तत्सम्बन्धित्वादुपचर्यते। अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि। अदितिः अखण्डिता अदीना देवमातृरूपासि। नास्ति दितिर्यस्याः सा। अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० नै० ४, २२] तथा उभयतःशीर्ष्णी। उभयतः शीर्षे यस्याः सा ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम्। हे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये इति यास्कोक्तेः [निरु० १३, ७]। यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात्। स यदेनया समानं सद्विपर्यासं वदतीति [३, २, ४, १६] श्रुतेः। सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव। सुष्ठु प्राङ्ङ्चति सुप्राची। सुष्ठु प्रत्यङ्ङ्चति सुप्रतीची। प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी भूत्वा पश्चात्सोमेन सहास्मान् प्रत्यागन्तुं सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः [३, २, ४, १७]। सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाहेति। किञ्च मित्रः सूर्य्यः पदि दक्षिणपादे त्वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु अप्रपलायाय। तथा पूषा पोषको देवः सूर्य्य एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु। यद्वा पूषेत्याबन्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात् पातु इयं वै पृथिवी पूषेति [३, २, ४, १८] श्रुतेः। किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किम्भूतायेन्द्राय अध्यक्षाय अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै। इन्द्रे यज्ञस्वामिने इत्यर्थः॥ १८॥

अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः ॥ सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमꣳ रुद्रस्त्वावर्त्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि ॥ २० ॥

किञ्च। सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु। पितानुमन्यताम्। उपसर्गादुत्तरा क्रियापदावृत्तिः। सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम्। समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु [६.३.८४] समानपदस्य सादेशः। सयूथ्यः समाने एकस्मिन् यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमक्रयणि! सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० नै० ५, २८]। किञ्च रुद्रः त्वा त्वां वर्त्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति निवर्त्तयतु। यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्त्तयतु। यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा। ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयोऽप्यागच्छ ॥ २० ॥

वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि। बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥

का० [७, ६,] उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्व्यसीति। अनुष्टुब्बृहती वा। सोमक्रयण्याः स्तुतिः। सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः। हे गौः! त्वं वस्वी वसुरूपासि। अदिति-

देवमातासि। द्वादशादित्यरूपासि। रुद्रा एकादशरुद्ररूपासि। चन्द्ररूपा चासि। किञ्च बृहस्पतिः सुम्ने त्वां रमृणातु रमयतु। रमतेर्व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः। यद्वा रमृणातु संयमयतु। रमृणातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः [निरु० दै० १०, ८]। रुद्रो वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचक्के रक्षितुं कामयताम्। आचक्क इति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः [निघ० २, ६, ११] ॥ २१ ॥

अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मि देवयजने पृथिव्या इडायास्पदमसि घृतवत् स्वाहा। अस्मे रमस्व। अस्मे ते बन्धुः। त्वे रायः। मे रायः। मा वयꣳ रायस्पोषेण वियौष्म। तोतो रायः ॥ २२ ॥

का० [७, ६, १७—१८] षट्पदान्यतोत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेति। आज्यदैवतं यजुः। आदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य! त्वा त्वामाजिघर्मि आक्षारयामि। घृ क्षरणदीप्त्योः। पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरिश्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम्। किञ्च हे स्थानविशेष! त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि॥ का० [७, ६, १९] स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति। हे गोः पद! त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु॥ का० [७, ६, २०] समुद्धृत्य पदꣳ स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति। सोमक्रयणीपद!

ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] जसः शेआदेशे अस्मे इति रूपम्॥ का० [७, ६, २१] यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति। हे यजमान! त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः। यद्वात्र रायः पशवः। पशवो वै राय इति श्रुतेः [३, ३, १, ८]। त्वयि पशवः सन्तु॥ का० [७, ६, २२] मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति। मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु। पशवो मयि सन्तु। ङेः शेआदेशे मे इति रूपम्। का० [७, ६, २३] मा वयमित्यध्वर्युरात्मानꣳ संस्पृशतीति। वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम। यौतेर्माङि लुङिति [पा० ३, ३, १७५] लुङि उत्तमबहुवचने वियौष्मेति रूपम्॥ का० [७, ६, २४—२५] हुत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति तोते तोत इत्येनां वाचयतीति। तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम्। तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु। यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्य्यायः। तोतः त्वयि रायः सन्तु॥ २२॥

समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा। मा म आयुः प्रमोषीर्मो अहं तव। वीरं विदेय तव देवि सन्दृशि॥ २३॥

का० [७, ६, २६] सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणाꣳ समख्य इतीति। एनां वाचयतीत्यनुवर्त्तते। आस्तारपङ्क्तिः पत्न्याशीः। यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरौ मास्तारपङ्क्तिः। अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात्॥ सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते। हे सोमक्रयणि! देव्या

द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये
सम्यक् दृष्टेत्यर्थः। ख्या प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुङि
लङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३, १, ५२]
च्लेरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समख्ये इति रूपम्। एकं
संपदं पादपूरणाय। किम्भूतया त्वया दक्षिणया दक्षिणा-
त्वयाख्यया। तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया
विस्तीर्णदर्शनया। एवंविधा त्वं मे मम पत्न्या आयुः मा
प्रमोषीः मा खण्डय। मुष स्तेये लुङि रूपम्। मो अहं
तव। तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्न्या मा उ मैव प्रमोषिषमि-
त्यध्याहारः। मार्थे मो इत्यव्ययं वा। अहं तवायुर्न नाश-
यामीत्यर्थः। किञ्च वीरं विदेय तव देवि! संदृशि हे देवि! गौः
तव संदृशि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय। सन्दर्शनं
संदृक् भावे क्विप्। विदॢ लाभे इत्यस्य व्यत्ययेन तुदा-
दिभ्यः श इति [पा० ३, १, ७७] शप्रत्यये लिङि रूपम्
॥ २३ ॥

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाꣳ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतात्। आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रह्यो विचितस्त्वा विचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

का० [७, ७, ८] एष त इति वाचयतीति। मन्त्रचतु-
ष्टयं यजमानः पठेत्। हे अध्वर्यो! सोमाय सोमाभिमानिने
देवाय मे इति वचो ब्रूयात् त्वं ब्रूहि कथय। इति किम्। हे

सोम! ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्री-सम्बन्धी। गायत्रीच्छन्दोऽयं तव क्रयो न तु वृथार्थमिति यजमानाभिप्रायः। तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः॥ ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी भाग इति मेऽभिप्राय-मध्वर्यो! सोमाय त्वं ब्रूहि। एवमग्रेऽपि। जागतो जगती-च्छन्दसः सम्बन्धी। अन्यत् पूर्ववत्। छन्दोनामानाम् छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः। तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि। इति मे वचः सोमाय ब्रूतात् कथय। यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति। तदुक्तं तित्तिरिणा। यो वै सोमं राजानꣳ साम्राज्यलोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाꣳ साम्राज्यमिति। अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता। गायत्र्यादिच्छन्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभाग्भवतीत्यभिप्रायः॥ का० [७, ७, ८]। प्राङ्-पविश्यास्माकोऽसीति सोममालभत इति। हे सोम! त्वं क्रयपथमागतः सन्नास्माकोऽसि। शुक्रः शुक्रसञ्ज्ञः ते तव ग्रह्यः। ग्रह एव ग्रह्यः। शुक्रपदमैन्द्रवायवादिग्रहाणामुप-लक्षणम्। शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः॥ विचितः। विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्त्तारः त्वां विचि-न्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समू-हयन्त्वित्यर्थः॥ २४॥

अभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योः कवि-क्रतुमर्चामि सत्यसवꣳ रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम्। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवी-

मतिं हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥ प्रजाभ्यस्त्वा । प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

का० [७, ७, १२—१३] सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा तस्मिन् सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभि त्यमितीति । सावित्र्यष्टिः । त्यं तं सवितारं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किम्भूतं देवम् । ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्त्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु [निघ० ३, ३०, १५] पठितम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अवितथप्रेरणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत इति मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । किञ्च यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन् स सवीमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते ॥ यद्वायमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिद्युतत् । अमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमामतिशब्दस्य वा अमतिभावः । अविष्टभाविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदिद्युतत् । किंनिमित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । षु प्रसवैश्वर्ययोः [धा० २२, ४३] हस्तस्यश्च

ईमनिजिति ईमनिच्। गुणावादेशौ। सवोमा प्रसवोऽनुज्ञेत्य-भिधानम्। स स्वरादित्यः। क्लृपा कल्पनं क्लृप् तया क्लृपा कल्प-नया अमिमीत सोममिति शेषः। एतावान् सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः। किम्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः। सुक्रतुः साधु-सङ्कल्पः॥ का० [७, ७, २०] अन्तान् सङ्गृह्योष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेतीति। हे सोम! प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां बध्नामीति शेषः॥ का० [७, ७, २१] अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्वितीति। उष्णीषेण बद्धस्य सोम-देवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे सोम! प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तु त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासं कुर्वन्तु जीवन्तु। तथा हे सोम! प्रजा अनु-श्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु। प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः॥ २५॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणा-मृतममृतेन। सग्मे ते गोः। अस्मे ते चन्द्राणि। तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः: पर-मेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम्॥ २६॥

का० [७, ८, १६] शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचय-तीति। हे सोम! शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि। किम्भूतं त्वां चन्द्रं चदि आह्लादने फलहेतुत्वेनाह्लादकरम्। तथा अमृतं स्वादु-त्वेनामृतसमानम्। किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरेण

तथाभूतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन॥ का० [७, ८, १७] मय्मे त इति सोमविक्रयिणꣳहिरण्येनाभिकम्पयतीति। यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत्। तद्धस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वंस्तं निराशं कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ षष्ठी प्रथमार्थे। हे सोमविक्रयिन्! गोः गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्यावृत्य मय्मे यजमाने तिष्ठतु। हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः॥ यद्वा ते गौः मय्मे वर्त्तते। गौर्म्मा चमा चामेत्युक्तेः [नि० १, १, २] ग्मा गौः तया सह वर्त्तमानः सग्मस्तस्मिन् सग्मे ते गौरिति। यजमाने ते गौरिति श्रुतेः [३. ३, ३. ७] सग्मो यजमानः॥ का० [७, ८, १८]। अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति। यजमाने प्रत्यर्पितं यद्द्रव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे सोमविक्रयिन्! ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः॥ का० [७. ८, २०] अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपसस्तनूरसीति। अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः। हे अजे! त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि। दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम्। किञ्च हे अजे! त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः। यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि। तदुक्तं तित्तिरिणा। सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजेति। एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह। हे सोम! परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे। तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम्। अतस्तव प्रसा-

दात्सहस्रपोषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम्॥ यद्वायमर्थः। हे अजे! त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात्। तदुक्तं श्रुत्या [३, ३, ३, ८]। तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजेति। किञ्च प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि। त्रिगुणत्वात् प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम्। अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते तस्मात् प्रजापतेर्वर्णत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या [३, ३, ३, ८]। सा यत्त्रिः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्ण इति। एवमजां स्तुत्वा सोममाह। परमेष्ठात्कृष्टेन पशुनाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्णातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्णीयां वर्धयेयमित्यर्थः। पुष्णातेर्व्यत्ययेन श्रे प्रत्यये लिङि पुषेयमिति रूपम्॥ २६॥

मि॒त्रो न॒ एहि॒ सुमि॑त्रधः। इन्द्र॑स्यो॒रुमा॑विंश द॒क्षि॑णम्॒ुशन्नु॒शन्त॑ꣳ स्यो॒नः स्यो॒नम्। स्वान॒ भ्राजाङ्घा॑रे॒ बम्भा॑रे॒ हस्त॒ सुह॑स्त॒ कृशा॑नो। ए॒ते वः॑ सोम॒क्रय॑णा॒स्तान्र॑क्षध्वं॒ मा वो॑ दभन्॥ २७॥

का० [७, ८, २१] सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादापयेति॥ सौम्यम्। हे सोम! त्वं नोऽस्मान् प्रत्येहि आगच्छ। किम्भूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा मित्रः रविरूपः। तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति सुमित्रधः। क्रीत्वा वासमा बद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थं मित्रत्वेन प्रार्थ्यते।

तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्यै इति ॥ का० [७, ८, २३] दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्यृह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति। वासः प्रत्यूह्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः ॥ यजमानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तथा च श्रुतिः [३, ३, ३, १०] । एष वा एतर्हीन्द्रो भवति यद्यजमान इति । हे सोम ! त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वमुशन् वश कान्ती वष्टि उशन् शतृप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किम्भूतमूरुमुशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं क्रीतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन् तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह तित्तिरिः देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादयन् स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति । का० [७, ८, २४] स्वान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमोक्षमाण इति । स्वनति स्वानः । भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्घस्य पापस्यारिरङ्घारिः । बिभर्त्ति पुष्णाति विश्वमिति बम्भारिः । हसति हस्तः सर्वदा हृष्टरूपः । शोभनौ हस्तौ यस्य सुहस्तः । कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः । स्वानादयः सप्त सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानादयः सप्त देवाः ! वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । तान् पदार्थान् यूयं रक्षध्वमवत । वो युष्मान्मा दभन् वैरिणो मा हिंसिषत । स्वानादयो धिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः । तदाह तित्तिरिः । स्वान भ्राजेत्याह ते वामुष्मिंल्लोके सोममरक्षन्निति ॥ २७ ॥

परि माग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वा मा सुचरिते भज। उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृताँ२॥ऽअनु ॥ २८ ॥

का० [७, ८, १] गृहीतसोमं परि माग्न इति वाचयतीति। अग्निदेवत्या पुरस्ताद्बृहती। यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्ताद्बृहती। आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहतीत्युक्तेः। हे अग्ने ! दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो निवारय। मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः। सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः॥ का० [७, ८, २] उदायुषेत्युत्थानमिति। उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृतानन् सोमादिदेवाननुसृत्य उदस्थामहमुत्थितवानस्मि। तिष्ठतेर्लुङि रूपम्॥ २८॥

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेहसम्। येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ २९ ॥

का० [७, ८, ४] शोष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति। शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः। अनुष्टुप्पथिदेवत्या। पन्थानं स्तौति। पन्थां पन्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः। पद गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम्। विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम्। किम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं

योग्यम्। गमेर्विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] मकारस्याकारे रूपम्। तथा अनेहसम् एहः पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्रहितम्। यद्वा एह इत्यपराधनाम। यत्र गतानामपराधो नास्ति। येन पथा गच्छन् पुरुषो विश्वाः विश्वान् सर्वान् द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति वृजी वर्जने रुधादिः। वसु विन्दते धनञ्च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः। विद्लृ लाभे॥ २८॥

अदित्यास्त्वगसि। अदित्यै सद आसीद। अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्याः। आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि॥ ३०॥

का० [७, ८, १] कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगसीति। अस्मिन् शकटे इत्यर्थः। हे कृष्णाजिन! त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि। का० [७, ८, १] तस्मिन् सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति। हे सोम! त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सम्बन्धि स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः॥ का० [७, ८, ८] अस्तभ्नाद् द्यामिति सोममालभ्य वाचयतीति। हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ। क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते। वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्यामस्तभ्नात् द्युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान्। तथान्तरिक्षमप्यस्तभ्नात्। तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुरुत्वममिमीत मिमीते। उरोर्भावो वरिमा तम्। एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः। तथा सम्राट् सम्यग्राजमानो

वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान् व्याप्नोति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि। यद्वा इदित्यव्ययमित्थमर्थे। इत्थं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि। सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः॥ ३०॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयं उस्रियासु। हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ॥ ३१॥

का० [७, ८, ८] वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्य्याणहनेन परितत्येति बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः। वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते। वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान। यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्त्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान्। तथार्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्त्तते। यद्वा अर्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान। वीर्यं वै वाजः पुमाᳬसो ऽर्वन्त इति श्रुतेः [३, ३, ४, ७]। तथा उस्रियासु पयः क्षीरं विततान उस्रियाशब्दो गोनामसु पठितः [निघ० २, ११, ३]। हृत्सु हृदयेषु क्रतुं संकल्पं तत्कर्तृ मनो विततान। विक्षु प्रजासु अग्निं जठराग्निम्। दिवि द्युलोके सूर्यं विततान। अद्रौ पर्वते सोमं वल्ल्यादिरूपमदधात् स्थापितवान्। पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम्। तदाह तित्तिरिः। सोममद्राविव्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं निदधातीति। य एवं मन्त्रद्वयोक्तद्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यवान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं नुम इति शेषः॥ ३१॥

सूर्य्य॑स्य॒ चक्षु॒रारो॑हा॒ग्नेर॒क्ष्णः क॒नीन॑कम्।
यत्रैत॑शेभि॒रीय॑से॒ भ्राज॑मानो विप॒श्चिता ॥३२॥

का० [७, ८, ८,] कृष्णाजिनं पुरस्तादामजति सूर्य्यस्य चक्षुरिताति। कृष्णाजिनदैवत्यानुष्टुप्। हे कृष्णाजिन! त्वं सूर्य्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमारोह। तथा अग्नेर्वह्नेरक्ष्णो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह तयोश्चैस्तराभव यथैताभ्यां दृश्यसे इत्यर्थः। यत्र यस्मिन्नेनयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्य्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वै-स्त्वमीयसे गच्छसि। एतश इत्यश्वनामसु [निघ० १, १४, १०] पठितम्। यत्र त्वमश्वैर्गच्छसि। ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी। एतशैरिति करणे तृतीया। यद्वा कर्मणि रूपमेतशैरिति कर्त्तरि तृतीया। यत्राश्वैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः। कृष्णाजिनस्य पुंस्त्व-मार्षम्। सूर्य्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोबाधरहितो भवति। तदुक्तं तित्तिरिणा। एष वास्य खलु रक्षोहणः पन्था योऽग्नेश्च सूर्य्यस्य चेति ॥ ३२ ॥

उस्रा॒वेत॑ धूर्षाहौ यु॒ज्येथा॑मन॒श्रू अवी॑र-
हणौ ब्रह्म॒चोद॑नौ। स्व॒स्ति यज॑मानस्य गृ॒हान्
ग॑च्छतम् ॥ ३३ ॥

का० [७, ८, ११] अनड्वाहौ युनक्त्युस्रावेतमितीति। आनडुही। ऊर्ध्वबृहती। यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वबृहती। त्रिजागतोर्ध्वबृहतीत्युक्तेः। अत्राद्यो दशार्णः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना। हे उस्रौ! अनड्वाहौ! युवामेत-मागतमेत्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम्। किम्भूतौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ।

तथा अनश्रू नेत्रयोरश्रुरहितौ सोत्साहावित्यर्थः। अवीरहणौ न वीरान् हन्तस्तौ। शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ। ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ। एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह। तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

भद्रो मेऽसि प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि। मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥ श्येनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृतम् ॥ ३४ ॥

का० [७, ८, १८] भद्रो म इति वाचयतीति। सौम्यं यजुः। हे सोम! मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि। भदि कल्याणे। हे भुवः पते! भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्युच्यन्ते। तेषां भूतानां पालकत्वात् पतिः सोमः। तदाह तित्तिरिः। प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानाᳬ ह्येष पतिरिति। तथाविध हे सोम! विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व। प्रकर्षेण गच्छ। च्युङ्गतौ। प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु। सर्वतः सञ्चरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते। तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन्। छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीति [पा० ५, २, ८९] निपातावेतौ। तथा वृका विकर्त्तनशीला आरण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन्। किम्भूता वृकाः।

अघायव: परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्ति ते अघायव: । सुप आत्मन: क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यचि अश्वाघस्यादित्याकार: [पा० ७ ४, ३७] । क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्यज-न्तादुप्रत्यय: । किञ्च श्येनो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येना-श्यपचिवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत यजमानस्य गृहान् गच्छ । तत्तत्र यजमानगृहेषु नौ आवयो: तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेष: ॥ ३४ ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्यत । दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्य्याय शꣳसत ॥ ३५ ॥

का० [७, ८, २१ २२] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषो-मीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसा-रङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य वाचयतीति । सौरी जगती सूर्य्यदृष्टा । द्वादशाक्षरचतु: पादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्य्य-रूपेण सोम: स्तूयते । एवंविधाय सूर्य्याय नम: । किम्भूताय मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मित्राय वरुणाय मित्र-वरुणदेवतारूपेण वर्त्तमानाय । जागतां हितकारिणे । वृणोति वरुण: । स्वरश्मिभिर्जगदावृणवते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चक्षुषमे द्रष्ट्रे इत्यर्थ: ॥ यद्वायमर्थ: । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्ट्रे मित्रावरुणशब्देन सर्वं जगल्लक्ष्यते । तथा महो महसे तेजोरूपाय सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभ-क्तिलोप: । देवाय द्योतमानाय । तथा दूरेदृशे दूरे वर्त्त-मानं: प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरेदृक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्य-तीति दूरेदृक् । देवजाताय देवाद् द्योतमानात् परमात्मनो

जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै। देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा। जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा। वाहिताग्न्यादिष्विति [पा० २, २, ३७] जातशब्दस्य परनिपातः। केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानघनाय। केतुरिति प्रज्ञानाम [निघ० ३, ८, १]। दिवः पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय। द्युलोकाद्धि सूर्य्यो जायते। दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्पुत्रः। दिवः पालकायेति वा। एवंविधाय सूर्य्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म। हे ऋत्विजः! यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्य्यां कुरुत। सपर्यतिः परिचरणकर्मा [निघ० ३, ५, ३]। सूर्य्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः। यद्वा तदृतं सूर्य्यरूपं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत। किञ्च शंसत शंसस्तुतौ सूर्य्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत। शास्त्राणि पठतेत्यर्थः। यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः॥ ३५॥

वरु॑णस्यो॒त्तम्भ॑नमसि। वरु॑णस्य स्कम्भ॒सर्ज॑नी स्थः। वरु॑णस्य ऋत॒सद॒न्यसि। वरु॑णस्य ऋत॒सद॑नमसि। वरु॑णस्य ऋत॒सद॑न॒मासी॑द॥ ३६॥

का० [७, ८, २५] समं पेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमसीति। पञ्च यजूंषि वारुणानि। हे काष्ठ! त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य सोमस्योत्तम्भनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः। उत्तभ्यते शकटमुखाग्रमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम्। का० [७, ८, २६] शम्ये चोद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति। शकटयुगे बद्धयोर्बलीवर्दयोर्गलबहिर्भागे काष्ठनि-

मिते शम्ये स्थाप्येते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्कम्भसर्जनीशब्दे नोच्येते । हे शम्ये ! युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः । स्कम्भ रोधने । सर्ज अर्जने [धा० ७, ५०] । स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । व्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुणदैवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का० [७, ८, २७—२८] । औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुतामाहरन्ति चत्वारोऽभिमृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीतीति । हे आसन्दि ! त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति [पा० ३, ३, ११७] ल्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० [७, ८, २८] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीतीति । हे कृष्णाजिन ! वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का० [७, ८, ३०] । तस्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेतीति । हे सोम ! त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्द्यां संस्थितं कृष्णाजिनमासीद सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

या ते॒ धामा॑नि ह॒विषा॒ यज॑न्ति॒ ता ते॒ विश्वा॑ परि॒भूर॑स्तु॒ य॒ज्ञम् ॥ ग॒य॒स्फान॑: प्र॒तर॑ण: सु॒वीरो॒ऽवी॑रहा॒ प्रच॑रा सोम॒ दुर्या॑न् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

का० [७, ८, ३२] या त इति वाचयतीति। सोम-देवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा। हे सोम! ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः। हविषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति। यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः। ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु। परितो भवति प्राप्नोति परिभूः। भू प्राप्तौ। भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु। ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः। यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परि-भूरस्तु यज्ञं परितो भवितॄणि यज्ञव्यापकानि सन्तु। नपुंस-कबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनमार्षम्। किञ्च हे सोम! त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि। दुर्या इति गृहनाम [निघ० ३, ४, ८,]। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां प्रचरेति दीर्घः। किम्भूतस्त्वम्। गय-स्फानः गय इति गृहनाम [निघ० ३, ४, १]। स्फायी वृद्धौ। गयान् स्फाययति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः। प्रत-रणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः। यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः। सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसाद-लब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः। अवी-रहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥३७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

शालागमाद्वाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वाग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वा ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये सर्त्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [८, १, ४] निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥ पञ्च यजूंषि वैष्णवानि ॥ हे हविः ! त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसञ्ज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्यस्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातुस्तनुः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे हविर्विष्णवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि । सोमसञ्ज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत् पूर्ववत् । अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसञ्ज्ञः सोमराजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः ! त्वमतिथेरतिथिसञ्ज्ञस्य सोमभृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिक्षुधया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवाहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथेर्ञ्य इति [पा० ५, ४, २६] ञ्यप्रत्ययः । विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते । श्येनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहर्ता श्येनरूप-

धारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि। किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहृत्तस्मै। हृग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा० का० ८, २, ३२ वा० १] हरतेर्हस्य भः। सोमानयनकर्त्रे। तथा च श्रुतिः [३, ४, १, १२]। सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति॥ अग्नये त्वा रायस्पोषदे। रायस्पोषं धनपुष्टिं ददाति रायस्पोषदाः तस्मै। क्विप्प्रत्ययः। राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्पोषदाः अग्निरन्योऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः! त्वा त्वां गृह्णामि। विष्णवे त्वेति पूर्ववत्॥ विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां तद्द्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तृप्तिर्भवति। तदाह तित्तिरिः। यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांꣳसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति॥ १॥

अग्नेर्ज॒नित्र॑मसि। वृष॑णौ स्थः। उ॒र्व॒श्य॑सि। आ॒युर॑सि। पु॒रू॒रवा॑ असि। गा॒य॒त्रेण॑ त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि। त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि। जाग॑तेन त्वा छन्द॑सा मन्थामि॥२॥

अथाग्निनयनमन्त्राः का० [५, १, २८] अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति॥ शकलदैवतं यजुः। हे शकल! त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि। जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम्॥ का० [५, १, २९] वृषणा-

विति कुशतरुणे तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे दर्भौ ! युवां वृषणौ सेक्तारौ स्थः भवथः । वर्षन्त इति वृषणौ । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्य्यस्य सेक्तारौ तद्वद्युवामप्यरण्योरग्निजननमाश्रित्य सम्पादकावित्यर्थः ॥ का० [५, १. ३०] उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्योपरितयोर्दर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणि ! त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरूरवोनृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः ॥ का० [५. १. ३१] आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीᳬमुपस्पृश्येति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताज्य ! त्वमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं भवसि । का० [५. १. ३२] पुरूरवा इत्यभिनिधानं तयेति । अधरारणेरभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे उत्तरारणि ! त्वं पुरूरवा असि यथा पुरूरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्त्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् [३. ४. १, २२] । उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति ॥ का० [५. २, २] मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं कुर्यात् ॥ हे अग्ने ! गायत्रेण छन्दसा गायत्रीछन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

भव॑तं नः सम॑नसौ सचे॑तसावरे॒पसौ॑ ।
मा य॒ज्ञᳪ हि॑ᳪसिष्टं॒ मा य॒ज्ञप॑तिं जातवेदसौ
शि॒वौ भ॑वतम॒द्य नः ॥ ३ ॥

का० [५, २, ३] भवतं न इति प्राश्यतीति । मन्थनो-

त्यमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्णाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थो दशार्णः ॥ निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते । हे जातवेदसावुभावग्नी ! नोऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः परिहृत्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा हिꣳसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञपतिं यजमानं च हिꣳसिष्टम् । तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यꣳ सदमप्रयुच्छन् स्वाहा ॥ ४ ॥

का० [५, २, ६] अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणेति ॥ विराट् । दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र द्वितीयतुर्यावेकादशार्णौ ततो द्व्यधिका ॥ अग्निर्मथ्यमानोऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । चर गतिभक्षणयोः । किम्भूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदः ऋषयः तैरुत्पादितत्वात् तेषां पुत्रवत् पुत्रः । तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात् शांत रक्षतीत्यभिशस्तिपावा । आतो मनिन्निति [पा० ३, २, ७४] वनिप्प्रत्ययः । हे अग्ने । स तथाविधस्त्वं नोऽस्म-

दर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि अस्म-दत्तं हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः । किं कुर्वन् । सदं सदा अप्र-युच्छन् अप्रमाद्यन् । युच्छ प्रमादे । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु । यद्वा सोऽग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्त्रे शाक्वराय शक्वन ओजिष्ठाय । अनाधृष्टमस्य-नाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अन-भिशस्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषꣳ स्विते मा धाः ॥ ५ ॥

का० [८, १, १८—२०] । ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्याप-तय इति द्विस्त्र स्थाल्याः स्रुवेणेति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ वायुदैवत्यं यजुः । आ समन्तात् पतति गच्छतीत्यापतिः सततगतिर्वायु-स्तस्मै हे आज्य ! त्वां गृह्णामि ॥ किम्भूताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने ॥ तथा तनू-नप्त्रे । तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नप्त्रे पौत्राय । शाक्वराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शक्वर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्वरस्तस्मै । तस्माद्वैतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः [तैत्ति० आरण्य० ८, १] तथा शक्वने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्वा तस्मै । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप् । ओजिष्ठाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । अतिशायनेधा-

स्रजो विनिरिति [पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः । अतिशयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्ठनि प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनो लोपे टिलोपः ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य ! त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात् पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः । प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायञ्च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनप्त्रे । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवताप्रीत्यै आज्य ! त्वां गृह्णामि ॥ शाक्कराय । शक्कनशीलः शक्करः शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शाक्करं शक्तिस्वरूपं तस्मै, शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्कन ओजिष्ठाय । शक्कने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्कनि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै । ओजानामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठं तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजःसाराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ का० [८, १, २४—२६] तनूनप्त्रमितद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमित्यद्राहस्तं भ्य इति । आज्यदैवतं यजुः । हे आज्य ! त्वमोदृशमसि । किम्भूतम् । अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्यं न आधर्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिशस्ति अभिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्त्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभिशस्तेर्ऋत्विजां परस्पर-

विरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । पुंस्त्वं छान्दसम् ॥ अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशस्तेनीः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तनूनप्त्राज्याद्दस्मृत्विक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्वरूपं शपथमुपगेषमुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेट्युत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिपि इडागमे लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] च रूपम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इलोपः । किञ्च हे आज्य ! स्विते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥५॥

अग्ने॑ व्रतपास्त्वे व्र॑तपा या तव॑ तनूरियꣳ सा मयि यो मम॑ तनूरे॒षा सा त्वयि॑ सह नौ॑ व्रतपते व्रतान्यनु॑ मे दीक्षां दीक्षाप॑तिर्मन्य॑ताम॒नु तपस्तप॑स्पतिः ॥ ६ ॥

का० [८, २, ४] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति ॥ आग्नेयं यजुः । यजमानोऽनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः ! सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने ! त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्त्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः । विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते ! व्रतपालकाग्ने ! व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ अग्नियजमानयोः सह प्रवर्त्तन्ता-

मिति शेषः। यावान् व्रतेषु ममादरस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः। किञ्च। दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे मम दीक्षामनुमन्यताम्। तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

अ॒ꣳशुर॑ꣳशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे। आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व। आप्याययास्मान् सखीन् सन्न्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय॥ एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

का० [८, २, ६] यजमानाः सोममाप्याययन्त्यंशुरंशुरिति॥ प्रकृतिः [illegible]। आद्योऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः। [illegible] द्वयम्॥ सोमवल्ल्या अवयवोंऽशुकाण्डानि। [illegible] ह्याद्यौ। हे सोम देव! ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रार्थमाप्यायतां वर्धतां स्फीतो भवतु। यः सोमावयवो म्लानः शुष्कोऽस्ति तदङ्गं सर्वमाप्यायितं भवतु। तदाह श्रुतिः। यदेवास्य शुष्यति यन्म्लायति तदेवास्यैतेनाप्याययतीति॥ किम्भूतायेन्द्राय। एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यवति तान् वेत्ति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः॥ किञ्च हे सोम! तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र

आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम! त्वमपि इन्द्रायैन्द्रपा-
नायाप्यायस्व सर्वता वृद्धा भव। अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति।
तदाह तित्तिरिः। उभावेवेन्द्रञ्च सोमं चाप्याययतीति॥ किञ्च
हे सोम! सखीन् सखित्वप्रीतित्रिपयानस्मान्ऋत्विजः सन्या
मेधया चाप्यायय प्रवर्धय। सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः।
ऋत्विजो वा अस्य सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः।
किञ्च हे सोम देव! ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादा-
दहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिं दिनमशीय प्राप्नुयाम्॥
का० [८, २, ८] प्रत्येत्य प्रस्तरे निह्नुवत उत्तानहस्ता
दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति। सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे
निजहस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य
निह्नुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः॥ रायो धनानि एष्टाः
आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः। सोम! त्वत्प्रसादाद-
स्माकं रायः सन्त्विति भावः॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा
एष्टाः आ समन्तादत्ताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति
भावः। किमर्थं प्रेषे भगाय। प्रकर्षेणेष्यत इति प्रेट्।
तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय
भगाय च॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यम्भा-
विफलोपेतं कर्म सम्पादयेति शेषः। ऋतं सत्यं वदन्तीति
ऋतवादिनः॥ यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकमृतं
कर्मफलमस्त्विति शेषः॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेव-
ताभ्यां नमोऽस्तु। तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भ-
वतीति नमस्क्रियते। तदाह तित्तिरिः। द्यावापृथिवीभ्या-
मेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठतीति॥ ७॥

या ते॑ अग्नेऽयःश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्व-

रेष्ठा। उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपा-
वधीत् स्वाहा। या ते अग्ने रजःशया तनूर्व-
र्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो
अपावधीत् स्वाहा। या ते अग्ने हरिशया तनू-
र्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं
वचो अपावधीत् स्वाहा॥ ८॥

का० [८. २. ३५] उपसदं जुहोति स्रुवेण या त इति॥ आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि। अत्रेयमाख्यायिका अस्ति। देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि। तदा देवैस्ता दग्धुमुपसदाग्निराराधितस्तत उपसद्देवताकोऽग्नि-र्यदा तासु पूर्षु प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन्। तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः॥ हे अग्ने! या ते तवायःशया तनूः। अयसि शेते इत्ययःशया लोहमयीत्यर्थः। लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी॥ तथा गह्वरेष्ठा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामिति [पा० ६, ३, ९] विभक्तेरलुक्॥ सा ते तनूरुग्रं वचोऽपावधीत्। छिन्धि भिन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिक्षेपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत्॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम्। ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिन् लोके रजतीमन्तरिक्षे हरिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३, ४, ४, ३] अयमितिहासो निरूपितः॥ उग्रत्वेषवचसोरर्थान्तरम्। यथा

असुरैः पराजिता देवा अन्नपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः। तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्लिश्यन्तो यद्वाक्यं सन्तापहेतुत्वेन दोषमूचुस्तत्त्वेषं वचः। तदाह तित्तिरिः। अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एनश्च वै वीरहत्यञ्च त्वेषं वच इति ॥ का० [८, २, ३८] एवमितरे अन्वहꣳ रजःशयाꣳ हरिशयां चेति। यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपसद्देवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत्। द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयायामुपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी। हरिशया हिरण्मयी। अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तप्तायनी मेऽसि । वित्तायनी मेऽसि । अवतान्मा नाथितात् । अवतान्मा व्यथितात् । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । अनु त्वा देववीतये ॥ ९ ॥

का० [५, ३, २०—२५] शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करं सञ्चरं परिहाप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनास्त्रलिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति। उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते। तत्रोत्करात् पूर्वस्यां सञ्चरपरिहारेणोदगग्रां शम्यां निधाय तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्य्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय रेखां कुर्य्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजूंषि। तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि॥ अत्र प्रथमं परिलिखति। हे पृथिवि! त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्तायनी असि। तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी। यो हि दरिद्रः चेतरहितोऽहमिति मन्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः। यद्वा तप्तः सन्नरो यस्यामयति सा तप्तायनी समासि॥ द्वितीयं लिखति। वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी। यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी। पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा सद्धनं लभते॥ तृतीयं परिलिखति। हे पृथिवि! नाथितात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष। तुह्योस्तातङ्ङिति [पा० ७, १, ३५] हेस्तातङादेशः। यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः। नाथतिधातुर्याच्ञार्थः॥ चतुर्थं परिलिखति। व्यथ भयचलनयोः। व्यथितात् भयाच्चलनात् स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष॥ का० [५, ३, २६] विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनेति। प्रहरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः॥ आग्नेयं यजुः। हे चात्वालगतमृत्तिके नभो नामाग्निर्नभःसञ्ज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेस्त्वां

जानीयात् । मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानात्वित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः [३, ५, १, ३८] । स वा अग्नानामेव नामानि गृह्णन् हरतीति ॥ का० [५, ३, २७] अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति । पुरीषं खाता मृत् ॥ हे अग्ने ! हे अङ्गिरः ! अङ्गिरतिस्यास्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थे रसप्रत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्ने ! त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति गच्छतीत्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातृयोगत एवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्ने रागमनादिकं प्रार्थ्यते ॥ का० [३, ५, २८] योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे गङ्कुसहितमिति । उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः । हे अग्ने ! यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भूमावसि । किञ्च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि ॥ का० [५, ३, ३०—३१] एवं हरणं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति । यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः खात्वा हृत्वा मृत् प्रक्षिप्ता वेद्यामेतत्त्रितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि पृथिवीगर्भ्दे न भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणात्वाद् द्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी द्यौः अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ का० [५, ३, ३२] अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्येति । यथा पूर्वस्मिन् पर्यायत्रये मृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके ! त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः ॥ ८ ॥

सिꣳह्य॑सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्य॑: कल्पस्व। सिꣳह्य॑सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्य॑: शुन्धस्व। सिꣳह्य॑सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्य॑: शुम्भस्व ॥ १० ॥

का० [५, ३, ३२] सिꣳह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिꣳ शम्यामात्रीमिति। विशेषेण पांसुभिः समां करोति ॥ त्रयाणां वेदिर्देवता। वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिꣳही भूत्वा चचारेतीतिहासः [३, ५, १, ३२]। सा वेदिमन्त्रेणोच्यते। हे उत्तरवेदे ! या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान् सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मण्यण् शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि। अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तर वेदिरूपेण क्षमा भव ॥ का० [५, ३, ३७] प्रोक्षत्युत्तरवेदिꣳ सिकताश्च प्रकिरति सिꣳह्यसीति प्रतिमन्त्रमिति। हे उत्तरवेदे ! शुन्धस्व शुद्धा भव। शुन्ध शुद्धौ अन्यत् पूर्ववत्। हे उत्तरवेदे ! त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव। अन्यत् पूर्ववत्। शुभतिरलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

इ॒न्द्र॒घो॒षस्त्वा॒ वसु॑भिः पु॒रस्ता॑त्पातु। प्रचे॑तास्त्वा रु॒द्रैः प॒श्चात्पा॑तु। मनो॑जवास्त्वा पि॒तृभि॑र्दक्षिण॒तः पा॑तु। वि॒श्वक॑र्मा त्वादि॒त्यैरु॑त्तर॒तः पा॑तु। इ॒दम॒हं त॒प्तं वार्ब॑हि॒र्धा य॒ज्ञान्निः सृ॑जामि ॥ ११ ॥

का० [५, ४, ११] वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता। इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विस्पष्टं

कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवै-र्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे ! त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रैरेकादशसंख्यैर्गणदेवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोजवाः मनो-वद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान् हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयस्तत्सु दिक्षु तानसुरानपा-कुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ का॰ [५, ४, १२] बहि-र्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति ॥ असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् बहिर्धा यज्ञप्रदेशा-द्वाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

सिꣳह्य॑सि स्वाहा॑ । सिꣳह्य॑स्यादित्यव॒नि॒: स्वाहा॑ । सि॒ꣳह्य॑सि ब्रह्म॒वनि॑: क्ष॒त्र॒वनि॒॒: स्वाहा॑ । सि॒ꣳह्य॑सि सुप्रजा॒वनी॑ रायस्पोष॒वनि॒: स्वाहा॑ । सि॒ꣳह्य॑स्याव॑ह दे॒वान् यज॑माना॒य स्वाहा॑ । भू॒तेभ्य॑स्त्वा ॥ १२ ॥

का॰ [५, ४, १४] नाभ्याः श्रोण्यꣳसेषु पञ्चगृहीतं जुहो-

त्यस्तया दक्षिणेऽᳪसे श्रोण्याᳪ श्रोण्यामᳪसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिᳪह्यसीति । योयमुत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यंसेषु आग्नेयेशकोणावंसौ वायव्यनैर्ऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात् कथम् अस्तया कोणसूत्रप्रदेशेन । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेऽंसे तत उत्तरश्रोणौ ततो दक्षिणश्रोणौ तत उत्तरांसे ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजुषां वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिर्देवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ । तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्यःऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदे ! त्वं सिंह्यसि सिंहरूपा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ सिंह्यसि किम्भूता । आदित्यवनिः आदित्यान् वनुते सम्भजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः । अन्यत् पूर्ववत् । सिंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुत इति ब्राह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः ॥ सिंह्यसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सम्पादयित्री । रायस्पोषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः सम्पादयित्री । सिंह्यसि यजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः ॥ का० [५, ४, १५] भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छतीति । भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहु ! त्वामुद्यच्छामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्रीणातीति ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृꣳह । ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳह । अच्युतक्षिदसि दिवं दृꣳह । अग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

का० [५, ४, १६] नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति । पीतुदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यम परिधे ! त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृंह दृढीकुरु । हे दक्षिण परिधे ! त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु ॥ अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् हे उत्तरपरिधे ! त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं द्युलोकं दृंह ॥ का० [५, ४, १७] अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णस्तुकाश्चोपरि शीर्षण्या अभावेऽन्या इति । गुग्गुलुः पद्रव्यं सुगन्धितेजनं तृणविशेषः वृष्णेः स्तुका अविरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसम्भारसमूह ! त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नेर्ह्येतत् पुरीषं यत्सम्भारा इति तित्तिरिः ॥ १३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

अस्ति तावत् प्राचीनवंशा शाला। तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति। तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया। तद्वेद्या अग्रभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततोऽपि पश्चात्सदोभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या। तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसञ्ज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थः। तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः। तच्छकटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्त्तनीयम्॥ तदाह तित्तिरिः। सावित्रयर्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्त्तयतीति॥ तं होमं विधत्ते कात्यायनः [८, ३, २८]। चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत इति स गार्हपत्योऽत इति। प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्त्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्येऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः॥ सावित्री जगती श्यावाश्वदृष्टा। विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नियमयन्ति। उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति॥ कीदृशस्य विप्रस्य। बृहतो महतः॥ तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य। अधीतवेदत्वाद् बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्त्वम्। किम्भूता विप्राः। होत्रा होमकर्त्तारः॥ तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिसामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ज। किम्भूत एकः। वयुनावित् वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति [निरु० नै० ५, १४] यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः॥ नन्वेकस्य सर्व-

स्तुष्टौ कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता स्तुतिः मही महती । तथा चाथर्वणिकाः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति । बृहदारण्यकेऽपि [मा० ४, २, २४ । का० ४, ४, २१] स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चेति ॥ श्वेताश्वतराश्च । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः [३, ५, ३, ११] ॥ किम्भूतस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा पूर्त्तौ । तथा बृहतः महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्त्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥१४॥

इ॒दं विष्णु॒र्वि च॑क्रमे त्रे॒धा नि द॑धे प॒दम् ।
समू॑ढमस्य पाᳬसु॒रे स्वाहा॑ ॥ १५ ॥

का० [८, ३, २१] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः ॥ विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णुः त्रिविक्रमावतारं

क्रान्त्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म। तदेवाह। त्रेधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्य्यरूपेणेत्यर्थः। पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः॥ यद्वायमर्थः। अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायत इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः। कस्मिन्निव। पांसुरे इव लुप्तोपमानं पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं तथा न ज्ञायते तद्वत्॥ तदुक्तं [अध्या० ६, ५ क०] तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरय इति॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम्॥१५॥

इरावती धेनुमती हि भूतꣳ सूयवसिनी मनवे दशस्या। व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवे ते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा॥ १६॥

का० [८ ३, २५] स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावती इति पूर्ववदिति। यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटसम्बन्ध्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः॥ वैष्णवी त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा॥ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ! युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अड़भावश्छान्दसः॥ किम्भूते युवाम्। इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ। धेनुमती बहुधेनुयुक्ते। सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी। यवसशब्देनात्राभ्यवहार्य्याणि वस्तूनि। तथा मनवे दशस्या। मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान् यजमानः तस्मै दशस्या दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम्। दाश दाने दाशतस्ते

दशस्था। असुन्प्रत्यये उपधाह्रस्वः ओविभक्तेर्यादेशश्च ॥ एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह। हे विष्णो! एते रोदसी त्वं व्यस्कभ्नाः विभज्य स्तम्भितवानसि। किञ्च पृथिवीं मयखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थ दधर्थ सर्वतो धारितवानसि। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः [पा० ६, १, ७]॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम्। प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतम्। स्वं गोष्ठमावदतं देवी दुर्ये आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम्। अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्याः॥ १७ ॥

का० [८, ३, २२] दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्याᳪ शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति परागदेवश्रुताविति। प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागावक्ष्णयाऽदिति सूत्रार्थः॥ अक्षधुरौ देवते॥ देवेषु श्रूयेते देवश्रुतौ शृणोतेः क्विप्तुगागमश्च। हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ! अक्षाग्रभागौ! युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चध्वनिना कथयतम्। घुषिर शब्दे॥ का० [८, ४, ३] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति। हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्त्तेते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः॥ त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते॥ हे उभे शकटे! युवां प्राची प्राङ्मुखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् प्राञ्चतस्ते प्राची। किम्भूते युवाम्।

धुरं कल्पयन्तौ इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे ॥ किञ्च यज्ञमिमम् ऊर्ध्वं नयतमुपरिवर्त्तिदेवान् प्रति प्रापयतम् ॥ मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतं ह्वृ कौटिल्ये णिजन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा ह्वल चलने मा चलतम् ॥ का० [८, ४, ४] स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ दुर्यशब्दो गृहवाची । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः [३, ५, ३, १८] । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे देवी दुर्ये गृहसदृशशकटद्वयरूपे देवते ! स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतं योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः ॥ किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्ष्टम् । वदतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् । यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चारयतम् ॥ प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्ष्टम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः । उभयबद्धो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेवरूपः । तदाह श्रुतिः [३, ५, ३, १८] । वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष इति । तस्मात्तद्रूपदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते ॥ का० [८, ४, ५] पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्वा वा नभ्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति । वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे शकटे ! पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽस्मिन् देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतां वर्ष्मणि स्तोर्णे वा । सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] ङेर्लोपे न ङिसम्बुद्ध्योरिति [पा०

८, २, ८] नलोपाभावः । देवयजनस्य भूमिः शरीरत्वं तित्ति-रिणोक्तम् । वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाᳬसि । यो अस्कभायदुत्तरᳬ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

का० [८, ४, ६] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः ॥ तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः ॥ नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णो-रेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपं वचेरुम् अडभावः ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि विममे निर्ममे । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० नै० ४, १८] रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून् विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णु-रुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थानं द्युलोकरूपम-स्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् । सधमादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ३, ६, ८६] सहस्य सधादेशः ॥ स्कम्भ रोधने । क्र्यादिभ्यः श्ना । हलः श्नः शानज्झाविति [पा० ३, १, ८३] हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपीति [पा० ३, १, ८४] यद्यपि हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुल-मिति [पा० ३, १, ८५] लङ्यपि श्नः शायजादेशे अस्कभा-

यदिति रूपम् ॥ कीदृशो विष्णुः। त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्य्यरूपेण पदत्रयं निदधानः। विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः कानज्वेति [पा० ३, २, १०६] कानचि रूपम्। तथा उरुगायः उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति वा ॥ का० [८, ४, ७] दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥ हे स्थूणे काष्ठ! विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥१८॥

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात्। उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ॥ विष्णवे त्वा ॥ १९ ॥

का० [८, ४, ८—९] दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति। यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ हे विष्णो! दिवो द्युलोकादुत अपि च पृथिव्याः भूलोकात् वापि च महो महतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व। ततो धनपूर्णाद्दक्षिणादुत सव्याद्वामाद्धस्तात् आ प्रयच्छ बहुकृत्व आवृत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि ॥ विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १९ ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

का० [८, ४, १३] प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालम्भेरति ॥ तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्य्येणासाधारण-वीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्व्वैरिति शेषः। तदिति लिङ्ग-व्यत्ययः। प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः। किम्भूतो विष्णुः। मृजूष् शुद्धौ मार्ष्टि शोधयतीति मृगः॥ नोऽनर्थकः पादपूरणः॥ भाम: बिभेत्यस्मादसौ भीमः। भीमादयोऽपादान इति [पा० ३, ४, ७४] मप्रत्ययः॥ कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति॥ गिरिष्ठाः गिरि वेद-वाण्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः॥ अथवा न इवार्थः। गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सित-चारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयङ्करो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्य्येण स्तूयते तद्वत्॥ स को विष्णुरित्याह। यस्य विष्णोरुरुषु प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्व्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधि-क्षियन्ति अधिनिवसन्ति। स स्तूयत इत्यर्थः॥ २०॥

विष्णो॑ र॒राट॑मसि। विष्णोः॑ श्नप्त्रे॑ स्थः। विष्णोः॒ स्यूर॑सि। विष्णो॑र्ध्रुवो॒ऽसि। वै॒ष्णव॑-मसि॒ विष्ण॑वे त्वा॥ २१॥

का० [८, ४, १५] विष्णो रराटमिति रराटऽमिति। वाचयतीत्यनुवर्त्तते॥ हविर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तर-भागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं कुर्य्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युप-चर्य्यते। विष्णोश्च मूर्त्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाल्ललाटाख्यो-ऽवयवोऽस्ति। तद्वद्धविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्त्तिस्तम्भ-

योर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते। तां मालां तद्बन्धनाधार-तिर्यग्वंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते। हे दर्भ-मयमालाधार वंश! त्वं विष्णोः विष्णुमूर्त्तित्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि॥ का० [८, ४, १६] विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इत्युच्छ्राय्याविति। उच्छ्राय्ये रराटीप्रान्तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः। हे रराटीप्रान्तौ! युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य श्नप्त्रे स्थः ओष्ठ-सन्धिरूपे भवथः॥ का० [८, ४, १८] द्वार्य्याः परिषीव्यति लम्बजनिप्रतिहतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति। बृहत्सु चि-मर्पितया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः॥ हे लम्ब-जनि! त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि। सीव्यन्त्यनेनेति स्यूः सूचिः। षिवु तन्तुसन्ताने। क्विपि च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४, १९] वस्योडादेशः॥ का० [८, ४, १९] विष्णोर्ध्रु-वोऽसीति ग्रन्थिं करोतीति॥ हे रज्जुग्रन्थे! त्वं विष्णोः हविर्धा-नस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि॥ का० [८, ४, २१] प्राग्वꣳशꣳ हविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभत इति। प्रागग्रैर्वंशैर्म-ण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः॥ हे हविर्धान! त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि। तस्मा-द्विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं त्वा त्वां स्पृशामीति शेषः॥ २१॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑-म्पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आ द॑दे॒ नार्य॑सि। इ॒दम॒-हꣳ रक्ष॑सां ग्री॒वा अपि॑कृन्तामि। बृ॒हन्न॑सि बृ॒हद्र॑वा बृ॒हती॒मिन्द्रा॑य॒ वाच॑ं वद॥ २२॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् [क० २६],

प्राक्॥ का० [८, ४, २५ ५१] दक्षिणस्यानसोऽधः प्रक्रमं खनत्युपरवानभ्र्यादि करोत्यवटवदिति। यथा यूपस्यावटः क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गर्त्तानभ्रिस्वीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्य्यादित्यर्थः। अवटार्थमभ्रिस्वीकारमेवाह का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति। अभ्रिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते॥ अभ्रिर्देवता। हे अभ्रे! सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानः सन्नश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि॥ त्वं तु नार्य्यसि खननसाधनत्वेन कर्म्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणामनुष्ठातॄणां सम्बन्धिनो भवसि॥ का० [६, २, ८,] यूपावटं परिलिखतीदमिति॥ यदहं चतुरोऽवटान् परिलिखामि। इदमिति विभक्तिव्यत्ययः अनेन परिलेखनेन रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृन्तामि कण्ठप्रदेशान् छिनद्मि॥ का० [८, ५, ७] बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति। आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान् खातुं भूमिः परिलिखिता। तेन परिलेखनक्रमेणावटान् खनेदिति सूत्रार्थः॥ हे उपरवाख्यगर्त्त! त्वं बृहन्नसि महान् भवसि वर्त्तुलस्य गर्त्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्बाहुपरिमाणेन खातत्वाच्च महत्त्वम्॥ तथा त्वं बृहद्रवाः बृहन्महान् रवो ध्वनिर्यस्य सः। सकारान्तो रवस्शब्दः। खातं भूमौ प्रहारे महान् ध्वनिर्भवतीत्यर्थः। तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं वद॥ २२॥

रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीम्। इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे निष्ट्यो यममात्यो

निच॒खान॑। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒गमुत्कि॑रामि॒ यं मे॑ समा॒नो यमस॑मानो निच॒खान॑। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒गमुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ सब॑न्धु॒र्यमस॑बन्धुर्नि॒च॒खान॑। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒गमुत्कि॑रामि॒ यं मे॑ सजा॒तो यमस॑जातो निच॒खान॑। उत्कृ॒त्यां कि॑रामि ॥ २३ ॥

किम्भूतां वाचं रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां रक्षोवधविषयाम् ॥ तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा ताम्। बहुलं छन्दसीति [पा० ३, २, ८८] क्विप्। पराजयं प्राप्य पलायमाने राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः। वलगो वृणोतेरिति यास्कः [निरु० ६, २]। यस्य वधार्थं क्रियते त वृणवन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगः। ते वलगा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम्। तान् बाहुमात्रान् खनेदिति श्रुतिः [३, ५, ४, ८]। तदाह तित्तिरिः। असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रे त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्त इति ॥ तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः सम्बन्धिनीम्। ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्धः ॥ का० [८, ५, ८] इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति। येन क्रमेण चत्वारो गर्त्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गर्त्तेभ्यः खातं मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ छ्रै स्वै शब्दसङ्घातयोः नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्त्तत इति

निष्क्य: यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्क्य: पुत्त्रादि: यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्क्य: चण्डालादि: निसा गत इति [पा० ४, २, १०४ वा० ४] वार्त्तिकेन निस उपसर्गात् गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थ: सहार्थो वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्य: अव्ययात्त्यबिति [पा० ४, २, १०४] भवार्थे त्यप् । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्य: । केनापि निमित्तेन कुपित: पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्यं मद्वधार्थं यं वलगं निचखान निखातवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्वपामि उद्धृत्यान्यत्र परित्यजामि । इदंशब्द: क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्वपामीत्यर्थ: ॥ द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभि: सदृश: असमानो न्यूनोऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् ॥ तृतीयमुत्किरति सबन्धु: कुलशीलादिभि: समानो मातुलपितृष्वस्त्रेयादि: तद्विपरीतोऽसबन्धु अन्यत्पूर्ववत् ॥ चतुर्थमुत्किरति सजात: समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजात: अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० [८, ५, ८] उत्कृत्यां किरामीति पश्चात् सर्वेभ्य इति । असाधारणैमन्त्रै: पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गर्त्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थ: ॥ येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भि: सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

स्वराडसि सपत्नहा । सत्रराजस्यभिमातिहा । जनराडसि रक्षोहा । सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

का० [८, ५, १२] स्वराडित्यभिमर्शयति यथाखातं प्रति-

मन्त्रमिति। खननक्रमेण चतुर्षु गर्त्तेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः॥ चत्वारि यजूंषि औपरवाणि। तत्र प्रथमं हे प्रथम गर्त्त! त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजत इति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपत्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः॥ अथ द्वितीयं सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजत इति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती॥ अथ तृतीयं जनराट् जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती॥ अथ चतुर्थं सर्वराट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अमित्रहा शत्रुघाती॥ २४॥

रक्षोहणो' वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्। रक्षोहणो' वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान्। रक्षोहणो' वोवलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान्। रक्षोहणौ' वां वलगहना उपदधामि वैष्णवी। रक्षोहणौ' वां वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी। वैष्णवमसि। वैष्णवा स्थ॥ २५॥

का० [८, ५, २२—२२] प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति। चतुरो गर्त्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य मन्त्रस्य गर्त्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्त्तव्येति सूत्रार्थः॥ सप्त यजूंषि वैष्णवानि॥ वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गर्त्तान् वो युष्मान् प्रोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तॄन् वलगहनः अभिचारसाधनहन्तॄन्॥ का० [८, ५, २४] अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्द्वहणो रक्षोहण इति। गर्त्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रिययो-

गर्त्तभेदात्तसम्बन्धात्तत्तिद्र इत्येवेति सूत्रार्थः॥ तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत् पूर्ववत्। अथावस्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि अन्यत् पूर्ववत्॥ का० [८, ५. २५] तदनुपरि कुशान् कृत्वाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे सन्तृणे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति। ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्व्यङ्गुलव्यवहिते अरत्निप्रमाणे संलग्ने ईषद्बन्धनोपेते चतुर्णां गर्त्तानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्य्यादित्यर्थः॥ तत्रोपधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ बलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवौ वैष्णवौ विष्णुदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्गर्त्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि॥ अथ पर्यूहणमन्त्रः पर्यूहामि मृदा परितश्छादयामि अन्यत् पूर्ववत्॥ का० [८. ५. २६] तयोश्चर्माधिषवणं परिक्रान्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति। यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः। हे चर्म! त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धि भवसि॥ का० [८, ५, २७] तस्मिन् ग्राव्णः पञ्च वैष्णवा स्थेति। निदधातीत्यनुवर्त्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सूत्रार्थः॥ हे ग्रावाणः! यूयं वैष्णवा स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धिनो भवथ॥ २५॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॑ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑म् पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑दे॒ नार्य॑सि इ॒दम॒-

ह्णꣳ रक्ष॑सां ग्रीवा अपि॑कृन्तामि। यवो॑ऽसि यवयास्मद्द्वेषो॑ यवयाराती॑ः। दिवे त्वान्तरि॑क्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा॑ शुन्ध॑न्तां लोकाः पि॑तृषद॑नाः। पितृषद॑नमसि॥ २६॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः॥ का० [८, ५, ३०—३२] औदुम्बरीं मिनोति यजमानसात्रीं यूपवच्छेतेऽभ्यादि कर्मत्वावस्तरणादिति। उदुम्बरवृक्षादुत्पन्नां काञ्चिच्छाखां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात् पूर्वं यूपवद्धर्मो शयित्वा वर्त्तते यूपावटखननवदभ्रिस्वीकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान् पदार्थानस्मिन्नेव कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ यूपावटप्रदेशे का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति। व्याख्यातं यजुः॥ का० [६, २, ८] यूपावटं परिलिखतीदमहमिति। एतदपि व्याख्यातम्। का० [६, २, १५] यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्यंति। यवदैवत्यं हे धान्यविशेष! त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् द्विषो द्वेष्टॄन् शत्रून् द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक् कुरु तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक् कुरु। अनेन सौभाग्यं धनं च प्राप्यत इति भावः॥ का० [६, २, १५—१६] प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्रभाग! दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थं त्वा त्वां प्रोक्षामीति शेषः॥ द्वितीयः हे मध्यभाग! अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि॥ अथ तृतीयः हे मूलभाग! पृथिव्यै पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि॥ का० [६, २, १७] अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति॥ हे यजुषो पितरः पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषदनाः

लोकाः शुध्यन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव वा एतत्करोति यत् खनति यत्पयोऽवनयति शान्त्यै तदिति ॥ का० [६, २, १८] बर्हिꣳषि प्राग्गुदग्ग्राणि च प्रास्यति पितृषदनमसीति । तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति सूत्रार्थः ॥ पितरः सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिन् तत् पितृषदनम् । हे बर्हिः ! त्वं पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्याम् । द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामि । ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह ॥ २७ ॥

का० [८, ५, ३३] उद्दिवमित्युच्छ्रयतीति । उच्छ्रयणमूर्ध्वाग्रत्वेन स्थापनम् ॥ पञ्च यजूंष्यौदुम्बरीदेवत्यानि ॥ हे औदुम्बरि ! त्वं दिवं द्युलोकमुत्तभान स्तम्भय ऊर्ध्वः सन् यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरिक्षं पृण पूरय । पृथिव्यां दृꣳहस्व दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे पृथिवीं दृढीकुरु ॥ का० [८, ५, ३४] द्युतान इति मिनोतीति । शाखां गर्त्ते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ हे औदुम्बरि ! द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गर्त्ते प्रक्षिपतु डुमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः ॥ का० [८, ५, ३५] पर्यूहणाद्योपसेचनात् कृत्वेति । पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः

तत्र यूपस्थाने का० [६. ३, १०] ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः पर्यूहतीति॥ हे औदुम्बरि! त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां क्षिपामि किम्भूतां त्वां ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति सम्भजत इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्पोषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तेर्लुक्॥ का० [६, ३, ११] ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति। परितो दृढ़ीकुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ हे औदुम्बरि! ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिरूपाञ्च दृंह दृढ़ीकुरु॥ २७॥

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात्। घृतेन द्यावापृथिवी पूर्य्येथाम्। इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया॥ २८॥

का० [८, ५, ३५] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालभ्येति। आलम्भनं स्पर्शनम्॥ हे औदुम्बरि! त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु॥ का० [८, ५, ३७] स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेनेति। औदुम्बर्य्यां विशाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः॥ हूयमानेनानेन घृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्य्येथां पूरिते भवताम्॥ का० [८, ६, १०] इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्यैति। औदुम्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि

प्रावरणाय मध्ये कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ छदिःशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट ! त्वमिन्द्रस्य छदिरसि इन्द्रसम्बन्धी कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्त्तिनः सर्वजनस्य यजमानर्त्विग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयच्छदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

का० [८, ६, १२] परि त्वेति परिवारयति । परितः कुर्यात्सदावरणं कृत्वेति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्र्यनुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गिर्वण इन्द्र ! स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्णन्तु । किम्भूतं त्वां वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तं यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वरेण तृतीयं सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तत्र जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ।

इन्द्रस्य स्यूरसि । इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । ऐन्द्रमसि । वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

का० [८, ६, १२] परिषीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैरिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्या-

दिति सूत्रार्थः॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो! त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः क्विप् छ्वोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४, १९] ऊडादेशः॥ द्वितीयः हे ग्रन्थे! त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि॥ अथ तृतीयः हे सदः! त्वमिन्द्रसम्बन्धि भवसि॥ का० [८, ६, १३—१४] हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारद्वारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभत इति। हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ हे आग्नीध्र! त्वं सर्वदेवसम्बन्धि भवसि॥ ३०॥

विभूरसि प्रवाहणः। वह्निरसि हव्यवाहनः। श्वात्रोऽसि प्रचेताः। तुथोऽसि विश्ववेदाः॥ ३१॥

इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः॥ तदाह का० [८, ६, १५] धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारभ्य उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति। अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते॥ का० [८, ६, १६] आग्नीध्रीयं पूर्वमिति॥ विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी। ते वै द्विनामानी भवन्तीति श्रुतेः [३, ६, २, २४] अष्टयजुषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः। हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य! त्वं विभूः प्रवाहणश्चासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादेतस्य विभूत्वम् प्रवाहयतीति

प्रवाहण: तस्य हि दक्षिणोत्तरत ऋत्विजो गच्छन्ति हविष: प्रवाहयितृत्वाद्वा प्रवाहणत्वम्। धिष्ण्यगतानग्नीन् प्रत्यन्ये देवा ऊचु: प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्पादयतेति। तदाह तित्तिरि:। तान् देवा अब्रुवन् द्वे द्वे नामनी कुरुतेति॥ मैत्रावरुणहोतृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानां धिष्ण्यान् सदसि कुर्य्यात्। तदाह का० [८, ६, १८—२१] षट् सदसि प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणोदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुर: समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानामिति॥ होतुर्धिष्ण्यं हे होतृधिष्ण्य! वह्निर्हव्यवाहनस्त्वमसि वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वह्नि: हव्यं वहति देवान् प्रति प्रापयतीति हव्यवाहन:। यथाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तं तथा होत्रादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम्॥ मैत्रावरुणधिष्ण्यं हे मैत्रावरुणधिष्ण्य! त्वं श्वात्र: प्रचेतास्त्वमसि श्रु क्षिप्रमततीति श्वात्रो मित्र: प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेता: वरुण: तद्रूपोऽसि॥ ब्राह्मणाच्छंसिन: हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य! त्वं तुथो विश्ववेदास्त्वमसि। ब्रह्म वै तुथ इति श्रुते: [४, ३, ४, १५] ब्रह्मरूपोऽसि। विश्वं वेत्ति विश्ववेदा: सर्वज्ञ:। यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्त्ता पुरुष उच्यते। तदाह तित्तिर:। तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति॥ २१॥

उ॒शिग॑सि क॒वि:। अङ्घा॑रिरसि॒ बम्भा॑रि:। अ॒व॒स्यूर॑सि॒ दुव॑स्वान्। शु॒न्ध्यूर॑सि मार्जा॒लीय॑:। स॒म्राड॑सि कृ॒शानु॑:। प॒रि॒षद्यो॑ऽसि॒ पव॑मा॒न:।

नभो॑ऽसि प्र॒तक्वा॑। मृ॒ष्टो॑ऽसि हव्य॒सूद॑नः ऋ॒त-
धा॑मासि॒ स्व॑र्ज्योतिः॥ ३२॥

पोतुः। हे पोतृधिष्ण्य! त्वमुशिक् कामनीयः कविः विद्वांश्चासि॥ नेष्टुः। अङ्घस्यांहसः पापस्यारिरङ्घारिः बिभर्तीति बम्भारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टुधिष्ण्य!। दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्घारिबम्भारौ तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वानभ्राजाङ्घारे बम्भार इत्याम्नातम् [४ अध्या० २७ क०]॥ अच्छावाकस्य। हे अच्छावाकधिष्ण्य! त्वमवस्यूः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्युः। सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्यजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा। दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान् हविष्मान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि पुरोडाशभागं लभते॥ एवं होत्रादिधिष्ण्यान् सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मार्जालीयं निर्माति। तदाह का० [८, ६, २२] आग्नीध्राद्दक्षिणꣳ सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति। शुन्धयतीति शुन्ध्युः मार्ष्टीति मार्जालीयः तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते॥ का० [८, ६, २३] सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राजहितान् सम्राडसीति प्रतिमन्त्रमिति। सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थाया हवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः॥ तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तरवेदिगताहवनीय! त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजत इति सम्राट् पयोव्रतादिभिः कृशं क्षीणं यजमानमनु गच्छतीति कृशानुः॥ बहिष्पवमानदेशम् हे बहिष्पवमानदेश! त्वं परिषद्यः पवमानश्चासि

स्तोतुं समिता ऋत्विजः परिषत् तद्योग्यः परिषद्यः अत एव शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चात्वालम् हे चात्वाल ! त्वं नभोऽसि खनने छिद्ररूपत्वादाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतक्वा प्रदक्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्वा । तक गतिगत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप् ॥ शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते हे शामित्र ! त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि यद्वा मृष्टः शृतत्वान्मिष्टः पक्वं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औदुम्बरीम् हे औदुम्बरि ! त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औदुम्बर्यां स्तुवन्तीत्युक्तेः । स्वर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गे प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः । अजोऽस्येकपात् । अहिरसि बुध्न्यः । वागस्यैन्द्रमसि सदोऽसि । ऋतस्य द्वारौ मा मा सन्ताप्तम् । अध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन् पथि देवयाने भूयात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन ! त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाधो ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचति गच्छति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः ॥ शालाद्वार्यम् हे प्राचीनवंशशालाद्वारवर्तिन्नग्ने ! त्वमजोऽसि अजति आहवनीयरूपेण यज्ञदेशे गच्छतीत्यजः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते

न जायत इत्यजः। एकः पातीत्येकपात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः॥ प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिमभागवर्त्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राजहित उच्यते हे प्राजहित! त्वमहिरसि न हीयत इत्यहि शालाद्वारीये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न हीयते। बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्न्यः आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते॥ नामभिरेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः। उक्तं च। स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपैरिति॥ का० [८, ८, २२ [वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति॥ हे सदः! त्वं वागसि वाचास्मिन् कर्म कुर्वन्तीति वाक्शब्दे नाभेदोपचारेण सद उच्यते। ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि। सीदन्त्यस्मिन् इति सदः॥ का० [८, ८, २३] ऋतस्य द्वाराविति द्वार्ये इति। द्वार्ये सदोद्वारशाखे अभिमृशतीति सूत्रार्थः॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्थापिन्यौ शाखे! युवां मा मां मा सन्ताप्तं मा सन्तापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्खलनादिना। तपतेर्लुङि मध्यमैकवचने झलो झलीति [पा० ८, २, २६] सिज्लोपे रूपम्॥ का० [५, ८, २४—२५] अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति सूर्य्यम्। उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः॥ अध्वपते मार्गपालक रवे! अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्त्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्ध्यर्थः। किञ्च अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात्॥ ३३॥

मि॒त्रस्य॑ मा॒ चक्षु॑षेक्षध्वम्। अग्न॑यः सगराः

सगरा स्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन पात माग्नयः पिपृत माग्नयो गोपायत मा नमो वोऽस्तु मा मा हिꣳसिष्ट ॥ ३४ ॥

का० [८, ८, २६] मित्रस्येत्यृत्विज इति। अभिमन्त्रयत इति शेषः॥ हे ऋत्विजः! मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः॥ का० [८, ८, २७] अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यानिति। अभिमन्त्रयत इति शेषः॥ हे अग्नयः सगराः! गृ स्तुतौ गरेण स्तुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः। हे अग्नयः! ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन सैन्येन मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यञ्च। हे अग्नयः! मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत। मा मां गोपायत रक्षत। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२] निरन्तरं रक्षेत्यर्थः। वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हिंसिष्ट मा बधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः॥ ३४॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाꣳ समित्। त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथꣳ स्वाहा। जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा॥ ३५॥

का० [५, ४, २६] ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यमाज्यं

दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेनेति॥ हे आज्य! त्वं ज्योतिरसि किम्भूतं विश्वरूपं सर्वरूपं बहुष्वाहुतिषूपयुक्तत्वाद्विश्वरूपरूपत्वम् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्ट्वम्। विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्धनं सम्यग्दीपकम् देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते॥ का० [८, ७, १] प्रदीप्तमिध्मं त्वं सोमेति। प्रचरण्याभिजुहोतीति। जुहूरिव होमसाधना काचित् स्रुक् प्रचरणीत्युच्यते॥ अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसनकनृदृष्टा। तनूं शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः। कृती छेदने। द्विषन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि। अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि। हे सोम! त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यच्छतीति यन्ता यम उपरमे तृच्। यथा तादृशा अस्मान्सा बाधन्ते तथास्मान् सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः। तस्मात् त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरूथं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु। सोमं नेतुं तमुद्दिश्यामावाज्याहुतिर्हूतेति भावः॥ [का० ७, ८, २] जुषाणोऽप्तुरिति द्वितीयामिति। जुहोतीत्यनुवर्त्तते॥ अप्तुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दश इत्युक्तेर्दशाक्षरत्वाद्विराट्। अप्तुश्चात्र सोमः आप्नोति गीतः सन् शरीरमित्याप्तुः आपॢ व्याप्तौ आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति [उणा० १, ७४] तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च। जुषाणः प्रीयमाणोऽप्तुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मण्यपीति केचित्। स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु॥ ३५॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम॥ ३६॥

का० [८, ७, ६] अग्ने नयेति वाचयतीति ॥ आग्नेयी त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव ! विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठातॄन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किञ्च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु । यु मिश्रणामिश्रणयोः यौतेः शपः श्लुः वा छन्दसीति [पा० ३, ४, ८८] हेः पित्त्वपक्षे अङितश्चेति [पा० ६, ४, १०३] हेर्धि पित्त्वाद्गुणः । किम्भूतमेनः जुहुराणम् । हुर्छा कौटिल्ये अस्मात् हुर्छतेः सनो लुक् छलोपश्चेति [उणा० २, ८८] औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् ह्वर्छितुं कुटिलीकर्त्तुमिच्छतीति जुहुराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणं विधेम करवाम । नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २२] यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं सम्पादयाम ॥ ३६ ॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजान् जयतु वाजसातावयꣳ शत्रून् जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥

का० [८, ७, ७—६] उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्निति । शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नौ घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी त्रिष्टुब्यजुरन्ता । अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेवाग्निः मृधः संग्रामान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अग्रतो

यातु अयमेवाग्निर्वाजसातौ वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते वाजान् शत्रुसम्बन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र-प्रं यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

का० [८, ७, १५] उरु विष्णविति जुहोतीति। पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन त्वाहवनीय इति सूत्रार्थः॥ वैष्णव्यनुष्टुब्यजुरन्ता। हे विष्णो! व्यापिन् आहवनीय! उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किञ्च क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा तथा कृधि कुरु। हे घृतयोने अग्ने! घृतं पिब हूयमानमिदमाज्यं भक्षय। अग्निर्यस्मै योनिरसृज्यत तस्मै घृतमुल्बमासीदिति श्रुतेर्घृतयोनित्वम् किञ्च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय। प्रममुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] प्रशब्दस्य द्वित्वम्। स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहुतमस्तु॥ ३८॥

देव सवितरेष ते सोमस्तꣳ रक्षस्व मा त्वा दभन्। एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ२॥ उपागा इदमहं मनुष्यान् सह रायस्पोषेण। स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

का० [८, ७, १७] दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति देव सवितरिति। अनसि शकटे॥ सावित्रं यजुः। हे सवितः! सर्वस्य प्रेरक देव! एष सोमस्ते

तवार्पित: तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिषु: ॥ का० [८, ७, १८] एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठत इति। कृष्णाजिने स्थापितं बद्धं सोमं विसृज्योपस्थानं कुर्य्यादिति सूत्रार्थ: ॥ सौम्यं यजु: । हे सोम देव ! त्वं देव: सन् भवदीयान् देवानेतदिदानीमुपागा: प्राप्तोऽसि अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं राय: पोषेण सह पश्वादिधनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्ग: ॥ का० [८, ७, १९] स्वाहा निरिति निष्क्रम्येति । हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थ: ॥ हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा स्वात्याग: सोमेनात्मानं नि:क्रीयात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थ: । यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९ ॥

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियꣳ सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्तानु तपस्तपस्पति: ॥ ४० ॥

का० [८, ३, ४,] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति ॥ आग्नेयं यजु: यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाथ यथा स्वशरीरं कुर्वाण आह हे अग्ने ! व्रतपा: स्वभावत: सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्वं व्रतपा: मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेष: । हे अग्ने ! व्रतप्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा एषा तव तनू: त्वयि

भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु। किञ्च हे व्रतपते! व्रतपालकाग्ने! नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथं यथास्वं स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः। अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवास्त्वित्यर्थः। किञ्च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदीयामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१॥

इदादीं यूपसम्पादनमन्त्राः॥ का० [६, १, ३—४] गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीताᳬ स्रुवेण वोरु विष्णवितीति। चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं छेत्तुं गमिष्यन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः॥ व्याख्याता ॥ ४१ ॥

अत्यन्यान् २॥ अगां नान्यान् २॥ उपागामर्वाक्त्वा परेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्यः। तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तां विष्णवे त्वा। ओषधे त्रायस्व। स्वधिते मैनᳬ हिᳬसीः ॥४२॥

का० [६, १, ५—७] आज्यशेषमादाय स तक्षा गच्छति यूपमभिमृशत्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति। यूपाहुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेतेति सूत्रार्थः॥ वनस्पतिदेवत्यम्। इच्छा द्विविधा

यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरबिल्वादयो यूप्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः । हे पुरावर्त्ति यूपवृक्ष ! त्वत्तोऽन्यान् कांश्चिद्यूप्यानपि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्तवानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्नोपागाम् किञ्च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्त्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अवरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विदॢ लाभे पुषादीत्यङ् [पा० ३. १, ५५] लुङि रूपम् किञ्च हे वनस्पते ! वनस्य पालक ! हे देव दीप्यमान वृक्ष ! देवयज्यायै देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ का० [६, १. ११] स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति । हे यूपवृक्ष ! त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ का० [६, १, १२] ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति । यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे ओषधे ! त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष ॥ का० [६, १, १३] स्वधित इति परशुना प्रहरतीति ॥ हे स्वधिते परशो ! एनं यूपं मा बधीः ॥ ४२ ॥

द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिꣳसीः पृथिव्या सम्भव । अयꣳ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय । अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

का० [६, १, १६] द्यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयन

इति ॥ हे यूपवृक्ष ! द्यां द्युलोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः । लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसार्थः । अन्तरिक्षञ्च मा हिंसीः पृथिव्या सह सम्भव सङ्गतो भव । यूपस्य वज्ररूपत्वाल्लोकानां शान्तिराशास्यत इति भावः ॥ का० [६, १, १८—१९] अयꣳ हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा सविशेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे छिन्न वृक्ष ! तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] वर्त्तमाने लिट् । तिज निशाने अस्माद्यङ्लुगन्तात्कानचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया छिद्यमानेन मन्युर्न कार्य इति भावः ॥ का० [६, १, २०—२१] अतस्त्वमित्याव्रश्चने जुहोति यूपे वेति ॥ हे देव वनस्पते ! अतोऽस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्शः शताङ्कुरः सन् विरोह विशेषेण जायस्व वयञ्च सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

आतिथ्यात् स्थाणुसंज्ञान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि । इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि । यवोऽसि यवया-

स्मद्वेषो यवयारातीः । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । पितृषदनमसि ॥ १ ॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्य्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्य्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति । [६, २, १५—१८] यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादवटे शेषमानिनयति शुन्धन्तामिति बर्हींषि प्राञ्च्यग्राणि च प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ एतानि षड्यजूंषि औदुम्बरीविषये [५ अध्या० २६ क०] व्याख्यातानि ॥ १ ॥

अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतॄणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यति । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः । द्यामग्रेणास्पृक्ष आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृंहीः ॥ २ ॥

का० [६, २, १९] प्रथमशकलमग्रेणीरसीति । यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे यूपशकल ! त्वमग्रेणीरसि । अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयत इत्यग्रेणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतोऽसीत्यर्थः । यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसरः ।

किम्भूतस्त्वम्। उन्नेतृणामुन्नयनकर्तॄणामध्वर्यूणां स्वावेशः सुखेनावेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात्। स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि षष्ठी। एतत्कर्म विद्धि जानीहि। किं तत्कर्म। यत्र यूपः त्वामभि स्थास्यति त्वदुपर्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः॥ का० [६, ३, २,] देवस्य त्वेत्यनक्तीति यूपमिति शेषः॥ यूपदेवत्यम्। हे यूप! सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु। मध्वा अनित्यमागमशासनमिति नुमभाव॥ का० [६, ३, ३—४] चषालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति। अथ उपरि चाज्येन लिप्तं चषालं यूपाग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः॥ हे चषाल! त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः। किमर्थमोषधीभ्यः व्रीह्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्यः इत्यर्थः॥ का० [६, ३, ७] द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयतीति। उन्नतं कुर्यादित्यर्थः। यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमोच्यते। हे यूप! त्वमग्रेणाग्रभागेन द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि। स्पृशतेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्स इति [पा० ३, १, ४५] क्सप्रत्ययः। मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अप्राः आपूरितवानसि। प्रा पूरणे। उपरेणाधोभागेन यनिष्टप्रदेशेन पृथिवीं भूमिमदृंहीः दृढीकृतवानसि॥ २॥

या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभारि भूरि॥ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्य्यूहामि। ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह॥ ३॥

का० [६, ३, ८] या त इति मिनोतीति । अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप ! या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्यै गन्तुं वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे । तुमर्थे से इत्यादिना [पा० ३, ४, ९] गच्छतेस्तुमर्थे कध्यैन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । उश्मसि वश कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे सम्प्रसारणे इदन्तो मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र तेषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अयासः । अयन्तीति अयाः अय गतौ गन्तारो वर्त्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः । किम्भूता गावः भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्वलन्नामसु [निघ० १, १४, ११] शृङ्गाणीति पठितम् । अहेत्येवार्थे । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत् परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति । तकारस्थाने छान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्राह तत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य विष्णोः उरुगायस्य गाङ् गतौ गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः । यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणि हे यूप ! त्वमत्रावटे तिष्ठेत्याशयः ॥ का० [६, ३, १०—११] ब्रह्मवनि त्वेति पांशुभिः । ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति ॥ द्वे यजुषी औदुम्बरीविषये [५ अध्या० २७ क०] व्याख्याते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

का० [६, ३, १२] विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति। यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः॥ हे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे। हे ऋत्विजः! विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूयं पश्यत यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्धवान् निर्मितवानित्यर्थः। स्पश बन्धने। स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकार्येषु योज्योऽनुरूपः सखा मित्रम्॥ यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैर्व्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि बद्धवान् यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्य्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् शिष्टं समानम्॥ ४॥

तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम्॥ ५॥

का० [६, ३, १३] तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति। यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः॥ सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति। कीदृशम्। दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम्। यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य [७ अध्या० ४२क०] तच्चक्षुर्देवहितम् [३६ अध्या० २४क०]॥ ५॥

परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणाम्। दिवः

सूनुरसि । एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

का० [६, ३, १५] त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति। त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसम्बन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः॥ यूपदैवत्यं यजुः। हे यूप! त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो वेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि। व्येञ् संवरणे इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि सम्प्रसारणम्। किञ्च दैवीर्विशः देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः मरुद्गणादयः त्वा त्वां परिव्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु। यद्वा दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम्। दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः। किञ्च मनुष्याणां सम्बन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परिव्ययन्ताम्॥ का० [६, ३, १७] यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति। अष्टास्रे यूपस्य यास्रिरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः॥ हे स्वरो! त्वं दिवः द्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि द्युलोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते यूपात् स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः॥ का० [८, ८, २३] वर्षिष्ठाद्दक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इति। यूपैकादशिनीपक्षे वर्षिष्ठाद्यूपाद्दक्षिणभागे वितष्टमतष्टास्रिं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः॥ यूपदैवत्यम्। हे यूप! पृथिव्यामेष ते तव लोकः

याग्नेयस्थानमित्यर्थः॥ ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति श्रुतेः [३, ७, ३—४] यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसम्बन्धी पशुः वने वर्त्तमानः पशुस्त-वैवेत्यर्थः॥ ६ ॥

उपावीरसि। उप देवान् दैवीर्विशः प्रागुरुशिजो वह्नितमान्। देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदन्ताम्॥ ७ ॥

का० [६, ३, १८] उपवीरसीति तृणमादायेति॥ हे तृणविशेष! त्वमुपावीरसि उप समीपमवतिगच्छतीत्युपावीः यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः॥ का० [६, ३, २०] तेन पशुमुपस्पृश-त्युप देवानिति। गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यञ्चं स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः॥ दैवीर्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः। इण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] कालमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः। किम्भूतान् देवान् उशिजो मेधाविनः यद्वा हवींषि कामयमा-नान् वहन्तीति वह्नयः अतिवह्नयो वह्नितमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः। एवं पशून् प्रार्थ्य त्वष्टारमाह हे देव! हे त्वष्टः! त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय। छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शपोऽप्यार्धधातुकसञ्ज्ञत्वाण्णिचो लोपः। एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो! ते तव हव्या हवींषि स्वदन्ताम्। स्वद स्वाद आस्वादने। स्वादूनि भवन्तु यद्वा हवींषि स्वदन्तामा-स्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्ववण्णिचो लोपः॥ ७ ॥

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि । ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥ ८ ॥

रयिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवन्तः । रेवन्तो हि पशव इति श्रुतेः [३, ७, ३, १३] हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः पशवः ! यूयं यजमानगृहे रमध्वं संक्रीडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते ! हे ब्रह्मन् ! वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वस्विति श्रुतेः [३, ७, ३, १३] ॥ का० [६, ३, २६] द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति । अवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तकाले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ हे देवहविः देवानां हविरूपपशो ! ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते । एवं पशुं सम्बोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा । ञिधृषा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता धृष्णोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्य-

तामनु॑ पि॒तानु॒ भ्रा॒ता सग॑र्भ्यो॒ऽनु॒ सखा॒ सयू॑थ्यः।
अ॒ग्नीषोम॑भ्यां त्वा॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि ॥ ९ ॥

का० [६, ३, २७] देवस्य त्वेति यूप इति। यूपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि व्याख्यातमन्यत्॥ का० [६, ३, ३०] अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति। हे पशो! अद्भ्यः ओषधीभ्यः। अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्भिरोषधिभिश्च। त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि। किम्भूतं त्वाम्। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भैरपामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्येव। स्वमातृभक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम्। तदाह तित्तिरिः अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः सम्भवति। किञ्च हे पशो! एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यो समानगर्भे उदरे भवः सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयूथ्यः समानयूथे भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम्॥ ९॥

अ॒पां पे॒रुर॑सि। आपो॑ दे॒वीः स्व॑दन्तु स्वा॒त्तञ्चि॒त्सद्दे॑वह॒विः। सं ते॑ प्रा॒णो वाते॑न गच्छ॒ता॒ᳫं᳖ सम॒ङ्गा॑नि॒ यज॑त्रैः सं य॒ज्ञप॑तिरा॒शिषा॑ ॥ १० ॥

का० [६, ३, ३१] अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णातीति। पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः॥ पशुदेवतम् हे पशो! त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि। पिबतीति पेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः। उदकपानशीलो भवसि [तत] इदं

पिबेत्यर्थः॥ का० [६, ३, ३२] आपो देवीरित्यधस्ता-दुपोक्षतीति। पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः॥ हे पशो! आपो देवीः अब्रूपा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्वादयन्तु भक्ष-यन्तु। यद्वा आपो देव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु। को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् चिदित्यव्ययं हेरर्थे हि यतो देवहविः देवानां हविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देव-योग्यं भूयादिति शेषः। अङ्गास्त्वे त्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्टा-न्मुखेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्ति-रिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्टात् प्रोक्षत्युपरिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति॥ का० [६, ४, २] उत्तरमाघार-माघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सं त इति प्रतिमन्त्रमिति। उत्तराघारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनादर्वा-गेव भाले अंसयो श्रोण्योश्च जुह्वैव पशुं समनक्ति सं त इति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः॥ पशुदेवतयजूंषि॥ लला-टाञ्जनमन्त्रः हे पशो! ते तव प्राणो वाह्येन वातेन सङ्गच्छ-ताम्। अथांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यागैः सङ्गच्छन्ताम् इज्यन्त इति यजत्राः। अथ श्रोण्योः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन सङ्गच्छताम्॥ १०॥

घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथाम्। रेवति यज-माने प्रियं धा आविश। उरोरन्तरिक्षात् सजू-र्देवेन वातेनास्य हविषस्त्मना यज समस्य तन्वा भव। वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः। स्वाहा देवेभ्यः। देवेभ्यः स्वाहा॥ ११॥

का० [६, ४, १२] स्वरुमादायाग्नोभौ जुहूग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति। विशसिता दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात् स्वरुमादाय तावसिस्वरू जुह्वग्रे घृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः॥ स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ! युवां घृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेथाम् पालयेथाम्॥ का० [६, ५, ११] रेवति यजमान इति वाचयतीति। यजमानं वाचयेदित्यर्थः। वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३, ८, १, १२] हे रेवति धनवति वाग्देवते! यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यड्भावः [पा० ६, ४, ७५]। आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश। किञ्च हे रेवति! वातेन देवेन सजूः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गोपायेति शेषः। किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्त्मना आत्मना यज। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः। किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव एकीभव। हे रेवति! यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः॥ का० [६, ५, १५] पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति। शामित्रस्य पश्चात् प्राग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः॥ तृणदेवतम् हे वर्षो! वर्षादुत्पन्नं वर्षुः तस्य बोधनं वर्षो वर्षप्रसव हे तृण! यद्वा वर्षो विस्तीर्ण वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि॥ का० [६, ५, २४] देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति। मन्त्रयोरर्थैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह। पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति॥११॥

माहिर्भूर्मा पृदाकुः। नमस्त आतानानर्वा प्रेहि। घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥ १२ ॥

का० [६, ५, २६] वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति। वपा अप्यते याभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां सह नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो! त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः॥ का० [६, ६, १] पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त आतानेति। पादौ निज्यते क्षाल्यते येन स पान्नेजनः पादनेजनार्थ उदककलशः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखाद्यवयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा पान्नेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नयम् सन् प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः॥ यज्ञदेवतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः। यज्ञो वा आतानो यज्ञᳫं हि तन्वत इति श्रुतेः [३, ८, २, २] हे आतान यज्ञ! ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत्रुरहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ। इयर्त्ति बधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा यस्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतेः। अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्त्यै इति तित्तिरिवाक्यात्। किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गच्छ सनाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः॥ १२ ॥

देवी॑राप: शुद्धा वोढ्व॒᳖ सुप॑रिविष्टा दे॒वेषु॑।
सुप॑रिविष्टा व॒यं प॑रिवे॒ष्टारो॑ भूयास्म ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं कृत्वेदानीमाप: स्तूयन्ते। अर्धमब्देवत्यमर्धमाशीर्देवतम् हे आपो देव्यः! यूयं देवेषु वोढ्वं पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान् प्रति वहत प्रापयत। वह प्रापणे अस्य लुङि तङि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम्। किम्भूता यूयम् शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पात्रे जलोपात्ते। किञ्च वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्त्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थितास्तैरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेषणकर्त्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १४ ॥

वाचं॑ ते शुन्धामि। प्रा॒णं ते॑ शुन्धामि। चक्षु॑स्ते शुन्धामि। श्रोत्रं॑ ते शुन्धामि। नाभिं॑ ते शुन्धामि। मेढ्रं॑ ते शुन्धामि। पा॒युं॑ ते॑ शुन्धामि। च॒रित्रा᳖॑स्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

का० [६, ६, २—३] पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान् स᳖हृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति। पत्नी पशुसमीप उपविश्य मृतस्य पशोः प्राणान् मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः॥ पशुदेवतानि। हे पशो! अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि। एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं घ्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः एवन्त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

मनस्त आप्यायताम् । वाक्त आप्यायताम् । प्राणस्त आप्यायताम् । चक्षुस्त आप्यायताम् । श्रोत्रं त आप्यायताम् । यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्यायतां निष्ट्यायतां तत्ते शुध्यतु । शमहोभ्यः । ओषधे त्रायस्व । स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः ॥ १५ ॥

का० [६, ६, ४—५] शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिर इति । पान्नेजनशेषेण यजमानः चकाराद‍ध्वर्युश्च पशोः शिरआद्यङ्गान्यनुषिञ्चतः तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्त इति शिर इति सूत्रार्थः ॥ पशुर्देवतानि । हे पशो ! ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः । वाक्त आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाक्त इति मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी श्रोत्रं त इति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु ॥ का० [६, ६, ६] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति । सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनुषिञ्चत इत्यर्थः ॥ हे पशो ! यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं छेदादिकं कर्तुमुपस्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किञ्च तत्सर्वं निष्ट्यायतां संहतं भवतु छेद्र सङ्घाते अनुन्नं भवत्वित्यर्थः तत्सर्वं तव शुध्यतु शुद्धं भवतु ॥ का० [६, ६, ७] शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति । पशोर्जघनदेशे पान्नेजनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थः ॥ अहोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥

का० [६, ६, ८] उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निद-धात्योषध इति। नाभेरग्रे ऽङ्गुलचतुष्टये तृणं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रो व्याख्यातः [४ अ० १ क०] ॥ का० [६, ६, ८] स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छित्त्वेति। प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया घृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तृणो-पर्य्यसिधारां निधाय तूष्णीं सतृणामुदरत्वचं छिन्द्यादिति सूत्रार्थः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

रक्षसां भागोऽसि। निरस्तꣳ रक्षः। इद-मह्ꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीदमह्ꣳ रक्षोऽवबाध इद-मह्ꣳ रक्षोऽधमं तमो नयामि। घृतेन द्यावा-पृथिवी प्रोर्णुवाथाम्। वायो वे स्तोकानाम्। अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा। स्वाहाकृते ऊर्ध्व-नभसं मारुतं गच्छतम् ॥ १६ ॥

का० [६, ६, ८] अग्रꣳ सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभ-यतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति। यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य छिन्नस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद् द्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्पन्नेन रक्तेनाञ्ज्यादिति सूत्रार्थः ॥ रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्त तृण ! त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का० [६, ६, १०] निरस्तमित्य-पास्यतीति। लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥ यद्यज्ञविघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् ॥ का० [६, ६, ११] इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति। उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥

यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि। न केवलमभितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोऽवबाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्तनिकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि॥ का० [६, ६, १२] वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी इति। पशूदराद्वपां निष्काश्य तया वपया वपाश्रपण्यावाच्छादयेदिति सूत्रार्थः॥ वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्यते हे द्यावापृथिवी! युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्छादयेथां परस्परम्। ऊर्णुञ् आच्छादने। आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तं ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति॥ का० [६, ६, १५] तृणाग्रञ्चाध्वर्युर्वायो वेरिति। वामहस्तधृतं तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ वायुदेवतम् हे वायो! त्वं स्तोकानां वपासम्बन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकान् विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते त्वत्र तिष्ठन्ति। विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने दश्चेति [पा० ८, २, ७५] दस्य रुत्वे कृते रूपम् अड्भाव आर्षः वेः विद्धि॥ का० [६, ६, १७] वपाᳬ स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति॥ अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु॥ का० [६, ६, २८] हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागग्रां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः॥ स्वाहाकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य।

किम्भूतम् ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्च मलञ्च यत्। यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणम्। आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० [६, ६, २८] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति। सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अङ्गिरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः॥ अब्दैवत्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः। हे आपः ! इदं पशुसञ्ज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत किञ्च यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत। किञ्च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि। द्रुह जिघांसायाम् यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनमपराधी हि बिभेति एवंविधं शेपे शपितवानस्मि अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात् पापात् मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम्। रेडस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन्वातस्य त्वा ध्राज्यै पूष्णो रंह्या ऊष्मणो व्यथिषत्। प्रयुतं द्वेषः ॥ १८ ॥

का० [६, ८, ६] सं ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वमिति। जुहूस्थेन पृषदाज्येन पूर्वं हृदयमभिघार्य तूष्णीं सर्वं

पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः॥ हृदयदेवतम् हे हृदय! ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिघारितं सत्। ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः॥ का० [६, ८, १२] रेडसीति वसां गृह्णो-त्वेति। मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृह्णीयादिति सूत्रार्थः॥ वसादेवतम् हे वसे! त्वं रेट् असि। रिषतिर्हिंसार्थः कर्मणि विच् रिष्टासि हिंसितेवा-भासि अल्पत्वात्। पूष्णोऽल्पत्वं श्रुत्योक्तम् [३, ८, ३, २०] रेडसीति लेलयेव हि यूरिति लेलयाशब्दस्त्वाल्पवाचकः। अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु श्री पाके क्र्यादिः अपचन् भूयसीं करोति यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु। किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् री वधे गतौ क्र्यादिः अत्र रिणा-तिर्बिभर्त्यर्थे समभरन्नपुष्णन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो मा भूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्वङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते तां त्वां गृह्णा-मीति शेषः। किमर्थं वातस्य ध्राज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा पूष्णो रंह्यै आदित्यस्य गत्यै रंहतिर्ग-त्यर्थः आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रति-हतगमनसिद्ध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः। किञ्च ऊष्मणो व्यथि-ष्यत् ऊष्मान्तरिक्षं नहि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथयतु कर्मणि षष्ठी यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी ऊष्मा व्यथिषत् व्यथतां वसां पीत्वा तृष्णाधिक्येन पथा सीदति वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि वसा गृह्यते होममन्त्रे [१९] अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्त-रिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद् वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मसमता

भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते भ्राज्या इत्यादि। अथ भय-चलनयोः अस्य लिङर्थे लेडिति [पा० ३, ४, ७] लेटि-सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, ४, ३४] सिप्प्रत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमे व्यथिषदिति रूपम्॥ का० [६, ८, १२] हविरभिघार्य प्रयुतमिति पार्श्वेन संस्पृजत्यसिना वेति। वसां हविरभिघार्य पार्श्वेनासिना वाज्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः॥ हेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशात् घृतमिश्रणेन॥ १८॥

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा। दिशः। प्रदिशः। आदिशः। विदिशः। उद्दिशः। दिग्भ्यः स्वाहा॥ १९॥

का० [६, ८, १७] वसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान इति। वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः॥ वैश्वदेवं यजुः। वसाया हविरभिघारितत्वाद् घृत-मस्ति तत्र अत एवमाह। हे घृतपावानः! घृतं पिबन्तीति घृतपावानः पा पाने आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप् घृतस्य पातारो देवाः! यूयं घृतं पिबत। हे वसा-पावानः! वसायाः पातारो देवाः! यूयं वसां पिबत। एवं देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे! त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु॥ का० [६, ८, २१] दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति। यथा वाजिनशेषेण दिग्व्याघारणमुक्तं तथे-त्यर्थः। तद् यथा [का० ४, ४, १६—१७] दिशो व्याघारयति

दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात् प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ षट् दिग्देवतानि अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति [का० ४, ४, १८] वचनात् स्वाहा सर्वत्र युज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उद्दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

ऐ॒न्द्रः प्रा॒णो अङ्गे॑ अङ्गे॒ निदी॑ध्यदै॒न्द्र उ॑दा॒नो अङ्गे॑-अङ्गे॒ निधी॑तः। देव॑ त्वष्ट॒र्भूरि॑ ते॒ सꣳसमे॑तु॒ सल॑क्ष्मा॒ यद्वि॑षु॑रूपं॒ भवा॑ति। दे॒व॒त्रा य॒न्तमव॑से॒ सखा॒योऽनु॑ त्वा मा॒ता पि॒तरो॑ मदन्तु ॥ २० ॥

का० [६, ८, १] ऐन्द्रः प्राण इति पशुꣳ संमृशतीति। पशुरूपं हविः स्पृशेदिति सूत्रार्थः॥ इन्द्र आत्मा तत्सम्बन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः दिधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्त्तमानात् कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लेटोऽडाटावित्यट् [पा० ३, ४, ९४]। तथा ऐन्द्रः इन्द्रसम्बन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः धीङ् आधारानादरयोः। अङ्ग इत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य [पा० ६, १, ११९] एङ् अति प्रकृत्या॥ एवमनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणान् दत्त्वा त्वष्टारमाह। त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् हे त्वष्टः! त्वष्टृनामक देव! यत् पश्वङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं भवाति भवति तत् सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुलमत्यन्तं संसमेतु सम्यगेकीभवतु प्रसमुपोदः पादपूरण इति [पा० ८,

१, ६] समित्यस्य द्वित्वम्। पुनः पशुमाह। हे पशो! एवं प्राणैः स्वाङ्गस्थानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवता यन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु बहुवचनं पूजार्थम् अवसे अवितुं प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितुं तन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहा। अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा। देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहा। मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा। अहोरात्रे गच्छ स्वाहा। छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहा। द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा। यज्ञं गच्छ स्वाहा। सोमं गच्छ स्वाहा। दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा। अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा। मनो मे हार्दि यच्छ। दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

का० [६, ८, १०] प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति। अनुयाजेषु ह्रूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेकादशधा तिर्यक् प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः॥ हे हविर्गुदावयवरूप! त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ प्राप्नुहि तर्पणायेति शेषः स्वाहा सुहुतमस्तु॥ का० [६, ८, ११] प्रतिवषट्कारꣳ हुत्वा मनो म इति मुखोपस्पर्शनमिति। प्रतिवषट्कारमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वान्ते

मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह ! हार्दि हृदयसम्बन्धि मे मनो यच्छ निबध्नीहि निबद्धं मनो हि स्वादायतनान्न च्यवते ॥ का० [६, ८, १२] अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते धूम इति ॥ स्वरुदैवतम् हे स्वरो ! ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु व्रजतु । तव ज्योतिः ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा ॥ भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात् पूरय । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

मापो मौषधीर्हिꣳसीः । धाम्नो धाम्नो राजꣳस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

का० [६, १०, ३] अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति । जले प्रविश्य आलब्धस्य पशोर्हृदयस्थं मांसं यस्मिन् श्रितं स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः सन्धौ निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥ हृदयशूलदैवतं यजुः । हे हृदयशूल ! त्वमपो जलानि ओषधीश्च मा हिꣳसीः ॥ का० [६, १०, ५,] धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति । सर्वे ऋत्विग्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदैवतं यजुः हे राजन् वरुण !

धाम्नो धाम्नः यस्माद् यस्मात् त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् वयं बिभीमस्तस्मात् तस्मात् स्थानात् नोऽस्मान् मुञ्च मोचय॥ यदाहुः॥ वरुणदेवत्या गायत्री अवसानहीना। अघ्न्या इति गोनाम [निघ० २, ११] प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयम्। बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत् एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्। अघ्न्या इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अघ्न्या अहन्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति। इति करणेन वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति। हे वरुण! वयं तु इति शपामहे इतिकरणं प्रदर्शनार्थम् शपतिर्हिंसार्थः इति एवमनेन विधिना अघ्न्या हिंस्मः अत एव त्वां याचामहे हे वरुण! ततस्तस्मादघ्न्यावधजातादेनसो नोऽस्मान् मुञ्च मोचय॥ सुमित्रियाः। आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु। यः शत्रुरस्मान् द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु॥ धाम्नो धाम्न इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा॥ सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा॥ २२॥

एवमग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः॥

हविष्म॑तीरि॒मा आपो॑ ह॒विष्मा॑न् २॥ आवि॑वासति। ह॒विष्मा॑न् दे॒वो अ॑ध्व॒रो ह॒विष्मा॑न् २॥ अस्तु॒ सूर्य्यः॑॥ २३॥

अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते॥ का० [८, ९, ७—१०] अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानानामनस्तमिते-

ऽस्तमितश्चेन्निनाह्यात् पुरेजानश्चेदनीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कांषोऽ हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्य्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तं गते रवौ वहन्तीनामपामेकदेशाद्वसतीवरीसंज्ञानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्य्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रविरस्तं गतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृहे एव निनाह्यान्मणिकाद्वसतीवरीग्रहणं निनहनीयो निखननीयो निनाह्यः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीपस्थितस्य यष्टुः मणिकाद् ग्रहणम् । स्वस्य अन्यस्य यज्ञकर्तृत्वाभावे उल्कां कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन् वहन्तीभ्यो वसतीवरीर्गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता । हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरीः परिचरति विवासतिः परिचर्य्यायां यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेशेति [[illegible], ८, २, १] श्रुतेरपां हविष्मत्त्वं ततो देवो द्यो[illegible]रो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये हविष्मानस्तु आभिरद्भिरित्यर्थः ॥ किञ्च सूर्य्योऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय तदर्थं च हविष्मान् हविःसम्पन्नोऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति [३, ८, २, १२] श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सर्दसि सादयामि । इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ । मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ । विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ ।

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह। ता नो हिन्वन्त्वध्वरम्॥ २४॥

का० [८, ९, ११] अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति। नूतनगार्हपत्यात् पश्चिमभागे ता वसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः॥ चत्वारि यजूंष्यब्देवत्यानि। हे वसतीवर्यः! वो युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सीदन्त्यस्मिन्निति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि। किम्भूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः॥ का० [८, ९, १८] दक्षिणेन निहृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति। शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरीरादाय शालादक्षिणद्वारेण नीत्वोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोण्यौ निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ हे वसतीवर्यः! यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः स्थ भागधेय्यो भागरूपा भवथ। भागा एव भागधेय्यः। नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः [पा० ५, ४, ३६ वा० २]। केवलमामकेत्यादिना [पा० ४, १, ३०] ङीप्॥ का० ८, ९, २१—२२] उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति। पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वोत्तरवेदेरुत्तरश्रोण्यौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ हे वसतीवरीसंज्ञका आपः! यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ॥ का० [८, ९, २३] विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्र इति। उत्तरवेदिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायाग्नीध्रीयस्य पश्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ हे वसतीवर्यः! यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह। अमूर्याः। ऋक् अब्देवत्या गायत्री। याः प्रसिद्धा अमूरी-

इभ्यो वसतीवर्याख्या आप: उपसूर्य्ये सूर्य्यसमीपे स्थिता: विभक्तिव्यत्यय: याभिर्वा वाशब्द: समुच्चये याभिश्चाद्भि: सह सूर्य्यो याति ता आपो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु तर्पयन्तु हिन्वति: तर्पणार्थ: ॥ २४ ॥

हृदे त्वा मन॑से त्वा दि॒वे त्वा सूर्य्या॑य त्वा । ऊर्ध्वमि॒मम॑ध्व॒रं दि॒वि दे॒वेषु॒ होत्रा॑ यच्छ ॥२५॥

का० [८, १, ५] आज्यासादनात् कृत्वेशान्तरेणार्ध-सोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे त्वेति । आज्यासादन-पर्य्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धाने गत्वा सोमं विस्रस्य तदर्धं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थपाषाणेषु निदध्यात् अश्मनां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थ: ॥ सोम-देवत्यानुष्टुप् हे सोम ! हृदे बुद्धेर निश्चयात्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेष: । मनसे सङ्कल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । त्वाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्बोध्या । दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्य्याय सूर्य्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्प्राप्तये त्वामुपावहरामि ॥ यद्वायमर्थ: हे सोम ! हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्य: । मनसे मनस्विभ्य: पितृभ्य: दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषत: सूर्य्याय च त्वामुपावहरामीति शेष: । एतदर्थे तित्तिरि: । स वा अध्वर्यु: सोममुपावहरन् सर्वाभ्यो देवताभ्य उपा-वहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्य्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनꣳ सर्वाभ्य उपावहरतीति ॥ किञ्च एवमुपावहृतोऽभिषुतश्च त्वमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोक-

वर्त्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होतृकान् यच्छ निवधीहि ॥ २५ ॥

सोम राजन् विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह। विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु। शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः। श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञꣳ शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहा ॥ २६ ॥

किञ्च। हे सोम राजन्! विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः॥ का० [८, १. ६] विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठत इति। ग्रावसु स्थापितं सोमं विमुच्योपस्थापनं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ हे सोम! विश्वाः सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः प्राप्नुवन्तु॥ का० [८, २, २४, ३, १] अभूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति। अभूदिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया स्रुचाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः॥ त्रिष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता। अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु। चकारः समुच्चयार्थः धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवं शृण्वन्तु। धिषणा धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वेति यास्कः [निरु० ८, ४] धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः षनु दाने तनादिः। तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे ग्रावाणः! अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत शृणुत तप्तनप्तनयनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य

तत्रादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपं संहितायां तु दीर्घः। विदुषो न न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः विद्वांसो यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूयं हवं शृणुत तथा सविता देवः मे मम हवं शृणोतु स्वाहा सुहुतमस्तु स्वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

देवी॑रापो अपां नपा॒द् यो व॑ ऊर्मिर्ह॑वि॒ष्य॒ इन्द्रियावा॑न्म॒दिन्त॑मः। तं दे॒वेभ्यो॑ दे॒व॒त्रा द॑त्त शुक्र॒पेभ्यो॒ येषां॑ भा॒ग स्थ॒ स्वाहा॑ ॥ २७ ॥

का० [८, ३, ७] आपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति। यच्चतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गत्वा जुहोतीति सूत्रार्थः॥ अब्देवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंशदर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ तेनैकाधिका स्वाहेति यजुः। हे आपो देवीः देव्यः! वो युष्माकमपां नपात् अपत्यरूपो योऽयमूर्मिरप्सङ्घातः कल्लोलोऽस्ति देवत्रा देवान् प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त प्रयच्छत येषां देवानां यूयं भागः स्थ भागरूपा भवथ। किम्भूत ऊर्मिः हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्य्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्छान्दसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्य्यवृद्धिकारी। तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृतमः। नाद् घस्येति [पा० ८, २, १७] तमपि नुमागमः। किम्भूतेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति। स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु। अह्वीयमाणा-

नामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा। देवीरापो अपां नपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

कार्षिरसि। समुद्रस्य त्वाक्षित्या उन्नयामि। समापो अद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

का० [८, ३, ८] कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः॥ कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वानुष्टुप्छन्दः आद्यस्याज्यं देवता। हे आज्यपदार्थ! त्वं कार्षिराकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्षिः अन्तर्गतशमलापनेतासि। तदाह तित्तिरिः। कार्षिरसीत्याह शमलमेवासामपप्लावयतीति॥ का० [८, ३, ९] समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति। मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः॥ द्वे यजुषी अपि। आपो वै समुद्र इति [३, ९, ३, २७] श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे जल! त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि। वसतीवरीणां वृद्ध्यै जलमेतद् गृह्यते॥ का० [९, ३, १२] प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च सꣳस्पर्शयति समाप इति। जलाशयात्प्रत्यागत्य चात्वालोपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः॥ आपो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः वसतीवरीभिः समग्मत सङ्गच्छन्ताम्। गमेर्लुङि तङि प्रथमबहुवचने अपि लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ९८] समग्मतेति रूपम्। तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओष-

धीभिर्व्रीहियवादिभिः सङ्गच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगाऽस्तु ॥ २८ ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

का० [९, ३, १६] प्रचरणीसंस्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति । अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्य्याप्त्यभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा हे अग्ने ! पृत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि । अवतेः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] सिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविल्याडागमे वा इति रूपम् । किञ्च वाजेषु वाज इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २] हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । जु गतौ श्नाप्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे [पा० ३, ४, ९७] रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता नियंस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृशेत् । षोडशिसंस्थे रराटीं स्पृशेत् । अतिरात्रे छदिः स्पृशेत् । अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतमम् । उत्तमेन पवि-

नोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम्। निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥ ३० ॥

का० [८, ४, ५, ६] देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्हिङ्कारात् स उपांशुसवन इति। सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्कारात् प्राक् मौनी स्यात् सोऽश्मोपांशुसवनसंज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः सूयते येनेति सूत्रार्थः॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ हे अभिषवसाधन पाषाण ! त्वं रावासि। रा दाने रातीति रावा वनिप् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवसि। तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गम्भीरं महान्तं कृधि कुरु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं सोममोदृशं करोमि। किम्भूतम्। इन्द्रायेन्द्रार्थं सुषुतमं सुष्ठु सूयते इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततम तं सुष्ठु अभिषुततमम्। निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः। तथा ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं मधु स्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवंविधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः॥ का० [८, ४, ७] निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति। अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्यमाणासु वाचयेत् यजमानश्च स्वोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः॥ हे आपः! यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्याः स्थ भवथ यस्मादिन्द्रेणोरसि यूयं गृहीतास्ततो निग्राभ्याः। ह्यग्रहोर्भः। देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते ता देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विताः यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं

मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून् मे तर्पयत गणान् मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन् ॥ ३१ ॥

एवं समासेनोक्त्वा व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः। एवं व्यासेनोक्त्वा पुनः समासेनाह। आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विगततृष्णा मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते। इन्द्राय त्वादित्यवते। इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने। श्येनाय त्वा सोमभृते। अग्नये त्वा रायस्पोषदे ॥३२॥

का० [९, ४, ८] उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति। उपांशुसवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः॥ पञ्च यजूंषि सौम्यानि। तत्राद्यम् हे सोम! इन्द्रायेन्द्रार्थं त्वा त्वां मिमे इति शेषः। किम्भूतायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतायुक्तायेत्यर्थः। रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय। अथ द्वितीयम् आदित्यवते

तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम ! त्वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम त्वां मिमे सपत्नो वा अभिमातिरिति [३, ८, ४, ८] श्रुतेः । अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै हृग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा, ८, २, ३२ वा० १] हस्य भः सोमाहरणकर्त्रे श्येनाय श्येनपक्षिरूपायै गायत्र्यै हे सोम ! त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति [६, ८, ४, १०] श्रुतेः । अथ पञ्चमम् रायस्पोषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्पोषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम ! त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

यत्ते॑ सोम दि॒वि ज्योति॒र्यत्पृ॑थि॒व्यां यदु॒रावन्तरि॑क्षे । तेना॒स्मै यज॑माना॒योरु॒ रा॒ये कृ॒ध्यधि॑ दा॒त्रे वो॑चः ॥ ३३ ॥

का० [८, ४, ८] यत्त इति मितालम्भनमिति । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावष्टार्णौ द्वितीयतुर्यौ द्वादशार्णौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वादशत्वम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ [३, ८, ४, १२] निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम ! दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किञ्च दात्रे अधि वोचः अधिकं

ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थः वचे-लुँङि वचेरुमिति [पा० ७, ४, २०] उमागमेऽडभावे च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् ॥ यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्या-न्तरम् हे सोम ! त्रिषु लोकेषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योति-षास्मै यजमानाय राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनेन समृद्ध-मुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि किञ्च दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अधिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्त्ता अमृतस्य पत्नीः । ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहूताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

का० [८, ४, १२] श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः पादा यस्याः सा पथ्या बृहती इयं द्व्यधिका ॥ हे आपः ! यूयमेवंविधाः स्थ भवथ किम्भूताः श्वात्राः श्वात्रमिति क्षिप्र-नाम [निरु० ५, ३] क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । वृत्र-तुरः । तुर्वतिर्वधकर्मा वृत्रं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्र-तुरः क्विपि राल्लोप इति [पा० ६, ४, २१] वलोपः । राधो-गूर्ताः । राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधो-गूर्ताः । गुरी उद्यमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] कर्त्तरि क्तो नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्र्यः । हे देवीः देव्यः ! तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहूता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि षष्ठी ॥ ३४ ॥

मा भेर्मा संविक्था ऊर्जं धत्स्व धिषणे वीड्वी सती वीडयेथामूर्जं दधाथाम्। पाप्मा हतो न सोमः॥ ३५॥

का० [८, ४, १५] मा भेरिति प्रहरतीति। उपांशुसवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः॥ अर्धं सौम्यमर्धं द्यावापृथिव्यम्। हे सोम! त्वं मा भेः मा भैषीः अयो लुङि लङि रूपम् मा संविक्थाः कम्पनं मा कृथाः। ओविजी भयचलनयोः लुङि रूपम्। यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि। एवं सोमं सम्बोध्य द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे! हे द्यावापृथिव्यौ! युवां वीड्वी सती वीडयेथाम्। वीडुशब्दो दृढवचनः। दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद् ग्राव्णः। किञ्च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे। अनेन तु वज्रसंस्तुतेन ग्राव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः॥ ३५॥

प्रागपागुदगधराक् सर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु। अम्ब निष्पर समरीर्विदाम्॥ ३६॥

का० [८, ४, २०] प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽस्यानꣳशूनवधाय प्रागपागिति। प्रतिप्रहारवर्गं होतृचमसमध्ये स्तोकान् सोमांशूंश्चिधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं निग्राभसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः॥ सोमदेवत्योष्णिक्। सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छत्तच्च देवाः सम्पादितवन्तस्तदेतदृचाभ्युक्तम्। हे सोम! प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तरा अधराक् अधराञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा

त्वामाधावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब ! हे मातः ! निष्पर स्वैर्भागैः सोमं पूरय । पृ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् । प्रजा वा अरीरिति [३, ८, ४, २१] श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना जानन्त्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु । विद ज्ञाने अस्माल्लटि तङि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेष्वनत इति [पा० ७, १, ५] झस्यादादेशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] नकारलोपे सवर्णदीर्घे विदा[illegible]ति रूपम् । समो गम्यृच्छिभ्यामित्यादिना [पा० १, ३, २९] तङ् ॥ ३६ ॥

त्वमङ्ग प्रशंꣳसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गोतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु० ५, १७] हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र ! देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचीनोऽयं यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङर्थे लेट् मध्यमैकवचने सिबादेशः सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः तस्यार्धधातुकस्येड्वलादेरिति [पा० ७, २, ३५] इडागमः लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] सिपोऽडागमः

इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] सिप इकार-लोपः तस्य रुत्वविसर्गौ षत्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङ्ङ-तिङ इति [पा० ८, १, २८] सर्वानुदात्तत्वम्। किञ्च हे मघवन्! हे धनवन् इन्द्र! मर्डिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र! ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवं रूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि॥ ३९॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

अभ्र्यादानाद्यर्चनाम्नः षष्ठोऽध्यायः समीरितः॥ ६॥

सप्तमोऽध्यायः।

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अꣳशुभ्यां गभस्तिपूतः। देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि॥ १॥

षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्य्यन्ता मन्त्रा उक्ताः। सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते॥ का० [९, ४, २३] उपाꣳशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति। मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्त्रैकैकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहमेकैकवारं गृह्णीयात् उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयस्यादौ योज्यम्॥ प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणान्नष्टरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना। पूर्वोत्तरार्धयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः। हे सोम! त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ।

पव गतौ। प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः [४, १, १, ९]। यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिव्यत्ययः मन्त्रेण वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव। किम्भूतस्त्वम् वृष्णः वर्षितुस्तव सम्बन्धिभ्यामंशुभ्यां तौ हि तव क्षिप्येते। तथा गभस्तिपूतः पाणी वै गभस्ती इति [४, १, १, ९] श्रुतेरध्वर्योर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः। समासगतः पूतशब्दो विक्षिप्यांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः॥ द्वितीयं गृह्णाति। हे सोम! देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान् प्रति गच्छेत्यर्थः॥ १

मधु॑मतीर्न॒ इष॑स्कृधि। यत्ते॑ सोमादा॑भ्य॒न्नाम॒ जागृ॑वि॒ तस्मै॑ ते सोम॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॑। स्वाहा॑। उ॒र्व॑न्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि॥ २॥

तृतीयं गृह्णाति। लिङ्गोक्तदेवतम्। हे सोम! त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु। का० [९, ४, २९] यत्त इत्याद्यान् सोमे निदधातीति। स्वीकृतानंशून् सोमे स्थापयेत्॥ सौम्यम्। हे सोम! ते तव अदाभ्यमहिंस्यम् दभ्नोतिर्हिंसार्थः जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम! तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु॥ का० [९, ४, ३४] स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निःक्रमणमिति। स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निःक्रामेत्। उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि॥ २॥

स्वाङ्कृ॑तोऽसि॒ विश्वे॑भ्य इन्द्रि॒येभ्यो॑ दि॒व्येभ्यः॒ पार्थि॑वेभ्यो॒ मन॑स्त्वाष्टु॒ स्वाहा॑ त्वा सु॑भव॒

सूर्य्याय। देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः। देवाᳬशो यस्मै त्वेडे तत्स॒त्यमु॑परि॒प्रुता॑ भ॒ङ्गेन॑ ह॒तोऽसौ फट्। प्राणाय॑ त्वा। व्या॒नाय॑ त्वा॥ ३॥

का० [९, ४, ३७] स्वांकृत इति हुत्वा पात्रमुन्माष्टींति। उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्य्यात्। ग्रहदैवतम् प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति [४,१, १, २२] श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः। हे प्राणरूपोपांशुग्रह! त्वं स्वांकृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यलोपः स्वयमुत्पन्नोऽसि। केभ्यः। विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्त्तते। यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरष्टु व्याप्नोतु। अशूङ्व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः। प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्ट्वाश्नुतामिति [४, १, १, २२] श्रुतेः॥ शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्सम्बोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन् ग्रह! सूर्य्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि॥ यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह! त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितायेत्यर्थः। मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु हे सुभव! प्राणरूपोपांशुग्रह! तादृग्रूपं त्वां बहिःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णीत इत्याथर्वणिकश्रुतेः सूर्यस्य बहिःप्राणत्वम्। स्वांकृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति

तित्तिरिणोक्तम् स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति ॥ का० [९, ४, ३८] प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमूर्ध्वाभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्य्यात् ॥ दैवं यजुः हे लेप ! मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्मि इति शेषः ॥ का० [९, ४, ३९] वासउरोबाहुषुश्लिष्टमꣳशुमभिचरन् जुहुयाद्देवाꣳशविति । वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सोमांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात् ॥ आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव ! दीप्यमान ! हे अंशो सोमांशो ! यस्मै बधाय त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिरध्येषणकर्मा तत् बधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्गत्यर्थः गच्छतीत्युपरिप्रुत् तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्दनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेष्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु । ञि फला विशरणे अस्य क्विबन्तस्यैतद्रूपम् फलतीति फट् डलयोरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते ॥ का० [९, ४, ४१] प्राणाय त्वेति पात्रासादनम् । यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र ! प्राणदेवतासन्तोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का० [९, ४, ४२] उपाꣳशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति सꣳस्पृष्टमिति । येनाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभिमुखग्रहसंलग्नं सादयेत् ॥ हे उपांशुसवन ! व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि

सोमम्। उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥

का० [८, ६, १] उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति। सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात्॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तः यमोऽपरिवेषण इति [धा० १८, ७१, ३२, ८१] परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावाद्वृद्धिः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति [पा० ६, २, २] पूर्वपदस्वरं बाधित्वा थाथघञ्-क्तेति [पा० ६, २, १४४] घञन्तस्यान्तोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २] तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम्। हे सोमरस! त्वं तादृशोऽसि। हे मघवन् धनवन्निन्द्र! त्वं तादृशं रसमन्तर्ग्रहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानिउरुष्य रक्ष उरुष्यतो रक्षणकर्मा। यद्वा पशवो राय इति [४, १, २, १५] श्रुतेः पशून्रक्ष। आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व समन्ताद्देहि यद्वान्नप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः प्रजा वा इष इति [४, १, २, १५] श्रुतेः। ता यजस्व याजयस्व यायजूकाः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात्॥४॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम्। सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

मघवद्देवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः। हे मघवन्! ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि। यद्वा हे अन्तर्याम! प्राणरूपापत्रस्य

तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किञ्च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि। हे मघवन् धनवन्निन्द्र! अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सजूः समानजोषणः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामे ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा तृप्यस्व मद तृप्तौ चुरादिरात्मनेपदी। देवेभिरित्यत्र बहुलं छन्दसीति [पा० ७, १, १०] ऐसोऽभावे बहुवचने झल्येदिति [पा० ७, ३, १०३] एकारः॥ ५॥

स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय। देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः। उदानाय त्वा॥ ६॥

का० स्वाङ्कृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः॥ व्याख्यातः॥ का० प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगिति। प्रथमे परिधावधामुखहस्तेन प्रत्यक्संस्थं मार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण। व्याख्यातः॥ का० [८, ६, ४] उदानाय त्वेति पात्रासादनम्॥ हे ग्रह! उदानसन्तोषार्थं त्वां सादयामि॥ ६॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार। उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्। वायवे त्वा॥७॥

का० [८, ६, ५] ऐन्द्रवायवं गृह्णात्यावायविति॥ वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यजुरन्ता। हे वायो! हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्य-

देवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान ! त्वं नोऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः। भूष अलङ्कार इह गत्यर्थः। केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार। विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा व्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्सम्बोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ! ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति। नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १, १५, १०] नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते तवासङ्ख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः। किञ्च मद्यं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः। हे देव दीप्यमान वायो ! यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम्॥ एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस ! वायवे वायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः॥ ७॥

इन्द्र॑वायू इ॒मे सु॒ता उप॒ प्रयो॑भि॒राग॑तम्। इन्द॑वो वामु॒शन्ति॒ हि। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि वा॒य॑व इन्द्र॒वा॒युभ्यां॑ त्वा। ए॒ष ते॒ योनिः॑। स॒जो-षो॑भ्यां त्वा॥ ८॥

का० [८, ६, ६] अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति। एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति॥ ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा उपयामेतियजुःसहितो मन्त्रः। हे इन्द्रवायू ! युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः। प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, ६] प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निमित्तैरुप समीपे युवामागतमागच्छतम्।

यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् प्रैतीति प्रयन् इणो यण् तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभिरिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरश्वैरागच्छतम् । हि यस्मादिन्दवो सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ सोममाह हे सोमरस ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० [८, ५, २५] दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनमिति । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्बहिर्निर्गतं सोमं मार्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीप्सा सर्वग्रहार्था इति सूत्रार्थः ॥ हे पात्र ! एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतꣳ हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

का० [८, ६, ७] मैत्रावरुणमयं वामिति । मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रावरुणौ ! विभक्तेराकारः हे ऋतावृधा ! ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयोरर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन् यज्ञे ममेत् इत् एवार्थे ममैव यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस ! त्वमुपयामेन मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९ ॥

राया वयꣳ ससवाꣳसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः। तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम्। एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १० ॥

का० [९, ६, ८] पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति। मैत्रावरुणपात्रे कुशद्वयं व्यवधाय तत्र स्थं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्य्यात्॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् त्रसदस्युदृष्टा। उत्तरार्द्धे तामिति तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः। मन्त्रदृक्कामदुघां प्रार्थयते। यथा धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण सम्भक्तौ इत्यस्य क्वसौ रूपम् धनेन सम्भक्ताः सम्पन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम। कथमिव। हव्येनेव यथा हविषा सम्भक्ता देवा हृष्यन्ति यथा च यवसेन घासेन गवाह्निकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ! युवं युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीम्। स्फुरतिर्गत्यर्थः। अपस्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्तो न अपस्फुरन्ती ताम् अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः॥ एष त इति सादनम्। हे ग्रह! एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः। ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण एवायुरिति श्रुतेः [४, १, ४, १०] ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या। पदकारस्तु ऋतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती। तया यज्ञं मिमिक्षतम्। उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा। एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा॥११॥

का० [९, ७, ८] आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति। यजमानेऽन्वारब्धे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता। हे आश्विना अश्विदेवौ! वां युवयोर्या कशा कशेति वाङ्नामसु [निघ० १, ११, ४३] पठितम् काशयति प्रकाशयति वाच्यमिति कशा वाक् किंभूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतम् तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता। हे अश्विनौ! तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतम् निष्पादयतमित्यर्थः॥ हे ग्रह! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः॥ का० [९, ६, ८] सादयत्येष ते॥ हे ग्रह! एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणाध्येतृभ्यामश्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः। मधुब्राह्मणं यावधीयाते तौ माध्वौ ताभ्यां तद्धित ईप्रत्ययः। दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति श्रुतेः [४, १, ५, १८]॥ ११॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदꣳ स्वर्विदम्। प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्द्धसे॥ उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा। एष ते योनिर्वीरतां

पाहि। अपमृष्टः शण्डः। देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु। अनाधृष्टासि ॥ १२ ॥

का० [८, ६, १०] शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति। विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति॥ जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपयामेत्यन्ते यजुः। हे इन्द्र! त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु। वृजनमिति बलनाम [निघ० २, ८, २७] बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे चारयसि ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः। कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह। प्रत्नथा। पत्नपूर्वेत्यादिना [पा० ५, ३, १११] थाल्प्रत्ययः उपमार्थीयः प्रत्नशब्दः पुराणवचनः [निघ० ३, २७] चिरन्तनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे। पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव। विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव। इमथा इदानीन्तनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां स्तुम इति शेषः। किम्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना [पा० ५, ४, ४१] प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः। तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम्। स्वर्विदम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखं धुनिम्। धुञ् कम्पने। कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् हे इन्द्र! यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि।

दृह प्रपूरणे प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति चीरस्वामी। किञ्च यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रून् कम्पयन्तमाशुं चिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः। कथमिव प्रत्नथा थाप्रत्यय उपमार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वे पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना वर्त्तमाना यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः। कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः। बर्हिषदं यागे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित्॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह। हे शुक्रग्रह! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः॥ मादयत्येष ते। हे ग्रह! एष स्वरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय॥ का० [८, १०, १—५] शुक्रामन्थिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता प्रोच्छिताप्रोच्छितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोच्छिताभ्यामपमार्जनमप्रोच्छिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठेताम्। तत्प्रकारः। प्रोच्छिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोच्छितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोच्छिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं कृत्वाप्रोच्छिताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्रोच्छितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोच्छितेनाध्वर्युः शुक्रग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः॥ आभिचारिकं यजुः। शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः॥ का० [८, १०, ६] देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथा-

क्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्यान्निर्गच्छेताम् तत्र शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदैवतम् । शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह ! त्वां प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ का० [९, १०, ७] अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्भागे अरत्नी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रोण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं सादयति ॥ वेदिश्रोणिदैवतम् । हे उत्तरवेदिश्रोणि ! त्वमनाधृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

सुवीरो वीरान् प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् । सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा । निरस्तः शण्डः । शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

का० [९, १०, ८] सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति ॥ शुक्रदैवतम् ! हे शुक्रग्रह । त्वं सुवीरः शोभनवीर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतान् भृत्यादीन् प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ ॥ का० [९, १०, १०] अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः संजग्मान इति यथालिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्यारत्न्योः सन्धानं कुर्याताम् शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः ॥ शुक्रो ग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या कृत्वा यूपं बिभर्तीति

शेषः । किम्भूतः शुक्रः । दिवा द्युलोकेन पृथिव्या भूलोकेन च संजग्मानः सङ्गच्छमानः ॥ का० [९, १०, १२] अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युरप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद् बहिर्निक्षिप्तः ॥ का० [९, १०, १३] आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् । हे यूपशकल ! त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १४ ॥

का० [९, १०, १४] अच्छिन्नस्येति जपित्वेति । यजमानो जपति ॥ सौम्यम् । हे देव दीप्यमान सोम ! अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य सन्ततस्य सुवीर्य्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव ॥ का० [९, ११, १] उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम् । अध्वर्युरादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्

सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः। सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् [४ अध्या० २० क०] किम्भूता संस्कृतिः। विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिरनृत्विग्भिश्च व्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिवीजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः। वरुणमित्राग्नयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः॥ १४॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा॥ तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत् स्वाहा। अयाडग्नीत्॥ १५॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो मन्त्री इति शेषः॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः! तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेणाजुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत॥ का० [८, ११, ८] तृम्पन्त्विति जपतीति॥ होत्रादैवतम्। ताः होत्राः छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः तृम्पन्तु तृप्ता भवन्तु। तृम्प प्रीतौ। होत्राशब्देन याज्याच्छन्दांस्यभिधीयन्ते। ताः काः याः मध्वो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य

स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः । कथं भायन्ते । यद् यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० [८, ११, १०] होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्ययाडग्नीदिति । अध्वर्युर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतृदेवतम् । अग्निरयाट् अयाक्षीत् अग्निना यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपाᳪ सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥ १६ ॥

का० [८, ६, १२] मन्थिनमयं वेन इति । मन्थिग्रहं गृह्णीयात् ॥ त्रिष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञञ्चावस्थितः सोमः स्तूयते । अधिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः [निरु० १०, ३८] विनि कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युलोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः द्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति । किम्भूतो वेनः । ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षणं जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः । इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति । बालं यथा कश्चिल्लालयति तद्वत् सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरर्चनकर्मसु पठितः

[निघ० ३, १४, ११] अर्चनं स्तवनमेव। किम्भूतमिमम् सूर्य्यस्यापाञ्च सङ्गमे गृहीताभिरद्भिरभिषुतमिति शेषः। सोमाभिषवार्थं वसतीवर्य्य आपो अपां सूर्य्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनाम् स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयादिति श्रुतेः। यद्वायमर्थः अपां सूर्य्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदकसूर्य्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित् स्तौति। ईदृश हे सोम! त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः॥ १६॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता। आ यः शर्य्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ॥ एष ते योनिः प्रजाः पाहि। अपमृष्टो मर्कः। देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु। अनाधृष्टासि॥ १७॥

का० [९, ६, १३] सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति। एनं मन्थिग्रहं यवपिष्टैर्मिश्रीकुर्यात्॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः। विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ। विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः। येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा शचीति कर्मनाम [निघ० २, १,] मनो न मन इव तिग्मम्। तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति यास्कः [निरु० १०, ६]। मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा वनुथः प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः वनुतः व्याप्नुतः युगपत् शुक्रामन्थिग्रहाविति शेषः। शच्येति निमित्ततृतीया वा कर्म-

निमित्तं व्याप्रुत इत्यर्थः। किम्भूतौ विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्त्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ। योऽध्वर्युः ग्र्याभिः [निघ० २, ५, ५] अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मन्थिग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं मन्थिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीतें सक्तुभिर्मिश्रयति। किम्भूतो यः तुविनृम्णः तुवि नृम्णं यस्य बहुधनः महादक्षिणः। तुवीति बहुनाम [निघ० ३, १, २] नृम्णमिति धननाम [निघ० २, १०, २०]। यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः। एष त इति सादयति। हे मन्थिग्रह! ते तव एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनीः पाहि पालय॥ का० [८, १०, ५] अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति। प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्थिनमाच्छाद्याप्रोक्षितेनापमार्ष्टि। अपमार्जनोक्तो मर्को नामासुरपुरोहितः॥ का० [८, १०, ६] देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति। प्रतिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत्॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह! मन्थिनं ग्रहं पिबन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु॥ अनाधृष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वं [१२ क०] व्याख्यातः॥ १७॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम्। संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा। निरस्तो मर्कः। मन्थिनोऽधिष्ठानमसि॥ १८॥

का० [८, १०, ८] सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति।

प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह! शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमानसम्मुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ॥ का० [८, १०, १०] अपरेण यूपमरत्नौ सन्धत्तः संजग्मान इति॥ प्रतिप्रस्थातारत्निं सन्धत्त इत्युक्तम्॥ मन्थी नाम ग्रहो दिवा पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां संजग्मानः सङ्गच्छमानः सन् मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूपं बिभर्तीति शेषः॥ का० [८, १०, ११] निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति। प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्यत्॥ आभिचारिकम् मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः॥ का० [८, १०, १२] मन्थिन इति प्रतिप्रस्थातेति। प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत्॥ शकलदैवतम्! हे यूपशकल! त्वं मन्थिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि॥ १८॥

ये दे॑वासो दि॒व्येका॑दश॒ स्थ पृ॑थि॒व्यामध्येका॑दश॒ स्थ। अ॒प्सु॒क्षितो॑ महि॒नैका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो य॒ज्ञमि॒मं जु॑षध्वम्॥ १९॥

का० [८, ६, १४] आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति। धाराद्वये च्चरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात्॥ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् परुच्छेपदृष्टा। हे देवासः देवाः! ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकादशसङ्ख्याका भवथ केन महिना महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूयमप्सुक्षितः अन्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ। अप्स्विति अन्तरिक्ष-

नामसु [निघ० १, ३, ८] पठितम् चियतिर्निवासार्थः अप्सु अन्तरिक्षे चियन्ति निवसन्तीत्यर्थः । हे देवासः देवाः ! ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १८ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सवनानि पाहि ॥ २० ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम् । हे आग्रयणग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा भवसि किम्भूतस्त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रेष्ठत्वम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणः अग्रशब्दस्यायतौ परे टिलोपः । तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष । सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥२०॥

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायास्मै सुन्वते यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

का० [८, ६, १५] त्रिर्हिङ्कृत्य सोमः पवत इति । हिङ्कारत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः ॥ वैश्वदेवम् । सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकीये कर्मणि प्रव-

न्तेत इत्यर्थः। हिरुक्तिरादरार्था। किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते। इषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः। अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्यस्तत्सिद्ध्यर्थं पवते। द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते। किं वा बहुनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते। हे आग्रयणग्रह! तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः॥ एष त इति सादयति। हे ग्रह! एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थं त्वां सादयामीति शेषः॥ २१॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थाव्यं गृह्णामि। यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वा। एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा। देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि॥ २२॥

का० [८, ६, २,] उक्थ्यमुपयामगृहीत इति। उक्थ्यं ग्रहं गृह्णीयात्॥ उपयामग्रहदेवतानि यजूंषि हे सोम! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थ्यग्रह! त्वा त्वामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि। किम्भूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम तद्वते बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः। तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतम् सदा तद्वते। किम्भूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसम्बधीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः

तम् तत्र ह्यस्य विनियोगः ॥ किञ्च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र ! यत्ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे सोम ! विष्णवे विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र ! यत्ते तव बृहत् महत् ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम ! त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम ! यदस्येन्द्रस्य बृहद्वयो तस्मै त्वा गृह्णामि विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष त इति सादनम् । हे ग्रह ! एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का० [९, १४, ८] उक्थ्यं विगृह्णाति त्रैधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्थ्यस्थालीस्थं सोमं त्रेधा विभज्य गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थः । हे सोम ! देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम् यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मैकदोषरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्य्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं

यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

का० [९, १४, ९] मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त इति । मैत्रावरुणायोक्थ्यविग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ का० [९, १४, १५] एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति । ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेतम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का० [१०, ७, ११] उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति । उक्थ्यादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्राबृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६, ३, २६] पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् । कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

का० [९, ६, २१] ध्रुवं मूर्धानं दिव इति । ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा वैश्वानरस्यात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्त: उत्पादितवन्त: अड़ागमाभाव आर्षः । किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं

द्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्य्यरूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १, ३, ३] पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्य्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्णाति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तमाजातम् उत्पन्नमरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्तानुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्य्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पद्दन्न इति [पा० ६, १, ६३] सूत्रेणासन् आदेशः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] सप्तमीलोपः आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१, ४, २, १४] श्रुतेः ॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र

कृद्विशो ऽसपत्नाः समनसस्करत् ॥ २५ ॥

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तम्। हे सोम! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः। क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः सा वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः॥ एष त इति सादनम्। हे ग्रह! एष ते योनिः स्थानं वैश्वानराःयाग्नये त्वा त्वां सादयामि॥ का० ध्रुवꣳ होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति। ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत्॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः। प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती वैराजी गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः। ध्रुवेणैकाग्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः ईदृशीः करत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति लोपः [पा० ३, ४, ९७] लेटोऽड़ाटावित्यड़ागमः [पा० ३, ४, ९४]। कीदृशीर्विशः असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः॥ २५॥

यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्ते अꣳशुर्ग्रावच्युतो धिषणयोरुपस्थात्। अध्वर्योर्वा परि वा यः

पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतꣳ स्वाहा ।
देवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

का० [८, ६, ३८] यस्त इति विप्रुषाꣳ होमं जुहोतीति । अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमबिन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुड्ढोम इति संज्ञा तमध्वर्य्यादयो जुह्वति ॥ सौमी त्रिष्टुप् स्वाहेति यजुरन्त्या देशश्चवोद्दृष्टा । हे सोम ! ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यश्च ते तवांशुः खण्डः ग्रावच्युतः ग्राव्णः सकाशात्पतितः यश्च धिषणयोः अधिषवणफलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात् स्कन्दति वाथवा य अंशुरध्वर्य्योः सकाशात् स्कन्दति वाथवा य अंशुः पवित्रात्परिस्कन्दति यतः कुतश्चित्परिस्कन्दतीति भावः ॥ हे सोम ! ते तव तं द्रप्समंशुञ्च स्वाहाकारेण जुहोमि । किम्भूतं तत् मनसा वषट्कृतं सङ्कल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः ॥ का० [८, ६, ३२] अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा वेदेर्थे तृणे गृहीते तयोरेकं चात्वाले क्षिपेत् ॥ चात्वालदैवतम् । हे चात्वाल ! त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्रामन्निति [४, २, ५, ५] श्रुतेः ॥ २६ ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । उदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । क्रतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ।

श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व। चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

का० [८, ७, ८] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन् प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रमिति। प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान् वाचयेत् ग्रहणक्रमेण ग्रहान् यजमानं दर्शयति॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश। यज्ञस्यैते प्राणास्तान् प्राणरूपेण दर्शयति हे उपांशो! यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्त्तस्व॥ उपांशुसवनम्। व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व अन्यत् पूर्ववत्॥ अन्तर्यामम् कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय॥ मैत्रावरुणम् क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्द्वयसाधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तस्व॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय॥ शुक्रामन्थिनौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ! मे मम चक्षुषाः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्त्तेथाम्॥ २७॥

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व। ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व। आयुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व। विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम्। ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व॥ उक्थ्यम्। ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शारीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व। ध्रुवम्। आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे पवस्व॥ पूतभृदाधवनीयौ युगपदवेक्षते। हे पूतभृदा-

धवनीयौ! सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् किम्भूतौ युवाम् वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ सर्वत्र ददातेरसुन्प्रत्ययः॥ यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः यद्वा यस्त्वं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र॥ २८॥

को॑ऽसि क॒त॒मो॑ऽसि॒ कस्या॑सि॒ को नामा॑सि। यस्य॑ ते॒ नामाम॑न्महि॒ यं त्वा॒ सोमे॒नाती॑तृपाम। भूर्भुव॒ः स्व॒ः सु॒प्र॒जाः प्र॒जाभि॑ः स्या॒ᳪ सु॒वीरो॒ वी॒रैः सु॒पोष॒ः पोषै॑ः॥ २९॥

का० [८, ७, १४] कोऽसीति द्रोणकलशमिति। द्रोणकलशमवेक्षते॥ प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक्। यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टार्णश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक्। अध्वर्युस्तप्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश! त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः। किञ्च वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतीतृपाम तर्पितवन्तः स त्वमस्मान् विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः॥ का० [८, ७, १५] भूर्भुवः स्वरिति जपतीति॥ हे भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्य्याः! प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम्॥ २९॥

उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वा। उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वा। उपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वा। उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वा। उपयामगृहीतोऽसीषे त्वा। उपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वा। उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वा। उपयामगृहीतोऽस्यꣳहसस्पतये त्वा॥ ३०॥

का० [८, १३, १—४] ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्युः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः। उपयामित्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः॥ द्वादश लिङ्गोक्तानि। हे ऋतुग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः। माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि। मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यते॥ शुक्राय ज्यैष्ठाय त्वां गृह्णामि। शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि। शुक्रशुचौ ग्रीष्ममासौ शुच

शोषण इत्यस्य धातोः । नभसे श्रावणमासाय सोम ! त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघत्वाहुल्यान्न भात्यत्र सूर्य्य इति नभा नभस्यश्च ॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्त्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इषमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊर्ज्जशब्देन शारदौ मासावुच्येते ॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय । सहस्याय पुष्यमासाय सहःसहस्यौ हैमन्तिकौ मासौ सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय । तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्य्यो यत्रात्यन्तं स तपास्तपस्यश्च ॥ का० [८, १३, १८] त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोऽस्यꣳहसस्पतये त्वेति । इच्छन्नध्वर्युस्त्रयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः । हे ग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः । अंहः पापं तस्य पतिः । मलमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति यद्वांहतेर्गतिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगतिवशेन जायते ॥ ३० ॥

इन्द्राग्नी आगतꣳसुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा । एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ ३१ ॥

का० [८, १३, २०] ऐन्द्राग्नं गृह्णाति । प्रतिप्रस्थाते-

न्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा हे इन्द्राग्नी ! युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमा गच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति [पा० ६,४,३७] मलोपश्च। किम्भूतं सोमम् गोभिर्नभो वरेण्यम् गोभिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रार्थनीयस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपीति [निरु० २, २२] यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुप्तोपमानम् यद्वा गोभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्षणया नभःस्था देवा उच्यन्ते। किञ्च हे इन्द्राग्नी ! युवामस्य सोमस्य सम्बन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम्। पिबादेशाभावश्छान्दसः। किम्भूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवावुक्त्वा सोममाह हे सोम ! उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह ! इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति सादनम्। एष तव योनिः स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

आ घा ये अ॒ग्निमि॒न्धते॑ स्तृ॒णन्ति॑ ब॒र्हिरा॑नु॒षक्। येषा॒मिन्द्रो॒ युवा॒ सखा॑ ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्यग्नी॒न्द्राभ्यां॑ त्वा। ए॒ष ते॒ योनि॑रग्नी॒न्द्राभ्यां॑ त्वा ॥ ३२ ॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः। ऐन्द्राग्नग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे॥ ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः। घेत्यनर्थको निपातः। तस्य संहि-

तायामृचि तुनुघेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] दीर्घः। ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यत इत्यनुषक् कर्मणि क्विप् अकारस्य संहितायां दीर्घः। आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति [निरु० ६, १४] यास्कोक्तेरानुषक्शब्देनानुपूर्वमुच्यते। किञ्च येषां यज्वनां युवा जरामृत्युरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः॥ हे सोम! तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि॥ सादयति हे सोम! एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वां सादयामि॥ ३२॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत। दाश्वाꣳसो दाशुषः सुतम्। उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः। एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः॥ ३३॥

का० [८, १४, १] वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वोमास इति। अध्वर्यौ यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णीयात्। वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा। हे विश्वे देवासः! विश्वेदेवाः! यूयमागत आगच्छत। किम्भूता यूयम् ओमासः ओमाः अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो वावनीया वेति [निरु० १२, ४०] यास्कोक्तेः। तर्पयितारस्तर्पणीया वा। अवतेर्मक्प्रत्ययः सम्प्रसारणं च। तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरन्ति पुष्णन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अग्निर्ह्निरसनं [illegible]

प्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः। तथा सुतमभिषुतं सोमं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः कामान् पूरयन्त इत्यर्थः। यद्वा सुतं सोमं पातुमिति शेषः दाश्वानित्यादिना [पा० ६, १, १२] निपातः॥ हे सोम त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः॥ सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि॥ ३३॥

विश्वे देवास आगत शृणुता म इमꣳ हवम्। एदं बर्हिर्निषीदत। उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः। एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः॥ ३४॥

वैश्वदेवी गायत्री गृत्समदद्दृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहणे एव विकल्पेनाम्नाता। हे विश्वे देवासः! यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत। उपयामेति पूर्ववत्॥ ३४॥

इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य। तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवासन्ति कवयः सुयज्ञाः॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते॥ ३५॥

एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः। अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते। माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्त इति तित्ति-

रिवचनात् । तत्र त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह । का० [१०, १, १४] मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् । ऐन्द्रामरुतीस्त्रतम्नस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य सम्बोधनं हे मरुत्वः ! मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र ! इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्तत्राह यथा शार्य्याते शार्य्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब । शर्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारेति श्रुतिः [४, १, ५, २] किञ्च हे शूर ! वीर ! तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन् सुखनिमित्ते शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्य्यार्थः ॥ उपयामेन सोम ! त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वत इन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यꣳ शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रꣳ सहोदामिह तꣳ हुवेम ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे ॥ ३६ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०, ३, ६] वश्विना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । रिक्तेन पात्रेण सशस्त्रमरुत्व-

तीयग्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवेम आह्वयामः । ह्वेञः अपि व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुत्वन्तं मरुद्गणोपेतम् । वृषभं जलस्य वर्षितारम् । वावृधानं संहितायां दीर्घः वर्धते :कामान्वर्धयति वा वव्रुधानस्तम् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] वर्धतेः शानचि जुहोत्यादित्वेन श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वम् । अकवारिं कुत्सिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तं यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः । यद्वा अकुत्सितमियर्ति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भवं द्युलोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः पचाद्यच् शासितारं दुष्टानां यद्वा शासनं शासस्तद्वन्तम् अर्शआदित्वादच् प्रशासनवन्तम् । विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते स विश्वसाट् तम् अनलसमित्यर्थः । भजसहवहामिति विण् यद्वा सहतिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानीन्तनयजमानरक्षणाय उग्रमुद्गूर्णवज्रम् । सहोदां सहो बलं ददाति सहोदास्तं क्विप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यातम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०, ३, ३] ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजस इति । कुण्ठमरुत्वतीयोऽयम् ॥ मरुत्वद्देवत्यं यजुः । हे मरुत्वतीय ग्रह ! मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः । ओज इति बलनाम [निघ० २, ९, १] स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन ग्रहेण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

स॒जोषा॑ इन्द्र॒ सग॑णो म॒रुद्भिः॒ सोमं॑ पिब

वृत्रहा शूर विद्वान्। जहि शत्रूँ२॥ रप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते॥ ३७॥

सजोषा इन्द्रेति [३७] मरुत्वां इन्द्रेति [३८] ऋग्द्वयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाचःस्तोमे वाचस्तोमाश्चत्वार इति कात्यायनोक्तेः [२२, ६, २४] मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्वलायनोक्तेश्च॥ हे इन्द्र! हे शूर वीर! त्वं सोमं पिब किम्भूतस्त्वं सजोषाः जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असुन्प्रत्ययः तेन सह वर्त्तमानः सन्तुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्गणसहित इत्यर्थः॥ वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हन्तीति अनेन सोमपानेन वृत्रं हनिष्यसीत्यर्थः॥ विद्वानेतमर्थं जानानः ततः सोमं पीत्वा शत्रून् वृत्रादीन् जहि मारय किञ्च मृधः सङ्ग्रामान् अपनुदस्व। नुद प्रेरणे। युद्धं निवर्त्तयेत्यर्थः। दीर्घादटि समानपद इति [पा० ८, ३, ९] शत्रूनिति नस्य रुत्वं पूर्वस्य सानुनासिकत्वम्॥ यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं मृधः सङ्ग्रामात् अपनुदस्व शत्रूनित्यस्यानुषङ्गः ये हतावशिष्टाः शत्रवस्तान् सङ्ग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः। एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृञ् करणे स्वादिः॥ उपयामेति व्याख्याते॥ शत्रूनपेत्यत्र दीर्घादटि समानपद इति [पा० ८, ३, ९] नस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति [पा० ८, ३, २] तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम्॥ ३७॥

म॒रुत्वाँ२ऽ॥ इन्द्र॑ वृष॒भो रणा॑य पिबा॒ सोम॑मनुष्व॒धं मदा॑य। आसि॑ञ्चस्व ज॒ठरे॒ मध्व॑ ऊ॒र्मिं त्वꣳ राजा॑सि प्र॒तिप॑त्सु॒तानाम् ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते। ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र! त्वं सोमं पिब द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। किमर्थं मदाय हर्षाय रणाय सङ्ग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति। किम्भूतस्त्वम् मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः। वृषभः वर्षिता जलानाम्। किम्भूतं सोमम् अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधा तानि पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम्। कथं पिबेत्यत आह मध्वः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लोलं जठरे उदरे आसिञ्चस्व। अनित्यमागमशासनमिति मध्व इत्यत्र नुमभावः। सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र! त्वं प्रतिपत्सुतानां प्रतिपत् प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्रायः। छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विधेत इति प्रतिपद्ग्रहणम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

म॒हाँ२ऽ॥ इन्द्रो॒ नृ॒वदा च॑र्षणि॒प्रा उ॒त द्वि॒बर्हा॑ अ॒मिनः॒ सहो॑भिः। अ॒स्म॒द्र्य॑ग्वावृधे वी॒र्या॑योरुः पृ॒थुः सुकृ॑तः क॒र्तृभि॑र्भूत् ॥ उ॒प॒या॒म-

गृहीतोऽसि म॒हे॒न्द्राय॑ त्वा । ए॒ष ते॒ योनि॑र्म॒हे॒न्द्राय॑ त्वा ॥ ३८ ॥

का० [१०, ३, १०] माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महाँ२ इन्द्र इति । यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्य्याय वीरकर्मणे वावृधे ववृधे वर्धते । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] वर्त्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः । किम्भूत इन्द्रः महा-महाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आहूयमान आगच्छति यद्वा नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आ समन्ताच्चर्षणीन्मनुष्यान् प्राति अभीष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः । प्रा पूरणे क्विप् । यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विबर्हाः वृहि वृद्धौ बर्हणं बर्हः वृहिः असुन्प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो यस्य स द्विबर्हाः यद्वा द्वयोः स्थानयोर्बर्हाः वृद्धः परिवृढः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः अतोलितबल इत्यर्थः । अमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तेः [निरु० ६, १६] यद्वा सहोभिः प्रतबलैरमितः अप्रच्छिन्नो अनुपहिंसित इत्यर्थः । डु मिञ् प्रक्षेपे । मिञ् हिंसायाम् । इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपच्छे माने सर्वत्र निह्नःनत्वमार्षम् । तथा अस्मद्र्यक् अस्मान् प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छब्दे उपपदेऽञ्चतेः क्विप् विष्वग्देवयोश्चेत्यादिना [पा० ६, ३, ९२] क्विबन्तेऽञ्चतौ परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्र्यादेशः उगिदचामिति [पा० ७, १, ७०] प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः । स वर्द्धमान इन्द्र ईदृशो भूत्

भवतु। लोडर्थे लुङ् अडभावश्छान्दसः। कीदृशः त्वं यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः॥ हे ग्रह! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि॥ सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि॥ ३९॥

महाँ२॥ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ२॥ इव। स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे। उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा। एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा॥ ४०॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा। माहेन्द्रग्रहण एव विकल्पेन विनियुक्ता। य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे ववृधे वर्धते। कीदृश इन्द्रः ओजसा तेजसा महान्। क इव वृष्टिमान् वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव यथा वर्षन्मेघो धाराजलेन महान् वर्धते॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते॥ ४०॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्य्यँ स्वाहा॥ ४१॥

का० [१०, २, ४, ५] शालाद्वार्य्ये दाक्षिणहोमो वासःप्रबद्धँ हिरण्यँ हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदु त्यमिति। वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्य्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसंज्ञो होमः कार्य्यः॥ सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयः पादः सप्ताक्षरः। उ निपातः पादपूरणः त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे। केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति। देवो दानाद्योतनाद्वेति यास्कः [निरु ७,

२०]। किम्भूतं सूर्य्यं जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम्। किमर्थमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः। दृशे विख्ये चेति [पा० ३, ४, ११] तुमर्थे निपातः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒दनी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्या॒ग्नेः। आप्रा॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षᳪ॒ सूर्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च॒ स्वाहा॑ ॥ ४२ ॥

का० [१०, २, ६] चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति। चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति॥ सौरी त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा। परापररूपेण स्थितः सूर्य्योऽत्र स्तूयते सूर्य्यः चित्रमाश्चर्य्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्त उद्गच्छति वा लडर्थे लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींष्यादत्त इत्याश्चर्य्यम्। किम्भूतः सूर्य्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः यद्वानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाशः इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्य्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य्य उद्गतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः। एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति। किम्भूतः सूर्य्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी। यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्य्योऽद्वैतमनेनोच्यते इति भावः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम स्वाहा॥ ४३॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन्। अयं वाजान् जयतु वाजसाताव्यꣳ शत्रून् जयतु जर्हृषाणः स्वाहा॥४४॥

का० [१०, २, ७] आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति। आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति॥ का० [१०, २, ८] अयं न इत्यपरामिति द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति॥ इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये [३६ अध्या० ३७ क०] व्याख्याते॥ ४३॥ ४४॥

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु। ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणाः। वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम्। यतस्व सदस्यैः॥ ४५॥

का० [१०, २, १०] सह्निरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति। दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते॥ नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणादेवत्या नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णेव। पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वै रूपैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वै रूपैराजग्मुरिति [४, ३, ४, १४] मन्त्रस्य निदानम्। हे दक्षिणारूपा गाः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं

रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुथ इति [४, ३, ४, १५] श्रुतेः । किम्भूतस्तुथः विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किम्भूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १, २] चन्द्रं सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्द्वितीयपदलोपः [पा० २, १, ६९ वा० १]। का० [१०, २, १७] सदो गच्छति वि स्वरिति ॥ दक्षिणादैवत्यम् । हे दक्षिणाः ! अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पितृयानमार्गं च विपश्यामि भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः । व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ६, १, ८५] उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् ॥ का० [१०, २, १८] प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान् । यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादैवतम् । हे दक्षिणे ! त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यस इति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः सम्पूर्याधिका भवेति भावः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षेयᳪ सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

का० [१०, २, १९] ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति ।

यान्नोभ्रमृत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति॥ ब्राह्मणदैवत्यम्। अहमद्यास्मिन् दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेय विद्लृ लाभे। किम्भूतं पितृमन्तम् प्रशस्तः पितास्या-स्तीति पितृमान् तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थे मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः। तथा पैतृ-मत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसो वृद्धिः मता एव मत्याः स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः सम्मता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः सम्मताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृ-मत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः। तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम्। तथा आर्षे-यम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम् जात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सुज्ञात-मित्यर्थः। तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम्॥ का० [१०, २, २०] उपविश्य हिरण्य-मस्मै ददात्यस्मद्राता इति। अस्मै अग्नीध्राय॥ दक्षिणा-देवत्यम्। हे दक्षिणाः! यूयमस्मद्राताः। रा दाने अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान् प्रति गच्छत। तानित्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यज-मानं प्राविशतेत्यर्थः॥ ४६॥

अग्नये॑ त्वा मह्यं॒ वरु॑णो ददातु॒ सोऽमृ॒-त॒त्वम॑शीयायु॑र्दा॒त्र ए॑धि॒ मयो॒ मह्यं॑ प्रतिग्र-ही॒त्रे। रु॒द्राय॑ त्वा॒ मह्यं॒ वरु॑णो ददातु॒ सोऽ-मृ॒त॒त्वम॑शीय प्रा॒णो दा॒त्र ए॑धि॒ वयो॒ मह्यं॑

प्रतिग्रहीत्रे। बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे। यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे॥ ४७॥

का० [१०, २, २८] अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थाताराविति शेषः। हिरण्यदैवतम्। हे हिरण्य! वरुणोऽग्नयेऽग्निरूपायमह्यं त्वा त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः। अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्नुयाम् हे हिरण्य! त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दातायुष्मान् भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः॥ का० [१०, २, २९] रुद्राय त्वेति गामिति। गां प्रतिगृह्णीतः॥ गोदैवत्यम्। हे गौः! रुद्ररूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गौः! त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा एधि मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव। दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः। का० [१०, २, ३०] बृहस्पतये त्वेति वास इति। वस्त्रं गृह्णीतः॥ वासोदैवत्यम्। हे वासः! बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वक्च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखं च भव॥ का० [१०, २, ३१] यमाय त्वेत्यश्वमिति। हयं गृह्णीतः॥ अश्वदैवतम्। हे अश्व!

यमरूपाय मह्यं वक्षः त्वां ददातु स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व! त्वं दात्रे वयोऽश्वो भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽश्वं तद्दाता पशुर्वा सन्ततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात्कामायादात्। कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥

का० [१०, २, २२] कोऽदादित्यन्यदिति। अन्यदन्नौदनतिलादि गृह्णीतः॥ कामदैवत्यम्। दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्मसङ्घाते कामं विविनक्ति। को नरोऽदाद्दत्तवान् कस्मै नरायादात्। प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह। कामोऽदात्कामायैवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात्। एवं च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः। हे काम! एतद्द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
उपांश्वादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उपयामगृहीतोऽसि । आदित्येभ्यस्त्वा ।

विष्ण॑ उरुगाय॒ैष ते॒ सोम॒स्तꣳ र॑क्षस्व॒ मा त्वा॑ दभन् ॥ १ ॥

सप्तमेऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का० [८, ८, १५] प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोत्युत्तरार्धे इति । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशात्सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम ! उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया ॥ का० [८, ८, २०] शेषꣳशेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति । द्विदेवत्याननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम ! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वा त्वां सिञ्चामीति शेषः ॥ का० [८, ८, २१] समासिच्य तेनापिदधाति विष्ण उरुगायेति । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थालीं पिदधाति ॥ विष्णुदेवतम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष ! हे उरुगाय ! उरुभिर्बहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्सम्बोधनम् एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मनेपदमार्षम् सोम ! रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभ्नुयुः मा हन्युः रक्षांसीति शेषः दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

क॒दा च॒न स्त॒रीर॑सि॒ नेन्द्र॑ सश्चसि दा॒शुषे॑ । उ॒पोपेन्नु म॑घवन् भूय॒ इन्नु ते॒ दानं॑ दे॒वस्य॑ पृच्यते । आ॒दि॒त्येभ्य॑स्त्वा ॥ २ ॥

का० [१०, ४, ४] आदित्यग्रहं गृह्णाति सꣳस्रवेभ्यः कदाचनेति । होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदि-

त्यदेवत्ये बृहत्यौ यजुरन्ते आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। तृतीयो द्वादशार्णस्तयोऽन्येऽष्टार्णाः। सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुपस्थानमध्ये [३ अध्या० ३४ क०] इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः। हे इन्द्र! त्वं कदाचन कदाचिदपि स्तरीर्हिंसको नासि किन्तु दाशुषे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः सश्चसि सेवसे। कुत्र उप उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र! भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयत इति दानम् तव देयं हविः पृच्यते त्वया सम्बध्यते। यजमानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः॥ हे ग्रह! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः॥ अत्रेन्द्र-नामभिरप्यादित्य एव स्तूयते॥ २॥

कदाचन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी। तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्थावमृतं दिवि। आदित्येभ्यस्त्वा॥ ३॥

का० [१०, ४, ५] अपगृह्य पुनः कदाचनेति। धारातो विच्छिद्य पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात्॥ कदाशब्दः कालवाची चनेति निपातः पुनरर्थे। हे आदित्य! त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले पुनः प्रमाद्यसि। युच्छ प्रमादे न प्रमाद्यसीति काकुः। उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन्न कदाचिदालस्यं करोषीति भावः। यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि। किञ्च उभे जन्मनी देवमनुष्यसम्बन्धिनी निपासि नितरां पालयसि। किञ्च तुरीय सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तिलोपः। ते तव तुरीयं

चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयति सवनं नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्त्तकम् अमृतमनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्दिवि द्युलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम् तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि। एवमादित्यः परापररूपेणास्यामृचि स्तुतः॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् प्रशब्दो निषेधे चनशब्दोऽप्यर्थे।' हे आदित्य! त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किन्तु उभे वर्त्तमानभाविनी जन्मनी निपासि रक्षसि। तृतीयमित्यर्थं व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य! ते तव यत् तृतीयं सवनं तस्मिन् दिवि द्युलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात् स्थितम्॥ हे आदित्यग्रह! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः॥ ३॥

य॒ज्ञो दे॒वानां॒ प्रत्ये॑ति सु॒म्नमादि॑त्यासो॒ भव॑ता मृड॒यन्तः॑। आ वो॒ऽर्वाची॑ सु॒मति॑र्व॒वृत्या॒दꣳहो॑श्चि॒द्या व॑रिवो॒वित्त॒रास॑त्। आदि॒त्येभ्य॑स्त्वा ॥ ४ ॥

का० [१०, ४, ६,] दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति। एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्य्यात्॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यासः आदित्याः! यूयं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्त्तारोऽस्माकं भवत। अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः। किञ्च वो युष्माकं

या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् आवर्तताम्। बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः श्लुद्वित्वं च। किञ्च अंहोश्चित् अंहुः पापकारी चित् अप्यर्थे अंहोर्हननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दन्ति लभत इति वरिवोवित् अत्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री अस्त् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति सम्बन्धः। हे सोम! आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व। अदस्मै नरो वचसे दधातन यदाशीर्दा दम्पती वाममश्नुतः। पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहारप एधते गृहे ॥ ५ ॥

का० [१०, ४, ७,] उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति। पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत्॥ आदित्यदैवत्यम्। तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं वसु धनमस्येति विवस्वान् मतौ ह्रिलोपश्छान्दसः तत्सम्बोधनं हे विवस्वन्! हे आदित्य! एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् [पा० २, २, ३७]। तस्मिन् पात्रस्थे सोमे त्वं मत्स्व मद तृप्तौ तृप्तिं कुरु बहुलं छन्दसीत्यदादित्वाच्छपो लुक् [पा० २, ४, ७३] ॥ का० [१०, ५, ४] अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति। पत्नी तं पूतभृतं पश्येत्॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्ष-

रचतुःपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ! ऋत्विग्यजमानाः आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुब्लोपश्छान्दसः आशिषः दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय श्रद्धातन । श्रदिति सत्यनामसु [निघ० ३, १०, २] पठितम् । तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः श्रद्धां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेत्यर्थः मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः श्रद्धया धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं सम्भजनीयं यज्ञफलमश्नुतः प्राप्नुतः । किञ्च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रः जायते किञ्च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अध अथेत्यर्थः । निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग [पा० २, ३, ५] इति द्वितीया । राजाहःसखिभ्यष्टजिति [पा० ५, ४, ९१] प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वर्धते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु४, २१] ॥ आशीर्दा आशिषो दातारौ इति दम्पतिविशेषणं वा विभक्तेराकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

वा॒मम॒द्य स॑वितर्वा॒मम॒ु श्वो दि॒वे-दि॑वे वा॒मम॒स्मभ्य॑ꣳ सावीः । वा॒मस्य॒ हि क्षय॑स्य देव॒ भूरे॑र॒या धि॒या वा॑म॒भाजः॑ स्याम ॥ ६ ॥

का० [१०, ५, १३] भक्षयित्वेडामुपांशवन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति। सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसम्बन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः। सवितृदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा। हे सवितः! सर्वस्य प्रेरयितर्देव! अद्यास्मिन् दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः। षू प्रेरणे लुङ् अडभावश्छान्दसः। वाममु श्वः उ अप्यर्थे श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः। दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः। हि यस्मादयानया नलोपश्छान्दसः धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम। किमर्थम् वामस्य सम्भजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेषः क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वात् [पा० ६. १, २०१] क्षयशब्दो निवासार्थः। दिवेदिवे इत्यह्नो नामसु [निघ० १, ९, ११] पाठितम्। यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव! वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः। धीरिति कर्मनाम [निघ० २, १, २१] अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि। जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७॥

सावित्रम्। हे सोम! त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि

हे ग्रह ! त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि चन इत्यन्ननाम [निरु० ६, १६] चनोऽन्नं धत्त इति चनोधाः अन्नस्य धारयिता। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२] यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय। किञ्च यज्ञं जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यजमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यास्तीति भगः अर्शआदित्वादच्॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः। एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः॥ ८ ॥

का० [१०, ६, २] अभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति। अभक्षितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभृतः सकाशान्महावैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युः। वैश्वदेवम्। हे वैश्वदेव ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा। तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि। विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः। प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः [४, ४, १, १४] ग्रहस्यान्नरूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वम्। यस्मादीदृशोऽसि तस्माद् बृहदुक्षाय बृहन्महांश्चासौ उक्षा सेक्ता च बृहदुक्षः तस्मै महते सेक्त्रे जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः। नम इत्यन्ननाम [निघ० २,

७, २२] प्रजापतिर्वै बृहदुच इति श्रुतेः [४, ४, १, १४] बृहदुचशब्देन प्रजापतिः॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त इन्दो रिन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहाꣳ ॥२॥ ऋध्यासम्। अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत्। अहꣳ सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यत् ॥ ९ ॥

का० [१०, ६, १६] उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णातीति। उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाति॥ सोमदेवतम्। हे देव दीप्यमान! हे सोम! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अतस्ते तव सम्बन्धिनोऽन्यान् ग्रहानुपांशुप्रभृतीनहमृध्यासं समर्धयेयम्। किम्भूतस्य ते बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य यद्वा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य। तथा इन्दोः उन्दी क्लेदे उनत्तीतीन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः। तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्य्यमस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः। तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य॥ का० [१०, ६, १७] प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति। प्रचरणीशिष्टेनाज्येन पात्नीवतग्रहं मिश्रयेत्॥ प्रजापतिरूपात्मदेवत्या त्रिष्टुप्। अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति। अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि द्युलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः।

यदन्तरिक्षं मध्यवर्त्तिलोकरूपमस्ति तद् तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत् पितृवत् पालकं भवति। अहं परमात्मरूपः सन्नुभयतः उपरिष्टादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि। देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुह्यं अत्यन्तं गोप्यं हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥ ९ ॥

अग्ना३इ पत्नीवन् सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा। प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥ १० ॥

का० [१०, ६, १९] अग्ना३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोतीति। पात्नीवतं ग्रहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ अग्निर्देवत्यम्। एचाऽप्रगृह्यस्येत्यादिना [पा० ८, २, १०७] अग्नेशब्दगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशो आकारस्य प्लुतत्वम्। हे अग्ने! हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त! त्वष्ट्रा देवेन सजूः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [१०, ७, २] पत्नीं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्गाता समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति। नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥ हे उद्गातः! प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता भवसि रेतोधा रेतसो वीर्य्यस्य धारयिता चासि। एवम्भूतस्त्वं रेतो वीर्य्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृष्णो वीर्य्यसेक्तुः रेतोधसो वीर्य्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् अश्नोतेर्व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्युत्तमैकवचने ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां त्वा। हर्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

का० [१०, ८, १] द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति। आग्रयणादिति शेषः॥ ऋक्सामदेवत्यम्। हे ग्रह! त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि हरो रश्मिर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात्। उपयामेन गृहीतश्चासि। किम्भूतस्त्वम् हारियोजनः हरी इन्द्राश्वौ योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रसम्बन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः। ऋक्सामे वै हरी ऋक्सामाभ्याᳪ ह्येनं गृह्णातीति श्रुतेः [४, ४, ३, ६] ॥ का० [१०, ८, २] धानास्त्वावपति हर्योर्धाना इति। हारियोजने भ्रष्टयवाविदध्यात्॥ धानादेवत्यम्। सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरितवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्वसम्बन्धिनो यूयमित्यर्थः॥ ११ ॥

यस्ते अश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य त इष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

का० [१०,८, ५] यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्तीति। सर्वर्त्विजो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्रायोत्तरवेदौ क्षिपन्ति॥ भक्षद्रव्यदेवत्यम्। हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य! यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः। षणु दाने अश्वान् सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ते

भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य ताहशस्य ते तव ताहशं भक्षमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि। कीदृशस्य ते इष्टयजुषः इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य। तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य। तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य। तथा उपहूतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदैतानि भवन्तीत्यर्थः॥ १२॥

देवकृ॑तस्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि। म॒नु॒ष्यकृ॑तस्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि। पि॒तृकृ॑तस्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि। आ॒त्मकृ॑तस्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि। एन॑स-एनसोऽव॒यज॑नमसि। यच्चा॒हमेनो॑ वि॒द्वांश्च॒कार॒ यच्चावि॑द्वांस्तस्य॒ सर्व॑स्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि॥ १३॥

का० [१०, ८, ६] शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति। षट् षड् पञ्चकलानि सर्वेऽग्नौ निदध्युः॥ षड्जूंष्यग्निदेवत्यानि। हे शकल! त्वं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं भवसि अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम्॥ मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि। पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धाकरणादेर्नाशनमसि॥ आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि॥ एनस-एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि॥ किञ्च विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान्

अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

का० [१०, ८, ७] अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान् पूर्णपात्राननुमृशन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति। पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः॥ त्वाष्ट्री त्रिष्टुप्। व्याख्यातापि [२अध्य० २४क०] व्याख्यायते। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवाम गच्छतेर्लङि अदादित्वाच्छपो लुकि उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति [पा० ८, २, ६४] मस्य नकारः। पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्त्तते। तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः समगन्महि। शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि। किञ्च सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु। तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विश्लिष्टम्। लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सꣳ सूरिभिर्मघवन् सꣳस्वस्त्या। सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानाꣳसुमतौ यज्ञियानाꣳ स्वाहा ॥ १५ ॥

का० [१०, ८, ११] समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूꣳषि

जुहोति प्रतिमन्त्रमिति। नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसंज्ञा नवा-हुतीर्जुहुयात्॥ तत्राद्यः। विश्वेदेवदेवता त्रिष्टुप्। अत्रिदृष्टा। समित्युपसर्गो नेषीत्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य स्थलम् हे मघ-वन् धनवन्! हे इन्द्र! मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नेषि संनयसि संयोजयसि। गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा संनेषि। व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचने नेषीति रूपम्। सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण च संनेषि। ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन संनेषि। देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन संनेषि। तथा यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिनां देवानां सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवन्तीति [पा० ७, १, ३८, वा० १] तृतीयार्थे सप्तमी। यस्त्वमस्मानेवं मनआ-दिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु॥ १५॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम्॥ १६॥

अथ द्वितीयः। त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा। व्याख्याता [१४ क० ॥ १६ ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः। त्वष्टा विष्णुः प्रजया सꣳरराणा यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहा ॥१७॥

अथ तृतीयः। धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्टृविष्णुदे-

वत्या त्रिष्टुप्। धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते षट् देवा इदमस्मद्धविः समिष्टयजुर्लक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम्। किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति [पा० ३, ३, १७४] कर्त्तरि क्तिच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः। किम्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता। किम्भूतोऽग्निः देवः दीप्यमानः। किञ्च ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सह संरराणाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं धनं दधात दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तबादेशः तस्य तेनालोपाभावः। स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु॥ १७॥

सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्मेदꣳ सवनं जुषाणाः। भरमाणा वहमाना हवीꣳष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा॥१८॥

अथ चतुर्थः। देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशार्णः। हे देवाः! ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म आगताः गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्ष्म कृतवन्तः। सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] सुउपसर्गे गमेर्डप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः। करोतेश्च्लिलोपे लुङि उत्तमबहुवचने अकर्मेति रूपम्। किञ्च हे वसवः! वासयन्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः! अस्मे अस्मासु यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापयत। किम्भूता यूयं यज्ञसमाप्तौ

हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु बिभ्रतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुष्णन्तः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १८ ॥

याँ२॥ऽआवह उशतो देव देवांस्तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । जक्षिवाᳪंसः पपिवाᳪंसश्च विश्वेऽसु घर्मᳪं स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान् विसृजति । हे अग्ने ! हे देव दीप्यमान ! उशतो हवींषि कामयमानान् यान् देवान् त्वमावहः आहूतवानसि तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् सधमादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, ८६] स्थे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः ! विश्वे सर्वे यूयं जक्षिवांसः घस्लृ अदने क्वसुश्चेति [पा० ३, २, १०७ [क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामिति [पा० ७, २, ६७] इतीट् सवनीयपशुपुरोडाशान् भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः घर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः । छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] अनोः क्रियापदात्परत्वम् । स्वाहा सुहुतमस्तु हविः ॥ १९]

वयᳪं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने

होतारमवृणीमहीह । ऋधगया ऋधगुता-
शमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान् स्वाहा
॥ २० ॥

अथ षष्ठः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति । हे अग्ने ! हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् दिने स्थाने वा अस्मिन् यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा त्वा त्वां वयमवृणीमहि वृतवन्तः अग्निर्वै दैव्यो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्धृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः यद्वा ऋध्नोतीति ऋधक् ऋध्नुवन् यज्ञं समर्धयन् सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः । यजतेर्लुङि सिलोपे यकारस्य छान्दसं रुत्वम् । उतापि च ऋधक् ऋध्नुवन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः । स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन् यज्ञं समाप्तमवगच्छन् उपयाहि स्वगृहं गच्छ किंभूतस्त्वं विद्वान् पण्डितः स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित ।
मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः
॥ २१ ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा । व्याख्यातापि [२ अध्या० २१ क०] उच्यते । कै गै शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः ! गातुं वित्त्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत यद्वा गातुं वित्त्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाङ् गतौ

गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवानुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्पते ! अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव ! इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वत्तस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

यज्ञ॑ य॒ज्ञं ग॑च्छ य॒ज्ञप॑तिं गच्छ॒ स्वां योनि॒ं गच्छ॒ स्वाहा॑ । ए॒ष ते॑ य॒ज्ञो य॑ज्ञपते स॒हसू॑क्तवाकः॒ सर्व॑वीरस्तज्जु॑षस्व॒ स्वाहा॑ ॥ २२ ॥

अथाष्टमः । यज्ञदेवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ । त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदैवतम् । हे यज्ञपते यजमान ! एषोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा सोमः पशुः सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

माहि॑र्भू॒र्मा पृदा॑कुः । उ॒रुꣳ हि राजा॒ वरु॑णश्च॒कार॒ सूर्या॑य॒ पन्था॒मन्वे॑त॒वा उ॑ । अपदे॒ पादा॒ प्रति॑धातवेऽक॒रु॒ताप॑व॒क्ता हृ॑दया-

विधश्चित्। नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाशः॥ २३॥

काo [१०, ८, १३] कृष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति। यजमानहस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये बद्धा मेखला चेत्युभे विस्रंस्य चात्वाले क्षिपेत्॥ रज्जुदैवतम् हे रज्जो! त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः॥ काo [१०, ८, १५] उरुꣳ हीति वाचयतीति। अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत्॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। उ-शब्दोऽवधारणे। वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार च अपदे नास्ति पदं यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः। तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुं विभक्तेराकारः मार्गं कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतेरदादित्वेन लङि शपो लुक् अडभाव आर्षः। किञ्च यो वरुणः उतापि च हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्मोच्चारणेन पीडयति हृदयवित् नहिवृतिवृषीत्यादिना [पाo ६, ३, ११६] क्विबन्ते विधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवदिता चिच्छब्दोऽप्यर्थे निन्दकस्यापि तिरस्कर्ता किमुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः। ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः। अन्वेतवे प्रतिधातवे अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्दधातेश्च तुमर्थे सेसेनित्यादिना [पाo ३, ४, ९] क्रमात्तवेतवेप्रत्ययौ॥ काo [१०, ८, २१] नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमय-

मिति । अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन् यजमानं वाचयेत् ॥ वारुणं यजुः । वरुणस्य पाशोऽभिष्ठितः आक्रान्तस्तस्माद्बन्धनद्यमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥२३॥

अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्य्यम् । दमे-दमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् स्वाहा ॥ २४ ॥

का० [१०, ८, २२] शास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निर्देवत्या त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यग्न इति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन् वाक्ये त्वसङ्गमतो यच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । हे अग्ने ! यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतोऽपान्नपात्त्वं अग्नमनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने ! स त्वं दमे-दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्त्तयन् सन् समिधं समिन्धनसाधनं घृतं यक्षि यज सङ्गतं कुरु यजतिः सङ्गतिकरणार्थः शपो लुकि लटि रूपम् घृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उद्युक्तास्तु । स्वाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीप्साश्वमेधविषया तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लोडर्थेऽन्यत्प्रत्यय औणादिकः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत् स्वाहा ॥ २५ ॥

का० [१०, ८, १] समुद्रे त इति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति। गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत्॥ सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा। अप्सु वर्त्तमानो यच्छब्दो हृदयेन सम्बध्यते हे सोम! यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्रसमानासु अप्सु बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठति वर्त्तत इति वा शेषः। तत्र त्वां गमयामीति शेषः तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो जलानि त्वां संविशन्तु। किञ्च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम! यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः। विधतिः स्थापनार्थः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २५॥

देवी॑राप एष वो गर्भ॒स्तꣳ सुप्री॑तꣳ सुभृ॑तं बिभृत। देव॑ सोमै॒ष ते॑ लो॒कस्तस्मि॒न्छं च॒ वक्ष्व॒ परि॑ च वक्ष्व॥ २६॥

का० [१०, ८, २] देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठत इति। ऋजीषकुम्भं मुक्त्वोपस्थानं कुर्यात्॥ अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्बृहती वा पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम्। हे देवीर्देव्यः! हे आपः! वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं बिभृत धारयत। किम्भूतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं माधुनर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम्। इदानीं सोमं वदति हे सोम! हे देव दीप्यमान! ते तव एष जललक्षणो लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वक्ष्व वह शं सुखं प्रतिप्रापय परिवक्ष्व च परिवह निवर्त्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्तीरिति शेषः। तस्मिन्नः शन्धेधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपा-

येति श्रुतिः [४, ४, ५, २१] वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने तद्धि अपि लुप्ते रूपं वह्वेति ॥ २६ ॥

अव॑भृथ निचुम्पुण निचे॒रुर॑सि निचु॒म्पुणः । अव॑ दे॒वैर्दे॒वकृ॑त॒मेनो॑ऽयासिष॒मव॒ मर्त्यै॒र्मर्त्य॑कृतं पुरु॒राव्णो॑ देव रि॒षस्पा॑हि ॥ दे॒वाना॑ᳯ स॒मिद॑सि ॥ २७ ॥

का० [१०, ८, ३] अवभृथेति मज्जयतीति । ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदैवतम् । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्सम्बोधनं हे अवभृथ ! त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । चुपि मन्दायां गताविति धातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदायैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु हविः स्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जले अवनीतवानस्मि । देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियमित्यभिधानात् । तथा मर्त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्त्तते इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ ! मन्दं गच्छेति भावः । किञ्च हे देवावभृथाख्य यज्ञ ! रिषः वधात् पाहि अस्मान् पालय । रिष वधे क्विप् । किम्भूताद्रिषः पुरुराव्णः पुरु बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा । रा दाने धातो मनिन्क्विबित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप् । विरुद्धफलदायी वधः त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ का० [५,५,२५]

आहवनीये समिदाधानं देवानाᳬ समिदसीति। स्नानानन्तरमाहवनीयमेत्य तस्मिन् समिधं दध्यात्॥ अग्निदेवतं यजुः। देवानां सम्बन्धिनी समित् इन्धनमसि। यद्वा। देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि॥ २७॥

एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह। यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति। एवायं दशमास्यो अस्रज्जरायुणा सह॥ २८॥

इतः परमनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते॥

का० [२५, १०, ७] निष्क्रम्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति। यद्यनूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात् पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत। अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः। गर्भः जरायुणा सह एजतु। एजृ कम्पने। जरायुगर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु। किम्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः। कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशीलौ। एवेति निपात एवमर्थे एवमयं दशमास्यः सम्पूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् स्रंसताम् निर्गच्छतु यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि सम्पूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते। तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः [४, ५, २, ४]। स्रंस अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ङ्याब्भ्य इति [पा० ६, १, ६८] तिपि लुप्ते वावसान इति [पा०

८, ४, ५६] सस्य दत्वे अनिदितामिति [पा० ६, ४, २४] नलोपे अडागमे च असदिति रूपम् ॥ २८ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमꣳ स्वाहा ॥ २९ ॥

का० [२५, १०, ११] अवदानान्यनुजुहोति यस्यै त इति । वशावदानानि हुत्वा गर्भस्य जुहुयात् ॥ वशादेवत्यानुष्टुप् हे वशे ! यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋत्व्येत्यादिना [पा० ६, ४, १७५] इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः । तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यह्रुता । ह्वृ कौटिल्ये ह्रु ह्वरेश्छन्दसीति [पा० ७, २, ३१] ह्रुरादेशो निष्ठायामकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानूबन्ध्यालक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि । गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् स्वाहेति होमार्थः ॥ २९ ॥

पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीरः । एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ताꣳ स्वाहा ॥ ३० ॥

का० [२५, १०, १५] स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति । प्रचरण्यां स्रुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाध्वर्युणा स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदैवत्यं यजुः इन्दुरूपेण गर्भः स्तूयते । इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वमानञ्ज व्यक्तीकरोतु । अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य

लिटि रूपम् तस्मान्नुड्द्विहल इति [पा० ७, ४, ७१] नुडागमः। विशेषणैर्महिमानमाह कीदृश इन्द्रः पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः बहुरूपः अन्तरुदरे स्थितः धीरो मेधावी एवम्भूतं महिमानमानञ्जेत्यर्थः। एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनुवन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु। विशेषणैः प्रख्यातिमाह कीदृशीम् एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम् द्विपदीं वपया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयड्ढोमैस्त्रिपदीम् चतुष्पदीं पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवम्भूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति सम्बन्धः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ ३०॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः। स सुगोपातमो जनः॥ ३१॥

का० [२५, १०, १८] समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्येति। समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णोपवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः॥ मरुद्देवत्या गायत्री गोतमदृष्टा। हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ता यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतः! यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ सोमपानं कुरुथ पा पाने शपो लुक् पिबादेशाभावश्च छान्दसः संहितायां दीर्घः द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] सूत्रेण। हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः

गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्रक्षितानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

म॒ही द्यौः पृ॑थि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मि॒क्षताम्। पि॒पृ॒तां नो॒ भरी॑मभिः ॥ ३२ ॥

का० [२५, १०, १८] मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति। आमिक्षे छिन्ने गर्भमङ्गारैश्छादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम्। मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतां स्वैः-स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः। भरीमभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः-स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीयं गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥

इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

आ ति॑ष्ठ वृत्रह॒न्रथं॑ यु॒क्ता ते॒ ब्रह्म॑णा॒ हरी॑। अ॒र्वा॒चीन॑ꣳ सु ते॒ मनो॒ ग्रावा॑ कृणोतु व॒ग्नुना॑ ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा षो॒ड॒शिने॑। ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा षो॒ड॒शिने॑ ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी मन्त्रे पवस्वेत्यस्मात्प्राक् [३७ क०] ॥ का० [१२, ५, २] प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःस्रक्तिनातिष्ठ युक्ष्वा हीति वेति। प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरोलूखलेनातिष्ठ युक्ष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रहं गृह्णीयात् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा। हे वृत्रहन्निन्द्र! ते तव हरी हरितवर्णावश्वौ ब्रह्मणा वयोलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्तौ रथे संयुक्तौ अतस्त्वं

रथमातिष्ठ आरोह । इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् । किञ्च ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वग्नुना । वग्नुरिति वाङ्नामसु [निघ० १, ११, २५] पठितम् । वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन ॥ हे सोम ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिने षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं षोडशिन इन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुम्मधुच्छन्दोदृष्टा । हे इन्द्र ! हि निश्चितं हरी हरितवर्णौ त्वदीयावश्वौ युक्ष्वा रथेन संयोजय कीदृशौ हरी केशिना प्रशस्तकेसरौ तथा वृषणा । वृष सेचने । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ वा । षपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ९] दीर्घाभावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्वसन्नाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः ।

अथानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र ! सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि अस्मद्गिरः शृण्वित्यर्थः ।

वाचं श्रुत्वास्मद्गृहमागच्छेत्यर्थः। उपयाम एष ते एते व्याख्याते। अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम्। ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम्। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३५ ॥

षोडशिग्रहे तृतीया मन्त्रविकल्पः आग्रयणादिन्द्रमिद्धरी इति गृहीत्वेति कठसूत्रोक्तेः इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा। इत् एवार्थे हरी हरितवर्णावश्वौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः। च पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः। किम्भूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा। प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

का० [१२, ५, १८] उपस्थायैनं यस्मान्न जात इति। षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत्। इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वद्दृष्टा। परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात् पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः सम्भूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश

अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापति स्त्रोत्पन्नप्रजापालक-स्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्य्यलक्षणानि तेजांसि विषयप्रका-पकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोती-त्यर्थः। येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्ध इत्यादिश्रुतेः। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतेश्च [भग० गी० १५, १२] किम्भूतः प्रजापतिः प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सम्यग्रममाणः। तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः॥ ३६॥

इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम्। तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु। सह प्राणेन स्वाहा॥ ३७॥

का० इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति। षोडशिग्रहं भक्ष-येत्॥ इन्द्रवरुणदेवत्या षाडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब्यजुरन्ता अन्त्यपादो द्वादशार्णों सह प्राणेनेति यजुः विवस्वद्दृष्टा। हे षोडशिग्रह! तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भक्षं चक्रतुः। तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किम्भूत इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्य्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः। किम्भूतो वरुणः राजा राजसूययाजी राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेनेति श्रुतेः [५, १, १, १३]। तयोरिन्द्रा-वरुणयोः सम्बन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहम् भक्षयामि सोमं पिबामि। जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु सोमेन तृप्ता

भवतु तृत्यर्थानां करणे षष्ठी वेति सोमशब्दात् षष्ठी। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

इति षोड़शियागः सम्पूर्णः ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्य्यम्। दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे। एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे। अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३८ ॥

अथ द्वादशाहमन्त्राः ॥ का० [१२, ३, १—२] पृष्ठ्यः षड़हस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नृट्यभिम्यन्वहमेकैकम् [६ का०] अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य्य भ्राजिष्ठेति भक्षणं यजमानैरिति। अस्ति कश्चित् पृष्ठ्यः षड़हाख्यः क्रतुः स तु षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नहस्त्रये क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान् ग्रहान् गृह्णीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं भक्षयेत् ॥ तत्र प्रथमो यथा। अग्ने पवस्व। अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आद्यौ समार्णौ पादौ एषा यजुरन्ता। उपयाम एष त इति द्वे यजुषी। हे अग्ने ! त्वमस्मे अस्मासु सुवीर्य्यं शोभनं वीर्य्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्योपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः गमय प्रापय। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तेः शेआदेशे अस्मे इति रूपम्। किम्भूतस्त्वं स्वपाः। अप इति कर्मनाम [निघ २, १, १] शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा। एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं याचते मयि यजमाने रयिं धनं दधत् धारयन्

स्थापयन् सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्वादिवृद्धिं पवस्व प्रवर्तयेति सम्बन्धः ॥ उपयामगृहीत्युपयामो ग्रहः हे सोम ! तेन त्वं गृहीतोऽसि हे ग्रह ! वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः । भक्षणमन्त्रः । हे वर्चस्विन् विशिष्टतेजोयुक्त ! हे अग्ने ! त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चससम्पन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमूसुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुत्सदृष्टा यजुरन्ता । हे इन्द्र ! त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन् आसनादुद्गच्छन् सन् शिप्रे हनू नासिके वा अवेपयः टुवेपृ कम्पने कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वी पीत्वा स्नात्व्यादयश्चेति [पा० ७, १ ४९] निपातः । किम्भूतं सोमं चमूसुतं चम्वामधिषवणचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशाद्वासे कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः ओजस इन्द्राय सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र ! हे ओजिष्ठ ! ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायेत्यादिना [पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः

अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्ठन्प्रत्ययः । विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्ठनि परे विनिलोपः टिलोपश्च तत्सम्बोधनमोजिष्ठ अतिबलयुक्त ! त्वं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबलो भूयासम् ॥ ३८ ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ२॥ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्य्याय त्वा भ्राजाय । एष ते योनिः सूर्य्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥४०॥

तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्य्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता । दृशेर्लुङि इरितो वेति [पा० ३, १, ५७] च्लेरङादेशे ऋदृशोऽङि गुण इति [पा० २, ४, १६] उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते शाङ्गो रुड्वृत्तेर्विभाषा बहुलं छन्दसीति [पा० ७, १, ६—८] दृशेरुत्तरस्य मिवादेशस्यामो रुडागमो धातोर्गुणाभावश्छान्दसः अदृश्रमिति रूपम् कर्मणि लङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थः । वीत्युपसर्गोऽदृश्रमित्यनेन सम्बध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामसु [निघ० ३, ९, १] पठितम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता वि अदृश्रम् विशेषेणादृश्यन्त सूर्य्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो वह्नयो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् । हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै

सूर्य्याय त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्य्याय त्वां सादयामि ॥ तृतीयातिग्राह्यभक्षणमन्त्रः । यत्त्वन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य्य ! त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान् भूयासम् ॥ ४० ॥

इति द्वादशाहः सम्पूर्णः ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्य्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्य्याय त्वा भ्राजाय । एष ते योनिः सूर्य्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

का० [१३, २, ११] उदु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशूपालम्भादूर्ध्वमतिग्राह्यग्रहणं कार्य्यम् ॥ सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते [७ अध्या० ४१ क०] त्यं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं सूर्य्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुन्नमयन्ति । किमर्थं विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः । पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

का० [१३, ४, १८] हविर्धानाख्योभयोरन्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्याजिघ्रेति । गर्गत्रिरात्रादावह्नीने त्रिवृत्ये

गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाम्नोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयेत् ॥ गोदेवत्या महापङ्क्तिः कुसुरुबिन्दुदृष्टा अष्टार्णषट्पादा महीति गोनाम [निघ० २, ११, ५] । हे महि ! हे धेनो ! त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन घ्राणं कुरु । किञ्च हे धेनो ! इन्दवः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसङ्ख्यं धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुक्ष्व पुनर्देहि दुहतिर्दानार्थः । किञ्च त्वत्प्रसादादुरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविशतात् आगच्छत्वित्यर्थः । तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

इडे॒ रन्ते॒ हव्ये॒ काम्ये॒ चन्द्रे॒ ज्योतेऽदिते॒ सर॑स्वति॒ महि॒ विश्रु॑ति । ए॒ता ते॑ अघ्न्ये॒ नामा॑नि दे॒वेभ्यो॑ मा सु॒कृतं॑ ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

का० [१३, ४, २०] इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् ॥ गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरुबिन्दुदृष्टा यस्या आद्यौ पादौ द्वादशार्णौ अन्त्यावष्टार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इड्यते स्तूयते इति इडा । मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता । हूयते यद्दुग्धं यज्ञेष्विति हव्या हूयते आहूयते सर्वैरिति वा हव्या । काम्यत इति काम्या मनुष्याणां ह्येतास्त्र कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । द्युत दीप्तौ द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनाम-

वस्वच्छिता। सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम। सर्तेरिति [निरु० ८, २६] यास्कोक्तेः। उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते। मही महती। विविधं श्रूयते स्तूयत इति विश्रुतिः। न इत्यु योग्या अघ्न्या अहन्तव्या। तासां सम्बोधनानि हे धेनो! एवम्भूते ते तव एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः॥ ४३॥

वि न॑ इन्द्र मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः। यो अ॒स्माँ २॥ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तमः॑। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा वि॒मृध॑े। ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा वि॒मृध॑े॥ ४४॥

का० [१३, २, १७] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति। गवानयनस्यापान्त्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशूपालम्भादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रत्रयम्॥ तत्राद्यः। इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा। हे इन्द्र! नोऽस्माकं मृधः शत्रून् संग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय। किञ्च पृतन्यतः नीचा यच्छ। पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ४] पृतनाशब्दात् क्यचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा० ७, ४, ३९] टिलोपे शतृप्रत्यये च रूपम्। पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्नीचान् न्यग्भूतान् यच्छ निगृह्णीष्व युद्धादुपरतान् कुर्वित्यर्थः। किञ्च यश्चान्योऽस्मानभिदासति।

दसु उपक्षये । उपक्षयति तं शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां दीर्घः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृद्गुणविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा ईदृशमिन्द्रं वाजे महाव्रतीयलक्षणान्नविषये अद्यास्मिन् दिने वयं हुवेम आह्वयाम किमर्थमूतये अवनाय रक्षणाय । किम्भूतं विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति श्रुतेः । तथा मनोजुवं जूरिति जवनाम मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूस्तम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि अवसेऽन्नायान्नसमृद्धैर रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु-साध्विति सेवताम् । लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इलोपे जोषदिति रूपम् । किम्भूतः सः विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्त्ता ॥ हे ग्रह ! उपयामगृहीतोऽसि विश्व-

कर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शासदृष्टा । हे विश्वकर्मन् ! वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकमवध्यं हर मशक्यमप्रतिभटं चाकृणोः कृतवानसि । तस्मै तादृशायेन्द्राय पूर्वीर्विशः प्रजाः पूर्वं वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्नताः यथा पञ्चम्यर्थे थाल्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र उद्गूर्णवज्रो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आह्वयत इति विहव्यश्च असदभूत् तस्माद्विशस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन् ! त्वद्धविःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि । इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि । अनुष्टुप्तेऽभिगरः ॥ ४७ ॥

का० [१२, ५, १३—१५] अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनंशूनवधायाग्नये त्वा

गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति। यस्मिन्नोदुम्बरे पात्रे अंशुग्रंहीतस्तस्मिन् होतृचमसस्था निग्राभ्यामंज्ञा अप आनीय तस्मिंस्त्रिस्त्रः सोमलताः प्रक्षिप्याग्नये त्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः। सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वादावनुषज्जनीयं सर्वशेषत्वादाम्नानस्येति सूत्रार्थः॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः। अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि देवदृष्टानि। हे सोम! त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि। हे ग्रह! गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दस त्वामग्नयेऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि॥ द्वितीयो मन्त्रः। उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह! त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि॥ तृतीयो मन्त्रः। उपयाम० जगती छन्दो यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह! विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय गृह्णामि। एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम्॥ का० [१२, ५, १७] अनुष्टुप इत्युक्ता ति! एनं मन्त्रं पठेत्। अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम्। एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वाथ तमाह हे सोम! अनुष्टुप् छन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः। गृ स्तुतौ यद्वा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतेः [११, ५, ८, ७]॥ ४७॥

व्रेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोम्यह्नो रूपे सूर्य्यस्य रश्मिषु॥ ४८॥

का० [१२, ५, १७] धूनोत्यंशुभिर्व्रेशीनां त्वेति गच्छ-

आहवनीयमिति। आहवनीयसमीपं गच्छन्नंशुभिरदाभ्य-ग्रहस्थानि जलानि चालयेत्॥ एतदादीनि विश्वेषां देवाना-मित्यन्तानि [५०, क०] सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि। हे सोम! व्रेणीनाम् व्रजतो मेघस्योदरे शेरते ता व्रेण्यो मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामा-धूनोमि कम्पयामि। कुकूननानाम्। केङ् शब्दे अत्यर्थं कुर्वन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां कम्पयामि। भन्दनानाम्। भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा मेघ्या आपः अन्यत्पूर्ववत्। मदिन्तमानाम् मादयन्तीति मदिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदिन्तमाः तमपि पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७] नलोपः नाद्घस्येति [पा० ८, २ १७] छान्दसो नुडागमः। अत्यन्तं तर्पयन्त्यो मेघ्या आपः। मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतने त्वां धूनोमि। किञ्च शुक्रं शुद्धमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे शुद्धे अक्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे जले त्वामाधूनोमि। किञ्च अह्नः दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम! त्वामाधूनोमि॥ ४८॥

ककुभꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः। यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि॥ तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा॥ ४९॥

हे सोम! वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महत् आदित्य-

लक्षणां रूपं रोचते दीप्यते ककुभमिति महन्नामसु पठितम् [निघ० ३, ३, १९] बृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी। सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति। हे सोम ! ते त्वदीयमदाभ्यमनुपहिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वां गृह्णामि॥ का० [१२, ५, १७,] तस्मै ते इति जुहोतीति। अदाभ्यं जुहोति। सौम्यम् हे सोम ! तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः [११, ५, ९, ११] ॥ ४९ ॥

उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि। वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीहि। अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

का० [१२,५, १८] अंशून् सोमे निदधात्युशिक्त्वमिति प्रतिमन्त्रमिति मन्त्रत्रयेणोलूखलस्थानंशून् सोमे क्षिपेत्। तत्राद्यः। हे देव ! दीप्यमान हे सोम ! उशिक् कामयमानस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽन्नमपीहि अपिगच्छ॥ द्वितीयः। हे देव सोम ! वशी कान्तस्त्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि॥ अथ तृतीयो मन्त्रः। हे देव सोम ! अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि अग्नेः प्रातःसवनमिन्द्रस्य माध्यन्दिनं सवनं विश्वे देवास्तृतीयं सवनमिति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा। उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं

धर्यन् रायस्पोषमस्मासु दीधरत् स्वाहा ॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ का० [१२, ४, १०] शालाद्वार्येऽन्वारब्धे ष्विह रतिरिति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्पृष्टेष्विदानीन्तनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात् ॥ पशुदैवतं यजुः । हे गावः ! युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु इहैव यूयं रमध्वं युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः सन्तोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृतिरिहैवास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [१२, ४, ११] अपरामुपसृजन्निति । शालाद्वार्य एव द्वितीयाहुतिः ॥ उष्णिक् आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशार्णः सोष्णिक् । धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्पोषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु धारयतेर्लुङि रूपमडभाव आर्षः । किम्भूतो मात्रे धरुणः धरुणम् । पष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन् पिबन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम । दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान् स्वर्ज्योतिः ॥ ५२ ॥

का० [१२, ४, १२] सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकूबरीमालभ्य सत्रर्द्धिसंज्ञकं साम गायन्ति ॥ बृहती यजमानानामात्मस्तुतिः सप्तैकादशनवार्णपादा । हे सोम ! सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म

शासाः ततः अमृता अमरणधर्माः अभूम भूताः पृथिव्याः सकाशाद्दिवं द्युलोकमध्यारुहाम अध्यारूढाः द्युलोकारूढाः ततो देवानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे लङि रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तन्तमिद्धतं वज्रेण तन्तमिद्धतम् । दूरे चत्ताय छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत् । अस्माकँ शत्रून् परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

का० [१२, ४, १४] युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निःक्रामन्तीति । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राङ्मुखाः निःसरन्ति । इन्द्रदेवत्यात्यष्टिरवसानतयोपेता षट्पञ्चाक्षरत्वात् द्वाना आद्योऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्यः । हे पुरोयुधा पुरोयुधौ ! पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्त्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ ! युवं युवां तं शत्रुमपहतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं तम् इदेवार्थे तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशिष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं-तमित् तं-तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा यो यः शत्रुर्नोऽस्मान् पृतन्यान् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र ! त्वदीयो

वज्रो यद्यदा गहनमत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति दूरे चत्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे क्रन्दत् क्रन्दति: कामनार्थ: शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगतमिनक्षत् प्राप्नुयात् इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा [निघ० २, १८, २] वने दूरगतमपि इच्छन् गृह्णात्वेवेत्यर्थ:। ततो दर्मा दारयतीति दर्मा दॄ विदारे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] मनिन्प्रत्यय: विदारणशीलो वज्र: अस्माकमस्मदीयान् विश्वत: सर्वत: स्थितान् विश्वत: सर्वान् शत्रून् परि दर्षीष्ट परितो विदारयतु दीर्य्यतेराशीर्लिङि तङि रूपम् ॥ का० [१२, ४, २८] पृथक्कामेषु भूर्भुव इति। नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्यु:। हे भूर्भुव: स्व: अग्निवायुसूर्य्या वयं प्रजाभि: सुप्रजा: स्याम वीरै: पुत्रै: सुवीरा स्याम पोषै: पुष्टिभि: सुपोषा: स्याम भवेम। एकवचनान्तोऽयं व्याख्यात: [३, ३७, ७, २८] अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्र ॥ ५३ ॥

सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥

प॒र॒मे॒ष्ठ्य॒भिधी॑त: । प्र॒जाप॑तिर्वा॒चि व्याहृ॑तायाम् । अन्धो॒ अच्छे॑त: । स॒वि॒ता स॒न्याम् । वि॒श्वक॑र्मा॒ दी॒क्षायाम् । पू॒षा सो॑मक्र॒यण्याम् ॥५४॥

का० [२५, ६, १, ६] परमेष्ठ्यादीश्चतुस्त्रिंशतं जुहोति घर्मदुघ्यालि वादोह्ने वादोह्या दोहस्थानेऽन्यस्या: शालाया वा पुरस्तात् प्राच्या: पुच्छकाण्डाद्दक्षिणेऽस्थनि हुत्वा दोहयेत् पृषदाज्यस्कन्दने चैक इति। ग्रहयज्ञकर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन् सलिलाय

स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशद्धोमान् जुहोति घर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदङ्मुख्याः स्थिताग्राः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्मुख्या वा पुच्छाद्दक्षिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य स्रुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीन् जुह्वतीति सूत्रार्थः॥ परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति। तथा च श्रुतिः [१२, ५, १, १—२] सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आहुतीर्जुहोति स यद्यज्ञस्यार्च्छेद्यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विवा एतद्यज्ञस्य पर्व स्रᳫंसते यच्छलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति तया देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति। अथ मन्त्रार्थः। आध्यायाद्दसिष्ठ ऋषिः। यदा सोमो यजमानेनाभिधीनः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति। अयमर्थः। मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति। तथा च श्रुतिः [१२, ५, १, ३] स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत् परिमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यपपाप्मानᳫं हत उपैनं यज्ञो नमतीति। वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युच्चारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः॥ यदा सोमः अच्छाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति। सोमं प्रति गतौ किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धसे स्वाहेति जुहुयात्॥ सन्यां सोमस्य सम्भक्तौ सत्यां सोमः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहु-

यात्। अथ यदि स्नातः किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति श्रुतेः [१२ ५, १, ६] दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात्। सोमः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गौस्तस्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति। तदा निमित्ते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः। असुरः पण्यमानः मित्रः क्रीतः। विष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासन्नः। विष्णुर्नरन्धिषः प्रोह्यमाणः ॥ ५५ ॥

क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुन्नामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जु०। क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा जु०। यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु० ॥ ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति। शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः। तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु० ॥ प्रोह्यमाणः शकटेनोह्यमानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः यद्वा रध हिंसायाम् रध्यति हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषः नरन्धिषः जगत्पालको वा विष्णुः। तदा विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

सोम आगतः। वरुण आसन्द्यामासन्नः।

अ॒ग्निरा॑ग्नी॒ध्रे । इन्द्रो॑ ह॒वि॒र्धाने॑ । अथ॒र्वोपाव-
क्रि॒यमा॑णः ॥ ५६ ॥

शकटादागतोऽवरूढः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात्॥ आसन्द्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० ॥ आग्नीध्रे वर्त्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु० ॥ हविर्धाने वर्त्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० ॥ इषे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण [२७ अध्या० १८] कण्डनार्थमुपावक्रियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु० ॥ ५६ ॥

विश्वे॑ दे॒वा अ॒ꣳशुषु॒ न्यु॒प्तः । विष्णु॑रा॒प्रीत॒पा आ॑प्या॒य्यमा॑नः । य॒मः सू॒यमा॑नः । विष्णुः॑
स॒म्भ्रि॒यमा॑णः । वा॒युः पू॒यमा॑नः । शु॒क्रः पू॒तः ।
शु॒क्रः क्षी॑र॒श्रीः । म॒न्थी स॑क्तु॒श्रीः ॥ ५७ ॥

अंशुषु सोमखण्डेषु न्युप्तः कण्डनं कृत्वारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात्॥ अꣳशुरꣳशुष्ट इत्यादिमन्त्रेण [५ अध्या० ७ क०] आप्याय्यमानः वर्ध्यमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति । आ समन्तात् प्रीतान् स्वस्मिन् प्रीतिमतो भक्तान् पाति रक्षतीत्याप्रीतपाः तद्गुणविशिष्टः । तदा विष्णवे आप्रीतपाय स्वाहेति जु० ॥ अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा० ॥ सम्यग्भ्रियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा० ॥ दशापवित्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा० ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शुक्राय स्वा० ।

क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियत इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा० ॥ सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी भवति तदा मन्थिने स्वा० ॥ ५७ ॥

विश्वे॑ दे॒वाश्च॑मसेषून्नी॑तः। असु॒र्होमा॒यो-द्य॑तः। रु॒द्रो हू॒यमा॑नः। वातो॒ऽभ्यावृ॑त्तः। नृ॒चक्षाः॒ प्रति॑ख्यातः। भ॒क्षो भ॒क्ष्यमा॑णः। पि॒तरो॑ नाराश॒ꣳसाः स॒न्नः ॥ ५८ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रेषून्नीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति जुहुयात् ॥ होमाय उद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे स्वा० ॥ हूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा०। अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा० ॥ प्रतिख्यातः ब्रह्मन्नुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नॄन् मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा० ॥ भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा० ॥ भक्षयित्वा सन्नः स्वखरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरो अस्मिन्नासीना शंसन्तीति नराशंसो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वा० ॥ ५८ ॥

सिन्धु॑रवभृथायोद्य॑तः। स॒मु॒द्रो॒ऽभ्यवह्रिय॑-मा॑णः। स॒लि॒लः प्रप्लु॑तः। य॒योरोज॑सा स्कभि॒ता रजा॑ꣳसि वी॒र्ये॑भिर्वी॒रत॑मा शवि॑ष्ठा। या पत्ये॑ते॒

अप्र॑तीता॒ सहो॑भि॒र्विष्णू॑ अग॒न् वरु॑णा पू॒र्वहू॑तौ ॥ ५६ ॥

अवभृथार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात्। जलमभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा० प्रप्लुतोऽप्सु निमग्नः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वा० ॥ एताभिर्यज्ञाहुतिभिर्यज्ञः चिकित्सितः। प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः [१२, ५, १, ३७] ता वा एताश्चतुस्त्रिंᳬशतमाज्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंᳬशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंᳬश एतद्वु सर्वैर्देवैर्यज्ञं भिषज्यति सर्वैर्देवैर्यज्ञं प्रतिसन्दधातीति ॥ का० [२५, २, ८] ययोरोजसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति। अभिमर्शनेन विकल्पः। स्कन्नं रसरूपं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाहुतिहोमं वाचनं च कृत्वेति शेयम् ॥ विष्णुवरुणदेवत्या त्रिष्टुप्। पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दाध्याहारः तौ विष्णू तौ वरुणा वरुणौ। एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य। तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः। कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत् प्रधानं हूयते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः। विशेषणं वा पूर्वं हूयेते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगन्निति सम्बन्धः। तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः स्कभिता स्तम्भितानि। लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु० ४, १९] स्कम्नातिः स्तम्भनार्थः। किञ्च या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वाते जगतामीश्वरावित्यर्थः। पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी यद्वा

पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः। किम्भूतौ वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ। तथा शविष्ठा। शव इति बलनाम [निघ० २, ९, ३] अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्विनौ शविष्ठौ विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनिलोपे इष्ठनि टिलोपे शविष्ठाविति रूपम्। तथा सहोभिर्बलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि सम्मुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोध्याविव्यर्थः न प्रतीयेते तावप्रतीतौ। एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्रुचं हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

देवान् दिवमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यानन्तरिक्षमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितॄन् पृथिवीमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमगन् यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

का० [२५, २, ८] देवान् दिवमिति सोमे। सोमे स्रुचे देवान् दिवमित्यभिमर्शनम् ॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः। अयं यज्ञो देवान् वाय्वादीन् प्राप्य दिवं द्युलोकमगन् अगच्छत् ततो द्युलोकस्थाद् यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु अश्नोतेः पदविकरणयोर्व्यत्ययः। अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधायेदानीमवरोहक्रममाह। ततो द्युलोकादवरोहणकाले यज्ञो मनुष्यान् मनुष्यलोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः तत्र स्थितात् यज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु। दक्षिणायने गमनागमनमाह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् प्राप्य पृथिवीं भूलोक-

मगन् तत्र स्थितात् यज्ञात् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं बहुना यं कञ्च यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् गतस्तस्मात् यज्ञात् मे मम भद्रं कल्याणमभूत् यदिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतु॑स्त्रिꣳशत्तन्तवो॒ ये वि॑तत्नि॒रे य इ॒मं य॒ज्ञꣳ स्व॒धया॒ दद॑न्ते । तेषां॑ छि॒न्नꣳ सम्वे॒तद्द॑धामि॒ स्वाहा॑ घ॒र्मो अप्ये॑तु दे॒वान् ॥ ६१ ॥

घर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् वा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे । तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं वितत्निरे वितेनिरे वितन्वन्ति तनोतेर्लिटि तङि प्रथमबहुवचने लिटि धातोरनभ्यासस्येति [पा० ६, १, ८] द्वित्वे तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ९९] तत्निरे इति रूपम् । ये चेमं यज्ञं स्वधयान्नेन ददन्ते धारयन्ति दद दानधारणयोः तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् अहं सन्दधामि । उकारः पादपूरणः । स्वाहा सुहुतमस्त्वनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः । घर्मो महावीरः संहितः सन्देवानप्येतु देवान् प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

य॒ज्ञस्य॒ दोहो॒ वित॑तः पुरु॒त्रा सो अ॑ष्ट॒धा दिव॑म॒न्वात॑तान । स य॑ज्ञ धुक्ष्व॒ महि॑ मे प्र॒जाया॑ꣳ रा॒यस्पोषं॒ विश्व॒मायु॑रशीय॒ स्वाहा॑ ॥ ६२ ॥

का० [२५, ६, ७] सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालꣳ

हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति। सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालमथ यदि पच्यमान इत्यादिश्रुत्युक्ते [१२, ५, १, १०] काले एकैकामाहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत्॥ यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् पूर्वार्धः परोऽक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारे सा योजना। हे यज्ञ! स त्वं मे मम प्रजायां सन्ततौ मह्रि महिमानं धुक्ष्व चर देहीत्यर्थः। यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्ष्व अहं च त्वत्प्रसादाद्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम्। स कः यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुत्रा बहुधा विततः प्रसृतः सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान व्याप भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः। ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इति भावः॥ ६२॥

आप॑वस्व हिर॑ण्यव॒दश्व॑वत्सोम वी॒रव॑त्।
वाज॒ङ्गोम॑न्त॒माभ॑र॒ स्वाहा॑॥ ६३॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायामष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

का० [२५, ६, ८] आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्येति। पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा होमः कार्य्यः सोमदेवत्या गायत्री काश्यपदृष्टा। हे सोम! त्वमापवस्व आगच्छ तव क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्यवत् कनकयुक्तमश्ववदश्वयुक्तं वीरवद् वीरयुक्तं यथा तथा याहीत्यर्थः। सर्वाश्ववीरादीन् देहीत्यर्थः। किञ्च हे सोम

गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर आहर अन्नं धेनूश्च देहीत्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु छन्दोभिश्छन्दसीति [पा० ८, २, ३२ वा० १] भकारः ॥ ६३ ॥

प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
ग्रहग्रहादिनिमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

देव॑ सवितः प्रसु॑व य॒ज्ञं प्रसु॑व य॒ज्ञप॑तिं॒ भगा॑य । दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः के॑त॒पूः केत॑ं नः पुनातु वा॒चस्पति॒र्वाज॑ं नः स्वदतु॒ स्वाहा॑ ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्राश्चोक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पतीन्द्रावृषी ॥ तत्र का० [१४, १, ११] देव सवितरिति जुहोति यजत्यादिष्विति । वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति । सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् ! हे देव दीप्यमान ! यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुषमुक्त्वेदानीं मण्डलं प्रत्याह त्वत्प्रसादाद्दिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनान्नमुच्यते केतमन्नं पुनातीति केतपूः अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं

केतमन्नं पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविर्लक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ अप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ पृथिविसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

का० [१४, १, २६, २, १] प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान् ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातःसवने आग्रयणानन्तरं त्रीनतिग्राह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चैन्द्रदेवत्यान् ग्रहान् गृह्णीयात् ॥ त्रीणि यजूंषि ऐन्द्रदेवत्यानि । हे सोम ! त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् । सोमो ह्यतिपरिणामभूतो वस एषु लोकेष्वावर्त्तमानः सोमाख्यास्त उच्यते ॥ सादयति हे ग्रह ! एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां साद-

यामीति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् । अप्सु षदमुदकसदं द्युते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः ॥ अथ तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् । शेषमृजु ॥ २ ॥

अपाᳬ रसमुद्वयसᳬ सूर्य्ये सन्तᳬ समाहितम् । अपाᳬ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थम् । रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्य्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्तमपामुदकानां रसं सारं वायुमहं गृह्णामि एष वा अपाᳬरसो योऽयं पवत इति श्रुतेः [५, १, २, ६] । किम्भूतं रसमुद्वयसमुद्गतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोः स उद्वयास्तम् वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किञ्च अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्य्यर्ग्यजुःसामादिवपुः हे देवाः ! वो युष्मदर्थं तं प्रजापतिमहं गृह्णामि किम्भूतमुत्तममुत्कृष्टतमम् । वःशब्दोऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः । उपयामेति व्याख्यातम् । एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जᳬसमग्रभम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्। सम्पृचौ स्थः सं मा भद्रेण पृङ्क्तम्। विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमम्। ग्रहदेवत्यानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिनमिषमन्नमूर्जं रसं चाहं समग्रभं समग्रहं सम्यग्गृह्णामि। किम्भूतानां विप्रिप्रियाणाम् शिप्रे हनू नासिके वा इह तु हनू शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुताः सुपूताश्च तत्र हि हन्वोर्व्यापारो नास्ति सुपेयत्वात्। तेषां केषां ये यूयमूर्जाहुतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः। तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यन्तः जानन्तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये रूपम् ॥ उपयाम० एष ते इति व्याख्याते ॥ का० [१४, २, ७] ऊपर्युपर्यच्चमध्वर्युपर्यधारयत्यधोऽधोनेष्टा सम्पृचाविति। अध्वर्युः सोमग्रहमच्चोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमच्चाधस्तात् सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषी। हे सोमसुरा- धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषी। हे सोमसुराग्रहौ! यौ युवां सम्पृचौ स्थः सम्पृक्तौ भवथः। पृचो सम्पर्के क्विप्। तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन सम्पृङ्क्तं संसृजतं संयोजयतम् ॥ का० [१४, २, ८] विपृचाविल्याहरत इति। अध्वर्युनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वममोपमानयतः। हे ग्रहौ! यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्क्तं वियोजयतम् ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाज सास्त्वयायं वाजं

सेत्। वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒वे मा॒तर॑ म॒हीमदि॑तिं॒ नाम॒ वच॑सा करामहे। यस्या॑मि॒दं विश्वं॒ भुव॑नमावि॒वेश॒ तस्यां॑ नो दे॒वः स॑वि॒ता धर्म॑ साविषत्॥ ५॥

का० [१४, ३, १] मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति॥ महामरुत्वतीयान्ते माहेन्द्रात् पूर्वं रथवाहनाच्छकटाद्रथमवतारयति॥ रथदेवत्यं यजुः। हे रथ! त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि। इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रहृतं तत्त्रिधा जातं तस्यैको भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादिश्रुत्या [१, २, ४, १] उक्तम्। किम्भूतस्त्वं वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारः [पा० ६, ४, ४१]। किञ्च अयं यजमानस्त्वया वज्रीभूतेन सहायेन वाजमन्नं सेत् सनोतेः सिनोतेर्वा रूपम् अन्नं सनुयात्सम्भजेत् यद्वा सिनुयाद्बध्नीयात् बद्धान्नवान् भूयादित्यर्थः॥ का० [१४, ३, २] चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतमिति। अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चात्वालाद्दक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत्॥ पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्त्यः पादः सवितृदेवत्यः। नु एवार्थे। वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्त्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलां करामहे करवामः कुर्महे वा करोतेः अपि रूपम्। किम्भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीं महनीयां वा अदितिमदीनामखण्डितां वा। किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम्। सविता देवस्तस्यां

भूमावेव नोऽस्माकं धर्म धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु। षू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिब्बहुलं लेटि [पा० ३, १, ३४] लेटोऽडाटौ [पा० ३, ४, ९४] इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] सूत्रैः ॥ ५ ॥

अप्स्व॒न्तर॒मृत॑म॒प्सु भे॑ष॒जम॒पामु॒त प्रश॑स्ति॒-ष्वश्वा॒ भव॑त वा॒जिनः॑। देवी॑रापो॒ यो व॑ ऊ॒र्मिः॑ प्र॒तू॑र्तिः क॒कुन्मा॑न्वाज॒सास्तेना॒यं वाज॑ꣳ सेत् ॥६॥

का० [१४, ३, ३, ५] अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति। स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वाश्वानप्स्वन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्याव-सानरहिता पुरउष्णिक् अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ। अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थित-मप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम्। हे अश्वाः! यूयं तन्नामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनाऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्ष-णमन्त्रः अब्देवत्यं यजुः। हे देवाः देव्यो दीप्यमाना आपः! वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयमश्वो वाजमन्नं सेत् सनुयाद् बध्नीयाद्वा। किम्भूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो यस्य प्रत्वरणशीलः। तथा ककुन्मान् ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुलोदकसङ्घातवान् ककुन्मानित्युच्यते। तथा वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो॑ वा मनो॑ वा गन्ध॒र्वाः स॒प्तवि॑ꣳश॒तिः । ते अग्रेऽश्व॑मयुञ्जँ॒स्ते अ॑स्मिञ्ज॒वमाद॑धुः ॥ ७ ॥

का० [१४, ३, ६] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिणमश्वं रथे योजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

वात॑रꣳहा भव वाजिन् यु॒ज्यमा॑न॒ इन्द्र॑स्येव॒ दक्षि॑णः श्रि॒यैधि॑ । यु॒ञ्जन्तु॑ त्वा म॒रुतो॑ विश्व॒वे॑दस॒ आ ते॒ त्वष्टा प॒त्सु ज॒वं द॑धातु ॥ ८ ॥

का० [१४, ३, ७] उत्तरं वातरꣳहा इति । उत्तरमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिन् वेगवन्नश्व ! युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवद्वेगयुक्तो भव वातस्येव रंहो यस्य । किञ्च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किञ्च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अश्व ! त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किञ्च त्वष्टा देवः हे अश्व ! ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

ज॒वो यस्ते॑ वाजि॒न्निहि॑तो॒ गुहा॒ यः श्ये॒ने परी॑त्तो॒ अच॑रच्च॒ वाते॑ । तेन॑ नो वाजि॒न् बल॑वान् बले॑न वाज॒जिच्च॒ भव॒ सम॑ने च पारयि॒ष्णुः ॥

वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सरिष्यन्तो बृहस्पते भागमवजिघ्रत ॥ ९ ॥

का० [१४, ३, ८] दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति। दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशमश्नुत इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती। हे वाजिन्नश्व! यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] गुहाशब्दात् ङेर्लुक्। श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीत्तः त्वयैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः सन् वाते अचरत् वायौ चरति। परिपूर्वाद्ददातेर्निष्ठायामच उपसर्गात्त इति [पा० ७, ४, ४७] तादेशे दस्तीति [पा० ६, ३, १२४] दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परीत्त इति। हे वाजिन्! तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान् वेगवान् सन् नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव। च पुनः समने सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च भव पारप्रापको भव। पार तीर कर्मसमाप्तावित्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् णेश्छन्दसीति [पा० ३, २, १३७] इष्णुप्रत्ययः ॥ का० [१४, ३, १०] बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति। बार्हस्पत्यं चरुमश्वानाघ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः। वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो अश्वाः! यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ९ ॥

देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यसवसो बृहस्पते रुत्तमं नाकꣳ रुहेयम्। देवस्याहꣳसवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकꣳ रुहेयम्।

देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-रुत्तमं नाकमरुहम्। देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम्॥ १०॥

का० [१४, ३, १२] देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति। उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत्॥ ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम्। सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्त्तमानोऽहं बृहस्पतेः सम्बन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि। क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः। तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः॥ का० [१४, ४, ८] आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति। यजमानादीनां सप्तदशशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति। विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षात्रे उत्तरेण॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः। अत्र प्रशब्दः प्रकर्षद्योतकः। अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः। शेषं पूर्ववत्॥ १०॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयत। इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत॥११॥

का० [१४, ३, १५] बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरानिति। अनुवेद्युच्छ्रितस्थाणवारोपितसप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूष्णीम्॥ यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः। हे दुन्दुभयः! यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम्

यत् हे बृहस्पते! त्वं वाजमन्नं जय। किञ्च हे दुन्दुभयः! यूयमेव बृहस्पतिं वाजमन्नं जापयत बृहस्पतिनान्नजयं कारयतेत्यर्थः। जि जये इत्यस्य हेतुमण्णिचि क्रीङ्जीनां णाविति [पा० ६, १, ४८] धातोराकारे कृते अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयी-क्ष्माय्यातां पुग्णाविति [पा० ७, ३, ३६] पुगागमे लोण्म-ध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम्॥ चतुर्थचक्रे दुन्दुभिवादनमन्त्रः। हे दुन्दुभयः! यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र! त्वं वाजं जय। इन्द्रं वाजं यूयं जापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम्। एषा वः सा सत्या संवागभूद्ययेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

का० [१४, ४, ९—१०] एषा व इति मन्त्राहतमवहरति तूष्णीमितरानिति। सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूष्णीं स्थाणुभ्यः॥ पूर्वो मन्त्रो विप्रयच्चे उत्तरः चात्वे। हे दुन्दुभयः! वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत् तथ्या जाता यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत। पुनर्बृहस्पतिं वाजमजीजपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२] यास्कोक्तेर्भूयानर्थो ग्राह्यः अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः। जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम्। हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः! यूयं विमु-

च्यध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ तात्र यन्न उत्तरो मन्त्रः । यथा वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यध्वं तुल्यम् ॥ १२ ॥

देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् । वाजिनो वाजजितोऽध्वन स्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥

का० [१४, ३, १८] देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः । मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् ॥ सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजेतुर्बृहस्पतेः सम्बन्धिनं वाजमन्नं जेषं जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्यय इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यद्वा लुङि अङि उत्तमैकवचनेऽडभावे ॥ का० [१४ ३, २२] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनोऽश्वाः ! यूयं काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थः । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थिता भवतीति [निरु० २, १८] यास्कोक्तेः । काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिग्गोत्यभिधानाच्च [अमर० ३, ३, ४६] । किम्भूता यूयं वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान् स्कभ्नुवन्तः रुन्धन्तः चोभयन्त स ह्यश्वस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥ १३ ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवा-

ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि। क्रतुं दधिक्रा अनु स सनिष्यदत्पथामङ्का स्यन्वापनीफणत् स्वाहा ॥ १४ ॥

का० [१४, ४, ३—४] एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति। ऋग्द्वयेनाज्यं जुहोत्यश्वाननुमन्त्रयते वा। हे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे। त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायश्छान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम्। क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमध्वानमश्नुते। यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः। किम्भूतोऽश्वः ग्रीवायामपिकक्षे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः। पद्दन्न इत्यादिना [पा० ६, १, ६३] आस्यशब्दस्यासनादेशः सप्तम्याम्। ग्रीवायामुरोबन्धनेन बद्धः। कक्षयोः समीपे अपिकक्षं पर्याणदेशस्तत्र मध्याहरज्ज्वा बद्धः। आस्ये मुखे कविकया बद्धः। तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारमिति दधिः आदृगमेति [पा० ३, २, १७१] किप्रत्ययः दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन् धारकान् मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्त्तकण्टकादीनध्यतिक्रामतीति दधिक्राः। तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सम्यगनु सन्दधानः सादिमनस्यानुसारेण गच्छन् दाधर्त्तिदर्धर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातोऽयम्। तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वापनिफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् समत्वमापादयन्नित्यर्थः। अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य

यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधोऽश्वस्तुरण्यतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु-वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥१५॥

उत स्म अपि च अस्याश्वस्य अङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्त्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्याङ्कसरूपं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टमवलोक्यत इत्यर्थः । किम्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिनः प्रगृध्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव ध्रजतो गच्छतो वेगेन ध्रज गतौ दधिक्राव्णः दधीन् क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] क्रमतेर्वनिपि विड्वनोरिति [पा० ६, ४, ४१] आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं भृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳ रक्षाꣳसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

का० [१४, ४, ५] उत्तरेण तृचेन चेति। शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमोऽश्वाभिमन्त्रणं वा॥ अश्वदेवत्या विराड्रूपिष्ठदृष्टा दशाक्षरचतुःपादा। देवानां कर्म देवतातिः सर्वदेवात्तातिलिति [पा० ४, ४, १४२] देवशब्दात् कर्मणि तातिल्प्रत्ययः। लितीति [पा० ६, १, १९३] प्रत्ययात् पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम्। तस्य सप्तम्यां सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] ङेराकारः। देवताता देवतातौ यज्ञे हवेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु। किम्भूताः मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः क्विपि तुगभावः आर्षः। स्वर्काः शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वञ्चना वा। तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्वानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः। किञ्च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षिप्रममीवा व्याधीन् युयवन् पृथक्कुर्वन्तु। यु पृथग्भावे अस्य ह्वादित्वे लङि रूपम् गुणाडभावावार्षौ। सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४] इह तु क्षिप्रवाचकः॥ १६॥

ते नो॒ अर्व॑न्तो हवन॒श्रुतो॒ हव॒ं विश्वे॑ शृ॒ण्वन्तु वा॒जिनो॑ मि॒तद्र॑वः। स॒ह॒स्र॒सा मे॒ध॒सा॑ता सनि॒ष्यवो॑ म॒हो ये धनँ॒ सम॒िथेषु॑ जभ्रि॒रे॥ १७॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्ठदृष्टा। विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वन्तु। किम्भूताः अर्वन्तः इयर्ति कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः। ऋ गतावित्यस्मादनिप् अर्वणस्त्रसावनञ इति [पा० ६, ४, १२७] इति

वन्तादेशे रूपम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृणवन्तीति हवनश्रुतः । मितद्रवः यजमाने चित्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्यानेकजनतृप्तिक्षमस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशाला डेर्डाकारः तस्यां सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के येऽश्वाः समिथेषु सङ्ग्रामेषु महः महत् पूज्यं वा धनं जभ्रिरे जह्रिरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

वाजे॑-वाजेऽवत वाजिनो नो धने॑षु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः॑ पिबत मादय॑ध्वं तृप्ता या॑त पथिभि॑र्देव॒याने॑: ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वाः ! वाजेवाजे सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत पालयत । किम्भूता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किञ्च अस्य मध्वः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात् पूर्वं पश्चाच्चावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

आ मा वाज॑स्य प्रस॒वो ज॑गम्यादेमे द्यावा॑पृथिवी विश्वरू॑पे । आ मा॑ गन्तां पि॒तरा॑ मा॒तरा॑ चा मा सोमो॑ अमृत॒त्वेन॑ गम्यात् ॥ वाजि॑नो वाजजितो॒ वाज॑ꣳ ससवाꣳसो बृह-

स्पते भागमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ १९ ॥

का० [१४, ४, ११] अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति। यजमानो रथादवतीर्य चात्वालोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति ॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा। वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगच्छतु। गच्छतेर्व्यत्ययेन श्लादित्वे लिङि रूपम्। आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छेताम्। पितरा मातरा पितरामातरा च छन्दसीति [पा० ६, ३, ३३] द्विरूपैकशेषो निपात्यते। अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम्। व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम्। सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मामागम्यात्। चतुर्थ्यर्थे तृतीया। अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत् लिङि रूपम् ॥ का० [१४, ४, १२] यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति। मन्त्रेण युक्तानश्वान्नैवारचरुमाघ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः। हे वाजिनोऽश्वाः! यूयं बृहस्पतेः सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत। किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः। वाजमन्नं जेतुं ससृवांसः सृतवन्तो गतवन्तः सर्तेः क्वसुप्रत्यये रूपम्। निमृजानाः मृजूष शुद्धौ शानच्प्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आपये। स्वाहा। स्वापये स्वाहा। अपिजाय स्वाहा। क्रतवे स्वाहा। वसवे स्वाहा। अहर्पतये स्वाहा। अह्ने मुग्धाय स्वाहा। मुग्धाय वैनꣳशिनाय स्वाहा। विनꣳशिन

आन्त्यायनाय स्वाहा । अन्त्याय भौवनाय स्वाहा । भुवनस्य पतये स्वाहा । अधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

का० [१४, ५, १] द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति ॥ प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि । संवत्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवैतानि नामानि । आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति स्वापिः तस्मै । अपि जायते पुनः पुनरुत्पद्यते इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा । क्रतुः सङ्कल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवासहेतवे । अह्नां दिवसानां पतिरहर्पतिस्तस्मै । अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि । मुह वैचित्त्ये मुह्यतीति मुग्धस्तस्मै अह्ने दिवसाय । विनश्यन्तीति विनंशिनः विनाशशीलाः पदार्थाः । मस्जिनशोर्झलीति [पा० ७, १, ६०] छान्दसत्वादझल्यपि नुमागमः । विनंशिषु भवो वैनंशिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमन्त्यमन्त्यं च तदयनं च अन्त्यायनमन्त्यस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशीलाय स्वाहा । अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा । भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । प्राणो यज्ञेन कल्पताम् । चक्षुर्यज्ञेन कल्पताम् । श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम् । पृष्ठं यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । प्रजापतेः प्रजा अभूम । स्वर्देवा

अगन्म । अ॒मृता॑ अभू॒म ॥ २१ ॥

का० [१४, ५, २] षट्चोत्तराः । षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्यास्वशब्दाज्जुहोति वाचयति वा ॥ प्राजापत्यानि षड्यजूंषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भवतु । मुखनासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का० [१४,५, ६] प्रजापतेरित्यारोहत इति । पत्नीयजमानौ निश्रेण्या यूपमारोहतः ॥ यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । वयं प्रजापतेः सम्बन्धिन्यः प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि ॥ का० [१४, ५, ७] स्वरिति गोधूम मालभत इति । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्पृशेत् ॥ हे देवाः ! वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का० [१४, ५, ८] शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति । यूपादूर्ध्वं शिरः करोति ॥ वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम सम्भूताः ॥ २१ ॥

अ॒स्मे वो॑ अस्त्विन्द्रि॒यम॒स्मे नृ॒म्णमु॒त क्रतु॑र॒स्मे वर्चा॑ᳪसि सन्तु वः । नमो॑ मा॒त्रे पृ॑थि॒व्यै नमो॑ मा॒त्रे पृ॑थि॒व्यै । इ॒यं ते॒ राट् । य॒न्तासि॒ यम॑नो ध्रु॒वो॑ऽसि ध॒रुणः॑ कृ॒ष्यै त्वा॒ क्षेमा॑य त्वा र॒य्यै त्वा॒ पोषा॑य त्वा ॥ २२ ॥

का० [१४, ५, ९] अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति । यूपारूढ एव यजमानो दिशः पश्यति ॥ दिग्देवत्यम् हे दिशः ! वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु । नृम्णं

धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः ॥ का० [१४, ५, १२] नमो मात्र इति भूमिमवेक्षत इति । यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति ॥ पृथिवीदेवत्यम् । मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२] द्विरुक्तिः ॥ का० [१४, ५, १३] उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्मणास्तृणातीयं त इति ॥ आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि ! ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् सम्पदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्विप् अभिषिक्तासि त्वमिति भावः ॥ का० [१४, ५, १४] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति । आसन्द्यां यजमानमुपवेशयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान ! त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्ध्यर्थं त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप० । रय्यै धनाय त्वामुप० । पोषाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै त्वामुप० ॥ २२ ॥

वाज॑स्ये॒मं प्र॑स॒वः सु॑षु॒वेऽग्रे॒ सोम॒ᳪ राजा॒नमोष॑धीष्व॒प्सु । ता अ॒स्मभ्यं॒ मधु॑मतीर्भवन्तु व॒यᳪ रा॒ष्ट्रे जा॑गृयाम पु॒रोहि॑ताः॒ स्वाहा॑ ॥२३॥

का० [१४, ५, २१] स्रुवेण सम्भृतान्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति । औदुम्बरपात्रे एकीकृताद् दुग्धव्रीह्यादिधान्यात् स्रुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभः

प्रजापतिर्देवत्या:। प्रसूतेऽसौ प्रसव: पचादित्वादच् वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक: प्रजापति: अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्त्तमानमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्थम्भूता: सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्य्योपेता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृयाम अप्रमत्ता भवाम। पुरोहिता: यागानुष्ठानादौ पुरोगामिन: प्रधाना इत्यर्थ: स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २३॥

वाज॑स्ये॒मां प्र॑स॒व: शि॑श्रिये॒ दिव॑मि॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नानि स॒म्राट्। अदि॑त्सन्तं दापयति प्रजा॒नन्त्स नो॑ र॒यिं सर्व॑वीरं॒ नियच्छतु॒ स्वाहा॑॥ २४॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् स च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन् अवगच्छन् मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वै: पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु दाण् दाने पाघ्राध्मेत्यादिना [पा० ७, ३, ७८] यच्छादेश:। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २४॥

वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒व आब॑भूवे॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नानि स॒र्वत॑:। सने॑मि॒ राजा॒ परि॑याति

विद्वान् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

नु इति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः। सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४] सनेमि चिरन्तनो राजा दीप्तः सन् परियाति सर्वतः स्वेच्छया गच्छति। किम्भूतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिसन्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

सोमꣳ राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे। आदित्यान् विष्णुꣳ सूर्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिꣳ स्वाहा ॥ २६ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यब्रह्मबृहस्पतिदेवत्या। अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान् द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय। वाचं विष्णुꣳसरस्वतीꣳ सवितारञ्च वाजिनꣳ स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या। हे ईश्वर! त्वमर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानार्थं चोदय

प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्त्तारं सूर्य्यम्। वाजिनमब्रवन्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाश्वं वा। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २७॥

अग्ने अच्छावदेह नः प्रति नः सुमना भव। प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वꣳ हि धनदा असि स्वाहा॥ २८॥

अग्निदेवत्या। हे अग्ने! इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माकमच्छवद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः। निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य। किञ्च नोऽस्मान् प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः! सहस्राणां योधानां वा जेतः! हि यस्मात् त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा॥ २८॥

प्र नो यच्छत्वर्यमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः। प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा॥ २९॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या। अर्यमा सूर्य्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः बृहस्पतिः प्रयच्छतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा॥ २९॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-

न्त्रियै दधामि बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषि-ञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

का० [१४, ५, २२] शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति । होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदैवत्यम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानोऽहमश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाण्या यन्तुर्यन्त्राः । पुंस्त्वमार्षम् । नियमनकर्त्र्याः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्याः यन्त्रियै नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । किञ्च बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राड्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम् । अश्विनौ द्व्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषम् । विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रींल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् । सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

का० [१४, ५, २६] अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृत्वेति । चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादशस्रुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं [१४, ५, १] तद्वत् कृत्वेत्यर्थः तेनैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान् वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः । सप्तदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजा-

पतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते॥ अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्य्यामित्यर्थः॥ अश्विनौ देवौ द्व्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव द्व्यक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम्॥ विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम्॥ सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान् पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान् पशूनुज्जेषम्॥ ३१॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेषम्। सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जेषम्। मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान् पशूनुदजयँस्तानुज्जेषम्। बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम्॥ ३२॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो जयेयम्॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा षट्संख्यानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जेषम्॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान् ग्राम्यान् पशून् गवादीनुदजयन् अहं तान् ग्राम्यान् पशून् जयेयम्॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम्॥ ३२॥

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् । वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषम् । इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम् । विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयꣳस्तामुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तं तादृशं स्तोममहं जयेयम् ॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवतामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जेषम् ॥ इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां त्रिष्टुभमहमुज्जेषम् । विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशꣳ स्तोममुदजयꣳस्तमुज्जेषम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशꣳ स्तोममुदजयꣳस्तमुज्जेषम् । आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशꣳ स्तोममुदजयꣳस्तमुज्जेषम् । अदितिः षोडशाक्षरेण षोडशꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् । प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥ रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतु-

दशं स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम्॥ आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम्॥ अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा षोडशं स्तोममुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुज्जेषम्॥ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममुदजयत् तं स्तोमं तेन छन्दसाहमपि जयेयम्॥ एतान्मन्त्रान् जपेदेतैर्जुहुयाद्वा॥ ३४॥

इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः॥

एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा। अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा। यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा। विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा। मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः स्वाहा। सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा॥ ३५॥

अथ राजसूयमन्त्राः। तेषां वरुण ऋषिः॥ का० [१५, १, ८—१०] अष्टाकपालोऽनुमत्यै शम्यायाः पश्चाद्धविष्यमन्नꣳ स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयम्प्रदीर्णे इरिणे वाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति। फाल्गुनाद्यदशम्यामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतहविषः पेषणकाले दृषदधस्तात्क्षितशम्यापश्चाद्भागे यन्नं पतितं यद्धविस्तण्डुलपिष्टरूपं तत् स्रुवे निधाय दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयंस्फुटिते भूभागे

ऊषरे वोल्मुकाग्निं संस्थाप्य तद्दक्षिणं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ पृथिवीदेवत्यम् । निऋतिरत्र पृथिवी हे निऋते पृथिवि ! एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [१५, १, २०] पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य मध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्षमिष्टाः कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयम् तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य स्रुवेणाज्यं पञ्चस्वग्निषु यथालिङ्गं जुहोति ॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यजूंषि देवदेवत्यानि । अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे जुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां सीदन्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां तेभ्यः । पश्चात्सीदन्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः । वा यद्वा मरुतो नेतारो येषां ते मरुन्नेत्राः उत्तरस्यां सीदन्तीत्युत्तरासद उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः । उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते । दुवस्वद्भ्यः परिचर्यावद्भ्यः यद्वात्र दुवःशब्देन हव्यं तद्येषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा ।

ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ।

ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा। ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा। ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का० [१५, १, २१] उत्तराः समस्य वै देवा इति प्रतिमन्त्रमिति। पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः ॥ ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्व्याख्या। ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः। ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुन्नेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्पः। ये देवा सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य। दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

का० [१५, २, ५] अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानमिति। अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात् ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवोदेववातदृष्टा। हे अग्ने! त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव। तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्त्तय। असु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम्। किञ्च यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि। दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५]। किम्भूतस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्त्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः।

अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन् विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । उ॒पा॒ꣳशोर्वी॒र्य्ये॑ण जुहोमि ह॒तꣳरक्षः॒ स्वाहा॑ । रक्ष॑सां त्वा व॒धाय॑ । अव॑धिष्म॒ रक्षोऽव॑धिष्मा॒मुम॒सौ ह॒तः ॥ ३८ ॥

का० [१५, २, ६] देवस्य त्वेति जुहोतीति । प्रागुदग्वा गत्वा गृहीतमुल्मकं संस्थाप्य स्रुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात् ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् ॥ उपांशोः । त्रीणि यजूंषि रक्षोघ्नदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहुतं हविरस्तु ॥ का० [१५, २, ७] रक्षसां त्वेति स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि होमं कुर्य्यात्तां दिशं प्रति स्रुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां राक्षसानां वधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः ॥ का० [१५, २, ७] अवधिष्म इत्यायन्त्यनपेक्षमिति । अध्वर्य्वादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षो राक्षसजातिं वयमवधिष्म हतवन्तः जातावेकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमवधिष्म असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

स॒वि॒ता त्वा॑ स॒वाना॑ꣳ सुवताम॒ग्निर्गृ॒हप॑तीना॒ꣳ सोमो॒ वन॒स्पती॑नाम् । बृ॒ह॒स्पति॒र्वा॒च इन्द्रो॒ ज्यैष्ठ्या॑य रु॒द्रः प॒शुभ्यो॑ मि॒त्रः स॒त्यो वरु॑णो॒ धर्म॑पतीनाम् ॥ ३९ ॥

का० [१५, ४, १३—१५] उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाते राजा भवतीति। अष्टौ देवसूहवींषि। ततोऽन्तिमेन वरुणाय धर्मपतय इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः॥ अतिजगती यजमानदेवत्या। सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान! त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः। अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्। सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः। बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा-षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम्। इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम्। रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं पश्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम्। मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] चतुर्थ्याः सुआदेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम्। वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्। सवित्रादयोऽष्टौ देवसूहविषां देवतास्त्वां। नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः॥ ३९॥

इमं देवा असपत्नꣳ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय। इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश

एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाᳫ राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अत्यष्टिर्यजमानदेवत्या। हे देवाः सवित्रादयः! इममसुकसंज्ञं यजमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरयध्वम्। किमर्थं महते क्षत्राय महत्यै क्षत्रपदव्यै। महते ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय। महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः। इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवध्वमित्यर्थः। किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम्। अमुष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम्। तथा अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुष्याः देव्याः पुत्रम्। अमुष्या इति यजमानमातुर्नामग्रहः। अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः। अस्यै इति षष्ठ्यन्तं जातिनाम ग्राह्यम्। अमी इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरवः पञ्चालाः! वो युष्माकमेष खदिरवर्मा राजास्तु। अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अपो॒ दे॒वा मधु॑मतीरगृभ्ण॒न्नूर्ज॑स्वती राज॒स्व॒श्चिता॑नाः । याभि॑र्मि॒त्रावरु॑णाव॒भ्यषि॑ञ्च॒न् याभि॒रिन्द्र॒मन॑य॒न्नत्यरा॑तीः ॥ १ ॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्मोक्तं दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रामणी चोच्यते ॥ तत्र का० [१५, ४, २०—२२] इड़ान्तेऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्गत्वेतराः पृथक् पात्रे ष्वौदुम्बरेषु [१५, ४, २३] सारस्वतीगृह्णात्यपो देवा इति । इड़ाग्रहणं कार्य्यशेषोपलक्षणं देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते क्रते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणौदुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवशात् प्राप्या नैमित्तिक्यः यथान्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुष्वाः गोरुल्व्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातप वर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात् । तत्र मन्त्रानाह अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनीरप आदौ गृह्णाति ॥ चरकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपोऽगृभ्णन् गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्वतीः ऊर्जा विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतत्वात् परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन्

मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः। याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देव-मरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रून-त्यक्रामयन्नित्यर्थः छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] अतेरुपसर्गस्य क्रियापदात् परत्वम्। ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

वृषा ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा। वृषा ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि। वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा। वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २ ॥

का० [१५, ४, २४] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृषा-ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरै-र्गृह्णाति [१५, ४, २३] अवगूढ़ात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मी इति। सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु वृषा ऊर्मि-रित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्य-माणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् वृषा ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृत स्थेत्यन्ता मन्त्राः संहि-तायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापामादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ हृत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः॥ वृषा ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। हे कल्लोल! त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि। राष्ट्रदाः राष्ट्रं

जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मह्यं देहि स्वाहा हविर्दत्तमस्तु। एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम्। एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः। अपरोर्मिं गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिरूपा यस्य स वृषसेनः। व्याख्यातमन्यत्॥ २॥

अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त। ओजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त। अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा। अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि। अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा। अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि॥३॥

का० [१५, ४, २४] स्यन्दमाना इति। नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति॥ अर्थेतः अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः इणः क्विपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदातारः स्थ भवथ मे राष्ट्रं दत्त प्रयच्छत दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम्॥ का० [१५, ४, २५] प्रतिलोमाः। वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु सोमा-

दाने ॥ हे आपः ! यूयमोजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ ॥ का० [१५, ४, २६] अपयतीरिति । वहन्तीनामपां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं परिवाहिण्यः स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहनशीला भवथ उक्तमन्यत् ॥ का० [१५, ४, २७] नदीपतिमिति । समुद्रस्थापां होमादाने ॥ अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽस्मि ॥ का० [१५, ४, २८] निवेष्या इति । निवेष्य आवर्त्तस्तद्भवा निवेष्याः नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादाने । हे जलभ्रम ! त्वमपां गर्भो मध्यवर्त्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्य्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । सूर्य्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । सूर्य्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । सूर्य्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे

दत्त स्वाहा । शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । आपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः । अनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥

का० [१५, ४, ३०] स्यन्दमानानां स्थावरा: प्रत्यातप इति । वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्त्तमानास्तासु होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं सूर्य्यत्वचसो भवथ सूर्य्यस्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातापे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सान्तस्त्वग्वाची ॥ का० [१५, ४, ३१] अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्ष्या इति । आतपे वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने ॥ सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥ का० [१५, ४, ३२] सरस्या इति । तड़ागभवास्वप्सु होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं मान्दाः स्थ । मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं मदन्ते मोदन्ते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दाः भवथः ॥ का० [१५, ४, ३२] कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु [निघ० १, १०, ११] पठितम् अत्र तूदकधारण-

सामर्थ्यात् कूप उच्यते । व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजक्षित: ॥ का० [१५, ४, ३२] प्रुष्वा इति । प्रुष सेचने प्रुष्णन्ति औषधी: सिञ्चन्तीति प्रुष्वा: अवश्यायरूपा: तृणाग्रेषु स्थितास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आत्ता: सन्ति ता यूपमुत्तरेण हुत्वा ग्राह्या: ॥ वाशा: स्थ । वश कान्तौ उश्यन्ते जनै: काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ ॥ का० [१५, ४, ३२] मध्विति । मधूनि होमादाने ॥ हे मधुरूपा ! आप: ! यूयं शविष्ठा: । शव इति बलनाम [निघ० २, ९, ३] बलिष्ठा बलदातारो भवथ । त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु ॥ का० [१५, ४, ३२] गोउल्ब्या इति । उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्व्या: प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमादाने ॥ शक्वरी: । शक्लृ शक्तौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप्प्रत्यय: वनो र चेति [पा० ४, १, ७,] ङीप् रेफश्च शक्नुवन्ति वाहदोहादिभिर्जगदुद्धर्तुमिति । शक्वर्यो गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवथ ॥ का० [१५, ४, ३२] पय इति । दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम् । हे आप: ! यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान् जन्तून् बिभ्रति पुष्णन्तीति जनभृत: ॥ का० [५, ४, ३२] घृतमिति । घृते होमादाने ॥ हे घृतरूपा आप: ! यूयं विश्वभृत: विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं बिभ्रति विश्वभृतो भवथ राष्ट्रदा: ॥ एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ता: सप्तदशाप उक्ता: ॥ का० [१५, ४, ३५] आप: स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु संसृजतीति । रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्र: संसर्गस्तूष्णीम् ॥ मात्र होम: षोडशाहुतीर्जुहोति द्वयोषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति श्रुते: [५,

३, ४, २३]। हे आपः ! मरीचिरूपा यूयं स्वराजः स्थ स्वेनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त ॥ का० [१५, ४, ३६] औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति। एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति मन्त्रावृत्तिः ॥ अब्देवत्यं यजुः। मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिरद्भिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम्। किम्भूता एताः महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भजनार्थः ॥ का० [१५, ४, ३७] मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टा सीदतेति। औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रे सदसि सादयति ॥ अब्देवत्यम्। हे आपो ! यूयं सीदत तिष्ठत। किम्भूता यूयम् अनाधृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः। सहौजसः ओजसा सहिताः। बलयुक्ताः। तथा महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

सोम॑स्य॒ त्विषि॑रसि॒ तवे॑व मे॒ त्विषि॑र्भूयात्। अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑। सोमा॑य॒ स्वाहा॑। स॒वि॒त्रे स्वाहा॑। सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑। पू॒ष्णे स्वाहा॑। बृह॒स्पत॑ये॒ स्वाहा॑। इन्द्रा॑य॒ स्वाहा॑। घोषा॑य॒ स्वाहा॑। श्लोका॑य॒ स्वाहा॑। अ॒ꣳशा॑य॒ स्वाहा॑। भगा॑य॒ स्वाहा॑। अ॒र्य॒म्णे स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

का० [१५, ५, १] व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति। मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुर-

स्ताद्द्याघ्रचर्मास्तृणाति॥ चर्मदेवत्यम्। हे चर्म! त्वं सोमस्य त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्त्वमेव त्वत्सदृशी मे मम त्विषिः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिरिति श्रुतेः [५, ३, ५ ३]॥ का० [१५, ५, ३] पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् [१५, ५, ३४] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति। पार्थसंज्ञानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये अग्नय इत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्राये-त्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृहीताज्यैः॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि। अङ्गतीत्यग्निः। सुनोति सोमः। सूते सुवति प्रेरयति वा सविता। सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती। पुष्णाति पूषा। बृहतां साम्नां पतिर्बृहस्पतिः। इन्दति ईष्टे इन्द्रः। घुष्यति शब्दं करोति घोषः। श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः। अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंशः। अंश विभाजने धातुः। भज्यते सेव्यते स भगः। इयर्त्ति व्याप्नोति विश्वमित्यर्यमा॥ एतेभ्यः सुहुतमस्तु॥ ५॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ। सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः। अनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा राजस्वः॥ ६॥

का० [१५, ५, ४] पवित्रे कृत्वा हिरण्मयेनयोः प्रव-यतीति। प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं बध्नाति॥ पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [१ अध्या० १२ क०]॥ का० [१५, ५, ५] ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति।

सच्छिरणाभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादिता औदुम्बरपात्रस्था: अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण॥ अच्छे्वत्यम्। सवितु: सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आप:! वो युष्मान् उत्पवनं करोमि॥ अनिभृष्टमसि। आपोऽत्राभिधेया: अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवा: श्रुत्या बहुवचनान्ता व्याख्याता: अत: श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आप:! यूयमनिभृष्टा: स्थ। भ्रस्ज पाके अयं धातुर्धृष्यर्थे व्याख्यात: अनिधृष्टा: न नितरां धृष्टा: अपराभूता रक्षोभि:। वाचो बन्धु: वाण्या बन्धुभूता: यावद्धै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति श्रुते: [५, ३, ५, १६] आपोमयी वागिति सामश्रुतेश्च। तथा तपोजा: तप:शब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजा:। अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुते: [५, ३. ५, १७] वायोरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यन्तरात् [तैत्तिरी० आरण्य० ८, १]। सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ यदा वा एनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवतीति श्रुते: [५, ३, ५, १८] सोमदात्र्य आप:। स्वाहा राजस्व: स्वाहाकारेण पूता: सत्य: राजस्वो जनस्य राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ॥ ६॥

स॒ध॒मादो॑ द्यु॒म्निनी॒राप॑ ए॒ता अना॑धृष्टा अप॒स्यो॒ वसा॑ना:। प॒स्त्या॒सु च॒क्रे वरु॑ण: स॒धस्थ॑म॒पा᳚ शिशु॑र्मा॒तृत॑मास्व॒न्त:॥ ७॥

का० [१५, ५, ६] अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति सध-मादइति। उत्पूता अभिषेकार्था आपोऽभिषेकार्थेषु पालाशोदुम्बरवाटाश्वत्थेषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्। या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माद्यन्ति हृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वान्मादयतेः क्विप् सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, ८६] सहस्य सधादेशः। द्युम्निनीः द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता द्युम्निन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः [निरु० ५, ५]। अनाधृष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः। अपस्यः। अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १] अपसि कर्मणि साध्व्यः अपस्याः। तत्र साधुरिति [पा० ४, ४, ९८] यत् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] जसः सुरादेशः। वसानाः वस आच्छादने वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः। या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन् तत् सधस्थम्। किम्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजत इति श्रुतेः [५, ३, ५, १९] वरुणो राजसूययाजित्वादपां शिशुः। किम्भूतास्वप्सु पस्त्यासु। पस्त्यमिति गृहनामसु [निघ० ३, ४, ६] पठितम् गृहरूपासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु॥७॥

क्षत्रस्योल्बमसि। क्षत्रस्य जरायुसि। क्षत्रस्य योनिरसि। क्षत्रस्य नाभिरसि। इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि। मित्रस्यासि वरुणस्यासि। त्वयायं

वत्रं बंधेत्। द्रुवासि। रुजासि। क्षुमासि। पातैनं प्राञ्चम्। पातैनं प्रत्यञ्चम्। पातैनं तिर्य्यञ्चं दिग्भ्यः पात॥ ८॥

का० [१५, ५, १५] ताप्यंप्रभृतीनि चत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् [१५, ५, ७] ताप्यं परिधापयतीति। ताप्यपाण्डुाधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते ताप्यं चौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा॥ ताप्यदैवतम् हे ताप्य! त्वं चत्रस्य यजमानस्य उल्वं गर्भाधारभूतमुदकमसि। यजमानो गर्भस्थानीयः॥ का० [१५, ५, १२] पाण्डुं निवस्त इति। रक्तकम्बलं परिधत्ते॥ पाण्डुदैवतम्। चत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु। त्वमसि॥ का० [१५, ५, १३] अधीवासं प्रतिमुञ्चेति। कञ्चुकं गले बध्नाति॥ अधीवासदैवतम्। हे अधीवास! त्वं चत्रस्य योनिरसि गर्भसम्भवस्थानं योनिः॥ का० [१५, ५, १३—१४] उष्णीषꣳ संवेष्ट्य निवीतेऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वेति। शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिहितवासोनीव्यां गोपयति नाभिदेशे वेष्टयन्ति वा॥ उष्णीषदैवतम्। हे उष्णीष! त्वं चत्रस्य नाभिर्गर्भबन्धनस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः [निरु० ४, २१]॥ का० [१५, ५, १७] इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति। अध्वर्युर्धनुरधिज्यं करोति। धनुर्दैवतम्। हे धनुः! त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन हन्यत इति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि तदातनोमीति शेषः॥ का० [१५, ५, १८] मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टीति। मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि॥ बाहुदैवते यजुषी। हे दक्षि-

णकोटे! त्वं मित्रसम्बन्धी भवसि हे वामबाहो। त्वं वरुणसम्बन्धी भवसि॥ का० [१५, ५, १९] धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति। यजमानाय धनुर्ददाति॥ धनुर्दैवतम्। हे धनुः! अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं बधेत् हन्यात्॥ [का० १५, ५, २०] दृवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति। दृवासीत्यादिमन्त्रत्रयेण बाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति॥ षड्यजूंषि इषुदेवत्यानि। हे इषो! त्वं दृवासि दृ विदारणे दृणाति शत्रून् विदारयति दृवा। हे इषो! त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून् भनक्ति रुजा। हे इषो! त्वं क्षुमासि क्षुभो विधूनने क्षुभ्यति शत्रून् कम्पयति क्षुमा॥ यजमानाय ददाति। हे इषवः! प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालयत। प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात। तिर्यञ्चं तिर्यगञ्चनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात। दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत॥ ८॥

आविर्मर्याः। आवित्तो अग्निर्गृहपतिः। आवित्त इन्द्रो वृद्धश्रवाः। आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ। आवित्तः पूषा विश्ववेदाः। आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवौ। आवित्तादितिरुरुशर्मा॥ ९॥

का० [१५, ५, २१] आविर्मर्या इति वाचयतीति। इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानावित्

संज्ञान् यजमानं वाचयति॥ प्रजापतिर्दैवतम्। मर्या इति मनुष्यनामसु [निघ० २, ३, ११] पठितम्। हे मर्या मनुष्या ऋत्विजो यूयमाविः प्रकटा भवथेति शेषः। सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः। यद्वा हे मर्य्या ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः प्रकटो युष्मत्समक्षं कथ्यते इति शेषः॥ आवित्तो अग्निर्गृहपतिः। श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते [५, ३, ५, ३१—३७]। गृहपालकायाग्नयेऽयं यजमान आवित्तः आवेदितः ज्ञापितः। प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे॥ वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः॥ व्रतमिति कर्मनाम [निघ० २, १, ७] धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ। ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्तौ। आवित्तः आवेदितः॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूष्णेऽयमावित्तः॥ विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां तौ विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः॥ उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः॥ यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः। एवमग्रेऽपि॥ ९॥

अवे॑ष्टा दन्द॒शूका॑ः। प्राची॒मारो॑ह गाय॒त्री त्वा॑वतु रथन्त॒रꣳ साम॑ त्रि॒वृत्स्तोमो॑ वस॒न्त ऋ॒तुर्ब्रह्म॒ द्रवि॑णम्॥ १०॥

का० [१५, ५, २२] अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्त उपविष्टायेति। सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति॥ मृत्युनाशनं यजुः। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः। दन्दशूका भृत्यर्थं दशनशीला

मृत्युहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसादयोऽस्येष्टा नाशिता भवन्त्विति शेषः । तद्यो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदति-नयतीति श्रुतिः [५, ४, १, १] ॥ का० [१५, ५, २३] सुन्वन्त-माक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रति-दिशं यथालिङ्गमिति । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन् वाचयति ॥ पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । हे यजमान ! त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व ताथाविधं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम [ऋ० संहि० १, ३, १, ५, १—२, १, १, ११, १] त्वां रक्षतु । स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादीनां धनसाधनत्वाद्धनत्व-मुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे [पञ्चविंशब्रा० २, १] आम्नातम् । तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपास्मै गायते-त्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति [ऋ० संहि० अष्ट० ६, ७, ३६ म० ८, १, ५] तेषु तिसृभिरृग्भिर्गायेत् । काभिस्तिसृभिः ॥ प्रथमया । त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा तया स उद्गाता गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति सोऽयं प्रथमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते सेयं स्तुतिरुद्यतीति नाम्ना सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

दक्षिणामारोह त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्साम पञ्च-
दश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥११॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः। हे यजमान! त्वं दक्षिणां दिश-माक्रम। त्रिष्टुप् छन्दः। त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम [छ० संहि० १, ३, १, १, ५, २—२, २, १, १२, १]। पञ्चदश स्तोमः। ग्रीष्म ऋतुः। द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवन्तु क्षत्रं तव द्रविणमवत्विति वा। पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं० ब्रा० २, ४] पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनो पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। पूर्वोक्तस्त्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः। अन्येतु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते। तत्रायं क्रमः। प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिरृग्भिर्गायेत् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत्। द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत्। तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुतिः पञ्च-पञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः॥ ११॥

प्रतीचीमारोह जगती त्वावतु वैरूपꣳ
साम सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम्

अथ तृतीयो मन्त्रः। हे यजमान! त्वं प्रतीचीं दिश-मारोह। जगती छन्दः त्वामवतु। यद्द्याव इन्द्र ते शत-मित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम [छ० संहि० १, ३, २, ४,

६—२, २, २, ११, १]। सप्तदश स्तोमः। वर्षा ऋतुः। विट् वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम्। एते त्वामवन्तु। यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु॥ सप्तदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चवि० ब्राह्म० २, ७] पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत्। द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत्। तृतीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य त्रिविधा स्तुतिर्दशसप्तेत्यभिधीयत इत्यर्थः॥ १२॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजꣳ सामैकविꣳश स्तोमः शरदृतुः फलं द्रविणम् ॥ १३॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः। हे यजमान! त्वमुदीचीं दिशमारोह। अनुष्टुप् छन्दः। पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम [छ० संहि० १, ५, १, १, ८]। एकविंशः स्तोमः। शरदृतुः। फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं धनम्। एते त्वामवन्तु॥ एकविंशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चवि० ब्रा० २, १४] सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिरिति। प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्गायेत्

प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनोत्य-
च्यत इत्यर्थः॥ १३॥

ऊर्ध्वामारो॑ह पङ्क्तिस्त्वा॑वतु शाक्वररैव॒ते सामनी॑ त्रिणवत्रयस्त्रि॒ꣳशौ स्तोमौ॑ हेमन्तशि॒शिरा॑वृ॒तू वर्चो॒ द्रवि॑णम्। प्रत्य॑स्तं॒ नमु॑चेः॒ शिरः॑॥ १४॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः। हे यजमान! ऊर्ध्वां दिशमारोह। पङ्क्तिः छन्दः। प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाक्वरं साम [छ० संहि० २, ८, १, १४, १] रेवतीर्नः सध-मादे इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् [छ० संहि० १, २, २, १, ८—२, ४, १, १४, १]। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ। हेमन्तशिशिरावृतू। वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रविणम्। एते त्वामवन्तु। यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानी देवस्ते धनं रक्षतु॥ त्रिणव स्तोम एवमाम्नातः [प० ब्रा० ३, १] नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गा-येन्मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृ-द्गायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्च-कृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्यो-पेतत्वात्त्रिणवनामको वज्रसमानः स्तोमः॥ त्रयस्त्रिंशः स्तोम एवमाम्नातः [प० ब्रा० ३, ३] एकादशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स सप्तभिः एकयैकादशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिङ्करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति। प्रथमपर्याये

प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रयस्त्रिंश: स्तोम: सर्वेषां स्तोमानामन्त: ॥ का० [१५, ५, २४] आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपश्चाद्भागे निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् ॥ असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । असु क्षेपणे प्रतिग्टह्य क्षिप्तं सीसरूपेण ॥ १४ ॥

सोम॑स्य॒ त्विषि॑रसि॒ तवे॑व मे॒ त्विषि॑र्भूयात् । मृ॒त्योः पा॑हि । ओजो॑ऽसि॒ सहो॑ऽस्य॒मृत॑मसि ॥ १५ ॥

का० [१५, ५, २५] व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्मदेवत्यम् व्याख्यातम् [क० ५] ॥ का० [१५, ५, २६] रुक्ममधःपदं कुरुते मृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥ रुक्मदैवतम् । हे सुवर्ण ! मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय ॥ का० [१५, ५, २७] शिरसि च नवतृण्ण्ँ शततृण्ण्ँ वौजोऽसीति । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्य्यात् ॥ रुक्मदैवतम् । हे हिरण्य ! त्वमोजोऽसि अमुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शारीरं बलं सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

हिर॑ण्यरूपा उ॒षसो॑ वि॒रोक उ॒भावि॑न्द्रा उदि॑थ॒: सूर्य्य॑श्च । आरो॑हतं वरुण मित्र॒ गर्त्तं

तत॑श्चक्षाथामदि॑तिं॒ दि॑तिं॒ च ॥ मि॒त्रोऽसि॒ वरु॑णोऽसि ॥ १६ ॥

का० [१५, ५, २८] बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति । यजमानबाहू ऊर्ध्वौ करोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो ! तौ युवां गर्त्तं पुरुषमारोहतमारोहणं कुरुतम् । बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त्त इति [५, ४, १, १५] श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरुषारोहणानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां परसेनां चक्षाथां क्रमेणानुग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् । तौ कौ यौ युवामुभौ द्वौ उषसो विरोके रात्रेः समाप्तौ उदिथः उदयं कुरुथः । एतेर्लटि मध्यमद्विवचने इथ इति रूपम् । सूर्य्योदयानन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्त्तेथे इत्यर्थः । सूर्यश्च उदेति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलङ्कारेण हिरण्यवद्भासमानौ । तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ ॥ एवमध्यात्ममर्थः । अधिदैवं त्वयमर्थः ॥ हे वरुण ! हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ ! युवां गर्त्तं रथोपरिभागं गर्त्तसदृशमारोहतम् । परबाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकीलकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागो गर्त्तसदृशो भवति । रथोऽपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मण इति [निरु० ३, ५] यास्कोक्तेर्गर्त्तो रथः । यौ युवामुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदिथः उद्गच्छथः सूर्यश्चेत्तदा उदेति । किम्भूतौ हिरण्यरूपौ अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोहणान-

न्तरमदितिं दितिं च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः। अमुमर्थं श्रुतिराह [५, ४, १, १५] ततः पश्यतᳫं स्वं चारणं चेत्येवैतदाहेति॥ का० [१५, ५, २८] मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा। अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति। हे वामबाहो! मित्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि॥ १६॥

सोम॑स्य त्वा द्यु॒म्नेना॒भिषि॑ञ्चाम्य॒ग्नेर्भ्राज॑सा॒ सूर्य॑स्य॒ वर्च॑सेन्द्र॑स्येन्द्रि॒येण॑। क्ष॒त्राणां॑ क्ष॒त्रप॑तिरे॒ध्यति॑ दि॒द्यून् पा॑हि॥ १७॥

का० [१५, ५, ३०—३३] स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्रो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेममसुष्येति च प्रथमो देवसूवदिति। अस्यार्थः। रुक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः। पालाशौदुम्बरन्यग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि; तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्य्वोरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत्। इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः तानेवाह। स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः कश्चित् क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति। चतुर्णामभिषेक्तॄणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्येति चत्वारो मन्त्राः। अभिषिञ्चामीति पदमग्निमेषु त्रिषु

मन्त्रेष्वनुवर्त्तते । क्षत्राणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इममसुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःष्विव नामग्रहणयुक्तं पठति । प्रथमग्रहणादन्येषामिममसुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानाᳪराजेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान ! सोमस्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वरः एधि भव अति दिद्यून् पाहि । दो अवखण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो बाणाः । इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयतीति श्रुतेः [५, ४, २, २] तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनपसार्य इमं यजमानं हे सोम ! त्वं पाहि पालय ॥ १७ ॥

इमं देवा असपत्नᳪ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममसुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाᳪ राजा ॥ १८ ॥

इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः सोमादयः ! दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै विशे प्रजायै तिष्ठन्तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा महते क्षत्राय महते ज्येष्ठत्वाय महते जानराज्यायेन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवध्वं प्रेरयध्वम् । हे अमी कोशलाः ! एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् ॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह । अग्ने भ्रा-

जसाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि इन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो मन्त्रः। हे यजमान! अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वामभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादेः पूर्ववद्याख्या॥ राजमित्रमन्त्रमाह। सूर्यस्य वर्चसाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत्। हे यजमान! सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि। अन्यत् पूर्ववत्॥ वैश्यमन्त्रमाह। इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत्॥ हे यजमान! इन्द्रस्य वीर्य्येण त्वामभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत्॥ श्रुत्या तु युम्नादि शब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि॥ १८॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्तिस्वसिच इयानाः। ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनु रीयमाणाः॥ विष्णोर्विक्रमणमसि। विष्णोर्विक्रान्तमसि। विष्णोः क्रान्तमसि॥१८॥

का० [१५, ६, ८] कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति। यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप्। प्रेत्युपसर्गश्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते। नावः प्रचरन्ति। नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति नावः। यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै ता नावः। आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति। ग्लानुदिभ्यां डौरिति [उणा० २ ६४] नुदतेर्डौप्रत्ययः। किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात् पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः। किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य पर्वमरुद्भ्यां त इति तप्रत्ययः। किम्भूता नावः

स्वसिचः स्वेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः। तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः। इयानाः एतेस्ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति [पा० ३, २, १२९] चानश्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तं पदम्। गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात् पृथिवीम्। तदुक्तम्। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति [मनुः ३, ७६]। ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्त्तन्ते वृतेर्णिजन्ताल्लुङि रुगागमश्छान्दसः। किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः। अञ्चु गतिपूजनयोः। ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः। किम्भूतमहिं बुध्न्यं बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यः अन्तरिक्षे वर्त्तमानम्॥ यद्वायमर्थः। पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्गच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेक्त्र्यः आदित्योपरिष्टादापो नाव्या उच्यन्ते। तथा च श्रुतिः [१०, ५, ६, १४] नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका इत्युपक्रम्य षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिचरन्तीत्याह। ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्न्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आववृत्रन् आवर्त्तन्ते आगच्छन्ति॥ यद्वायमर्थ ऋचोऽस्याः वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात्

आवव्रतन् राजसूययाजिनोऽर्थायावर्त्तन्ते। किम्भूता: उदन्ता: अभिषिकपात्रेषु उत्क्षिप्ता: प्रक्षिप्ता:। तथा बुध्न्यं बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थ:। अहिमहन्तारं शत्रूणां यजमानमनु रीयमाणा: यजमानं प्रति सिच्यमाना:॥

का० [१५, ६, ८] चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति। अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत्॥ त्रीणि यजूंषि यजमानदेवत्यानि। हे मदीय प्रथम प्रक्रम! त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि। हे द्वितीय प्रक्रम! त्वं विष्णो: विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि। हे तृतीय प्रक्रम! त्वं विष्णो: क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि। इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमांल्लोकानभिजयतीति। इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णो: क्रान्तमिति श्रुते: [५, ४, २, ६]॥ १८॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु। अयममुष्य पितासावस्य पिता। वयꣳ स्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहा। रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहा॥ २०॥

का० [१५, ६, ११] शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापत इति। तत: सदस: शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे

पालाशेऽग्नौ जुहोति॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्यजुर्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्ये ऽयममुष्येतियजुर्युक्ता। हे प्रजापते! त्वत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्काल-विषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत्। परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहर्तुं चाप्यशक्त इत्यर्थः। अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माकमस्तु॥ यजुर्व्याख्यायते। अयममुष्य पितेति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता। असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति॥ सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम॥ का० [१५, ६, १२] आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्युत्तरार्धं इति। पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्नेरुत्तरभागे जुहोति॥ रुद्रदेवत्यम्। हे रुद्र! यत्ते तव क्रिवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति। क्रिवि हिंसाकरणयोः [धा० १५, ८८] इप्रत्ययः। एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह। हे हविः! तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृहवाची [निघ० ३, ४, ११] मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २०॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि। मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि। अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टो अर्जुनः। मरुतां प्रसवेन जय। आपाम मनसा। समिन्द्रियेण॥ २१॥

का० [१५, ६, १५] वाजपेयवद्रथमवरुह्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति। वाजपेये इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनक्ति प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिर्देशात्सर्वासां योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः॥ रथदेवत्यम्। हे रथ! त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि॥ युनक्ति। रथदेवत्यम्। प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ! त्वां युनज्मि योजयामि॥ का० [१५, ६, १७] अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहतीति यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति॥ रथदेवत्यम्। अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः। अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति श्रुतेः [५, ४, ३, ७] एवम्भूतोऽहं हे रथ! त्वामव्यथायै। व्यथ भयचलनयोः। अभयाय अचलनाय वा। स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि॥ का० [१५, ६, १८] मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति। यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत्॥ धुर्यदैवतम्। हे धुर्य! मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः॥ का० [१५, ६, १९] गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति। पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत्॥ यजमानदेवत्यम्। वयं मनसा सह आपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म॥ का० [१५, ६, २०] धनुरार्त्न्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति।

धनुःकोट्या गां स्पृशेत्॥ यजमानदेवत्यम्। वयमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः स्मः॥ २१॥

मा तं इन्द्र ते वयं तुराषाडयुक्तासो अब्रह्मता विदसाम। तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन् देव यमसे स्वश्वान्॥ २२॥

का० [१५, ६, २२] तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा त इति। स्थापितगवां पतये स्वभ्रातॄन् तावत् शतमधिकं वान्यद्दत्त्वा यूपात् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत्॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा। हे वज्रहस्त! वज्रं हस्ते यस्य तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान! त्वं यं रथमधि तिष्ठ लडर्थे लोट् अधितिष्ठसि। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः। यस्य च रश्मीन् प्रग्रहानायमसे आयच्छसि। किम्भूतान् रश्मीन् स्वश्वान् शोभना अश्वा येषु तान्। हे तुराषाट्! तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त! ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम। तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मतान ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्वस्तु विदस्येदेवं वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः॥ २२॥

अग्नये गृहपतये स्वाहा। सोमाय वनस्पतये स्वाहा। मरुतामोजसे स्वाहा। इन्द्र-

स्येन्द्रियाय स्वाहा। पृथिवि मातर्मा मा हिꣳसीर्मो अहं त्वाम् ॥ २३ ॥

का० [१५, ६ २३] अग्नये गृहपतय इति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति। रथविमोचनीयसंज्ञास्त्वतस्र आहुतीर्जुहोति॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु। वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु। इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा। मरुतां सम्बन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु॥ का० [१५, ६, २४] भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति। रथस्थ एव यजमानो भूमिं पश्येत्॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि! हे पृथिवि भूमे! त्वं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ हिंसिषम् ॥ २३ ॥

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥२४॥

का० [१५, ६, २५] अवरोहति हꣳसः शुचिषदिति। यजमानो रथादवरोहति॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्य्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा। हन्त्यहङ्कारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः त्वं प्रत्यवतरसीति वाक्यशेषः। किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्यरूपेण। तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्त्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण। होता आह्वाता देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण। अतिथिः

सर्वेषां पूज्यः। दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आह-वनीयादिरूपेण। नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत्। वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत्। ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत्। व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योमसत्। एवं सर्वत्रस्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वतो-त्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अब्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादि-रूपेणेत्यब्जाः। गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपे-णेति गोजाः। ऋते सत्ये जायते ऋतजाः। अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायत इत्यद्रिजाः। अद्रिर्मेघो वा [निघ० १, १०, १] अद्रौ मेघे जलरूपेण जायत इति वा। ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम्। बृहत् महत्परिवृढमपर्य्यन्तम् पर-ब्रह्मरूपो यो हंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः॥ यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत् प्रौढमृतं यज्ञं सम्पादयत्विति शेषः। किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति। वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति। अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्मा-द्यनवकृष्टेऽन्तरिक्षे सीदतीति। होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति। अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः। दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति। नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति। वरसत् वरे श्रेष्ठे राज-गृहे सीदतीति। ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति। व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति। अब्जाः अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेरङ्गीर जातेरश्वैरुपेतत्वादब्जाः। गोजाः गोशब्दवाच्याद्धव्याज्जायत इति गोजाः। इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः। ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य

जातत्वात्स्तजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः ॥ २४ ॥

इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्ङसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहि । ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि । इन्द्रस्य वां वीर्य्यकृतो बाहू अभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

का० [१५, ६, २८] उपस्पृशति शतमानावियदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरत्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति ॥ हे द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म ! त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरत्तिकापरिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तद्दातुमुत्सहते यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्ङसि युनक्ति यज्ञं सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवसि अतो मे मम वर्चः तेजो धेहि ॥ का० [१५, ६, ३०] तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशतीति । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तरथवाहने एवोपगूहितामौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत् ॥ शाखादेवत्यम् । हे औदुम्बरि शाखे ! त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥ का० [१५, ६, ३१] इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति । अध्वर्युयजमानबाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां नीचौ करोति ॥ बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्व-

युक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ हे बाहू ! अहं वां युवामुपावहरामि मैत्रावरुणोपयस्थां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

स्योनासि सुषदासि । क्षत्रस्य योनिरसि । स्योनामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनिमासीद ॥ २६ ॥

का० [१५, ६, ३३—७, १] प्राक् स्विष्टकृतः खादिरीमासन्दीं रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति । पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युतां खादिरीं मञ्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरो निदधाति ॥ आसन्दीदैवत्यम् । हे आसन्दि ! त्वं स्योना सुखरूपासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का० [१५, ७, २] अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्द्यां वस्त्रमाच्छादयति ॥ अधीवासदैवतम् । हे अधीवास ! त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि ॥ का० [१५, ७, ३] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति । आसन्द्यां यजमानं स्थापयेत् ॥ यजमानदैवतम् । हे यजमान ! स्योनां सुखकरीमासन्दीमासीद आरोह सुषदां सुखोपवेशनयोग्यामासीद क्षत्रस्य योनिं स्थानमासन्दीमासीद ॥ २६ ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

का० [१७, ४, ७,] निषसादेत्युरोऽस्यालभत इति । अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति ॥ वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री । असौ

यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद। विशो वै पस्त्या इति श्रुतेः [५, ४, ४, ५] आधिपत्येनोपविवेश यदासन्द्यां निषण्णः स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थः। व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] आङ उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवधानम्। किम्भूतो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः। वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः। तथा सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः शोभनप्रज्ञो वा। किमर्थं निषसाद साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् सम्राड्भावाय राज्यायेति श्रुतेः [५, ४, ४, ५]॥ २७॥

अ॒भि॒भूर॑स्ये॒तास्ते॒ पञ्च॒ दिशः॒ कल्प॑न्ताम्। ब्रह्म॒ꣳस्त्वं ब्र॒ह्मासि॑ सवि॒तासि॑ स॒त्यप्र॑सवः। वरु॑णोऽसि स॒त्यौजाः। इन्द्रो॑ऽसि॒ विशौ॑जाः। रु॒द्रो॑ऽसि सु॒शेवः। बहु॑कार॒ श्रेय॑स्कर॒ भूय॑स्कर। इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ऽसि॒ तेन॑ मे रध्य॥ २८॥

का० [१५, ७, ५] अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावाधायेति। यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दान्निदध्यात्॥ अक्षा यजमानो वा देवता। चतुर्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपा पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति वा। हे अक्ष! यद्वा हे यजमान! त्वमभिभूरसि अभिभविता अभितो व्याप्तासि। एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु। कलेः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्तन्नतो-

द्विरिजयापेक्षित्वात् पश्चाच्चव्यापकत्वमिति भावः॥ का० [१५, ७, १—६] वरं दत्त्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभि-रादिनवान्त्यमिति। यजमानो राज्यं मेऽस्त्वित्यादि द्रव्यं धर्म्मार्थं पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्रयते एव-मामन्त्रितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणो-ऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्रयोगः। व्यत्यास-मित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह। पुनर्यज-मानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह। अन्त्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादि-नैव त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थः॥ ब्रह्मन्। ब्रह्मदैवतम्। यजमानः प्रथमं ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन्! ऋत्विक् त्वामामन्त्रय इति शेषः॥ त्वं ब्रह्मासि। पञ्च यजूंषि यजमानदैवत्यानि। ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान! त्वं ब्रह्मासि महान् भवसि सविता प्रेरक-श्चासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य॥ द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओजो यस्य॥ तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विक्षु प्रजास्वो-जस्तेजो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दस-मत एव पदकारो नावग्रहं चकार॥ चतुर्थं प्रत्याह त्वं

ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन्! त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्द्रावणाच्च सुशेवः शेव इति सुखनाम [निघ० ३, ६] शोभनं शेवः सुखं यस्मात् शोभनं सुखयिता । त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् । का० [१५, ७, १०] बहुकारेति च ह्वयत्येवं नामानमिति । यजमानं बहुकारेत्यादिसुमङ्गलनामानं नरमाकारयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतम् । हे बहुकार! बहु कार्यं करोति बहुकारः श्रेयःकरोति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारेत्यादिकल्याणनामन् त्वामाह्वय इति शेषः ॥ का० [१५, ७, ११] स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फ्यदेवतम् । हे स्फ्य इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादि तस्य स्फ्यस्तृतीयमिति श्रुतेः [१, २, ४, १]। तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य रध्यतिर्वशगमने वशवर्त्तिनं कुरु । यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवतीति श्रुतेः] ५, ४, ४, १५]। यद्वा तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वज्ररूपस्तेन कारणेन मम रध्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

अ॒ग्निः पृ॒थु॒र्धर्म॑ण॒स्पति॑र्जु॒षा॒णो अ॒ग्निः पृ॒थु॒र्धर्म॑ण॒स्पति॑रा॒ज्य॑स्य वे॒तु स्वाहा॑ । स्वाहा॑कृ॒ताः सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑र्यतध्वꣳ सजा॒ता॒नां॑ मध्य॒मेष्ठ्या॑य ॥ २९ ॥

का० [१५, ७, १६] द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं

निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात्॥ अग्निदेवत्यम्। अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु। किम्भूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः। तथा धर्मणः पतिः धारणं धर्म जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी। जुषाणः प्रीयमाणः हूयमानं हविः सेवमानो वा। अग्निः पृथुधर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः॥ का० [१५, ७, १६] अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति। पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्द्यूतभूमौ क्षिपति॥ अक्षदेवत्यम्। हे अक्षाः! यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्य्यस्य रश्मिभिः किरणैर्यतध्वं स्पर्धां कुरुत सजातानां समानजन्मनां भ्रातृणां क्षत्रियाणां मध्यमेष्ठ्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतध्वं यत्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः। मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो मध्यमेष्ठ्यं तस्मै॥ २९॥

सविता प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि॥ ३०॥

का० [१५, ८, १५—१६] पितामहदशगणᳩसोमपानाᳩसंख्याय सर्पणᳩ सवित्रेति वानुवाकमुक्त्वेति। पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते। ऋत्विजोऽन्ये विप्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां

गणं गणयित्वा असुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्य्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्यादिसर्पणं धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । पक्षान्तरमाह सवित्रेति । यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव पक्षः श्रेयानिति सूत्रार्थः ॥ सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इत्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्य्येण । वाचा वाग्रूपया सरस्वत्या । रूपे रूपलक्षितेन त्वष्ट्रा देवेन त्वष्टा रूपाणामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन । अस्मे अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे आदेशः [पा० ७, १, ३९] । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणेन । तेजसा तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन । एतैराज्ञप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति राजसूयः समाप्तः ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिस्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३१ ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राज-

सूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्म-न्त्राणामश्विनावृषी॥ का० [१५, ८ २५] पक्वौदनं विरू-ढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति संसृजतीति। विरूढा जाता-ङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च व्रीहयः चौमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजा-ताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं पक्त्वा विरूढान् व्रीहींश्चूर्णीकृत्यौ-दनेन मिश्रयति॥ त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि। हे सुरे! त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्रेष्ठता। सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व। सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्त्तव्यमस्ति॥ का० [१५, १०, १०] वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति। पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः सुरां कश्चिंश्चित्पात्रे पुनाति॥ सोमदेवत्या गायत्री। वायुः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३८] तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्रुत अतिक्रम्य गतः। किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः। सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमं सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृत इति [१२, ७, ३] श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः॥ ३१॥

कु॒विद॒ङ्ग यव॑मन्तो॒ यवं॑ चि॒द्यथा॒ दान्त्य॑नु-पू॒र्वं॑ वि॒यूय॑। इ॒हेहै॑षां कृणुहि॒ भोज॑नानि॒ ये ब॒र्हिषो॒ नम॑उक्तिं॒ यज॑न्ति॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो-

ऽश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्रामणे ॥ ३२ ॥

का॰ [१५, १०, १२] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन् वा प्रतिदैवतमेतयैवेति। पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति। यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन् ग्रहान् प्रतिदैवतं गृह्णाति। यथा। कुविदङ्ग॰ उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम्। कुविदङ्ग॰ उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम्। कुविदङ्ग॰ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्रामण इति तृतीयम्। तृचं काक्षीवतसुकीर्त्तिदृष्टम्। आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप्। कुविदिति बहुनाम [निघ॰ ३, १, १२] अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु॰ ५, १७] चिदिति वितर्के। हे सोम! यथा यवमन्तः। यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः। मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति [पा॰ ८, २, ९] यवादीनां निषेधान्म-तोर्मकारस्य वकाराभावः। बहुयवसम्पन्नाः कृषीवलाः। कुवित् बहुलं यवं मर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अङ्ग क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति। दाप् लवने लट्। तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु। एषां केषां ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम [निघ॰ २, ७, २२] उक्तिर्वचनम्। हविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति। हे सोम! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्रामणे रक्षका-येन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

युवꣳ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा। विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

का० [१५, ६, ८] ग्रहाणां युवꣳसुरामं पुत्रमिवेति। युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या॥ अनुष्टुप् अश्विसरस्वती-न्द्रदेवत्या। हे अश्विना अश्विनौ! युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मचममकुरुतमित्यर्थः। अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम्। किम्भूतौ युवाम् असुर एव आसुर-स्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसंज्ञे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना विपिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन श्लादित्वे शानच्प्रत्यये रूपम्। तदर्थे श्रुतावितिहासः [१२, ३, ४, १] नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवी-र्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वतीचापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोम-स्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्र-मश्विनावरक्षतामित्यर्थः। पुनः कीदृशौ शुभः पती शोभनं शुप् शुभ दीप्तावित्यस्मात् सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना [पा० ८, ३, ४३] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥३३॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यै-

दं॑सना॑भिः यत् सु॒राम॑ व्यपि॑बः शची॑भिः॒ सर॑स्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ ! त्वामावथुः अवतेर्लिटि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पालितवन्तौ । कैः काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टॄणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनाम [निघ० २, १, ३] दंसस: करणं दंसना तत्करोति तदाचष्ट इति [पा० ३, १, २६ वा० १, २] णिचि जाते ण्यासश्रन्थो युजिति [पा० ३, ३, १०७] युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र ! त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिवधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावतुरिति ज्ञायत इत्यर्थः । भिष्णज् उपसेवायां कण्ड्वादिः अस्माल्लङि कण्ड्वादिभ्यो यगिति [पा० ३, १, २७] प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हलिति [पा० ६, १, ६८] तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति [पा० ६,

४, ७१] अडागमः वावसान इति [पा० ८, ४, ५६] जकारस्य ककारः अभिष्वगिति रूपम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

अगमद्दशमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्र॒थ॒मं मन॑स्त॒त्वाय॑ सवि॒ता धिय॑म्।

अ॒ग्नेर्ज्योति॑र्नि॒चाय्य॑ पृथि॒व्या अध्याभ॑रत्॥ १ ॥

रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम्। संहितैकादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः॥ तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या ऋषयो वा॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचितेर्ऋषय एवार्षेयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः। तथा च श्रुतिः [६, २, ३, १०] प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति॥ चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्वगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि हृतान्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कब-

न्धान्यजशेषं च मृद्युक्तं तड़ागादिजले प्रास्येत् उखार्थमिष्ट-
काश्च मृदं च जलं च तत एवादेयम् ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्या-
मुखासम्भरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नौ उद्धृत्याहवनीयात्
प्राक् कृते चतुष्कोणे गर्ते ततस्तड़ागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं
स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तराले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं
निदध्यात् आहवनीयाद्दक्षिणदेशेऽश्वगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः
प्रागपरा मुञ्जरसनाबद्धाः स्थाप्याः आहवनीयोत्तरे वेण्वभय-
तस्तोक्ष्णा कल्माषी हिरण्मयी वाभ्रिः स्थाप्या ततः कर्माह
का० [१६, २, ७] अष्टागृहीतं जुहोति सन्ततमुद्रहन्
युञ्जान इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुहूं स्रुवं
च संमृज्य स्रुच्यष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमि-
दाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छिन्नधारया स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन्नध्वर्यु-
र्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सान्तत्यं चाष्टर्चान्ते
स्वाहाकारपर्य्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः समाचरः । अष्टानां
सवितापि ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता
सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य वह्नेः
सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा
सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरी-
रान्विताया भूमेः सकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् इष्टकाः
कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः
प्रजापतिर्वै युञ्जान इति [६, ३, १, १२] श्रुतेः । किम्भूतः
प्रथममग्न्यारम्भे मनो युञ्जानः समादधानः युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः
किं कृत्वा धियो बुद्धेरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाय
तनित्वा विस्तार्य्य मनसा पर्य्यालोच्य बुद्ध्यावधार्य्येत्यर्थः । ननु
विस्तारे समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति [पा० ३, ४, २१]
क्वाप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तो-

पदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, ३७] नलोपः क्त्वो यगिति [पा० ७, १, ४७] क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्याय शक्त्या ॥ २ ॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापति: सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥ २ ॥

युक्त्वाय सविता देवान्त्स्वर्यतो धिया दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णकेनैकोना सविता तान् प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवाति । षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । किं कृत्वा युक्त्वाय युक्त्वा क्त्वो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य । किम्भूतान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा [illegible] दिवं दीव्यति प्रकाशत इति दिवम् इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शत्रन्तस्य यत इति रूपम् । पुनः कीदृशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान् युक्त्वा विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति

कीदृशान् स्वर्यतः स्वर्गप्राप्तेरुद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्त-दिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्त्तुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

युञ्जते मन॑ उत यु॑ञ्जते धियो॒ विप्रा॒ विप्र॑स्य बृह॒तो वि॑प॒श्चितः॑। वि होत्रा॑ दधे वयुना॒विदेक॒ इन्म॒ही दे॒वस्य॑ सवि॒तुः परि॑ष्टुतिः ॥ ४ ॥

जगती व्याख्यातापि [५अध्या० १४क०] विशेषतो व्याख्या-यते। विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिभिरिति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समा-हितं कुर्वते। उत अपि च धियः इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति। कीदृशस्य विप्रस्य बृहतः प्रौढः अग्निच-यनोद्योगेनाभिवृद्धस्य। तथा विपश्चितः विदुषः क्रियोगाभि-ज्ञस्य। विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुहोतीति होत्राः त्रप्रत्ययः कर्मानुष्ठानस्वरहिता इत्यर्थः। नन्वित्थमृत्विग्यजमा-नादिकं कुतो जातं तत्राह एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६. ३. १३७] दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानादिप्रज्ञः। कथ-मेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिरतो अचिन्त्या सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजे वां॒ ब्रह्म॑ पू॒र्व्यं नमो॑भि॒र्वि श्लोक॑ एतु प॒थ्ये॑व सू॒रेः। शृ॒ण्वन्तु॒ विश्वे॑ अ॒मृत॑स्य पु॒त्रा

पदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, ३७] नलोपः क्त्वो यगिति [पा० ७, १, ४७] क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे। स्वर्ग्याय शक्त्या ॥ २ ॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति। सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म्म इति शेषः ॥ २ ॥

युक्त्वाय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम्। बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान् प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवति। षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः। किं कृत्वा युक्त्वाय युक्त्वा क्त्वो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य। किम्भूतान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशत इति दिवम् इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शत्रन्तस्य यत इति रूपम्। पुनः कीदृशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः। कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान् युक्त्वा विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति

कीदृशान् स्वर्यतः स्वर्गप्राप्तेर उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढ़ं ज्योतिः चोयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्त-दिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्त्तुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

जगती व्याख्यातापि [५ अध्या० १४ क०] विशेषतो व्याख्यायते। विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वते। उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति। कीदृशस्य विप्रस्य बृहतः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य। तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य। विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुहोतीति होत्राः त्रप्रत्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः। नन्विदमृत्विग्यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः। कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती अचिन्त्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः। शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा

आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

त्रिष्टप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम्। पत्नीयजमानौ वामिति पदेनोच्येते। हे पत्नीयजमानौ! वां युवयोरर्थे नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्घृतैः सहितं पूर्व्यं पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वाच्छः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्यन्ते वामर्थे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि अन्नैर्विप्रांस्तर्पयामीत्यर्थः। किमर्थमिति चेत् सूरेः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्त्तिर्व्येतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] वि एतु अनयोर्व्यवधानम्। तत्र दृष्टान्तः पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसञ्चारी भवत्विति भावः। किञ्च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु। के। ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्त्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमानमोजसा। यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम्। अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छन्त्येव यत्प्रवृत्तिमनुवर्त्तन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वञ्च ओजसा बलेनानुययुः यश्च सविता पार्थिवानि

रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्त्रीन् लोकान्निर्ममीते। लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु० ४, १८]। स देवः महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महेर्महतो भावो महित्वं तेन। भावे छान्दसस्त्वन्प्रत्ययः। यद्वा एतश इत्यश्वनामसु [निघ० १, १४, १०] पठितम्। स देव एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः। उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति श्रुतेः [१०, ६, ४, १]। सूरादश्वं वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च [२८ अध्या० १३ क०]॥ ६॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु॥ ७॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [९ अध्या० १ क०] कथ्यते। हे देव सवितः! यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव। किञ्च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतं परचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्त्तनेन शोधयतु। वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वागस्मै रोचतामित्यर्थः॥ ७॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यꣳ सखिविदꣳ सत्राजितं धनजितꣳ स्वर्जितम्। ऋचा स्तोमꣳ समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्त्तनि स्वाहा॥ ८॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः। हे सवितर्देव! नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय। कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः। तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विदॢ लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम्। सत्राजितं सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि चीयमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची [निघ० ३, १०, ३] सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति। धनजितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित्। स्वर्जितं स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जित्तम्॥ किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः। हे सवितः! ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्धय समृद्धं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्धय बृहत् साम च समर्धय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनिर्मार्गो यस्य तत् बृहत्साम्ना गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः॥ ८॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्॥ ९॥

का० [१६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय हस्त आधायेत्येनामभिमन्त्रयते। अस्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाद्वयात्म-

कमन्त्रेण वैणवीमभ्रिमादाय हस्त आधायेति ऋचा [क० ११] एनामभ्रिमभिमन्त्रयते॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः। व्याख्यातम्॥ आददे अभ्रिर्देवता अतिधृतिच्छन्दः। हे अभ्रे! सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिबन्धपर्य्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि। तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्मयादीनि छन्दसीति [पा० १, ४, २०] भसंज्ञायामङ्गिरस्वदिति रुत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वामगृह्णन् तद्वत्। हे अभ्रे! त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्निमाभर आहर हृग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा० ८, २, ३२ वा०] हस्य भः। त्रैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजह्रुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२]। किम्भूतमग्निं पुरीष्यं पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः [६, ३, १, ३८] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यस्तं पशव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुष्का मृदुच्यते तदर्हतीति पुरीष्योऽग्निः मृदमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योरभेदोपचारेण मृदाहरणमेवाग्न्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते॥ ९॥

अभ्रिरसि नार्य्यसि त्वया वयमग्निꣳ शकेम खनितुꣳ सधस्थ आ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत्॥ १०॥

त्वमभ्रिरसि उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा नारी ईप् छान्दसः खननकाले अश्मादिना तत्र कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः। किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे वर्त्तमानमग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शकेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

हस्त॑ आ॒धाय॑ सवि॒ता बिभ्र॒दभ्रि॑ᳪ हि॒रण्ययी॑म्। अ॒ग्नेर्ज्योति॑र्नि॒चाय्य॑ पृथि॒व्या अध्याभ॑रत्। आनु॑ष्टुभेन॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वत् ॥ ११ ॥

अनुष्टुब्यजुरन्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्छन्दः। तृतीयतुर्थ्यपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः। अग्निदेवत्या। सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपामभ्रिमाधाय स्थापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

प्रतू॑र्त्तं वाजि॒न्नाद्र॑व॒ वरि॑ष्ठा॒मनु॑ सं॒वत॑म्। दि॒वि ते॒ जन्म॑ पर॒मम॒न्तरि॑क्षे॒ तव॒ नाभिः॑ पृथि॒व्यामधि॒ योनि॒रित् ॥ १२ ॥

का० [१६, २, १०] अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्त्तं युञ्जाथां योगे योग इति। ऋक्त्रयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभि मन्त्रयतेऽभ्रिहस्त उपविष्ट एव॥ अश्वदेवत्या प्रस्तार-

पङ्क्तिः नाभानेदिष्ठदृष्टा यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः। वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यग्भज्यते यद्गमन-यार्थं। सेव्यत इति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्विप्येतद्रूपम् मृत्खननयोग्या भूमिः संवत् सा च पाषाणाद्यभावेनाति-प्रशस्तत्वाद्वरिष्ठेत्युच्यते। हे वाजिन्! शीघ्रगामिन्नश्व! वरिष्ठा-मुत्कृष्टां संवतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगच्छ नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २. ६१] क्तान्तो निपात-स्वरतेः। ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्य-रूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम्। अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुन्नामकवायुश्वा अन्तरिक्षे सञ्चरन्ति तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्त्तित्वम् नाभिशब्देन प्रकृष्टं शरीर-मुपलक्ष्यते। पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित् एव पादावेवेत्यर्थः भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते। विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते एवंमहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जाथाꣳ रासभं युवमस्मिन् यामे वृषण्वसू। अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा। गर्दभं मन्त्रयते। अध्व-र्युयजमानावुच्येते। वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृष-ण्वसू वर्षतीति वृषा कनिन्यु इत्यादिना [उणा० १, १५५] वर्षतेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृष फलाभिवर्षुकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे वृषण्वसू! अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां बध्नीतम् युजेर्लोटि आत्मनेपदे

मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति। क्व अस्मिन् यामे अस्मिन्नग्निकर्मणि यद्वा यामो मृदञ्जनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते सति। कीदृशं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः। तथा अस्मयुमस्मान् कामयमानमस्मद्धितैषिणमित्यर्थः। इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कः [निरु० ६, ३१] अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३. १, ८] क्यच्प्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं छान्दसम् क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः ॥ १३ ॥

योगे-योगे तवस्तरं वाजे-वाजे हवामहे।
सखाय इन्द्रमूतये ॥ १४ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा। अजं मन्त्रयते। सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमाना वयमिन्द्रमिन्द्रियवन्तं वीर्य्यवन्त मिन्द्रियप्रदं वा अज मूतये अवनाय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ह्वः शपि सम्प्रसारणम्। क्व सति वाजे-वाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा। किम्भूतमजं योगे-योगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तवस्तरं बलवत्तरमुत्साहवन्तम्। तव इति बलनाम [निघ० २, ९, ४] तवो बलमस्यास्तीति तवस्वी अस्मायेत्यादिना [पा० ५, २, १२१] विन् अत्यन्तं तवस्वी तवस्तरस्तम् अतिशये तरप् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं

मयोभूरेहि। उर्वन्तरिक्षं वीहि। स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन् पूष्णा सयुजा सह ॥१५॥

का० [१६, २, ११] अनुपस्पृशन्नुत्क्रामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति। स्पर्शम् कुर्वन्नश्वादीन् भयं दर्शयन् प्राचो गमयति॥ विराड्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिक्षं वीहीत्येतावद्यजुः। त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्रूपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका। ऋचो मध्ये यजुः। अस्याः पूर्वार्धस्याश्वो देवता। हे अश्व! त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन् प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा शत्रून् हिंसन्। अशस्तीः भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्त्तीरवक्रामन् पादैरवष्टभ्यन्निवारयन्नित्यर्थः। आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः॥ उर्वन्तरिक्षम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः। हे गर्दभ! अभयानि कृण्वन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि। इयं वै पृथिवी पूषेति श्रुतेः [६, ३, २, ८]। सह युङ्क्ते सा सयुक् तया। किम्भूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम [निरु० ३, २१] स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मार्गो यस्य। भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः। नैकोऽध्वानं प्रपद्येतेति न्यायात् पूष्णा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्व-

द्राभर। अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमः।
अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्यामः॥ १६ ॥

अजोत्क्रमणे विनियोगः। यजुः। आसुरी गायत्री आग्नेयी। हे अग्ने! पृथिव्याः भूमेः सधस्थात् सहस्थानात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस इवाभर आहर॥ का० [१६, ३, १२] अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति। त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्मयजमानाध्वर्यवस्तूष्णीमश्वभ्रस्थं मृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यश्वगर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः॥ साम्नगायत्री छन्दः। पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस इव वयमच्छेमः अच्छ अभिमुखमिमः गच्छामः। अच्छामेराप्तुमिति शाकपूणिरिति यास्कः [निरु० ५, २८]॥ का० [१६, २, १४] अनड्वापुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्यमिति। देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनड्वापुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः॥ आग्नेयं यजुः आसुर्यनुष्टुप्। पशव्यमग्निमङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः सम्पादयिष्यामः॥ १६ ॥

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः। अनु सूर्य्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आततन्थ॥ १७ ॥

का० [१६, २, १५] वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति। वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिव्यक्तः सा वल्मीकवपा पिण्डाहवनीयान्तराले स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः। अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा प्रथमस्य व्यूहनम्। अग्निरुषामुखःकाला-

नःमग्रमुपक्रममन्वख्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान्। जातं जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदाः अयमग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वख्यत्। किञ्च सूर्य्यस्य रश्मीन् किरणान् पुरुत्रा बहुधा अन्वख्यत्। किञ्च द्यावापृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आततन्थ आतेनिथ आततान सर्वतो व्याप्तवान्। व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] पुरुषव्यत्ययः बभूथाततन्थेत्यादिना [पा० ७, २, ६४] निपातः सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः॥ १७॥

आगत्य॑ वा॒ज्यध्वा॑न॒ꣳ सर्वा॒ मृधो॒ विधू॑नुते। अ॒ग्निꣳ स॒धस्थे॑ मह॒ति चक्षु॑षा॒ निचि॑कीषते ॥ १८॥

का० [१६, २, १७] आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति। मृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्तमश्वमभिमन्त्रयते। अश्वदेवत्यानुष्टुब्मयोभूदृष्टा। वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान् सङ्ग्रामान् पाप्मनः श्रमान् विधूनुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थश्छान्दसोऽयं धातुः॥ १८॥

आ॒क्रम्य॑ वाजिन् पृथि॒वीम॒ग्निमि॑च्छ रु॒चा त्वम्। भूम्या॑ वृ॒त्वाय॑ नो ब्रूहि॒ यत॒ः खने॑म॒ तं व॒यम्॥ १९॥

का० [१६, २, १८] आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति। एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः सूत्रस्य॥

अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व ! पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य त्वचा दीक्षा कृत्वा त्वमग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्वित्यर्थः । किञ्च भूम्या इच्छाय इतु वर्त्तने क्वाप्रत्ययः क्वो यक् अत्र स्पर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात् प्रदेशाद्वयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत् प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १८ ॥

द्यौस्ते॑ पृ॒ष्ठं पृ॑थि॒वी स॒धस्थ॑मा॒त्मान्तरि॑क्षꣳ समु॒द्रो योनिः॑ । वि॒ख्याय॒ चक्षु॑षा॒ त्वम॒भि ति॑ष्ठ पृतन्य॒तः ॥ २० ॥

का० [१६, २, १८] द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति । पिण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशंस्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन् मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आर्षी बृहती अश्वदेवत्या । हे अश्व ! द्यौः द्युलोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्त आत्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानमप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्त्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य विनाशय । पृतनामिच्छन्तीति क्यच् आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा० ७, ४, ३९] क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शतृप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद् द्रविणोदा वाजिन्। वयᳯ स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

का० [१६, २, १८] उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति। मृत्पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः॥ विराडश्वदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका। हे वाजिन्! महते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धयेऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदेशाद् यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगशब्द ऐश्वर्यवाची शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै। कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणसशब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सानुग्रहे चित्ते स्याम भवेम। कीदृशा वयम् अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निमग्न्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः॥ २१॥

उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकᳯ सुकृतं पृथिव्याम्। ततः खनेम सुप्रतीकमग्निᳯ स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम्॥ २२॥

का० [१६,२,२०] उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते। पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते॥ आश्वी त्रिष्टुप्। अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं पुण्यवन्तमकः कृतवान् करोतेर्लुङि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुकि गुणे तिलोपे-रूपम्। ततः प्रदेशाद्वयमग्निमग्निहेतुं मृदं खनेम कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनं

न्नताकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गमधिरुरुहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः। अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्ये वा। किम्भूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममुत्कृष्टम् ॥ २२ ॥

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा। पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

का० [१६, २, २२] उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुती स्रुवेणाश्वपदे। अस्यार्थः। आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृदमभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति ऋग्भ्यां व्यतिषक्ताभ्यां स्रुवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिषङ्गश्चैवम् आ त्वा जिघर्मीति पूर्वस्याः पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समददृष्टे आग्नेय्यौ द्वे त्रिष्टुभौ। हे अग्ने ! मनसा श्रद्धायुक्तेन चित्तेन घृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजिघर्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा घृ क्षरणदीप्त्योः ह्वादिः। कीदृशं त्वां विश्वानि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादिकादस्माच्छतृप्रत्ययः। तिरश्चा पृथुं तिरोऽञ्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम्। इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमः स अमुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः। यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्याप्तिः

वयसा वयउपलक्षितेन कालेन बृहन्तमिति बहुकालव्यापिः देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः। तथा व्यचिष्ठं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्यास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्ठन् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्ठनि परे मतुपो लुक्। अन्नैः रभसं रभ राभस्ये घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्हुतैरप्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति भावः। तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशेः शानन् प्रत्ययः॥ २३॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत। मर्यश्री स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः॥२४॥

अहमग्निमाजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च। किम्भूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम्। सोऽग्निररक्षसा क्रौर्य्यरहितेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् घृतं जुषेत जुषतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ्। कीदृशोऽग्निः मर्य्यश्रीः मर्य्यैर्मनुष्यैः श्रीयते आश्रीयते सेव्यते इति मर्य्यश्रीः मनुष्यैराश्रयणीयः। स्पृहयद्वर्णः स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णो रूपं यस्य यजमानैः स्पृहणीयरूप इत्यर्थः। अभिमृश्यत इत्यभिमृट् न अभिमृश्यते नाभिमृट् तस्मै नाभिमृशे चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषणं नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तुमयोग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृम्भत इति जर्भुराणः जृभी गात्रविनामे इतस्ततश्च गच्छन् जृभेरौणादिक उराणप्रत्ययः। ईदृशमग्निमाजिघर्मीति योज्यम्॥ २४॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत्। दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

का० [१६, २, २३] अभ्रया पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति बहिर्बहिरुत्तरयोत्तरयेति। अस्यार्थः। अभ्रया वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति परया परया बहिर्बहिःप्रदेशे यथा तथा। परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि त्वेति तद्बहिर्द्वितीयं त्वमग्न इति तद्बहिस्तृतीयमित्यर्थः॥ आग्नेयी गायत्री सोमकदृष्टा। अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकरणमित्यर्थः। कीदृशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदर्शनः। किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दाशृ दाने अस्य धातोर्दाश्वान्साह्वानित्यादिना [पा० ६, १, १२] क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे। दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि डुधाञ् विधारणे पुष्टौ दान इति कल्पद्रुमोक्तेः॥ २५ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रꣳ सहस्य धीमहि। धृषद्वर्णं दिवे-दिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुदृष्टा। परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः। सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमानत्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य! हे अग्ने! वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं छान्दस-

मित्युक्तम्। कीदृशं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रक्षकत्वात् यद्वा पिपर्त्ति पालयतीति पूस्तम् पॄ पालनपूरणयोः क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] उदादेशे पूरिति रूपम्। तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा। धृषद्वर्णं ञिधृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छतृप्रत्ययः धृष्णोति धृषन् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् असह्यरूपमित्यर्थः। दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम्। भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः ॥ २६ ॥

त्वम॑ग्ने द्युभि॒स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑। त्वं वने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जायसे॒ शुचि॑ः ॥ २७ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुब्गृत्समददृष्टा प्रथमान्त्यावेकादशार्णौ द्वितीयतृतीयौ दशार्णौ पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशार्णौ यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः। अथ मन्त्रार्थः। हे नृपते नृणां पालक! हे अग्ने! त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यस इत्यर्थः यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुक्षणिः आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या क्षणोति हन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणिः। त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घटनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो

ऽरणिकाष्ठेभ्यो जायसे त्व मोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसङ्घर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो ह्येष सन् स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः। किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतुः पुनःपाकान्महीमयमिति स्मृतेः॥ २७॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। पृ॒थि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं॑ पु॒री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वत् ख॑नामि। ज्योति॑ष्मन्तं॑ त्वाग्ने सु॒प्रती॑क॒मज॑स्रेण भा॒नुना॒ दीद्य॑तम्। शि॒वं प्र॒जाभ्यो॒ऽहि॑ꣳसन्तं पृ॒थि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं॑ पु॒री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वत् ख॑नामः॥ २८॥

का० [१६, २, २३] अभ्रया पिण्डं खनति देवस्य त्वेति। अभ्रया कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकया॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम्। पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिश्छन्दः। अहं पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस इव खनामि। कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम्। हे अग्ने! ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनामः। कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम्। अजस्रेणानुपक्षीणेन निरन्तरं वर्त्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं छान्दसो धातुः। प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम्। पुनरुक्तिरादरार्था॥ २८॥

अ॒पां पृ॒ष्ठम॑सि॒ योनि॑र॒ग्नेः स॑मु॒द्रम॒भितः॒ पिन्व॑मानम्। वर्ध॑मानो म॒हाꣳ॥ आ च॒ पुष्क॑रे दि॒वो मात्र॑या वरि॒म्णा प्र॑थस्व॥ २९॥

का० [१६, २, २४] कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति। अस्यार्थः। मृत्पिण्डोत्तरभागे प्रागग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति॥ पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः आद्यौ दशकावन्त्यावेकादशकाविति द्व्यक्षराधिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः। अथ मन्त्रार्थः। हे पुष्करपर्ण! त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् अग्नेः अग्न्यार्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीतिकरं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकमभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः। वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। पुष्करे जले आ मोद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत् प्रभूतं सत् वर्धमानं वृद्धियुक्तं त्वमसि॥ का० [१६, २, २५] विमार्ष्टि दिव इति। एतत् पुष्करपर्णं विपुलं करोति॥ हे पुष्करपर्ण! दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रथ्वस्फत्यादिना [पा० ६, ४, १५७] उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

शर्म॑ च स्थो वर्म॑ च॒ स्थोऽच्छि॑द्रे बहु॒ले उ॒भे। व्यच॑स्वती॒ सं व॑साथां भृ॒तम॒ग्निं पु॑री॒ष्य॑म्॥ ३०॥

का० [१६, २, २६] आलभत उभे शर्म च स्थ इति। ऋग्द्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः॥ कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। हे कृष्णाजिनपुष्कर-

पर्णे ! उभे युवां शं च स्थः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथः वर्म च स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः चौ समुच्चये। कीदृशी युवा- मच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन्प्रत्ययः तद्वती अवकाशवती। तथाविधे युवां पुरीष्यं पशव्यमग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम्। वस आच्छादने अदादिः आच्छाद्य चाग्निं भृतं बिभृतं धारयतं बिभर्तेः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् ॥ ३० ॥

सं॒वसा॑थाᳪ स्व॒र्विदा॑ स॒मीची॒ उर॑सा॒ त्मना॑। अ॒ग्निम॒न्तर्भ॑रि॒ष्यन्ती॒ ज्योति॑ष्मन्त॒मज॑स्र॒मित् ॥ ३१ ॥

हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ! ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमजस्रमित् निरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवा- मुरसात्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम्। कीदृशी युवाम् स्वर्विदा विभक्त्याकारः स्वर्वित्त इति स्वर्विदौ यद्वा सूर्यदेवाहर्वाची स्वःशब्दः स्वर्ग- लाभसाधने इत्यर्थः। तथा समीची सम्यगञ्चने सङ्गते एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पु॒री॒ष्यो॑ऽसि वि॒श्वभ॑रा॒ अथ॑र्वा त्वा प्रथ॒मो निर॑मन्थदग्ने। त्वाम॑ग्ने॒ पुष्क॑रा॒दध्यथ॑र्वा॒ निर॑मन्थत। मू॒र्ध्नो विश्व॑स्य वा॒घतः॑ ॥ ३२ ॥

का० [१६, २, २७] पिण्डं पुरीष्योऽसीति॥ प्रतिष्ठागा- यत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः। अग्निदे- वत्या। हे अग्ने ! त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि विश्वभरा असि

विश्वं सर्वं जगद् बिभर्ति धारयति पुष्णाति वा विश्वभरा: असुन्प्रत्यय: । हे अग्ने ! प्रथम: इतरेभ्य: पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषि: प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्थत् नि:शेषेण मथितवान् ॥ का० [१६, २, २८, ३, १] पाणिभ्यां परिगृह्यात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिण: साभ्रिस्त्वामग्ने इति षड्भि: सर्वं सकृद्धृत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति । दक्षिणेनाभ्रिं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्वं पिण्डं त्वामग्न इति षडृचेन सकृद्गृहीत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थ: ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्रो भरद्वाजदृष्टा: । हे अग्ने ! अथर्वा प्राण: पुष्करादधि उदकात्मकाशात्त्वां निरमन्थत नि:शेषेण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति श्रुते: [६, ४, २, २] । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु [निघ० ३, १८, ३] पठितम् । विश्वस्य सर्वस्य जगत: सम्बन्धिनो वाघत: ऋत्विजस्त्वां मूर्ध्नोऽग्रादरण: शिरसो निरमन्थन्तेति व्यत्यय: । यद्वा विश्वस्येति षष्ठ्येकवचनं प्रथमाबहुवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थ: ॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थ: हे अग्ने ! अथर्वाख्य ऋषि: पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थत । कीदृशात् पुष्करात् मूर्ध्न: उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघत: सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णमग्निमन्थनयज्ञनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

तमु॑ त्वा द॒ध्यङ्ङृषि॑: पु॒त्र ई॑धे॒ अथ॑र्वण: ।
वृ॒त्र॒हणं॑ पुर॒न्दर॑म् ॥ ३३ ॥

हे अग्ने ! अथर्वण: ऋषे: पुत्र: दध्यङ्नामक ऋषि: तमु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान् । कीदृशं त्वां वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु हन इति [पा० ३, २, ८७] क्विप् । पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनां

त्रयाणां पुराणां विदारयितारम्। वाचंयमपुरन्दरौ चेति [पा० ६, ३, ६८] खश्च निपातः॥ ३३॥

तमु॑ त्वा पा॒थ्यो वृषा॒ समी॑धे दस्युह॒न्त॑मम्। धनं॒ज॒यꣳ रणे॑-रणे॥ ३४॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः पाथोनदीभ्यां ड्यणिति [पा० ४, ४, १११] पाथःशब्दात् ड्यण्प्रत्ययः टिलोपः। वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने! त्वा त्वां समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्म पश्या उपलभ्यते अतः पाथ्यः। मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियाꣳ रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः। मनो वै पाथ्यो वृषेति श्रुतेः [६, ४, २, ४]। कीदृशं त्वां दस्युहन्तमम् दस्यून् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७] नलोपे दस्युहतम इति प्राप्ते नाद्घस्येति [पा० ८, २, १७] तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम्। रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम्॥ ३४॥

सीद॑ होतः॒ स्व उ॑ लो॒के चि॑कि॒त्वान् सा॒दया॑ य॒ज्ञꣳसु॑कृ॒तस्य॒ योनौ॑। दे॒वा॒वीर्दे॒वान् ह॒विषा॑ यजा॒स्यग्ने॑ बृ॒हद्यज॑मा॒ने वयो॑ धाः॥ ३५॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा। हे होतः देवानामाह्वातः! हे अग्ने! स्वे उ लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश। कीदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय

स्थापय। अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः। यत्र क्रियमाणेऽवघातपेषण-सोमनिधानादीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः [६, ४, २, ६] हे अग्ने ! यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान् यजासि यजसि लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ९४] पूजयसि अतो यजमाने बृहन्महद्वय आयुरन्नं वा धाः धेहि दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्य-डभावः [पा० ६, ४, ७५] ॥ ३५ ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाꣳ२॥ असदत् सुदक्षः। अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा। नीत्युपसर्गोऽसददित्य-नेन सम्बध्यते। अग्निः होतृषदने न्यसीदत् होता यस्मिन् सीदति तद्धोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदि-रूपे सम्यगुपविष्टवान्। कीदृशोऽग्निः होता देवाना-माह्वाता। विदानः स्वाधिकारं जानन्। त्वेषः त्विष दीप्तौ पचाद्यच् त्वेषतीति त्वेषः दीप्तिमान्। दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात् क्वसुः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः होतृधिष्ण्यादौ गमनवान्। सुदक्षः साधु कुशलः क्षिप्रकारी। अदब्ध-व्रतप्रमतिः दभु वधे अदब्धमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽद-ब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदब्धव्रतश्चासौ

प्रमतिरेवेति सः। तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थान इति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि परे तृचो लोपः। सहस्रम्भरः सहस्रं सर्वजनं बिभर्त्ति पुष्णाति सहस्रम्भरः। शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्यानि हवींष्यभ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः॥ ३६॥

सᳬसीदस्व महाᳬ२॥ असि शोचस्व देववीतमः। वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम्॥ ३७॥

आग्नेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णोऽन्येऽष्टार्णाः। मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध्य! हे मेध्य। यज्ञिय! यज्ञार्ह! हे प्रशस्त! उत्कृष्ट! हे अग्ने त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश। यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुत्वात् स त्वं शोचस्व शुच दीप्तौ दीप्यस्व। कीदृशस्त्वं देववीतमः देवान् वेति तर्पयति देववीः वी कान्त्यादौ क्विप् अतिशयेन देववीः देववीतमः। किञ्च दर्शतं दर्शनीयमरुषमरोचनं धूमं विसृज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते इतो वा अयमूर्ध्वᳬ रेतः सिञ्चति धूमᳬ सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः॥ ३७॥

अपो देवीरुपसृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः। तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः॥ ३८॥

का० [१६, ३, २] अपः स्वभ्रेऽवनयत्यपो देवी रिति। मृत्पिण्डगर्ते जलं सिञ्चति॥ अब्देवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धु-

द्वौपट्टष्टा द्वितीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी। पूर्वऽर्चोऽग्ने इति सम्बोधनमध्याक्रियते द्यौरध्वर्युर्वा सम्बोध्यते हे अग्ने! यद्वा हे द्यौः! यद्वा हे अध्वर्यो! देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च। कीदृशीरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः। किमर्थं प्रजाभ्यः अयक्ष्माय पञ्चमी षष्ठ्यर्थे यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्मै प्रजानामारोग्याय। तासां सिक्तानामपां स्थानात् सुचेत्ररूपादस्मात् खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जिहता-मुद्गच्छन्तु। कीदृश्य ओषधयः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः॥ ३८॥

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्। यो देवानां चरसि प्राणथेन कस्मै देव वषडस्तु तुभ्यम्॥ ३९॥

का० [१६, ३, ३] सं त इति वातमपच्छियति। पिण्ड-गर्त्ते वायुं प्रेरयति॥ त्रिष्टुप् अद्यं पृथिवीदेवत्यमर्द्धं वायुदेव-त्यम्। हे पृथिवि! उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेनावस्थितायास्ते तव यद्धृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावटरूपेण विकसितम् इडभाव आर्षः [पा० ७, २, ३४] तत् स्थानं वायुः सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु। कीदृशो वायुः मातरिश्वा मातर्यन्त-रिक्षे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्वयति गच्छति मात-रिश्वा। एवं पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव! द्योतनादिगुण-युक्त! वायो! यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां प्राणथेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणथम् भावे छान्दसस्थप्रत्ययः।

कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावच्छ्याहुतिरस्ति यथैषेति [६, ४, ३, ४] श्रुतेः ॥ ३८ ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत् स्वः । वासो अग्ने विश्वरूपꣳ संव्ययस्व विभावसो ॥ ४० ॥

का० [१६, ३, ५] आस्तीर्णयोरन्तानुदग्रह्णाति सुजात इति । अस्यार्थः । आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः प्रान्तानूर्ध्वमादत्त इति ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयो नवार्णः सुजातः सुष्ठुतत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरूथं वरणीयं गृहं कृष्णाजिननिर्मितमासदत् आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० [१६, ३, ६] त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासो अग्न इति । उदग्रहीतान् कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान् मुञ्जयोक्त्रेण बध्नात्युत्तरार्धेनेति सूत्रार्थः ॥ हे विभावसो ! विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सम्बोधनं हे विभावसो ! हे अग्ने ! विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येञ् संवरणे अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया । दृशे च भासा बृहता सुशुक्वनिराग्ने याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

का० [१६, ३, ७] उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति ।

तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः । हे स्वध्वर ! शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्टु यागनिर्वाहक ! हे अग्ने ! उत्तिष्ठ उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । किञ्च हे अग्ने ! सुशस्तिभिः शोभनकीर्त्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टै-रश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् बृहता भासा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विख्ये चेति [पा० ३, ४, ११] पश्यतेस्तुमर्थो निपातः । कीदृशस्त्वं सुशु-क्वनिः साधु शुचो रश्मीन् वनति सम्भजति सुशुक्वनिः रश्मि-प्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

ऊ॒र्ध्व ऊ॒ षु ण॑ ऊ॒तये॒ तिष्ठा॑ दे॒वो न स॑वि॒ता । ऊ॒र्ध्वो वाज॑स्य॒ सनि॑ता॒ यद॒ञ्जिभि॑-र्वा॒घद्भि॑र्वि॒ह्वया॑महे ॥ ४२ ॥

का० [१६, ३, ८] ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्यात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति । प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्नि-देवत्योपरिष्टाद् बृहती कण्वदृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्टाद् बृहती । हे अग्ने ! नोऽस्माकमू-तये रक्षणाय ऊर्ध्व उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य णत्वम् । क इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव इव यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन् वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षणु दाने यद्यस्मा-

त्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्भिः हव्यवाहकैर्ऋत्विग्भिः सह त्वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः। अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः यद्वा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे। कीदृशैरञ्जिभिः वाघद्भिः हविषां वोढृभिः ॥ ४२ ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु। चित्रः शिशुः परि तमांऽस्यक्तून् प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

का० [१६, ३, ८] अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति। पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्दभाजान् स जात इत्यावृत्क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा। अश्वमग्नित्वेन स्तौति हे अग्ने ! स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि। कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः। ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः। चित्रः नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः। इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा। अक्तूनिति लिङ्गव्यत्ययः अक्तूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः अडभावश्छान्दसः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकाले लुङ् प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते। दाधर्त्तिदर्धर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः॥ ४३ ॥

स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् ।
पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

रासभदेवत्यानुष्टुबुष्णिग्वा । इयर्ति प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल ! स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीड्वङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृढार्थः वीडून्यङ्गानि यस्य सः । आशुः वेगवान् सन् वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्थास्थेयो भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुषदः । कोदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांशुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति [पा॰ ३, २, ६५] ञ्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।
मा द्यावापृथिवी अभि शोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

अजदेवत्या पथ्या बृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः ! अग्निरूप अज ! मानुषीभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वा अग्निराग्नेयोऽज इति श्रुतेः [६, ४, ४, ४] । किञ्च द्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा सन्तापय तथान्तरिक्षं माभिशोचीः तथा वनस्पतींश्चाभिशोचीः ॥ ४५ ॥

प्रैतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा ।
भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा । वृषा-

ग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् ॥ अग्न आयाहि वीतये ॥ ४६ ॥

का० [१६, ३, १०] धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्वखरयोरिति। अश्वादीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः॥ महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः आद्यावर्धर्चावश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चो रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यूह्यौ। वाजी अश्वः। प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं ह्रेषितशब्दं कुर्वन् यङ्लुगन्तम्। रासभस्य प्रैतु यवसवाहनार्थम्। किं कुर्वन् नानदत् सोपहासमुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यङ्लुगन्तम्। कीदृशो रासभः पत्वा पतनशीलः पत्लृ गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] क्वनिप्। अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम्। तथा च श्रुतिः [६, ४, ४, ७] यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति। किञ्च अयमश्वं पुरीष्यं पशव्यमग्निं भरन् धारयन् आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः। आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मोक्तम् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्वादीनां स्तुतिः क्रियते॥ अथ रासभमन्त्रः वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन् धारयन् सन् प्रैतु इति शेषः। कीदृशमग्निम् वृषणं सेक्तारं फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भावः। अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादेवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं वा। समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् त्रयो ह वै समुद्रा अग्निय-

तुषां महाव्रतᳪ साम्नां महदुक्थमृचामिति श्रुतेः ॥ का० [१६, २, ११] अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यर्तᳪ सत्यमित्या निधानात् । अग्न इति मन्त्रेण रासभात् पिण्डमाहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिवृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः । एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे अग्ने ! वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

ऋतᳪ सत्यमृतᳪ सत्यम् । अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः । ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतᳪ शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः । व्यस्यन् विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो अप दुर्मतिं जहि ॥ ४७ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः ताहृगुभयरूपमग्निमध्याहरामीति शेषः । ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ का० [१६, २, १२] अनडापुरुष मोच्यते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृकार्यविमुखाऽनडापुरुषस्तमध्वर्युरोच्यते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत् पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भरामः हरामः ॥ का० [१६, २, १४] उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति । उखासम्भरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिश्रिते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्या

पिण्डं स्थापयति । कीदृशे परिवृते उद्धते कृतोल्लेखने अवोक्षिते सिक्ते प्रागुदिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्नित्यर्द्धर्चोऽग्निदैवतः । हे ओषधयः ! यूयमेतमग्निं प्रति मोदध्वमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखीकृत्य आयन्तमागच्छन्तम् । एवमर्द्धर्चेनौषधीरुक्त्वाथाग्निमाह हे अग्ने ! त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकामपजहि अपनय । किं कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा ईतीः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम [निघ० २, ७, १२] अतिवृष्ट्याद्याः ॥ ४७ ॥

ओष॑धयः॒ प्रति॑गृभ्णीत॒ पुष्प॑वतीः सुपिप्प॒लाः । अ॒यं वो॒ गर्भ॑ ऋ॒त्वियः॑ प्र॒त्नꣳ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ ४८ ॥

हे ओषधयः ! एतमग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घः पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं यासां ताः । किञ्च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्तोऽस्य छन्दसि घस् इति [पा० ५, १, १०६] कालप्राप्तौ घस्प्रत्ययः ऋतुकालीनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूत्वायमग्निः प्रत्नं पुरातनं सधस्थं सहस्थानं गर्भयोग्यस्थानमासदत् आसीदति ॥ ४८ ॥

वि पाज॑सा पृ॒थुना॒ शोशु॑चानो॒ बाध॑स्व

द्विषो रक्षसो अमीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहꣳ सुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४८ ॥

का० [१६, ३, १५] वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति । वि पाजसेति मन्त्रेणैनं पिण्डं कृष्णाजिनबद्धं विस्रंस्य छागरोमाणि गृहीत्वाश्वादीनैशानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कीलदृष्टा वीत्युपसर्गो बाधस्वेत्यनेन सम्बध्यते हे अग्ने । द्विषः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधींश्च त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्त्तय । कीदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः पाज इति बलनाम [निघ० २, ९, २] शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह अग्ने प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात् स सुशर्मा तस्य । बृहतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वातुं शक्यस्य । अस्तेर्लिङि उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम् ॥ ४८ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

का० [१६, ३, १७] आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे । पलाशत्वक्क्वथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अब्देवतास्तिस्रो गायत्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्दः एवार्थः प्रसिद्ध्यर्थो यस्मादर्थो वा । हे आपः ! या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः

स्थ भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मा-त्कारणान्मयोभुवः स्थेति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखो-त्पादकत्वमपां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] लोण्मध्यमबहुवचनस्य तनबादेशे दधात-नेति रूपम्। यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान् कुरुतेति भावः। किञ्च महे महते रणाय रमणी-याय चक्षसे दर्शनाय चास्मान् दधातनेत्यनुवर्त्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्काररलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान् ब्रह्म-साक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं दद-तेत्यृचो भावः। मह पूजायां मह्यते पूज्यत इति मट् क्विप्-प्रत्ययः तस्मै महे। रण शब्दे रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय। चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन्-प्रत्ययः तस्मै चक्षसे। यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यश्रुतेः॥ ५०।

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः।
उशतीरिव मातरः॥ ५१॥

हे आपः! वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थितानोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी। तत्र दृष्टान्तः उशतीर्मातर इव उशन्ति ता उशत्यः वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] दीर्घः। वश कान्तौ इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तादुगितश्चेति [पा० ४, १, ६] ङीप्। उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्य-रसं बालं पाययन्ति तद्वत्॥ ५१॥

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ। आपो॑ ज॒नय॑था च नः॥ ५२॥

अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः। हे आपः! वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृष्ण्यं सदातृप्तिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। यस्य क्षयाय जिन्वथ क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वात् [पा० ६, १, २०१] क्षयशब्देन निवासः क्षयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा पश्चाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः। किञ्च हे आपः! नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत आशिषि लोट् तद्रसभोक्तॄनस्मान् कुरुतेत्याजानदेवत्वमाशास्यते इति भावः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः। किञ्च हे आपः! यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् अडभाव आर्षः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुकि लोटि वा रूपम्॥ ५२॥

मि॒त्रः स॒ꣳसृज्य॑ पृथि॒वीं भूमिं॑ च॒ ज्योति॑षा स॒ह। सु॒जा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा॒ सꣳसृ॑जामि प्र॒जाभ्यः॑॥ ५३॥

का० [१६, ३, १८] अजलोमभिः सꣳसृजति मित्रः

सꣳसृज्येति । आजाद्यानि पूर्वं लोमानि गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्योपरिष्टाद्बृहती त्रयोऽष्टार्णाश्चतुर्थो द्वादशार्णः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्युलोकं भूमिं च इमां मृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य मह्यमध्वर्यवे प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवीशब्दो द्युलोकान्तरिक्षवाची इह द्युलोकवाची गृह्यते अजस्याग्नेयत्वाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रोगाभावाय ॥ ५३ ॥

रु॒द्राः स॒ꣳसृज्य॑ पृथि॒वीं बृ॒हज्ज्योति॒ः समी॑धिरे । तेषां॑ भा॒नुरज॑स्र॒ इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥

का० [१६, ३, १८] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सꣳसृज्येति । सूक्ष्मसिकतालोहकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप् । ये रुद्राः पृथिवीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः प्रौढमग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थमग्निं सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

सꣳसृ॑ष्टां वसु॑भी रु॒द्रैर्धीरै॑ः कर्म॒ण्यां

मृदम् । हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम् ॥ ५५ ॥

का० [१६, ३, २०] सᳪसृष्टामिति संयौति । अजलोमानि मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रयति ॥ द्वे सिनीवालीदेवत्ये ततोयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्वीं कोमलां कृत्वा पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते यया सा कर्मण्या ताम् । कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा ।
सा तुभ्यमदिते मह्योखां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० ४, २२] हे अदिते ! अदीने देवमातः ! हे महि ! महति ! सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थापयतु । कदृशी सा सुकपर्दा कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्वौपशा सम्यक् उपशेते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशः शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तु

गर्भ॒ आ ॥ म॒खस्य॒ शिरो॑ऽसि ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु। सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु। तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत्॥ का० [१६, ३. २३] यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति। यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गुलिविस्थानलिखिताषाढ़संज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वां चतुरस्रां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्ध्वां प्रादेशेनेवेति सूत्रार्थः॥ मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः। हे मृत्पिण्ड! त्वं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धरणादिहापि लक्षणया शिरःशब्दः॥ ५७॥

वस॑वस्त्वा कृण्वन्तु गाय॒त्रेण॒ छन्द॑साङ्गि-
र॒स्वद्ध्रु॒वासि॑ पृथि॒व्यसि। धा॒रया॒ मयि॑ प्र॒जाᳪ
रा॒यस्पोषं॑ गौप॒त्यᳪ सु॒वीर्य्य॑ᳪ स॒जा॒तान्यज॑मा-
नाय॥ रु॒द्रास्त्वा॑ कृण्वन्तु॒ त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साङ्गि-
र॒स्वद्ध्रु॒वास्य॒न्तरि॑क्षमसि। धा॒रया॒ मयि॑ प्र॒जाᳪ
र॒ायस्पोष॑ गौप॒त्यᳪ सु॒वीर्य्य॑ᳪ स॒जा॒तान्यज॑मा-
नाय। आ॒दि॒त्यास्त्वा॑ कृण्वन्तु॒ जाग॑तेन॒ छन्द॑-
साङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वासि॒ द्यौर॑सि। धा॒रया॒ मयि॑

प्रजाᳪ रायस्पोषं गौपत्यᳪ सुवीर्यᳪ सजातान्यजमानाय ॥ विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि दिशोऽसि। धारया मयि प्रजाᳪ रायस्पोषं गौपत्यᳪ सुवीर्यᳪ सजातान्यजमानाय ॥ ५८ ॥

का० [१६, ३, २३] वसवस्त्वेति प्रथयति। यजमान आत्तां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप्। हे उखे! वसवः देवविशेषाः गायत्रेण छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा त्वां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि। यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे! मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपतित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्पन्नान् भ्रातॄन्मयि धारय ॥ का० [१६, ३, २७] अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति। प्रथनानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिकामन्तैः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् आर्ष्यनुष्टुप्। हे उखे! रुद्राः त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः। शेषं पूर्ववत् ॥ का० [१६, ३, २८] संलिप्य श्लक्ष्णं कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति। तामुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदुं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयपिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः। उखादेवत्यम्

ब्राह्मी अनुष्टुप्। आदित्याः देवा जागतेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वं द्यौरूपासीति विशेषः। शेषा व्याख्या प्राची॥ का० [१६, ३, २८] विश्वे त्वेति समीकरोति। पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः॥ सौम्यम् ब्राह्मी बृहती। विश्वैर्नरैर्नीयन्ते विश्वान्नरान्नयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता विश्वे देवाः हे उखे! त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिशां दिग्रूपासि। शेषं पूर्ववत्तुल्यम्॥ ५८॥

अदि॑त्यै॒ रास्ना॑सि। अदि॑तिष्टे॒ बिलं॑ गृभ्णातु। कृ॒त्वाय॒ सा म॒हीमु॒खां मृ॒न्मयीं॒ योनि॑मग्नये॑। पु॒त्रेभ्यः॒ प्राय॑च्छ॒ददि॑तिः श्र॒पया॒निति॑॥ ५९॥

का० [१६, ३, ३०] विहृतीय उत्तरे वर्त्तिं सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति। उखोर्ध्वमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयीं मेखलां करोति तलान्मेखलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्वृत्तोरग्रे स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ रास्नादेवत्यम् यजुर्गायत्री। हे रेखे! त्वमदित्यै अदितिरूपाया उखाया रास्ना काञ्चीगुणस्थानीयासि॥ का० [१६, ४, ३] बिलं गृह्णात्यदितिष्ट इति। उखाया मुखमालभते॥ उखादेवत्यम् यजुर्बृहती। हे उखे! अदितिः देवमाता ते तव बिल मध्यं गृभ्णातु गृह्णातु॥ का० [१६, ४, ४] कृत्वायेति निदधाति। एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुब्वा उष्णिक्पक्षे तृतीय पादश्चतुर्दशार्णस्तेन द्वाधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः षडर्णो

व्यूह्यः। सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां कृत्वाय क्त्वो यक् कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् इति किम् अपयान् अपयन्तु आ पाके णिजन्तः। हे पुत्राः! इमामुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] अन्तीत्यस्येकारलोपे संयोगान्तलोपे च लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] अपयानिति रूपम्। कीदृशीमुखां महीं महतीं विशालां मृन्मयीं मृत्कार्यभूताम् अग्नये अग्न्यर्थमग्नेर्वा योनिं स्थानभूताम्॥ ५९॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्। रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्। आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत्। विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्। इन्द्रस्त्वा धूपयतु। वरुणस्त्वा धूपयतु। विष्णुस्त्वा धूपयतु॥ ६०॥

का० [१६, ४, ८] सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्। दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वलेण्डैरुखां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमायमानमेकैकमश्वलेण्डमादायैकैकेन मन्त्रेणोखायां मध्ये बहिश्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थः॥ सप्त यजूंष्युखादेवत्यानि त्रीणि ऋग्गायत्राः तुर्यं सामजगती पञ्चमसप्तमे यजुरुष्णिहौ षष्ठं यजुरनुष्टुप्। हे उखे! अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु। रुद्राः एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धू०।

आदित्या जागतेन छन्दसा। वैश्वानराः सर्वहिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन छन्दसा। इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विष्णुश्च। शेषं पूर्ववत् सुगमम् ॥ ६० ॥

अदि॑तिष्ट्वा दे॒वी वि॒श्वदे॑व्यावती पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वत् ख॑नत्ववट। दे॒वानां॑ त्वा पत्नी॑र्दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वद्द॑धतूखे। धि॒षणा॑स्त्वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वद॒भीन्ध॑तामुखे। वरू॒त्रीष्ट्वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वच्छ्र॑पयन्तूखे। ग्नास्त्वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वत्प॑चन्तूखे। जन॑य॒स्त्वाच्छि॑न्नपत्रा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वत्प॑चन्तूखे ॥ ६१ ॥

का० [१६, ४, ८] अभ्र्या श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्यदितिष्ट्वेति। पश्चाद्धोत्वाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमभ्र्या खनतीति सूत्रार्थः॥ अवटदेवत्यम् प्राजापत्या त्रिष्टुप्। हे अवट गर्त्त! अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे सहस्थाने उपरिभागे त्वा त्वां खनतु अङ्गिरस इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्तद्वत्। कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६, ३, १३१] दीर्घः सर्वदैव संहिता।

विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा॥ का० [१६, ४, ११] देवानां त्वेत्युखां न्युब्जाम्। अधोमुखामुखामापाढोत्तरतो गर्त्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ पञ्च यजूंष्युखादेवत्यानि द्वे प्राजापत्ये त्रिष्टुभौ। विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिरस इव हे उखे! त्वा त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः तथाच श्रुतिः [६, ५, ४, ४] ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति॥ का० [१६, ४, १२] अपर्णेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति। उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तूष्णीं श्वभ्रेऽवधाय अपर्णैः सर्वमाच्छाद्य दक्षिणाग्नेरानीतेन वह्निनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः॥ विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव हे उखे! त्वामभीन्धतां समन्ताद्दीपयन्तु॥ का० [१६, ४, १४] वरूत्रीष्ट्वेतीक्षमाणो जपति। सामर्थ्यादुखोपरिस्थअपर्णे छिद्रं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि यजूंषि जपतीति सूत्रार्थः॥ ऋग्बृहती। विश्वदेवयुता वरूत्रयो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे! त्वां श्रपयन्तु पच्यमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरूत्रयोऽहोरात्रैर्हीदᳪ सर्वं वृतमिति [६, ५, ४, ६] श्रुतेर्वरूत्रिशब्देनाहोरात्राणि॥ ग्नास्त्वा। सामजगती। छन्दाᳪसि ह वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति [६,५, ४, ७] श्रुतेर्ग्नाशब्देन छन्दांसि। विश्वदेवयुता ग्ना देव्यश्छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे! अङ्गिरस इव त्वां पचन्तु॥ जनयस्त्वा। ऋक्पङ्क्तिः। नक्षत्राणि वै जनय इति [६, ५, ४, ८] श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः

हे उखे ! त्वां पचन्तु कीदृश्यो जनयः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम्" ॥ ६१ ॥

मित्रस्यं चर्षणीधृतोऽवो देवस्यं सानसि ।
द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

का० [१६, ४, १५] आचरति मित्रस्येति । पाकान्तं अपणं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरतीति चर्षणिधृत् तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमवः सानसि सनातनं सानसीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४] फलदानशीलं वा षणु दान इत्यस्य प्रयोगः । कीदृशं द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः श्रु श्रवणेऽस्मात्कर्मण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामीति भावः ॥६२॥

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः
सुबाहुरुत शक्त्या । अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण ॥ ६३ ॥

का० [१६, ४, १८—१९] उद्वपति अपणं देवस्त्वेति । भस्मीभूतं अपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या बृहती । हे उखे ! सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत अपि बुद्धया च त्वा त्वामुद्वपतु अपणाच्छादनात् प्रकाशीकरोतु उतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्या । कीदृशः सविता सुपाणिः

शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः करस्था यस्य स स्वङ्गुलिः लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाहुः शोभनौ बाहू भुजौ यस्य स सुबाहुः मणिबन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः ॥ का० [१६, ४, १८—२०] उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति । अपचमपाकस्याषाढां बहिर्निष्काश्योखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे उखे ! सविता उद्धृता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाप्नुवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः दिश आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय आहुतिरसेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

उत्थाय बृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् । मित्रैतां त उखां परिददाम्यभित्त्या एषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

का० [१६, ४, २१—२२] उत्थायेत्युत्थायेति परिगृह्य । हस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्च उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे उखे ! त्वमुत्थायैतस्मादवटाद्बहिरागत्य बृहती महती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्त्तस्व यतः त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः ॥ का० [१६, ४, २२] पात्रे करोति मित्रैतां त इति । हस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीमुद्वपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव ! एतामुखां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि किमर्थमभित्त्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेद-

नाय। एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु ॥ ६४ ॥

वस॑वस्त्वाच्छृ॑न्दन्तु गाय॒त्रेण॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्वत्। रु॒द्रास्त्वाच्छृ॑न्दन्तु त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्वत्। आ॒दि॒त्यास्त्वाच्छृ॑न्दन्तु॒ जाग॑तेन॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्वत्। विश्वे॑ त्वा दे॒वा वै॑श्वान॒रा आच्छृ॑न्द॒न्त्वानु॑ष्टुभेन॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्वत् ॥ ६५ ॥

का० [१६, ४, २३] अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः॥ उखादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋग्गायत्री। हे उखे! वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वामाच्छृन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र सेचनार्थः॥ रुद्राः। प्राजापत्यानुष्टुप्। रुद्रास्त्वा छन्दसा त्रैष्टुभेन आच्छृन्दन्तु॥ आदित्याः। ऋग्गायत्री। आदित्याः जगतीच्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु॥ विश्वे। सामजगती। वैश्वानराः सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु। शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

आकू॑तिम॒ग्निं प्र॒युज॒ꣳ स्वाहा॑। मनो॑ मे॒धाम॒ग्निं प्र॒युज॒ꣳ स्वाहा॑। चि॒त्तं विज्ञा॑तम॒ग्निं प्र॒ युज॒ꣳ स्वाहा॑। वा॒चो विधृ॑तिम॒ग्निं प्र॒युज॒ꣳ स्वाहा॑। प्र॒जाप॑तये॒ मन॑वे॒ स्वाहा॑। अ॒ग्नये॑ वैश्वा॒न॒राय॒ स्वाहा॑ ॥ ६६ ॥

का० [१६, ४, ३०] प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा समाग्नि-

कान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एवमुखासम्भरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौदग्रभण-होमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादीनि [४ अध्या० ७ क०] पञ्चौदग्रभणानि हुत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौदग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौदग्रभणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूत्यै यजुःपङ्क्तिः । आकूतिरस्मदीयः सङ्कल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक् तं सङ्कल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु आकूतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगत मनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमिदमस्तु ॥ प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ६६ ॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्त्तो॑ वुरीत स॒ख्यम् ।
विश्वो॑ रा॒य इ॑षुध्यति द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॒ स्वाहा॑ ॥ ६७ ॥

ऋग्व्याख्याता च [४ अध्या० ८क०] । विश्वो मर्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुण-

युक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते। विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते। याच्ञा-कर्मसु [निघ० ३, १८, १४] पठितः। किञ्च पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय द्युम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुतमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्णु वीरयस्व सु। अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

क०सू० [१६, ४, ३१] दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युर्यजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णामन्तरेशणां मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ्। औदुग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाध्वर्युर्यजमानो वैशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नगृहयेन समिद्धे आहवनीये उखामारोपयति। कौट्टशीमुखां मुञ्जतृणनिर्मितं पक्षिनीडं मुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तन्दृणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः॥ उखादेवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदैवतः। हे अम्ब मातः! उखे! त्वं सुतरां मा भित्थाः भिन्ना विदीर्णा मा भव इदमभिन्नत्वं सुष्ठु विधेयम्। तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हिंसाकर्मा मा हिंसिता भव मा विनश्यस्व इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः। किञ्च हे उखे! धृष्णु प्रगल्भं यथा सुतरां वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु। किञ्च अग्निश्चकारात् त्वं चेदमस्मदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः॥ ६८॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय आसुरी माया स्वधया कृतासि। जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः हे पृथिवि देवि! मृत्कार्यत्वात् पृथिवीत्वं मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्देवतात्वम् तथाविधे हे उखे! स्वस्तये यजमानस्य क्षेमाय दृꣳहस्व दृढा भव। कस्मात्त्वमिदमुच्यसे स्वधयान्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूत्वा यद्वत् प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः। किञ्च हे उखे! इदं हव्यमुख्येऽग्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु त्वत्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः। त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन् यज्ञे वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ उद्गता भव ॥ ६९ ॥

द्रुन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः। सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

का० [१६, ४, ३३] अग्नावारूढे त्रयोदशाक्त्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति। [३५ क०] घृतोक्तां कार्मुकीं द्रुन्न इति। अभितापादुखायां वह्नौ जाते प्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह घृतक्लिन्नां क्रमुकसमिधमादौ क्रमुको धमनः इति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा। ईदृशोऽग्निः कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः। कीदृशः द्रुन्नः पलाशिद्रुद्रुमागमा इति [अमर० २, ४, ५] कोशोक्तेर्द्रवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य

स द्रुवन्नः। सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृतमासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते यस्मिन् सर्पिरासुतिः। प्रत्नः पुरातनः। होता देवानामाह्वाता। वरेण्यः वरणीयः। सहसो बलस्य पुत्रः मन्थनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात्। अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्या अधि संवतोऽवराँ २॥ अभ्यातर। यत्राहमस्मि ताँ २॥ अव ॥ ७१ ॥

का० [१६, ४, ३६] वैकङ्कतीं परस्या इति। विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः॥ आग्नेयी गायत्री विरूपदृष्टा। इत अध्यायान्तमाग्नेय्यः। संवत् इति संग्रामनामसु [निघ० २, १७] पठितम्। संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य क्विप् संवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र ... संवत् परस्याः शत्रुसम्बन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्यातर अभिमुखमागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः। किञ्च यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहागहि। पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ७२ ॥

का० [१६, ४, ३७] औदुम्बरीं परमस्या इति। उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः॥ अनुष्टुब्वारुणिदृष्टा। हे अग्ने! परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन् कर्मणि त्वमागहि आगच्छ गच्छतेः शपि लुप्ते अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम्। परावत इति दूरनामसु [निघ० ३, २६, ५] पठितम्। परमाशब्दस्य

सर्वनामत्वमार्षम् परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च मृधः संग्रामान् तर अतिलङ्घय शत्रून् विनाशयेत्यर्थः द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५ । दीर्घः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्वः रोहितोऽग्नेर्हरित आदित्यस्येति निघण्टूक्ते [१, १५] रोहितोऽग्नेरश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्वः । पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुरूणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७२ ॥

यदग्ने कानि-कानि चिदा ते दारूणि आदध्मसि । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

का० [१६, ४, ३८] अपरशुवृक्णां यदग्न इति । कुठारं विना छिन्नां वातादिना भग्नां यज्ञियतरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठ्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः हे यविष्ठ्य ! हे युवतम ! हे अग्ने ! कानि कानि चित् यानि कानि दारूणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थे षष्ठी त्वयि यत् आदध्मसि आदध्मः आरोपयामः इदन्तो मसि तत्सर्वं काष्ठजातं ते त्वदर्थं घृतं घृतवत् प्रियमस्तु तद्दारुजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

का० [१६, ४, ३९] अधःशयां यदत्तीति । अधो नीचे देशे शेते तां भूलग्नां समिधं पञ्चमीमादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः यद्दारु अत्ति

भक्षयति अधःशयत्वादेव। वम्रो वल्मीकस्य यद्वा अतिसर्पति अतिव्याप्नोति अतीत्यानुवर्त्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति पूर्ववत्॥ ७४॥

अह॑रह॒रप्र॑यावं॒ भर॑न्तो॒ऽश्वा॑येव॒ तिष्ठ॑ते घा॒सम॑स्मै। रा॒यस्पोषे॑ण॒ समि॒षा मद॑न्तो॒ऽग्ने॒ मा ते॒ प्रति॑वेशा रिषाम॥ ७५॥

का० [१६, ४, ४०] पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति। अष्टभिः प्रत्यृचमष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिध उभ्ये-ऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः॥ द्वे त्रिष्टुभौ नाभानेदिष्ठदृष्टे। हे अग्ने! तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नाः त्वदाश्रयाः सन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमेत्यर्थः। किं कुर्वन्तः अहरहः प्रत्यहं सन्ततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः सम्पादयन्तः प्रयवणं प्रयावः यु मिश्रणे घञ्प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो यस्यां क्रियायाम्। तत्र दृष्टान्तः अश्वायेव तिष्ठते वाजिशालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यहमप्रमादेन घासं यच्छन्ति तद्वत्। पुनः किं कुर्वतः रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या दक्षिणालक्षणेन इषा अन्नेन च सम्मदन्तः हर्षं कुर्वन्तः त्वामुत्साहयन्त इत्यर्थः॥ ७५॥

नाभा॑ पृथि॒व्याः स॑मिधा॒ने अ॒ग्नौ रा॒यस्पो॒षाय बृह॒ते ह॑वामहे। इ॒र॒म्म॒दं बृ॒हदु॑क्थं॒ यज॑त्रं॒ जेता॑रम॒ग्निं पृत॑नासु सास॒हिम्॥ ७६॥

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यत इति [६, ६, ३, ८] श्रुतेः पृथिव्या नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवी-

रूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः किमर्थं बृहते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय। कीदृशमग्निम् इरंमदम् इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति तुष्यतीति इरम्मदस्तम् उग्रम्पश्येत्यादिना [पा० ३, २, ३७] खशि निपातः। बृहदुक्थं बृहन्ति महान्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम्। यजत्रं यजनीयम्। पृतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम्। सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढारमस्मच्छत्रूणामभिभवितारम्। अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्निमित्यधिष्ठातृग्निविषयः॥ ७६॥

या: सेना॑ अ॒भीत्व॑रीरा॒व्या॒धिनी॒रुग॑णा उ॒त।
ये स्ते॒ना ये च॒ तस्क॑रा॒स्ताँस्ते॑ अग्ने॒ऽपि॑दधा॒म्या॒स्ये॑ ॥ ७७ ॥

षडनुष्टुभः। याः काश्चित् परकीयाः सेनाः अभीत्वरीरभीत्वर्यः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीत्वर्यः इणनशजिसर्तिभ्यः क्वरबिति [पा० ३, २, १६३] क्वरप् ह्रस्वस्य पितीति [पा० ६, १, ७१] तुक्टिड्ढाणञ्द्वयसजित्यादिना [पा० ४, १, १५] ङीप्। उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः। उगणाः उद्गूर्णगणाः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः। ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत् पापकमिति नैरुक्ताः [निरु० ३, १४]। हे अग्ने! तान् पूर्वोक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेत्यर्थः॥ ७७॥

दꣳष्ट्राभ्यां मलिम्लूञ्जम्भ्यैस्तस्कराँ २॥ उत। हनुभ्याꣳ स्तेनान् भगवस्तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥ ७८ ॥

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते मलं पापाधिक्यमेषामस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा म्लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः। दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसीसंज्ञे। ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः। दन्तलीने तु हनू। दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून् पीडयित्वा जम्भैस्तस्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय! तान् सर्वान् पूर्वोक्तान् सुखादितान् सुष्ठु खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय। सुखादितानपेतान् कृत्वेति वा ॥ ७८ ॥

ये जनेषु मलिम्लव स्तेनासस्तस्करा वने। ये कक्षेष्वघायवस्तांस्ते दधामि जम्भयोः ॥७९॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुचः पूर्वोक्ता वन्दीकाराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः आज्जसेरसुक् [पा० ७, १, ५०] गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने! तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः।

अघं परस्येच्छन्ति ते अघायव: छन्दसि परेच्छायामिति वक्ष्यमिति अघशब्दात् क्यच् क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्यय: ॥ ७८ ॥

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः। निन्दाद्यो अस्मान् धिप्साच्च सर्वं तं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते । ते चतुर्विधा: अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽराति: कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी वाग्दोर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः हन्तुकामश्चतुर्थ: तान् अग्नये समर्पयति । यो नर: अस्मभ्यमस्मदर्थं अरातीयात् अरातीयति अरातिरिवाचरति अरातित्वमिच्छति आचारे इच्छायां वा क्यच्प्रत्यय: । यश्च जनो नोऽस्मान् द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्विष अप्रीतौ बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुगभाव: । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दु:खं ददाति । यश्चापरोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति दम्भितुमिच्छति जिघांसति दम्भ: सनन्तस्य दम्भ इच्चेति [पा० ७, ४, ५६] अभ्यासलोप इकारश्च । इतश्च लोप: परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोप: लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] आडागमोऽरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्ने ! तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थ: भस्मसाशब्दो डाजन्तो निपात: चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची ॥ ८० ॥

सꣳशितं मे ब्रह्म सꣳशितं वीर्य्यं बलम् ।

सꣳशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

का० [१६, ४, ४१—४२] उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य। क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं संशितमित्येतामिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्त्यामुदेषामित्येतामिच्छया दधाति एकादश नित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः शो तनूकरणे क्रान्तः। वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम्। तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥ १८ ॥

उदे॑षां बा॒हू अ॑तिर॒मुद्वर्चो॒ अथो॒ बल॑म्। क्षि॒णोमि॒ ब्रह्म॑णा॒मित्रा॒नुन्न॑यामि॒ स्वाँ २॥ अहम् ॥ ८२ ॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि तिरतिर्वृद्ध्यर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति। वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम्। ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून् क्षिणोमि क्षीणान् करोमि। स्वान् स्वकीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीनहमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि। एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्र-प्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

का० [१६, ६, ८] न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते प्रत्तेऽन्नपत इत्याधानम् । अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यज्य दीक्षित उख्येऽग्नावादध्यात् प्रत्ते इति वीप्सा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी उपरिष्टाद् बृहती अष्टार्णत्रिपादा चतुर्थी द्वादशार्णा । हे अन्नपते ! अन्नस्य पालक अग्ने ! नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयच्छ यद्वान्नस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य अनमीवस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणः शुष्ममिति बलनाम [निघ० २, ८, ११] शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोगनाशकं बलहेत्वन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अतिशयार्थं वोपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२] । तॄ प्लवनतरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः आर्धधातुकस्येतीट् [पा० ७, २, ३५] छान्दसो धातोर्वृद्धिः लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमः इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ९७] लेट इकारलोपे रुत्वविसर्गौ तारिष इति रूपम् । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ

चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् [पा० ६, ४, १३०] पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति [पा० ५, ४, १३८] अन्त्यलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवादये अन्नं धेहि देहि जातावेकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः। अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते। तत्र का० [१६, ५, १] यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्प्रोतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति। समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन् यजमानो ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकारमाभरणविशेषं बध्नाति। कीदृशं वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत्र। शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्बहिर्भूता उन्नतबिन्दवः पिण्डा उच्यन्ते। कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम् नाभेरूर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा बहिर्भ-

वन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः॥ रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते। रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन अपि लुप्तं वृद्धौ लङि रूपम्। कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः। श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम्। दुर्मर्षं दुर्मर्षमनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचत इति रुचानो वाञ्छन् रोचतेः शानचि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपोलुक्। सोऽयमग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत्। यद्यस्मात् कारणात् द्यौर्द्युलोकवासी देवगण एनमग्निमजनयत् जनितवती। कीदृशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची। द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ २ ॥

का० [१६, ५, ३] परिमण्डलाभ्यामिण्डाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधनरूपाभ्यामिण्डाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः। अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्ता। नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एकमग्निं धापयेते पाययेते सायम्प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते इत्यर्थः। तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव॥

धेट् पाने हेतुमति चेति [पा० ३, १, २६] णिच् आदेच उपदेशेऽशितीति [पा० ६, १, ४५] आकारे अर्तिह्रीत्यादिना [पा० ७, ३, ३६] पुक्। कीदृश्यौ नक्तोषसौ समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्ते इत्यर्थः। विरूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः। समीची सम्यगञ्चतस्ते समीच्या सम्यगञ्चने समन्विते संश्लिष्टे वा पूर्वसवर्णो विभक्तेः। ये इत्थंभूते रात्र्यहनी ताभ्यामिण्ड्वारूपाभ्यामुखां गृह्णामीति शेषः॥ का० [१६, ५, ४] हरति द्यावाक्षामेति। आहवनीयोपरिस्थामुखामेवमिण्ड्वाभ्यामादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः॥ द्यावाक्षामा द्यौश्च क्षामा पृथिवी च द्यावाक्षामा दिवो द्यावादेशः विभक्तेर्लोपः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं हरामीति शेषः॥ का० [१६, ५, ५] आहवनीयस्य पुरस्ताद्गात्रासन्दीवदासन्द्यां चतुरस्राङ्ग्र्यां शिक्यवत्यामादधाति देवा अग्निमिति। आहवनीयात् पूर्वदिशि भूमौ स्थापितायामासन्द्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन उद्गात्रासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौदुम्बर्यामरत्निमात्राङ्ग्या मुञ्जरज्ज्वा व्युतायामिति लभ्यते तथा चतुरस्राङ्ग्र्यां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यां सशिक्यायां चेति सूत्रार्थः॥ देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् अडभाव आर्षः। कीदृशा देवाः द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते। तमहं धारयामीति शेषः। अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्तिरीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते॥ २॥

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावी-
द्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । वि नाकमख्यत् सवि-
ता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो विराजति ॥ ३ ॥

का० [१६, ५, ६] शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चति षडुद्यामं विश्वा रूपाणीति । उत् ऊर्ध्वं यम्यन्ते नियम्यन्ते यस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्येदृशमामन्दोस्यं शिक्यपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या जगती श्यावाश्वदृष्टा । कविः विद्वान् क्रान्तदर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति रात्रितमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्रसावीत् प्रसौति प्रेरयति । यश्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति [पा० ३, १, ५२] च्लेरङ् । यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमनमनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते । उषाः सवितुः पुरोगामिनीति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिक्यं प्रतिमुञ्चत्विति शेषः ॥ ३ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं
चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ । स्तोम आत्मा छन्दाᳬ-
स्यङ्गानि यजूᳬषि नाम । साम ते तनूर्वाम-
देव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः ।

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

का० [१६, ५, ७] सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति प्रिग्डवत्। शिक्यसहितमुख्याग्निं प्राञ्चमूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रणमप्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः॥ गरुत्मद्देवत्या विषहन्त्री चतुरवसाना कृतिः। हे अग्ने ! त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात् तत्र दृष्टान्तः गरुत्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत्। तस्यावयवाः कथ्यन्ते त्रिवृत् ते तव शिरः त्रिवृत् स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः। गायत्रं चक्षुः यद्गायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम्। बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये। स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः। छन्दांसि अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि। यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि। वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम्। यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम्। धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः। हे अग्ने ! एवम्भूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व। विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व। विष्णोः क्रमोऽस्यरा-

तीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिव-मनु विक्रमस्व। विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥ ५ ॥

का० [१६, ५, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमग्न्युदग्रहणं च तस्मिँस्तस्मिन्। विष्णुक्रमसंज्ञान् पादन्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन् क्रमणे उख्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थः॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋगबृहतीच्छन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्या बृहती। विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामिति श्रुतेः [६, ७, २, ११]। हे प्रथम पादविन्यास ! त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं छन्दः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। हे द्वितीय पादन्यास ! त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्वीकुरु अन्तरिक्षं प्रदेशं व्याप्नुहि। हे तृतीय पादन्यास ! विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागतं छन्दः आरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि। हे चतुर्थ पादन्यास ! त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्व-मिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् क्यजन्ता-

च्छतृप्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह । अत्र चतुर्ष्वपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० [१६, ५, १३] दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्वेति । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः ॥ यजुरुष्णिक् । हे अग्ने ! त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

का० [१६, ५, १४] पिण्डवत् प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् छन्दसि लुङ्लङ्लिटः [पा० ३, ४, ६] क्रन्दति विस्फूर्जति । कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मेघ इव स्तनयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देवशब्दे चुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहत् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तिलोपः क्षामेति पृथिवीनामसु [निघ० १, १, ३] पठितं क्षामां पृथिवीं रेरिहत् लिह आस्वादने यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः रेफश्छान्दसः अत्यन्तं लेढीति लेलिहत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति [पा० ७, १, ७८] नुमभावः भूमिमति आस्वादयन् व्याप्नुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नित्यर्थः भूमिं लेढि । वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वालासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च

सन् व्यख्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेय: श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति। अन्यच्च योऽग्नि: रोदसी द्यावापृथिव्यो: अन्तर्मध्ये भनुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्नि: पर्जन्यवत् स्तूयते। ईम् निपात: पादपूरणे ॥ ६ ॥

अग्ने॑ऽभ्यावर्तिन्न॒भि मा॒ नि व॑र्त्त॒स्वायु॑षा॒ वर्च॑सा प्र॒जया॒ धने॑न । स॒न्या मे॒धया॑ र॒य्या पोषे॑ण ॥ ७ ॥

का० [१६, ५, १५] अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति । ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थ: ॥ अग्निदेवत्यौर्ध्वबृहती द्वादशार्णत्रिपादा । अभि आभिमुख्ये-नावर्त्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभि-मुखागमनशील ! आयुरादिभि: सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्रमागच्छ आयुषा जीवनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टलाभेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णालङ्कारै: पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अग्ने॑ अङ्गिर: श॒तं ते॑ सन्त्वा॒वृत॑: स॒हस्र॑ त उपा॒वृत॑: । अधा॒ पोष॑स्य॒ पोषे॑ण॒ पुन॑र्नो न॒ष्टमाकृ॑धि॒ पुन॑र्नो र॒यिमाकृ॑धि ॥ ८ ॥

आग्नेयी महाबृहती एक: पादो द्वादशार्णस्त्वत्वारो-ऽष्टार्णा: । हे अङ्गिर: ! अङ्गिनां रसभूत ! अङ्गसौष्ठवयुक्त ! हे अग्ने ! ते तव शतमावृत: सन्तु शतसंख्याका आवृत्ति-

शक्तयः सन्तु। तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्र-संख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु त्वस्यैवावर्त्तनमावृत् त्वत्समीपवर्त्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्त्तनमुपावृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्तस्व त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः। अधेत्यव्ययमथार्थम् निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः। अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्धः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः व्यत्यये शपो लुक्॥ ८॥

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा।
पुनर्नः पाह्यꣳहसः॥ ९॥

आग्नेयी हे गायत्री! हे अग्ने! त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्त्तस्व पुनरत्रागच्छ इषा अन्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागच्छ आगतस्त्वं नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः पापात् पाहि रक्ष॥ ९॥

सह रय्या नि[illegible]र्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया।
विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि॥ १०॥

हे अग्ने! रय्या धनेन सह निवर्त्तस्व किञ्च धारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः। कीदृश्या

धारया विश्वप्स्न्या ष्सा भक्षणे विश्वैः प्सायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्स्नो तया । यद्वा विश्वप्स्न्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिञ्च अनवच्छिन्नधनदानेन पुनःपुनराप्यायस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ त्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

का० [१६, ५, १६] उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्ष-मित्यभिमन्त्रयते । नाभेरुपर्युख्याग्निं धारयंस्तमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुप् ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने ! अहं त्वामाहार्षमाहृतवानस्मि आङ्पूर्वस्य हरतेर्लुङि उत्तमैक-वचनम् । त्वं च अन्तरभूः उखामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचा-चलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यङ्लुगन्तादिन् । किञ्च सर्वा विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु । यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि त्वां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु अन्नं वै विश इति श्रुतेः [१६, ७, ३, ७] । इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जनपदस्त्वत्तो नापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः । यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदिति श्रुतेः [६, ७, ३, ७] श्रीः त्वत्तो मा भ्रश्यतु भ्रंशु अधःपतने पुषादित्वाच्लेरङ् न माङ्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अडभावः ॥ ११ ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्य-

मं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १२ ॥

का० [१६, ५, १७] पाश उन्मुच्योदुत्तममिति। रुक्म-पाशशिक्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थः॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते। हे वरुण! उत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यम-प्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय श्रथ बधेमित्यास्मिचि ह्रस्वः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् श्रथायेति संहितायां दीर्घ-श्छान्दसः। यद्वा श्रथ क्र्यादिः लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि शायजपीति [पा० ३, १, ८४] श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति रूपम्। अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र! वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम। निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः अथा इत्यत्र॥ १२॥

अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान्त-मसो ज्योतिषागात्। अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः ॥ १३ ॥

का० [१६, ५, १७] पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे बृहन्निति। पूर्वमन्त्रेण पाशावुन्मुच्योर्ध्वबाहुराग्नेयीं दिशं प्रत्युद्याग्निमूर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्

विनष्टदृष्टा। आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते। बृहन् प्रभावान्महानयमग्निरुषसामग्रे प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वो अस्थात् ऊर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति ऊर्ध्वो अस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] एङः पदान्तादतीति [६, १, १०९] सूत्रप्राप्तमल्पभावः। यश्च तमसो रात्रिलक्षणान्निर्जगन्वान्निर्गतः सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्निर्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा सद्मानीति श्रुतिः [६, ७, ३, १७]। कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः॥ १३॥

हुꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्। बृहत् ॥ १४॥

का० [१६, ५, १८] अवहरति हुꣳसः शुचिषदिति। उख्याग्निमवतारयति॥ जगती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरन्ता। राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगती अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० [१६, ५, १९] आसन्द्यां करोति बृहदिति। बृहदिति यजुषा उख्याग्निमासन्द्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः [१०, २४]॥ १४॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषाभिशोचीरन्तरस्याᳫं शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

का० [१६, ५, २०] उपतिष्ठते सीद त्वमिति । आसन्दीनिधानानन्तरमुख्याग्निमुपतिष्ठते ऋचां त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वं मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान् विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किञ्च एनामुखां तपसा सन्तापेन माभिशोचीः मा सन्तापय अर्चिषा ज्वालया च माभिशोचीर्मा दीपय तपः कार्यमर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन त्वीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्यामुखायामन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे । तस्यास्त्वᳫं हरसा तपन् जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने ! त्वमुखाया अन्तः मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति शेषः । किञ्च जातं जातं विन्दतीति जातवेदा तस्य सम्बोधनम् । हे जातवेदः ! सर्वज्ञ ! जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञान ! तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव किं कुर्वन् हरसा ज्योतिषा तपन् प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिव-

स्त्वम्। शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः॥ १७॥

हे अग्ने! मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अनन्तरं शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः सन्नुपविश। सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः आसीद आगत्योपविश छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लोडर्थे लुङ्॥ १७॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः। तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः॥ १८॥

का० [१६, ५, ३१—३२] वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके। दिवस्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणाख्यमग्निमुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाकेन द्वाशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः। अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणाद्वा एष प्रथम मजायतेति श्रुतिः [६, ७, ४, ३]। जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति श्रुतेः [६, ७, ४, ३] स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः। नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति [पा० ८, १, ३] णत्वम्। नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयन् यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयत्। अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत। प्रजापतिर्वै

नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादि श्रुतयः [६, ७, ४, ३]। एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः। अस्मत् परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान्। अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः। अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः॥ १८॥

विद्मा ते॑ अग्ने त्रे॒धा त्र॒याणि॑ विद्मा ते॒ धाम॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा। वि॒द्मा ते॒ नाम॑ पर॒मं गुहा॒ यद्वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आज॒गन्थ॑॥ १९॥

हे अग्ने! यानि पूर्वस्मिन् मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्म जानीमः द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति [पा० ३, ४, ८३] मसो मादेशः। यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्म। किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्म विभृतेति विभक्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः। किञ्च ते तव परममुत्कृष्टं गुहा सप्तमीलोपः गुहायां यद्रा-

वस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म। किञ्च यत उत्सात् अन्नूपात् स्थानात्त्वमाजगन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दन जलरूपं स्थानं वयं विद्म। गमेर्लिट्॥ १८॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन्। तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाꣳसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन्॥ २०॥

हे अग्ने! नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्त्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयाञ्चकार इन्धिभवतिभ्यां चेति [पा० १, २, ६] किच्चान्नलोपः। नृचक्षाः नृषु पठत्सु पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान् विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामीधे दीपितवान्। तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधःस्थानीये तृतीये समुद्रवृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे। किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गेनाप्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः। प्राणा वै महिषा इति [६, ७, ४, ५]॥ श्रुतिः॥ २०॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्। सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः॥ २१॥

व्याख्याता [६ क०]॥ २१॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः। वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा विभात्यग्र उषसामिधानः॥ २२॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते। कीदृशः श्रीणां गवाश्वादिसम्पदामुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतोरिति कोशः [मेदिनी० रान्तव० ११८] रयीणां धनानां धरुणो धारयिता। मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता। सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता। वसुः सर्वस्य निवास-हेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयना-सनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जना-नामुपकर्ता अतो वसुः। सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते। अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः। उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति॥ २२॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः। वीडुं चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्निमयजन्त पञ्च॥ २३॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति। कीदृशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना। भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वात्मना य

हि प्राणभावेन भूतानामन्तः सञ्चरति । किञ्च यः परायन् इन्दुरूपेण परा परतो गच्छन् वीडु चित् विडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः यमग्निं पञ्च जना अयजन्त यजन्ते विप्राद्यास्त्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महऽर्त्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

उ॒शिक् पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्त्ये॑ष्व॒-ग्निर॒मृतो॒ निधा॑यि । इय॑र्त्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑-भ्र॒दुच्छु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ द्यामिन॑क्षन् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५] । स अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितमरोचनं वा धूममुदियर्ति उद्गमयति व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२ उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशेरौणादिक इक प्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्यामाकाशमिनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहतारासम्बन्धितेजसा द्युलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देव उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

दृ॒शा॒नो रु॒क्म उ॒र्व्या व्य॑द्यौद्दु॒र्मर्ष॒माम॒युः

श्रिये रुचानः। अग्निरमृतो अभवद्वयोभि-
र्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः॥ २५॥

व्याख्याता [१ क०]॥ २५॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतव-
न्तमग्ने। प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि
सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ॥ २६॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचे! हे देव अग्ने! अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्तमुपस्तरणाभिघारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम् स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीत्येतत्कुर्यादित्यभिप्रायम् [१, ७, २, १०]। हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम! तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च छन्दसीति [पा० ५, ४, १२] अव्ययात् परात् घादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय। अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभिनय सर्वतः प्रापय। कीदृशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः। वसति यत्र तद्वस्तृ तृन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तृ वसीयः तुश्छन्दसीति [पा० ५, ३, ५९] ईयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति [बृहदारण्य० मा० ४, १५] श्रुतिः।

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति [पा० ६, १, ११५] वस्यो ऽपक्के-
त्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

आ तं भ॑ज सौश्रव॒सेष्व॑ग्न उ॒क्थ उ॑क्थ॒ आ भ॑ज
श॒स्यमा॑ने। प्रि॒यः सूर्ये॑ प्रि॒यो अ॒ग्ना भ॑वा॒त्यु-
ज्जा॒तेन॑ भि॒नद॒दुज्जनि॑त्वैः ॥ २७ ॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्त्ति-
हेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने! त्वं
तं यजमानमाभज सेवस्व निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः।
उक्थे उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे
सति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः।
एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति
भवतु लिङर्थे लेट् लेटोऽडाटौ [पा० ३, ४, ९४]। अग्ना
अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ङसो डादेशः। तथा जातेनोत्पन्नेन
पुत्रेण उद्भिनत् उद्भेदमुदयं वृद्धिमाप्नोतु इलोपेऽडागमे
चोद्भिनददितिरूपम्। तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादि-
भिरुद्भिनदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः भविष्यदर्थे औणा-
दिक इत्वप्रत्ययः ॥ २७ ॥

त्वाम॑ग्ने॒ यज॑माना॒ अनु॒ द्यून्विश्वा॒ वसु॑
दधिरे॒ वार्या॑णि। त्वया॑ स॒ह द्रवि॑णमि॒च्छमा॑-
ना व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॑व्रुः ॥ २८ ॥

हे अग्ने! यजमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः
सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिनवाची कालाध्वनोरिति [पा० २,
३, ५] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि

विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्या- दीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः वसु अत्र सुब्लोपः। किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यज- माना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन मुक्ता- तिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवव्रुः बिभिदुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते य एव मेतद्विदुरित्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निर्नरा॑ सुशेवो वैश्वानर ऋषि- भिः सोमगोपाः। अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

ऋषिभिः यजमानऽर्त्विग्भिः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण्। कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुखयिता नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं शेवः सुखं यस्मात्। वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्नि- रूपेण। सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता। अद्वेषे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ। यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषर- हिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रित- कर्मार्थं। हे देवा अग्न्यादयः! अस्मे अस्मासु सुवीरं शोभन- पुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम्। आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहनम् ॥ का० [१६, ६, १५] प्रागनः कृत्वो-

ख्यस्योत्तरत: समिदाधानं समिधाग्निमिति । उख्याग्ने रु-त्तरदिशि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यजमान उख्येऽग्नौ वनोवाहने समिधमाधत्त इति सूत्रार्थ: ॥ विरूपाचदृष्टाग्नेयो गायत्री व्याख्यातोप्युच्यते [३ अध्या० १ कं०] । हे ऋत्विग्यजमाना: ! समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथिमेनमग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन साकल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

उदु॑ त्वा विश्वे॑ दे॒वा अग्ने॒ भर॑न्तु॒ चित्ति॑-भिः । स नो॑ भव शि॒वस्त्वꣳ सु॒प्रती॑को वि॒भा-वसुः ॥ ३१ ॥

का० [१६, ६, १६] आसन्दीकमुख्यस्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति । समिदाधानानन्तरमुदु त्वेति मन्त्रेणासन्दीसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमान: शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थ: ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् । हे अग्ने ! विश्वे सर्वे देवा: प्राणरूपा: चित्तिभि: उद्यमनप्रवोगाभिर्धीवृत्तिभि: त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु भृञ: शप् उ पादपूरण: हे अग्ने ! स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिव: कल्याणकृद्भव । किम्भूत: सुप्रतीक: शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स: ॥ ३१ ॥

प्रेद॑ग्ने॒ ज्योति॑ष्मान् याहि शि॒वेभि॑र॒र्चि-भि॒ष्ट्वम् । बृ॒हद्भि॑र्भा॒नुभि॒र्भास॒न्मा हिꣳसीस्त॒न्वा॒ प्र॒जाः ॥ ३२ ॥

का० [१६, ६, १८ अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्न इति प्राङ् यात्वा यथार्थम् । शकटे तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण

प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः॥ अग्नि-देवत्यानुष्टुप्। हे अग्ने! शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभि-र्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ। इत्पादपूरणः। किञ्च बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभास-यन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय॥ ३२॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरि-हद् वीरुधः समञ्जन्। सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः॥३३॥

का० [१६, ६, २०] अग्नौ स्वर्जत्यक्रन्ददग्निरिति जपति। अग्नौ शब्दं कुर्वति जपेत्॥ व्याख्याता [६ क०]॥ ३३॥

प्र-प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः। अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः॥ ३४॥

का० [१६, ६, २१] वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति। वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोऽग्नौ समि-दाधानम्॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। प्रसमुपोदः पाद-पूरण इति [पा० ८, १, ६] प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अयमग्निः बिभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेषः यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरु-षव्यत्ययः। यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते। योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राक्षसमभितस्थौ

सम्मुखं तिष्ठति। दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते दीङ् चये धातूनामनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

• आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वꣳ सुरभा उ लोके। तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं बिभृताप्स्वेनत् ॥ ३५ ॥

का० [१६, ६, २६] पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया। वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ अब्दैवत्या त्रिष्टुप्। हे आपो देवीः दिव्यः दीप्यमानाः! भस्म यूयं प्रतिगृभ्णीत स्वागतादिभिः प्रतिगृह्णीत। किञ्च स्योने सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुध्वं कुरुध्वं कृञ् कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः। किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्यः आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यन्तरात्। जनयन्त्यग्निमुत्पादयन्ति वृष्ट्युत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमन्तां प्रह्वीभवन्तु। किञ्च हे आपः! एनत् भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं बिभृत धारयत माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत् पालयत॥ ३५ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे। गर्भे सन् जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

का० [१६, ६, २७] ततो द्वाभ्याम्। ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वग्ने गर्भो असीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति॥ विरूपदृष्टाग्नेयी गायत्री। पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्वव्यापकत्वं वदन् भस्माभ्यवहरणमपह्नुते। हे अग्ने! अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः यवाद्या अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति [पा० ६, १, १३४] स इत्यस्य विसर्गलोपे सन्धिः यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठराग्निरूपेण। किञ्च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे॥ ३६॥

गर्भो॑ अ॒स्योष॑धीनां॒ गर्भो॒ वन॒स्पती॑नाम्।
गर्भो॒ विश्व॑स्य भू॒तस्याग्ने॒ गर्भो॑ अ॒पाम॑सि॥३७॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः। हे अग्ने! त्वमोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुत्पद्यमानत्वात्। हे अग्ने! त्वं वनस्पतीनां तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिरूपत्वात्॥ ३७॥

प्र॒सद्य॒ भस्म॑ना॒ योनि॑म॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने।
स॒ꣳसृज्य॑ मा॒तृभि॒ष्ट्वं॑ ज्योति॑ष्मा॒न् पुन॒रास॑दः
॥ ३८ ॥

का० [१६, ६, २८] अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति। अप्सु क्षिप्ताद् भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्ऋग्भिः॥ हे अग्ने! त्वं भस्मना कृत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य

मातृभिरद्भिः संसृज्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुखामासीद ॥ ३८ ॥

पुन॑रासद्य सद॑नमपश्च॑ पृथिवीम॑ग्ने । शेषे॑ मातुर्यथोपस्थेऽन्तर॑स्याᳪ शिवत॑मः ॥ ३९ ॥

हे अग्ने ! अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते। किम्भूतस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

पुन॑रूर्जा निव॑र्त्तस्व पुन॑रग्न इ॒षायु॑षा । पुन॑र्नः पाह्यᳪहसः ॥ ४० ॥

सह रय्या निव॑र्त्तस्वाग्ने पिन्व॑स्व धार॑या । विश्वप्स्न्या विश्वत॒स्परि॑ ॥ ४१ ॥

द्वे व्याख्याते [९क०] ॥ ४० ॥ [१०क०] ॥ ४१ ॥

बोधा॑ मे अस्य वच॑सो यविष्ठ मᳪहि॑ष्ठस्य प्रभृ॑तस्य स्वधावः । पीय॑ति त्वो अनु॑ त्वो गृणाति वन्दारु॑ष्टे तन्वं॑ वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

का० [१६, ६, ३०] प्राप्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति। तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधा म इति द्वाचेनोख्याग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम्। हे अन्नवन्! हे यविष्ठ! युवतम अग्ने! मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः। यद्वा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं जानी-

हीत्यर्थः । किञ्च तस्य भूयिष्ठस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रकृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने ! त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने ! अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः । कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः शॄवन्द्योरारुरिति [पा० ३, २, १७३] आरु-प्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

स बो॑धि सू॒रिर्म॒घवा॒वसु॑पते॒ वसु॑दावन् । यु॒यो॒ध्य॑स्मद्द्वेषा॑ᳪसि ॥ वि॒श्वक॑र्मणे॒ स्वाहा॑ ॥४३॥

सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते ! धनपते ! हे वसुदावन् ! वसु ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति [पा०, ३, २, ७४] क्वनिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् ! धनस्य दातः ! स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व बुध्यतेः शपि लुप्ते हुझल्भ्यो हेर्धिरिति [पा० ६, ४, १०१] धिः गुणान्त्यलोपौ छान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धनमस्यास्तीति । सन्तुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । का० [१६, ७, १] प्रायश्चित्तिᳪ समिधोऽपहृत्याज्यं विश्व-कर्मण इति जुहोति । स्रुवस्थानीयया समिधा घृतमादायो-ख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः ॥ यजुः । जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुत-मस्तु ॥ ४३ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः। घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

का० [१६, ७, २] उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति। घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामेव समिधमुख्येऽग्नावादधाति ॥ आग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दशकस्तेन द्व्यधिका। हे अग्ने! आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु। हे वसुनीथ! वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः! ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्मद्दत्तेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः। अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ का० [१७, १, ३] पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेत वीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम्। अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यो गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्था चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव। पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युदूहति जहित्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्बहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत वीति येऽत्र

स्येति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः॥ लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् अर्द्धर्चेन तत्स्थानसर्पिण उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः। यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रत्युच्यते। हे यमभृत्याः! ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत। कस्माद्वयमपसर्पामेत्यत आह अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान्। पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यजमानायाक्रन् कृतवन्तः करोतेः श्पि लुङि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद् यूयमपसर्पतेत्यर्थः॥ ४५॥

स॒ञ्ज्ञान॑मसि। का॒म॒धर॑णम्। मयि॑ ते का॒म॒धर॑णं भूयात्। अ॒ग्नेर्भस्मा॑स्य॒ग्नेः पुरी॑षमसि। चित॑ स्थ परि॒चित॑ ऊ॒र्ध्व॒चितः॑ श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

का० [१७, १, ४] उदीचीं शाखामुदस्योषान्निवपति संज्ञानमिति। यया व्युदूहनं कृतं तां शाखामुदक् क्षिप्त्वा गार्हपत्यचितिस्थाने चारमृदो निदधाति॥ ऊषदेवत्यं यजुः हे ऊषस्वरूप! त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि पशवो हि ऊषदेशं प्राप्य लिहन्ति। तथा कामधरणम् कामान्मनोरथान् धरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात्। अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु। यद्वा श्रुत्यनुसारेण

व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उल्वसम्भवात् पशवो वा ऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो भूयासुरिति [७, १, १, ८] श्रुतेः उल्वाभिप्रायमेकवचनमुल्वस्योषोत्पन्नत्वात्॥ का० [१७, १, ६] सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत्। ऊषवत्सिकता निवपति॥ सिकतादेवत्यं यजुः। हे सिकतास्वरूप! त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकताभ्योऽग्निरत्युग्रो भवति। अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं पिपर्तेरीषक्प्रत्यये औणादिके उदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] उदादेशः। भस्माभिप्रायमेकवचनम्। न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति। अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति च [७, १, १, ९—१०] श्रुतिः॥ का० [१७, १, ७] परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्थेति। एकविंशतिपरिश्रिद्भिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणमूर्ध्वास्ताः खननीया इति॥ परिश्रिद्देवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्कराः! यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं चीयन्त इति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो यूयं श्रयध्वमिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम्॥ ४६॥

अ॒यꣳ सो अ॒ग्निर्यस्मि॒न्त्सोम॒मिन्द्रः॑ सु॒तं द॒धे ज॒ठरे॑ वावशा॒नः। स॒ह॒स्रियं॒ वाज॒मत्यं॒ न सप्ति॒ꣳ स॒स॒वान्त्सन्त्स्तू॑यसे जातवेदः॥ ४७॥

का० [१७, १, ८] मध्येऽर्धबृहतीस्तस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङयꣳ सो अग्निरिति प्रत्यृचम्। ततोऽध्वर्युर्मण्डलाद्दक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य मध्ये चतस्रोऽर्धं-

लुइतोसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्भक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्तयो- त्तरमारभ्योपदधाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः। ऋक्चतुष्के- णैकैकाम्। ह्रस्वदीर्घास्तदर्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धद्वह्व्य उच्यन्त इति सूत्रार्थः॥ पञ्च ऋचो विश्वा- मित्रदृष्टा आग्नेय्यस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप्। इष्टकोपधानं कुर्वन्न भिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयत इति शेषः। यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे स्वोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट्। किम्भूत इन्द्रः वावशानः वष्टीति वावशानः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्लौ सति द्वित्वेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामय- मानः। कीदृशं सोमं सहस्रियं सहस्रार्हम्। वाजमन्नं बहूनां तृप्तिकरमित्यर्थः। अत्यं न नकारः सम्प्रत्यर्थः भक्षणादेव मदकरम्। सप्तिं सरणं तृप्तिकरम्। अग्नौ न केवल- मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः! जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने! त्वमपि ससवान् हवींषि सम्भजमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण सम्भक्तौ क्वसुप्रत्ययः। उत्तरा- र्द्धस्यायं वार्थः हे जातवेदः! सप्तिं सरणं गमनकुशलमत्यं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन सम्मितं वाजमन्नं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे सहस्रेण सम्मितौ घ इति [पा० ४, ४, १३५] घप्रत्ययः षणु दाने क्वसुः सस- वान्॥ ४७॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधी- ष्वप्स्वा यजत्र। येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः॥ ४८॥

हे आयजत्र! मर्यादया यजनीय! हे अग्ने! ते तव यत्

दिवि द्युलोके वर्चो दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निरूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्ष माततन्थ आतनोषि विस्तारयसि बभूथाततन्थेति [पा० ७, २, ६४] इडभावः । स भानुः दीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति त्वेषः त्विष दीप्तौ पचादित्वादच् अर्णवः अर्णांसि उदकानि सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नॄन्चष्ट इति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्तमिवेष्टकारूपमुपदधामीति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छाजिगास्यच्छा देवाँ २॥ ऊचिषे धिष्ण्या ये । या रोचने परस्तात् सूर्य्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

हे अग्ने ! दिवो द्युलोकस्य सम्बन्धि अर्णमुदकं त्वमच्छजिगासि आभिमुख्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्योर्ह्लादिः अभ्यासेत्वं छान्दसम् अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २१] निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] अच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घःआपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छैतीति [७, १, १, २४] श्रुतिः । किञ्च ये देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणरूपा देवाः तान् देवांश्च त्वमच्छजिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूञः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्तीति [७, १, १, २४] श्रुतेः । किञ्च

रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्त्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टाद्या आप उप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्रवेरधस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैतैः रूपैः परिणमसीति भावः ॥ ४९ ॥

पुरीष्यासो अ॒ग्नयः॑ प्राव॒णेभिः॑ स॒जोष॑सः ।
जु॒षन्तां॑ य॒ज्ञम॒द्रुहो॑ऽनमी॒वा इषो॑ म॒हीः ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । बहुवचनमिष्टकापेक्षम् अग्नयः एते इष्टकारूपा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता अनमीवा क्षुधातृष्णानिवर्त्तिकाः महीः महतीः बहुला इषः अन्नभक्तीश्चाग्नयो जुषन्ताम् । कीदृशा अग्नयः पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्जसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसीत्येत्वम् । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

इडा॑मग्ने पुरु॒दꣳस॑ꣳ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मꣳ हव॑मानाय साध । स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावा॑ग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ५१ ॥

का० [१७, १, ११] इडामग्न इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः । इडामग्न इति ऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पादमात्र्यौ मध्ये तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे उपदध्यात् उत्तरतोऽव-

स्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं त इत्युत्तरामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने ! हवमानाय यजमानाय इडामन्नं साध साधय सम्पादय छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वेऽत्र णिलोपः । ह्वयति आह्वयति देवान् जुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वा इडेति [७, १, १, २७] तद्बलीवर्देरन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् । किम्भूतामिडां पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु [निघ० २, १, ३] पठितम् । पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्छान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः । तथा शश्वत्तममत्यन्तमविच्छेदेन वर्त्तमानमनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि दानं पयोदधिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु । कीदृशः सूनुः तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विजावा विविधं जायते पुत्रादिद्वारेति विजावा प्रजावान् विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] धातोराकारः । हे अग्ने ! ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना बुद्धिरनुग्रहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मे विभक्तेः शेआदेशे त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒तो अरो॑चथाः । तं जा॒नन्न॑ग्न॒ आ रो॑हाथा नो वर्धया र॒यिम् ॥ ५२ ॥

व्याख्याता [३ अध्या० १४ क०] ॥ ५२ ॥

चिद॑सि तया॑ देवत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रुवा सी॑द।
प॒रि॒चिद॑सि तया॑ देवत॑याङ्गिर॒स्वद् ध्रुवा
सी॑द ॥ ५३ ॥

का० [१७, १, १२] चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम्। तदुक्तं ततोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम्॥ इष्टकादैवत्ये द्वे यजुषी। चीयत इति चित्। हे इष्टके! त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि। तया प्रसिद्धया देवतया वाग्रूपया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सीद निविशस्व तया देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिरा इति श्रुतेः॥ द्वितीयामुपदधाति। परिचित् परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदसि। तया देवतयेति व्याख्यातम्॥ ५३॥

लो॒कं पृ॑ण छि॒द्रं पृ॒णाथो॑ सीद ध्रु॒वा
त्वम्। इ॒न्द्रा॒ग्नी त्वा॒ बृह॒स्पति॑र॒स्मिन् योना॑व-
सीषदन्॥ ५४॥

का० [१७, १, १७] तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च। आदौ तिसृषु लोकम्पृणेष्टकासु तूष्णीमुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूत्रार्थः॥ लोकम्पृणादे-

वत्यानुष्टुप्। हे लोकम्पृणेष्टके! त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयन-देशे पूर्वेष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय। तथा छिद्रं पृण-किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण प्रीतौ तुदादिः। अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ। किञ्च इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन् योनौ स्थाने त्वा त्वामसीषदन् सादितवन्तः सदेवत्वान्न हि मानुषोऽध्वर्युस्त्वां सादयितुं शक्त इति भावः॥ ५४॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः॥ ५५॥

का० [१६, ७, १४] नित्ये सादनसूददोहसा उपधाना-दुत्तरे तया देवतया ता अस्येति। तया देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् एते नित्ये सर्वत्रेति सूत्रार्थः॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टाब्दैवत्यानुष्टुप्। दिवो द्युलोक-सम्बन्धिनो दिवश्चरता वा सूददोहसः सूदाश्च दोहसश्च ते सूददोहसः सूदेन जलेन सहिता दोहसोऽन्नानि पयोयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोममाश्री-णन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा श्री पाके क्र्यादिः आपो वै सूदोऽन्नं दोहः [८, ७, ३, २१] यज्ञो वै विश इति च [८, ७, ३, २१] श्रुतिः। कीदृश्यः सूददोहसः पृश्नयः नानाविधाः यद्वा अन्नं वै पृश्नीति [८, ७, ३, २१] श्रुते-रन्नरूपाः अत्रागत्य व्रीह्यादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः। कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां जन्मेति [८, ७, ३, २१] श्रुतेः। संवत्सरे संवत्सरे सोमयाग-स्तदभिप्रायमेतत्। सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति [८, ७,

३, २१] श्रुतिः। यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन् लोके पतित्वौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कुर्वन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वा॑ अवीवृधन्त्समु॒द्रव्य॑चस॒ङ्गिर॑ः। र॒थीत॑मꣳ र॒थीनां॒ वाजा॑ना॒ꣳ सत्प॑तिं॒ पति॑म् ॥ ५६ ॥

का० [१७, १, १८] चात्वालदेशात् पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति। चात्वालस्थानात् मृदमानीय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति॥ इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दःसुतजेतृदृष्टानुष्टुप्। विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति। कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद् व्यापकं विविधाञ्चनं नानागतिमित्यर्थः अञ्चोऽभ्यगतिं वा। रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः। ईद्रथिन इति [पा० ८, २, १७ वा० १] घे परे रथिन ईदादेशः। तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं स्वधर्मवर्तिनां च प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

समि॑त॒ꣳ सङ्क॑ल्पेथा॒ꣳ संप्रि॑यौ रोचि॒ष्णू सु॑मन॒स्यमा॑नौ। इष॒मूर्ज॑म॒भि सं॒वसा॑नौ ॥ ५७ ॥

का० [१७, १, १९] समंविलां कृत्वोख्यं निवपति समितमिति। समं विलं यस्याः सा समंविला विभक्त्यलुक् छान्दसः गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिश्रितसमां कृत्वा

तन्मध्ये नीचैरुख्याग्निं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः॥ चतस्रो ह्याग्निदेवत्याः। समितम् उष्णिगेकाधिका अनियताक्षरपादत्वेऽप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात्। हे चित्योख्याग्नी! युवां समितं सङ्गच्छतम्। इण् गतौ सङ्गतौ भवतं सङ्कल्पेथां च एकसङ्कल्पौ भवतम्। यद्वा सङ्कल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम्। कीदृशौ युवाम् सम्प्रियौ सम्प्रीणीतस्तौ इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ। रोचिष्णू दीप्यमानौ अलङ्कृञित्यादिना [पा० ३, २, १३६] इष्णुच्। सुमनस्यमानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ सुमनस्येते। सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ सुखं तुः क्यङन्ताच्छानच् परस्परं शोभनं चित्तवन्तौ। इषमन्नमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुञ्जानौ अभितः सम्यक् सञ्छादयन्तौ वा वस्तेरर्थान्तरे वृत्तिः॥ ५७॥

सं वां मनांꣳसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम्। अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं यजमानाय धेहि॥ ५८॥

उपरिष्टाद् बृहती अष्टमनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादेकाधिका। हे पूर्वोक्तावग्नी! वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्मनोबुद्ध्यहङ्कारानहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान् करोमि करोतेर्लुङ्युत्तमबहुवचने शपि अकरमिति रूपम्। तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम्। व्रतमिति कर्मनाम [निघ० २, १, ७]। तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान् समाकरम्। उकारः समुच्चयार्थः। एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूतमग्निं प्रार्थये हे पुरीष्य! पशव्य! हे अग्ने! त्वं नोऽस्मा-

कम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इषमन्नमूर्जं तदुप-
सेचनं दध्यादि च यजमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमाँ२ ॥
असि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनि-
मिहासदः ॥ ५९ ॥

उष्णाग्निदेवत्योष्णिक् आर्ष्येकाधिका अनियताक्षरपाद-
त्वात् । हे अग्ने ! त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान् धनवान्
पुष्टिमान् पोषयुक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः
कृत्वा इहाग्निश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि
॥ ५९ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।
मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ
शिवौ भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् द्व्यग्निदेवत्या ।
पुनर्व्याख्यायते [५ अध्या० ३का०] । हे जातवेदसौ अग्नी !
यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञ-
पतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं
शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किञ्च युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ
सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ समानचित्तौ ।
अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् ।
अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ
निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पाप-
त्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे

योनावभारु खा। तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

का० [१७, १, २१] सिकताभिः एमंविलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्यादिमुच्याग्निवन्निधायासिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम्। शून्यामुखां सिकताभिः सम्पूर्य मातेवेति मन्त्रेण शिक्यात् पृथक् कृत्वाग्निवदिति स्थापिताग्नेरुत्तरेऽरत्निमात्रे गार्हपत्यचितेरुपर्येवोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् तृतीयो नवकः चतुर्थो द्वादशकः। पृथिवी भूरूपा मृण्मयी या उखा पुरीष्यं पशव्यमग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभार्षीत् धृतवती भृञो लुङि बहुलं छन्दसीति [पा० ७, ३, ८७] ईडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते रूपम्। माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति। प्रजापतिः कृतकृत्यां तामुखां विमुञ्चतु शिक्यपाशादिमुक्तां करोतु। कीदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संवित्त इति ऐकमत्यं गतः अस्मो महत्कर्मोखया कृतमिति संवादं कुर्वन्। विश्वकर्मा विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा॥ ६१ ॥

असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य। अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

का० [१७, १, २२] नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्कास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविष्यशनहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः। ततोऽध्वर्युः राजसूये हविष्यशनहोमे यादृशो देशस्तादृशे

स्वयं प्रदीर्णे इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो नैर्ऋतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नुपदधाति । कीदृशीः पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पक्वाः लक्षणहीनाः पद्याः पराचीः अनालम्भुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे द्वे इति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे निर्ऋते ! असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम् अयजमानमन्यैर्हविर्यज्ञैर्यजनमकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ तं गृहाणेत्यर्थः । किञ्च स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां गतिमन्विहि अनुगच्छ पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च यजद्भ्योऽस्मदन्यमिच्छ न त्वस्मानिच्छ । सा दुष्टशिक्षा ते तवेत्या गतिश्चर्या हे देवि निर्ऋते ! एवम्भूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम् । यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाके अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥

निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभिधानात् [अमर० १, २, १३] भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिगभिमानिनी देवता वा । अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निरुपद्रवे इति [हेम० नाना० ३, २७२] कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः ! हे निर्ऋते ! ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु । अयस्मयम् अयोमयम् अयस्मयादीनि छन्दसीति [पा० १, ४, २०] सत्वम् । लोहपाशवद्दृढमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृतिरूपमज्ञानं त्वं विचृत विच्छिन्धि नाशय चृतो ग्रन्थे तुदादिः द्व्यचोऽतस्तिङ

इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। किञ्च यथेन अग्निना यस्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमानमधिरोहय स्थापय ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोर आसन् जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय। यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि ! यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि। किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गाप्तिप्रतिबन्धकानां पापानामवसर्जनाय। किञ्च जनो जन्तुमात्रो या त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात्। मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः। त्वं तु निर्ऋतिः। अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः सर्वथापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि। निर्ऋतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनान्निष्क्रम्य स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति। इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

यं ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यम्। तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यादथैतं पितुमद्धि प्रसूतः॥ नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

क० [१७, २, ४] शिक्यरुक्मपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति

यं त इति। शिक्यं रुक्मपाशं इण्ड्वे आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकात: पश्चात् चिपति॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टुप्। यजमानं प्रत्युच्यते। हे यजमान! निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्यरूपमाबबन्ध आ समन्तादबध्नत् कीदृशं पाशमविचृत्यं चृतो छेदने अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाशमनेन मन्त्रेणाहं विष्यामि विमुञ्चामि स्वतिरूपस्पृष्टो विमोचनार्थ:। कस्मात् स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्यात् गार्हपत्यचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरोमीत्यर्थ:। नकार: सम्प्रत्यर्थ: अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं तच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति [७, २, १, १५] श्रुतेरायु:शब्देनात्राग्निरुच्यते। अथ पाशविमोकानन्तरं प्रसूत: निर्ऋत्यानुज्ञात: सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यजमान! एतं पितुमन्नमद्धि भक्षय॥ का० [१७, २, ४] उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति। शिक्यादिनिरसनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थ:॥ भूतिदेवत्यैकपदा विराट्। या देवी इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्यै भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु॥ ६५॥

निवेशन: सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभि:। देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम्॥ ६६॥

का० [१७, २, ६) अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति। ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्युपधानदेशात्

पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति अध्वर्युरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्याचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्र-देवत्या त्रिष्टुप्। अयमग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आह्वनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति। कीदृशानि रूपाणि शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः। कीदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वगृहे स्थापयतीति निवेशनः। तथा वसूनां धनानां सङ्गमनः सङ्गमयति प्रापयतीति सङ्गमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः। सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा। क इव सविता देव इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे। यश्चाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थौ स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः। पथिन्शब्दस्य परि-पन्थिवाचकत्वाङ्गस्य टेरिति [पा० ७, १, ८८ [टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक्। धीरा देवेषु सुम्नया ॥ ६७ ॥

का० [१७, २, ११] दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन् युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति। चितेर्दक्षिण-श्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वं षड्भिर्वा दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौदुम्बरं हलं द्वाभ्याम-भिमन्त्रयते॥ सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ। धीराः धीमन्तोऽग्निक्षेत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीराणि हलानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति युगा युगानि पृथक्

नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सुम्नया सुम्न-
मिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां
सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] याटेशः सुम्नं सुखं कर्तुमिति
शेषः । देवानां सुखं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्या यादेशो वा
देवानां सुम्नाय युञ्जन्ति । सीरकविपदयोर्बहुत्वं पूजार्थं तयो-
रेकत्वात् युगानि बहूनि सन्ति ॥ ६७ ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ
वपतेह बीजम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा
असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ६८ ॥

हे कर्षकाः ! सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योज-
यत । तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] थस्य तबादेशे
श्नसोरल्लोपाभावे [पा० ६, ४, १११] युनक्तेति रूपम् । युगा
युगानि वितनुध्वं शम्यायोक्त्रादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते
कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन् योनौ स्थाने बीजं व्रीह्यादिकं
यूयं वपत । कया । गिरा या ओषधीरित्यादिकया [७५ क०]
वेदमन्त्रवाचा चकाराच्चमसेन च । किञ्च वाग्वै गौरन्नᳯ श्रुष्टि-
रिति [७, २, २, ५] श्रुतेः श्रुष्टिः अन्नजातिर्व्रीह्यादिका
सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः भृञोऽसुन्प्रत्ययः भरसा फल-
पुष्ट्या सह वर्त्तमाना सभरा पुष्टा अस्तु । इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपेऽडागमेऽस-
दिति रूपम् । पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं
नेदीयः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति [पा० ५, ३, ६३]
अन्तिकस्येयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थे नेदीय इत्
अन्तिकतममेवात्यल्पकालमेव पक्वं धान्यं सृण्यः सृण्या सृणि

शब्दोऽत्र दात्रार्थः सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः । दात्रेण छिन्नं सत् नः अस्मान् प्रति आ इयात् आगच्छतु अल्पकालेन पक्कमस्मद्गृहमागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥

शुनꣳ सु फाला विकृषन्तु भूमिꣳ शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः । शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मे ॥ ६९ ॥

का० [१७, २, १२] आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनꣳ सु फाला इति प्रत्यृचम् । चितिस्थाने परिश्रित्समीपे चतुर्ऋग्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृषति ॥ कुमारहारितदृष्टाः सीतादेवत्यास्तस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्था लोहविशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विकृषन्तु विलिखन्तु । शुनमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, ११] । फालः सीरोपकरणात् प्लवयोः फालमंशुके इति कोशः । कीनाशा हलिनः शुनं सुखेन वाहैः वृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुनासीरा शुनासीरौ हे वाय्वादित्यौ ! अस्मे अस्माकमोषधीः व्रीह्यादिकाः सुपिप्पलाः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत । कुरुतमिति वचनव्यत्ययः थस्य तनबादेशे अपि लुप्ते गुणे कृते कर्तनेति रूपम् । कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोरिति कोशः । शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६, ३, २६] पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सीर आदित्यः । शुनो वायुः शु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणादिति यास्कोक्तेः [निरु० ९, ४०] । कीदृशौ शुनासीरौ हविषा

जलेन तोद्यमाना तोद्यतिर्बधकर्मा भूमिं घ्नन्तौ जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सन्तावोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः । पिप्पलं फलम् ॥ ६८ ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवै-रनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्व-मानास्मान् सीते पयसाभ्यावर्वृत्स्व ॥ ७० ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भि-श्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे सीते ! ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्यावर्वृत्स्व अस्मदभिमुखमावृत्ता भव अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेर्बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६,] शपः श्लौ सति लोटि वर्वृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

लाङ्गलं पवीरवत् सुशेवꣳ सोमपित्सरु । तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्था-वद्रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुमविं छागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वादिकं च उद्वपति उद्गमयति प्रापयति । रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसमृद्धावेव गवा-दिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः । अत एव लाङ्गलं गवादिप्रापकम् । कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्या-स्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीरमस्यास्तीति पवीरवत्

फालसंयुक्तम् । तथा सुशेवं शेवमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७,] शोभनं सुखकरं शोभनं शेवं यस्मात् । तथा सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सरु । त्सर छद्मगताविति धातोरुप्रत्ययः शीलार्थः हलदन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६, ३, ८] विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति [पा० ६, ४, १४०] आलोपे हलन्तत्वात् । यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिश्चमसः तस्य त्सरु निष्पादकं न हि लाङ्गलकर्म विना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृशीं गामविं च प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वी तां प्रफर्व्यं वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] अमि पूर्वरूपाभावे यणादेशः युवतित्वादतिवेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

कामान् मनोरथान् दुग्धे पूरयति कामदुघा । दुहः कब्घश्चेति [पा० ३, २, ७०] कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः सम्बुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते ! मित्रादिपूषान्तदेवानामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्ष्व सम्पादय ॥ ७२ ॥

विमुच्यध्वमघ्न्या देवयाना अगन्म तमस-

स्पारमस्य। ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

का० [१७, २, २०—२१] अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति। वृषान् हलाद्वियोज्य पशुवदित्यैशानीं दिशं प्रति विसृजत्यध्वर्युः यजमानस्य सुत्यायां ससीरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः। विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यार्षी गायत्री पादानियमात्। हे देवयानाः! देवतार्थकर्मकारिणः! देवार्थं यानं कृष्याद्युद्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः। हे अघ्न्याः! अहन्तव्या गावो बलीवर्दा यूयं विमुच्यध्वम् मुचेः कर्मकर्त्तरि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः। अस्य तमसः क्षुत्पिपासाद्युद्भूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्म प्राप्ताः गच्छतेर्लङि शपि लुप्ते रूपम्। तदुक्तं [बृहदार० मा० ३, २, १] योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति। दुःखपारमेव स्पष्टयति। वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ताः। आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५] अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणीभिः सजोषसावश्विना दᳪसोभिः सजूः सूर एतशेन सजूर्वैश्वानर इडया घृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

का० [१७, ३, ३] पञ्चगृहीतेनोदगग्रमभिजुहोति सजूरब्द इति। तदानीं संस्कृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टात्ममध्यस्थापितकुशस्तम्बे स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन् जुहोति॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्म्यनुष्टुप्छन्दस्कम्। अब्दः अपो जलानि

ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुहुतमस्तु। तेषां प्रत्येकं विशेषणानि। कीदृशोऽब्दः अयवोभिः सजूः यवाश्चायवाश्चार्धमासा मासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः सह जुषा वर्त्तते समाना जुट् वा यस्य सजूः जुषतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः। कीदृश्युषाः अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सजूः प्रीतियुता। कीदृशावश्विनौ दंसोभिः कर्मभिश्चिकित्सादिभिः सजोषसौ प्रीतौ। कीदृशः सूरः एतशेनाश्वेन सजूः तुष्टः। कीदृशोऽग्निः इडया पृथिव्या सजूः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् आग्नेयी हि पृथिवी इडाशब्देन गौर्वाग्वा चोच्यते ॥ ७४ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा। मनै नु बभ्रूणामहꣳ शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

का० [१७, ३, ८] या ओषधीरिति तृचेर्वपत्युदपात्रवत्। पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन सर्वौषधिं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथा क्लृप्तम् ॥ अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टा ओषधिदेवत्या यो अस्मानभिदासतीत्यन्ताः [१०१] सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चन्तु मेत्याद्या [९०] द्वादश बन्धुदृष्टाः क्वापि कर्मण्यनियुक्ताः। पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये। युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च। पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाता उत्पन्नाः। किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः। ऋतवो वै देवा इति [७, २, ४,

२६] श्रुतेः क्रतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम्। बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासामोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मने नु मन्य एव जाने मन्यतेर्लिटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि एत ऐ इति [पा० ३, ४, ९३] रूपम्। संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखदृङ्नासाख्यानि सप्त स्थानानि चय एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानितदाहेति श्रुतेः [७, २, ४, २६] नराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्प्यमाणत्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम्। यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानसंख्यान् विशेषतश्च सप्त भेदान् ग्राम्यानारण्यांश्च व्रीह्यादीन्नीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः। अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

हे अम्ब! मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते। अध अथ निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ताः शतक्रतवः जसि चेति [पा० ७, ३, १०९] प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यणादेशः अथैवं सति हे शतक्रत्वो ! यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादिषडूर्मिरोगरहितं कृत कुरुत करोतेः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः ! हे ओषधयः ! यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः ; प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] सूतेर्वनिपि प्रत्यये वनो र चेति ङीप् [पा० ४, १, ७] रान्तादेशश्च । अश्वा इव सजित्वरीः सह जयन्ति तच्छीलाः इण्नशजीति (पा० ३, २, १६३] क्वरप् टिड्ढाणञिति [पा० ४, १, १५] ङीप् । यथाश्वाः संग्रामे जयशीलाः तद्वत् फलपर्यन्तत्वाज्जयशीलाः ; वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः नहिवृतिवृषीत्यादिना [पा० ६, ३, ११६] उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः क्वौ धान्तादेशो वेर्दीर्घः इति धान्तादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णवः पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः णेश्छन्दसीति [पा० ३, २, १३७] इष्णुच्प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे ।
सनेयमश्वं गां वासऽआत्मानं तव पूरुष ॥७८॥

हे ओषधीः ओषधयः ! हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः ! भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्त्र्यः हे देवीः देव्यः ! वो युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदभीष्टमुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष ! यज्ञपुरुष ! तव प्रसादादश्वं हयं गां धेनुं वासो वस्त्रमात्मानं

शरीरमहं सनेयं सम्भजेयम्। वन षन सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्यमित्योषधिप्रार्थनमिति भावः॥ ७८॥

अ॒श्व॒त्थे वो॑ नि॒षद॑नं प॒र्णे वो॑ व॒स॒तिष्कृ॒ता। गो॒भाज॒ इत् किला॑सथ॒ यत् स॒नव॑थ॒ पूरु॑षम्॥ ७९॥

हे ओषधयः! वो युष्माकमश्वत्थे आश्वत्थ्यामुपभृति स्रुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्थपर्णशब्दाभ्यां तद्धितप्रत्ययलोपश्छान्दसः। अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति यास्कोक्तेः [निरु० २, ५]। हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते। किलेति विद्याप्रकर्षे। इत् एवार्थे। हे हविर्भूता ओषधयः! यूयमग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गामादित्यं भजन्तीति गोभाजः। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः॥ यद्वा अश्वत्थे वो निषदनमश्वत्थे फलिते सर्वौषधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः कृता पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां फलितत्वात्। अतएव यूयमुष्माः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ। गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखभेदर्षिभेदयोः। स्त्रियां स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोशात्। किमर्थमिदमित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं ययं सनवथ सेवध्वमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थानमित्यर्थः। अश्वत्थे पलाशे च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्च यूपादिरूपेण। एवमश्वत्थादिरूपेण यूयं भूभाजः स्थ

शेषं पूर्ववत् । अस्तेः अपि असथेति रूपं लटि सनवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७९ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

हे ओषधीः ओषधयः ! यत्र विप्रे भैषज्यकर्त्तरि ब्राह्मणे यूयं समग्मत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा राजानः समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति । गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने पुषादीत्यङि [पा० ३, १, ५५] गमहनेति [पा० ६, ४, ९८] उपधालोपे छान्दसेऽग्मतेति रूपम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कीदृशो विप्रः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः ओषधदाने रोगनाशकः । चातयतिर्नाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अश्वावतीᳪं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य करणमरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य कर इति [पा० ४, ४, १४३] तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा अवित्सि समन्ताद्वेद्मि जानामि वित्तेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे

अविरस्तीति रूपम्। अस्मै यजमानार्थं वेत्तीति वा। तद्वि-शेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै। सर्वाः का इत्यत आह अश्ववतीमश्वा अस्यां सन्तीत्यश्ववती नाम् अश्वसम्पादिनीं काञ्चित् ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारे-णाश्वलाभात्। अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्यामस्तीति सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६, ३, १३१] अश्वसोमयोर्दीर्घः। ऊर्जयन्तीमूर्जं बल-प्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति। उदो-जसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम्। एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः। यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधी-रित्यस्य विशेषणत्वात्॥ ८१॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते।
धनꣳ सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष॥ ८२॥

हे पूरुष! यज्ञपुरुष! तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षणु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीना-मोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थानाद् गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत्। ईर कम्पे अदादिः॥ ८२॥

निष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयꣳ स्थ नि-ष्कृतीः। सीराः पतत्रिणी स्थन यदामयति निष्कृथ॥ ८३॥

हे ओषधयः! यो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी

माता जननी। निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः। निशब्दो बहुलमिति [३, १, १७] प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गकदेशनकारलोपः। अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृकत्वात्। किञ्च सीरा सह इरया अन्नेन वर्त्तन्त इति सीराः सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः। यद्वा सीराः क्षुधादीनामपसारयित्र्यः। यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः। पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] दीर्घः तप्तनप्तनथनाश्चेत्यादिना [पा० ७, १, ४५] थस्य थनादेशः। यत् यस्मात् आमयति अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ। यद्वा यत् क्षुधादिकं रोगवद्बाधते तद्यूयं निष्कृथ करोतेः शपि लुप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

अति॒ विश्वाः॑ परि॒ष्ठा स्ते॒न इ॑व व्र॒जम॑क्रमुः। ओष॑धीः॒ प्राचु॑च्यवु॒र्यत्किं च॑ त॒न्वो॒ रपः॑ ॥ ८४ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्लङि अन उस् छान्दसः। तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम् यथा रात्रौ स्तेनश्चौरो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपहर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोगमपहर्तुं देहमाक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किमपि रपः पापं शिरोव्यथागुल्मातिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्सर्वं प्राचु-

च्यवुः प्रच्यावयन्ति नाशयन्ति च्युङ् गतौ लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् इति [पा० ३, १, ४८] चङ्प्रत्यये रूपम्। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४, २१]॥ ८४॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे। आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा॥ ८५॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन् पूजयन् मानयन् सन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधेरात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः। तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो बधात् प्रागेवातिविषात् मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्राया भवति तथौषधौ हस्ते धृतायां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः॥ ८५॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः। ततो यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव॥ ८६॥

हे ओषधीः ओषधयः! यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्परुः परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वाणि ग्रन्थीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्नुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे। तत्र दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति छिनत्ति मध्यमशीः शॄ हिंसायां क्विप् ऋत इद्धातोरिति [पा० ७, १, १००] इदादेशः उरण् रपर इति

[पा० १, १, ५१] रेफ: अमर्मघातक: उग्र उत्कृष्टो बहुगोक्षुर-कुलिकाश उद्गूर्णशस्त्र: क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते। यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशी: यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वद् यूयमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधध्व इत्यर्थ: ॥ ८६ ॥

साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना।
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया
॥ ८७ ॥

हे यक्ष्म रोग! त्वं चाषेण पक्षिणा सकं सह प्रपत प्रकर्षेण गच्छ। किम्भूतेन चाषेण किकिदीविना किकीति शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदीविस्तेन। चाषस्तवोचित: सार्थ:। वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत् पलायस्वेत्यर्थ:। किञ्च निहाकया साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋति: कृच्छ्रापत्तिस्तया सह नश्य। यद्वा शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म! त्वं नश्य॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्थध्वनेरनुकरणार्थ: किकिशब्द: किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकिदीवि: श्लेष्मरोग:। चष वधे चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चाष: पित्तरोग:। वातस्य ध्राजिर्वातरोग:। हे यक्ष्म रोगराज! त्वं कफपित्तवातरोगै: सह प्रपत गच्छ। यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्गवेदना तया साकं हे यक्ष्म! त्वं नश्य॥ ८७ ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत।

ता: सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥८८॥

हे ओषधय:! वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या रक्षिकाया उपावत उपावतु उप समीपमागत्य पालयतु पुरुषवचनव्यत्यय: अन्यान्यस्या: प्रभावमवतु वा। ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदाना: परस्परैकमत्यं गताः सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः। बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वꣳहसः ॥ ८९ ॥

या ओषधय: फलिनी: फलिन्य: फलयुक्ता: याश्चाफला: फलरहिता: याश्चापुष्पा: पुष्परहिता: याश्च पुष्पिणी: पुष्पिण्य: पुष्पयुक्ता: ता: सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूता बृहस्पतिप्रेरिता: सत्यो नोऽस्मानंहस: पापाद्रोगरूपात् मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत। अथो यमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्विषात् ॥ ९० ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च तृचानि समाप्तानि। अथानारभ्याधीता: ॥ शपथनिमित्तात्किल्विषात् पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु। अथो अपि च वरुण्यात् वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात् पापान्मां

मुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिन: पड्वीशात् पड्वीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु। अथो अपि च सर्वस्माद् देवकिल्बिषाद् देवापराधनिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि। यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदनमुक्तवत्यः। किम् तदाह जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं वयमश्नवामहै अशूङ् व्याप्तौ लोट् व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] आडागमः पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥९१॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः। तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शꣳ हृदे ॥ ९२ ॥

सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञ्यः बह्वीः बह्व्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवम्भूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे! त्वमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं पर्य्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवी-

मनु । बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ९३ ॥

सोमराज्ञ्यो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषध्यै मदुपदिष्टायै वीर्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं बहुवीर्य्या भवत्विति भावः ॥ ९३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः। सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ९४ ॥

या ओषधय इदं मद्वचनं प्रार्थनारूपमुप समीपस्थाः शृण्वन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः सत्यः ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ! ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषध्यै यूयं वीर्य्यं सन्दत्त प्रयच्छत ॥ ९४ ॥

मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः। द्विपाच्चतुष्पादस्माकᳪ सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ ९५ ॥

हे ओषधः ! वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि स च मा रिषत्। किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्विपात् स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्गवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु। द्वौ पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा० ५, ४, १४०] पादशब्दस्यान्त्यलोपः ॥ ९५ ॥

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तꣳ राजन् पारयामसि
॥ ९६ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति कृ कृतौ स्वादिः हे राजन् स्वामिन् सोम ! तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पारयामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशदार्ढ्यार्थः ॥ ९६ ॥

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि ।
अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी
॥ ९७ ॥

हे ओषधे ! त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाशकर्त्री असि भवसि बलमस्यति क्षिपति बलासः क्षयः । अर्शसो गुदव्याधेश्च नाशिकासि । उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्विप् श्वयथुगण्डमालोपदादयः तेषां च नाशिकासि । अथो अपि च शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्याधीनां पाकारोः मुखपाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि । पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी त्वमसि ॥ ९७ ॥

त्वां गन्धर्वा अखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्प-

तिः । त्वामो॑षधे॒ सोमो॒ राजा॑ वि॒द्वान् यक्ष्मा॑-दमुच्यत ॥ ९८ ॥

हे ओषधयः ! गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वामखनन् स्वेष्ट-कार्य्यसिद्ध्यर्थं खननमकुर्वन् इन्द्रश्च त्वामखनत् बृहस्पतिश्च त्वामखनत् हे ओषधे ! सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सा-मर्थ्यं जानन् सन् त्वामुपयुज्य यस्मात् महाव्याधेरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

सह॑स्व मे॒ अरा॑तीः॒ सह॑स्व पृतनाय॒तः । सह॑स्व॒ सर्वं॑॑ पा॒प्मान॒ꣳ सह॑मानास्योषधे ॥ ९९ ॥

हे ओषधे ! यतः त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे आरतीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । पृतनायतः संग्रा-मकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः किञ्च सर्वं पाप्मानमशुभं सहस्व सहतिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

दी॒र्घायु॑स्त ओषधे खनि॒ता यस्मै॑ च त्वा॒ खना॑म्य॒हम् । अथो॒ त्वं दी॒र्घायु॑र्भू॒त्वा श॒तव॑ल्-शा॒ विरो॑हतात् ॥ १०० ॥

हे ओषधे ! ते तव खनिता खननकर्त्ता दीर्घायुर्भूया-दिति शेषः । यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु । अथो अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह बह्वङ्कुरोत्-पद्यस्व तुह्योस्तातङ् इति [पा० ७, १, ३५] तातङ् । वल्-शशब्दोऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

त्वमु॑त्त॒मास्यो॑षधे॒ तव॑ वृ॒क्षा उप॑स्तयः । उप॑स्तिरस्तु॒ सो॒ऽस्माकं॒ यो अ॒स्माँ २॥ अ॒भि॒दास॑ति ॥ १०१ ॥

हे ओषधे ! त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षाः शालतालतमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु स्त्यै शब्दसङ्घातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवन्तामित्यर्थः । किञ्च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समीपस्थ उपासकोऽस्तु दासतिर्हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

मा मा॑ हिꣳसीज्ज॒नि॒ता यः पृ॑थि॒व्या यो वा॒ दिव॑ꣳ स॒त्यध॑र्मा॒ व्यान॑ट् । यश्चा॒पश्च॒न्द्राः प्र॑थ॒मो ज॒जान॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ १०२ ॥

का० [१७, ३, ११] लोगेष्टकाः स्फ्येनाहृत्य बहिर्वेदेरनुत्क्रान्तेषूपदधाति तिष्ठन्मा मा हिꣳसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽध्वर्युः स्फ्येन वेदिबहिःप्रदेशाल्लोगेष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान् पद्मप्रमाणानानीयात्मनो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन् मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५३] णिचो लोपः । वा चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् द्युलोकमसृजत् । व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा [निघ० २, १८, ४] श्रुतौ तु सृजतेरर्थे

व्याख्यातः यो वा दिवꣳ सत्यधर्मासृजतेति श्रुतेः [७, ३, १, २०]। यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानोत्पादितवान् तद्द्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः। यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपश्चन्द्रा इति श्रुतेः [७, ३, १, २०] कारणे कार्योपचारात्। कीदृशः प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मां मा हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दद्मः। हविर्दानान्मा हन्तु। कशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मैआदेशः छान्दसः। हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः। विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह।
वपां ते अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या उष्णिक्। हे पृथिवि! यज्ञेनास्मच्चिकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्त्तस्व आभिमुख्येनागच्छ। कथमागन्तव्यमत आह इषितः प्रजापतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं प्रदेशमरोहत् आरोहतु। अनयर्चा दक्षिणे लोगेष्टकोपधानम् ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत् पूतं यच्च यज्ञियम्। तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पश्चाल्लोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता। हे अग्ने! यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं

चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत् पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यच्चियं यच्चाहं तत्सर्वं श्लाघ्यरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामसि भरामः सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

इषमूर्जं महमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् । आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

आशीर्देवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोगः । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिकमृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत इच्छावतोऽग्नेर्धारां धारणामाहुतिं वा इतोऽस्मात् प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशादहमादमद्मि भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः । अद भक्षणे लङ् । किञ्च एतत्सर्वमिडादिकं मा मामाविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु ॥ का० [१७, ३, १३] उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति । उत्तरलोगेष्टकातः सिकताः पातयति ॥ नास्ति इरान्नं यस्यां तामनिरामन्नरहिताममीवां व्याधियुतां सेदिमवसादमहं जहामि त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्त्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो । बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

का० [१७, ३, १५] अग्ने तवेति सिकता न्युप्य छादयत्यात्मानम् । षड्चेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपक्षं विनात्मानं छादयेत् ॥ पावकाग्निदृष्टं षड्चमग्नि-

देवत्यम्। आद्ये द्वे विष्टारपङ्क्ती यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः। हे अग्ने! हे विभावसो! विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन! तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम्। वी कान्त्यसनखादनः व्याप्तिषु धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वाद् वयोऽत्र धूम उच्यते। कीदृशं वयः श्रवः श्रावयति द्युलोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनाद् देवानां कर्मज्ञानम्। तथा महि महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य श्रवो: वयः स ह्येन-ममुष्मिंल्लोके श्रावयतीति श्रुतेः [७, ३, १, २९]। किञ्च बृहन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहद्भानो! हे कवे! क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिप्रायज्ञ! दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शवसा बलेन सह वाजमन्नं त्वं दधासि ददासि। कीदृशं वाजम् उक्थ्यम् उक्थः शस्त्राद्यु-पेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्तमन्नं ददासीत्यर्थः॥ १०६॥

पा॒व॒कव॑र्चाः शु॒क्रव॑र्चा॒ अनू॑नवर्चा॒ उदि॑य-
र्षि भा॒नुना॑। पु॒त्रो मा॒तरा॑ वि॒चर॒न्नुपा॑वसि
पृ॒णक्षि॒ रोद॑सी उ॒भे॥ १०७॥

हे अग्ने! त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उद्गच्छसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः। कीदृशस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः। शुक्रवर्चाः शुक्लं शुक्रं निर्मलं वर्चो यस्य। अनूनवर्चाः अनूनमहीनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः। किञ्च हे अग्ने! त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन् सन् उपावसि उप सङ्गम्य पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि। तत्र दृष्टान्तः

पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा मातापितरौ उपावति तद्वत् पितरामातरा च छन्दसीति [पा० ६, ३, ३३] निपातः। किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि पूरयसि हविषा द्यां वृष्ट्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः। इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमामिति [७, ३, १, ३०] श्रुतेः। नं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः॥ १०७॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः। त्वे इषः सन्दधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयो वामजाताः॥ १०८॥

तिस्रः सतोबृहत्यः। यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोबृहती। ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जो नपादपां पौत्र! अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायत इत्यपां पौत्रत्वमग्नेः। यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात् पतेर्णिजन्तात् क्विप् हे अन्नस्याविनाशक! हे जातवेदः जातप्रज्ञान! धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव। मदि स्तुतौ मोदे मदे स्वप्ने जाड्ये गतावितिधातुः। किमिति हर्षः कार्यस्तत्राह यजमानाः त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणान्यन्नानि सन्दधुः जुहुवुः हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः। कीदृशा यजमानाः भूरिवर्पसः वर्प इति रूपनाम [निघ० ३, ७] भूरीणि वर्पांसि येषां ते नानारूपाः। चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते त्वया

तर्पिता इत्यर्थः। वामजाताः वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः॥ १०८॥

इ॒र॒ज्यन्न॑ग्ने प्रथयस्व ज॒न्तुभि॑र॒स्मे रायो॑ अमर्त्य। स द॑र्श॒तस्य॒ वपु॑षो॒ वि रा॑जसि पृ॒णक्षि॑ सान॒सिं क्रतु॑म्॥ १०९॥

हे अमरणधर्मन्। हे अग्ने! रायो धनानि अस्मे अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय। कीदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविःप्रदैरध्वर्युप्रभृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः। किञ्च यस्त्वमीदृशो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तिव्यत्ययो वा दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि। सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पृणक्षि पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः॥ १०९॥

इ॒ष्क॒र्त्तार॑मध्व॒रस्य॒ प्रचे॑तसं॒ क्षय॑न्त॒ꣳ राध॑सो म॒हः। रा॒तिं वा॒मस्य॑ सु॒भगां॑ म॒हीमिष॒न्दधा॑सि सान॒सिꣳ र॒यिम्॥ ११०॥

हे अग्ने! अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्त्तारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः [८३] निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं क्षि निवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं दानं त्वं दधासि ददासि। किञ्च सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महतीमिषमन्नं च ददासि। सानसिं पुराणं रयिं धनमस्मर्यमाणविषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः॥ ११०॥

ऋ॒तावा॑नं महि॒षं वि॒श्वद॑र्शतम॒ग्निᳪ सु॒म्नाय॑ दधिरे पु॒रो जना॑: । श्रुत्क॑र्णᳪ स॒प्रथ॑स्तमं त्वा गि॒रा दैव्यं॒ मानु॑षा यु॒गा ॥ १११ ॥

उपरिष्टाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिष्टाज्ज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमास्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरोऽग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः । किम्भूतं त्वामृतवानमृतमस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं छान्दसो दीर्घः छन्दसीवनिपौ वाच्यौ वंश्च मतुप् चेति [पा० ५, २, १०९ वा० २] अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं महान्तं विश्वदर्शतं सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ क्विप् श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः । प्रथ प्रख्याने अस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थे यत् यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

आप्या॑यस्व॒ समे॑तु ते वि॒श्वत॑: सोम॒ वृष्ण्य॑म् । भवा॒ वाज॑स्य संग॒थे ॥ ११२ ॥

का० [१७, ३, १६] आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमृग्भ्याम् । आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन ॥ गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्काः आप्यायस्व मदिन्तमेति [११४] तृतीयस्य । विनियोगः सूत्रे

नास्ति। हे सोम! विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकारणं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व। किञ्च वाजस्यान्नस्य संगथे सङ्गमननिमित्तं भवान्नमस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः॥ ११२॥

सं ते पयां॑सि समु॑ यन्तु वाजाः सं वृष्ण्या॑न्यभिमातिषाहः। आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवां॑स्युत्तमानि॑ धिष्व ॥११३॥

हे सोम! पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्तामुत अपि च वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रेतांसि ते संयन्तु। कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाहः षत्वं छान्दसम्। हे सोम! पयोऽन्नवृष्ण्यैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्ध्यै यजमानस्य भवेति शेषः। अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता। तथा च श्रुतिः [७, ३, १, ४६] प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति। किञ्च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः। धि धारणे तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च छान्दसं बहुलं छन्दसीत्युक्ते [पा० २, ४, ७३] सुधितवसुधितेति [पा० ७, ४, ४५] सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे॥ ११३॥

आप्या॑यस्व मदिन्तम सोम विश्वे॑भिरंशुभिः। भवा॑ नः सुप्रथस्तमः सखा॑ वृधे ॥११४॥

हे मदिन्तम! मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादित्वाणि-

निप्रत्ययः [पा० ३, १, १३४]। यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी अत इनिठनाविति [पा० ५, २, ११५] इनि अतिशयेन मदी मदिन्तमः नाद्घस्येति [पा० ८, २, १७] नान्तात्परस्य तमपो नुडागमः। ईदृश हे सोम! विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरंशुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आ ते॑ वृत्सो मनो॑ यमत्पर॒माच्चि॑त्स॒धस्था॑त्। अग्ने॒ त्वांका॑मया गि॒रा ॥ ११५ ॥

का० [१७, ३, २०—२१] श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनडुह्यग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति। श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताऽऽते वत्स इति तृचमनुवक्तीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव। हे अग्ने! ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्वत्ससमस्त्वत्प्रियो यजमानः परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् द्युलोकात् मन आहृत्येतिशेषः। आयमत् आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः। इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपे यमदिति रूपम्। इषुगमियमां छ इति [पा० ७, ३, ७८] छत्वाभावश्छान्दसः। कया गिरा वेदवाचा मन आहृत्येत्यर्थः। कीदृश्या गिरा त्वाङ्कामया त्वां कामयते स्तोतुमिच्छतीति त्वाङ्कामा तया अलुक्। देवैः सह

तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं द्युलोकः सध माद इति [पा० ६, ३, ८६] सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक्। अग्ने कामाय येमिरे ॥११६ ॥

हे अङ्गिरस्तम ! अन्यते जीव्यत येनेत्यन् अन्नम् अन् प्राणने क्विप् अन् अन्नं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने ! पृथक् नानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट्। कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः। यजमाना इहकामपूर्त्यै द्युलोकाप्त्यै च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य। सम्राडेको विराजति ॥ ११७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्ण्येषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते। कीदृशोऽग्निः भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः। सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा। काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यत इति कामः इति वा ॥ ११७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

ऋक्सादिवाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मयि॑ गृह्णाम्यग्रे॑ अग्निꣳ रा॒यस्पोषा॑य सुप्रजा॒स्त्वाय॑ सु॒वीर्य्या॑य । माम॒ दे॒वताः॑ सचन्ताम् ॥ १ ॥

द्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्तास्त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१७, ३, २७] उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन् यजमानो जुहोति ॥ अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आद्यन्तौयावष्टकौ सा ककुप् अत्र मध्यमश्चतुर्दशकस्तेन द्व्यधिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् । सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घश्छान्दसः शोभनपुत्रादिनिष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उकारोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् उ एवार्थे वा देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥

अ॒पां पृ॒ष्ठम॑सि॒ योनि॑र॒ग्नेः स॑मु॒द्रम॒भितः॑ पिन्व॑मानम् । वर्ध॑मानो म॒हाँ २॥ आ च॒ पुष्क॑रे दि॒वो मात्र॑या वरि॒म्णा प्र॑थस्व ॥ २ ॥

का० [१७, ४, १] पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत् । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर-

इत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः॥
व्याख्यातः [११, २८]॥ २॥

ब्रह्म॑ जज्ञा॒नं प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॒द्वि सी॑म॒तः सु॒रुचो॑ वे॒न आ॑वः। स बु॒ध्न्या॒ उप॒मा अ॑स्य वि॒ष्ठाः स॒तश्च॒ योनि॒मस॑तश्च॒ विवः॥ ३॥

का० [१७, ३, २८] तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति। तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठभृतं रुक्ममधःपिण्डमुपदधाति॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप्। वीत्युपसर्ग आव इति क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] पाणिनिस्मरणात्। ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः वितृतानकरोत् स्वप्रकाशेन। कीदृशं ब्रह्म प्रथममादौ पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानं जनैः शानचि शपः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम्। किञ्च वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति। सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्योनिं स्थानमसतोऽमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतेः शपि लुप्ते लङि गुणे च व इति रूपमड्भाव आर्षः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] वचनात्। कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः। अत एवास्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना [पा० ८, ३, ९७] षत्वम्। आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः॥ ३॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

का० [१७, ४, ३] उत्तानं प्राञ्चꣳ हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन् रुक्मे प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारमृग्द्वयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्त्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमन्तरिक्षं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १३, ७] अभ्यासदीर्घः । पृथिवीभूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १, ३] पठितत्वात् पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रोच्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय ।

य इमं योनिं स्थानं भूर्लोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय। एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु सञ्चरन्तं द्रप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्मयपुरुषरूपेण सर्वदिक्षु सूर्य्यमेव स्थापयामीत्यर्थः। असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा असुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति [७, ४, १, २०] श्रुतेः। पूर्वादि चतस्रो दिशः अध एका उपर्य्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

नमो॑ऽस्तु स॒र्पेभ्यो॒ ये के च॑ पृथि॒वीमनु॑।
ये अ॒न्तरि॑क्षे॒ ये दि॒वि तेभ्य॑: स॒र्पेभ्यो॒ नम॑: ॥६॥

का० [१७, ४, ६] उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति। यजमानो हिरण्मयपुरुषं पश्यन्नृक्त्रयं पठेत्॥ सार्पदैवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। अन्तरिक्षे लोके ये वर्त्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्त्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु। इमे वै लोकाः सर्पा इति [७, ४, १, २५] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥६॥

या इष॑वो यातु॒धाना॑नां॒ ये वा॒ वन॒स्पती॑१ँ॥-
रनु॑। ये वा॑व॒टेषु॒ शेर॑ते॒ तेभ्य॑: स॒र्पेभ्यो॒ नम॑: ॥७॥

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्त्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

ये वा॒मी रो॑च॒ने दि॒वो ये वा॒ सूर्य॑स्य

रश्मिषु । येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः । तथा सूर्य्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ २॥ इभेन । । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

का० [१७, ४, ७] उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् । आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायाग्नानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चभिर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा रक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने ! पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व पाज इति बलनामसु [निघ० २, ९, २] पठितम् । तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति [निरु० ६, १२] यास्कोक्तेः । षिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव नृप इवामवान् सहायवानिभेन गजेन याहि शत्रून् प्रति गच्छ । अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिन इत्यमाः

सेवकास्तेऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्यजन्तादमशब्दान्मतुप्-प्रत्ययः । हे अग्ने ! अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान् विध्य ताडय । व्यध ताडने दिवादित्वाच्छ्यन् ग्रहादित्वात्सम्प्रसारणम् । कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति सन्तापयन्तीति तपूंषि अतितपूंषि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेमेयः-स्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि परे तृचो लोपः । कीदृशस्त्वं तृष्वीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः तृष्वया क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु दूणानः शत्रून्मारयन् दृ हिंसायां क्र्यादिः शानच्-प्रत्ययः दूणातेऽसौ दूणानः ॥ ९ ॥

तव॑ भ्र॒मास॑ आशु॒या प॑त॒न्त्यनु॑स्पृश धृष॒ता शोशु॑चानः । तपू॑ᳪंष्यग्ने जु॒ह्वा॑ पत॒ङ्गानस॑न्दितो॒ विसृ॑ज॒ विष्व॑गु॒ल्काः ॥ १० ॥

हे अग्ने ! तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्धूता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कीदृशा भ्रमाः आशुया आशवः शीघ्रगमनाः आशुशब्दात् परस्य जसः सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः । तैर्भ्रमैः तपूंषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि तपूंषि तापयितॄणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश ज्वालाभिस्तान् दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं धृषता धृष्णोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन धृष्टेन ज्वालौघेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचति शोशुच्यत इति शोशुचानः शुच दीप्तावित्यस्माद्यङ्लन्ताच्छानच्प्रत्ययः । तथा जुह्वा स्रुचा हूयमान इति शेषः । असन्दितः अखण्डितः । ईदृशः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वमधश्च उल्काः ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः । १० ॥

प्रति स्पशो विसृजतूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघशंꣳसो यो अन्त्यग्ने मा किष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः अस्मद्द्रोही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने ! तं प्रति स्पशः स्पश बन्धने स्पशयन्ति बध्नन्तीति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन् विसृज प्रेरय । अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वं तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः । अदब्धः अनुपहिंसितः । हे अग्ने ! एवमनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीत् धार्ष्ट्यं मा करोतु । दूरसमीपस्थानस्मच्छत्रून् प्रति त्वरतो बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा सन्त्वित्यर्थः । धृष् धातोर्लुङि छिलमडभावश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमित्राँ २॥ ओषतात्तिग्महेते । यो नो अरातिꣳ समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

हे अग्ने ! त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तस्यसंबोधनं हे तिग्महेते ! उत्साहवदायुध ! अमित्रान्छत्रून् त्वं न्योषतात् नितरां दह । उष दाहे तुह्योस्तातङ्ङिति [पा० ७. १. ३५] तातङ्ङादेशः ! हे समिधान ! समिन्द्धे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्संबुद्धौ हे समिधान ! दीप्यमान !

योऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः कृत्वा धक्षि दह। दह भस्मीकरणे बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धक्षीति रूपम्। तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न न इवार्थः अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने। अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि ॥ १३ ॥

हे अग्ने! ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्त्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताडय। दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय। किञ्च यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय। किञ्च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ताडितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मारणार्थः रिपून् मारय ॥ का० [१७, ४, १२] घृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति। काश्मर्यमयीं पादमात्रदीर्घां षडङ्गुलविपुलां घृतपूर्णां प्रागग्रां स्रुचमग्नेष्ट्वेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति॥ आग्नेयं यजुः। हे स्रुक्! अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥१३॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपाᳬरेताᳬसि जिन्वति॥ इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ॥ १४ ॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता [३, १२] ॥ का० [१७, ४, १३] एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति । एवंविधामेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्रुचमुत्तरे उपदधाति ॥ इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः । हे स्रुक् ! इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

भुवो᳓ य॒ज्ञस्य॒ रज॑सश्च ने॒ता यत्रा᳓ नि॒युद्भिः॒ सच॑से शि॒वाभिः॑ । दि॒वि मू॒र्धान॑ं दधिषे स्व॒र्षां जि॒ह्वाम॑ग्ने चकृषे हव्य॒वाह॑म् ॥ १५ ॥

त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाट् तां हविषो वोढ्रीं जिह्वां ज्वालां चकृषे करोषि लडर्थे लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] अचि श्नुधात्विति [पा० ६, ४, ७७] उवङादेशे च कृते भुव इति रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुद्भिरश्वाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि । नियुतो वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः [निघ० १, १५, १०] ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि लिडर्थे । किम्भूतं मूर्धानं स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः । षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्येदिति [पा० ६, ४, ४१] नकारस्याकारः । यद्वा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्विप् । अन्तरिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहितायां

निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां स्त्रुग्रूपेण सादयामीति शेषः ॥ १५ ॥

ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा। मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णोऽव्यथमाना पृथिवीं दृꣳह ॥ १६ ॥

का० [१७, ४, १५] स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति। पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन स्वयमातृण्णामुपदधाति कीदृशीं शर्करां पाषाणमयीं छिद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुतां सच्छिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृण्णोच्यत इति सूत्रार्थः॥ ऊर्ध्वबृहती। द्वादशाक्षरत्रिपादोर्ध्वबृहती अत्र प्रथमस्तृतीयो दशार्णस्तृतीयो दशार्णः। हे स्वयमातृण्णे ! त्वं ध्रुवा स्थिरासि। कीदृशी त्वं धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री। विश्वं करोतीति विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपहिता। समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा हन्तु। सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्वधीत्। रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति [७, ४, २, ५] श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते। त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृꣳह भूमिं दृढीकुरु ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन्। व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

अनुष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे ! प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क्व अपां जलानां पृष्ठे उपरि। समुद्रस्य जलसङ्घा-

तस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु। इणो धातोर्मनिन्-प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] सप्तम्या लुक्। किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुताम्। प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम्। त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्चितेः प्रथनं कुरु यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्यात्मकत्वात्॥ १७॥

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री। पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीः॥ १८॥

प्रस्तारपङ्क्तिः। आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्राद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः। अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीयस्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षड्क्षरः एवं पञ्च पादाः। हे स्वयमातृण्णे! त्वं भूः सुखानां भावयित्र्यसि। भूमिः पृथिव्यसि भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः। अदितिर्देवमातासि। विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्णातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा। विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु पृथिवीं दृꣳह दृढीकुरु पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु॥ १८॥

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय। अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद॥ १९॥

यजुः एकाधिकाऽनुष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे ! विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय च। प्राणिनामेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः। किञ्च मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा छर्दिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु। तया देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्वदिहोपविश ॥ १८ ॥

काण्डा॑त्काण्डात् प्ररोह॑न्ती पुरु॑षः-परु॑षस्परि॑। एवा नो॑ दूर्वे॒ प्रत॑नु सहस्रे॑ण शतेन॑ च ॥ २० ॥

का० [१७, ४, १८] मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति। तस्यां स्वयमातृण्णायां काण्डादिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भूमिगताग्रं मूलाग्रयुतां दूर्वामुपदधाति॥ अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। मूलैर्भूसम्बद्धं पर्व काण्डं भूम्यसम्बद्धं परुः। हे दूर्वे दूर्वेष्टके ! काण्डात्काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषः-परुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात् प्ररोहन्ती अङ्कुरवती वर्त्तसे। नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्वित्वम्। एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः। हे दूर्वे ! एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसंख्यार्थौ असंख्यैः पुत्रपौत्रनप्त्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय॥ २० ॥

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि। तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥२१॥

हे देवि दीप्यमाने! हे इष्टके! या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्ररूढा भवसि वयं हविषा सह ते तस्यास्ते विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः। ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

का० [१७, ४, २०] यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये। दूर्वेष्टकापुरस्ताद् द्वितीये पद्यालोके यास्त इति ऋग्द्वयेन द्वियजुःसंज्ञां पद्येष्टकामुपदधाति इति सूत्रार्थः॥ इन्द्राग्नि-दृष्टे अग्निदैवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। हे अग्ने! याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकमातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपभूतैः किरणैः। ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्नहनि कृधि कुरु। जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु। द्युलोक-प्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः। यद्वा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः॥ २२॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः। इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

हे देवाः! हे इन्द्राग्नी! हे बृहस्पते! वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रभानस्मान् कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत् ॥ स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ प्रजापतिष्ट्वा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्। विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ। अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २४ ॥

का० [१७, ४, २२] विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम्। द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पद्येष्टके प्राग्लक्षणे अनूकमभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रमुपदधाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवत्ये क्रमात् यजुरनुष्टुभौ। विशेषेण राजत इति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षणमधारयत् धारयति। स्वेनैव राजत इति स्वराट् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयत् धारयति। विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयतीति [७, ४, २, २३] श्रुतेः ॥ का० [१७, ४, २३] प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम्। रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिः संज्ञामिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणामुदग्बुध्नोऽनूके उपदधाति ॥ विश्वज्योतिर्दैवतं यजुः ग्रक्षरोच्छन्दस्कम्। पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं

ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादय स्थापयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय प्राणादिमप्यत्यर्थम् । किञ्च हे इष्टके ! त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ नियच्छोष्व देहि वा अग्निस्ते तवाधिपतिः स्वामी तया देवतयाग्निलक्षणया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरा सीद तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधु॑श्च माध॑वश्च वास॑न्तिकावृतू अ॒ग्नेर॑न्तःश्लेषो॒ऽसि कल्पे॑तां द्यावा॑पृथि॒वी कल्प॑न्ता॒माप॒ ओष॑धयः कल्प॑न्ताम॒ग्नयः॒ पृथ॒ङ्मम॒ ज्यैष्ठ्या॑य॒ सव्र॑ताः । ये अ॒ग्नयः॒ सम॑नसोऽन्त॒रा द्यावा॑पृथि॒वी इ॒मे वास॑न्तिकावृतू अ॒भिकल्प॑माना॒ इन्द्र॑मिव दे॒वा अ॒भिसंवि॑शन्तु॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वे सी॑दतम् ॥ २५ ॥

का० [१७, ४, २४] ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकमभित उदञ्चुखः उपदधाति ॥ ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्विवचनमेकवचनार्थम् । हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो ! त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुड्यस्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठत्वायोत्कर्षाय इमे द्याव्यापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पेतां स्वोचितमुपकारं सम्पादयेताम् । यद्वा ममेति

तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पेताम् आप ओषधयश्च तव ज्येष्ठत्वाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वस्थानस्थिता या इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्येऽपि चिताः तेऽपि यामग्निकाइत्तू वसन्तमृतुमभिकल्पमाना मन्यादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयति तया देवतया सा.दितिं हे अषाढ्येष्टके ! युवामङ्गिरसां कर्मणीव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदतमुपविशतम् ॥ २५ ॥

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः । सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व ॥२६॥

का० [१७, ४, २५] अषाढामीत्यषाढाम् । अषाढासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणामृतव्याभ्यां पूर्वां मंत्रमानके उपदधाति ॥ सविता दृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे इष्टके ! त्वमषाढासि शत्रून् सहते इत्यषाढा । तथा च श्रुतिः [७, ४, २, ३३] ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधायासुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तस्मादषाढेति । कादृशी त्वं सहमाना सहत इति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अरातीः अदानशीलाः प्रजाः सहस्वाभिभव । पृतनां संग्राममिच्छन्ति ते

पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः तान् पृतनायतः संग्रामेच्छून् शत्रून् सहस्व। किञ्च त्वं सहस्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

का० [१७, ४, २७] कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति। मिश्रितैर्दधिमधुघृतैर्ऋक्त्रयेण कच्छपमनक्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः ऋतं यज्ञमिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः। ऋतयतीत्यत्र क्यचि चेति [पा० ७, ४, ३३] प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] अभावः अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेव क्यच्यात्वविधानादकृत्सार्वधातुकयोः [पा० ७, ४, २५] इत्यात्वमपि न। संहितायां तु छान्दसो दीर्घः। मधु मधुमानित्यग्रे [२८] मतुप्प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुब्ज्ञेयः। सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुवत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः। तिङां तिङ इति [पा० ७, १, ३९ वा० ३] लोटो लडादेशः। ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳरजः।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु। उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु। पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् मधुररसोपेत-

मस्तु। पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान् मधुररसो-
पेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

मधु॑मान् नो वन॒स्पति॒र्मधु॑माँ २॥ अस्तु
सूर्यः॑। माध्वी॒र्गावो॑ भवन्तु नः ॥ २९ ॥

वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान् यज्ञसाधन-
भूतोऽस्तु सूर्य्यो मधुमान् सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतो-
ऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो
रसवत्यो भवन्तु रसो वै मध्विति [७, ५, १, ४] श्रुतेः। वाता-
दीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति सर्वोऽर्थः ॥ २९ ॥

अ॒पां गम्भ॑न्त्सीद॒ मा त्वा॒ सूर्य्यो॒ऽभिता॑प्सी॒-
न्माग्निर्वै॑श्वा॒नरः। अच्छि॑न्नपत्राः प्र॒जा अ॒नु-
वीक्षस्वानु॑ त्वा दि॒व्या वृष्टिः॑ सचताम् ॥ ३० ॥

का० [१७, ४, २८, ५, १] अरत्निमात्रेऽषाढां दक्षिणे-
नावकासूपरिष्टाच्च पुरुषमभिमुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः।
अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्यालाकद्वयमन्तराले मुक्त्वा
तृतीये पद्यालाके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शैवालेषु पुरुष-
सम्मुखमूर्ध्वाग्रेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः॥ स्वराट्
पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा तृतीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या।
कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा। तृतीया द्यावापृथिवीया। हे
कूर्म! अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले
त्वं सीद उपविश। एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति
[७, ५, १, ८] श्रुतेः। तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभि-
ताप्सीत् अभितो मा सन्तापयतु। वैश्वानरः सर्वनरहितो-
ऽग्निश्च मा सन्तापयतु। त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टका-

कूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य। कौष्टशी: प्रजा: अच्छिन्न-पत्रा: अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां ता: अखण्डिता इष्टका: कुर्वित्यर्थ:। इमा वै सर्वा: प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्त्ता अनुवीक्षस्वेति [७, ५, ७, ८] श्रुते:। किञ्च दिव्या दिवि भवा वृष्टि: त्वा त्वामनु सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थ:॥ ३०॥

त्रीन् समुद्रान् समसृपत् स्वर्गानपां पति-र्वृषभ इष्टकानाम्। पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः॥ ३१॥

का० [१७, ५, २] घट्टयति मध्यमयेति। तिसृणां मध्य-मया त्रीन् समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थ:। कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप्। हे कूर्म! यो भवान् त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति। सृप्लृ-गतौ पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५८] च्लेरङ्। समुद्र-वन्ति स्वकारणात्समुद्भवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान्। कीदृशो भवान् अपां पति: जलेश: इष्टकानां वृषभ: वर्षिता। किञ्च यत्र यस्मिन् स्थाने पूर्वे पुरातना: कूर्मा: अन्वेष्वग्निषूपहिता: परेता: परागता: सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेस्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ। किं कुर्वन् पुरीषं हुतान् पशून् वसान: आच्छादयन्॥ ३१॥

मही द्यौ: पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमि-क्षताम्। पिपृतां नो भरीमभि:॥ ३२॥

व्याख्याता [८, ३२] ३२॥

विष्णो: कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पृ-

शे। इन्द्रस्य युज्यः सखा॥ ३३॥

का० [१७, ५, ३] उलूखलमुसले स्वयमातृणामुत्तरेणारत्निमात्रे औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति। चतुष्कोणं मध्यसङ्कुचितं खातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वं मुलूखलम् वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमातृणोत्तरे देशे तन्मध्याहस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः॥ व्याख्याता [६, ४]॥ ३३॥

ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधि जातवेदाः। स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्॥ ३४॥

का० [१७, ५, ४] उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम्। पूर्वमुलूखलोपर्युखां तूष्णीं कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्ट्वोखापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य ततोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप्। हे उखे! धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि। अथाग्निजनकत्वेनोखा स्तूयते। योऽग्निरितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरण्यादिभ्योऽधिजज्ञे जायते। सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्मद्धविर्वहतु॥ ३४॥

इषे राये रमस्व सहसे द्युम्न ऊर्जे अप-

त्वाय । सम्राडसि स्वराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावताम् ॥ ३५ ॥

उखादेवत्या बृहती । हे उखे ! त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु किमर्थम् इषे अन्नार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय द्युम्ने द्युम्नाय यशोऽर्थम् । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति [निरु० ५, ५] यास्कः । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः । किञ्च सम्यग्राजत इति सम्राडसि स्वेनैव राजत इति स्वराडसि । एवम्भूतां त्वां सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ चोत्सौ मनोवाचौ । आस्रवणाय कूप इवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्तौ वागपि कूपः । मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्साविति [७, ५, १, ३१] श्रुतिः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥ ३५ ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

का० [१७, ५, ५] अग्ने युक्ष्वा हीति प्रत्यृचं स्रुवाहुती जुहोत्युखायाम् । ऋग्द्वयेनोखामध्ये द्वे आहुती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ आद्या भरद्वाजदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान ! हे अग्ने ! ये साधवः दान्तास्ते तवाश्वासः इया अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्वान् युक्ष्व हि योजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ २॥ अश्वाँ अग्ने रथीरिव। नि होता पूर्व्यः सदः ॥ ३७ ॥

अग्ने ! त्वमश्वान् युक्ष्व योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ। कीदृशान् देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन देवहुवो देवहूतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वातृन्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां युक्ष्वेत्यस्य दीर्घः। दृष्टान्तमाह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान् योजयति तद्वत्। रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मत्वर्थे। किञ्च त्वं पूर्व्यः पूर्वभवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्र्यो भूत्वा निसदः अस्मिन् यागे होतृषदने निषीद। छन्दसीति [पा० ३, ४, ६] लोडर्थे लुङ्। देवहूतमानश्वानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति [पा० ८, ३, ३] आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घादटीति [पा० ८, ३, ९] नस्य रुः ॥ ३७ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः। घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

का० [१७, ५, ७] मुखे करोति सम्यक् स्रवन्तीति। सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः॥ लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप्। हिरण्मयपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः। अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति हूयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः। अन्नं वै धेना इति [७, ५, २, ११] श्रुतेः। कीदृश्यो धेनाः मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्त-

हृदा हृदयान्तर्वर्त्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः। श्रद्धायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः। अन्तर्हृदयेन मनसा सतावं पूतं य ऋजुरिति [७, ५, २, ११] श्रुतेः। तत्र दृष्टान्तः सरितो न नकार इवार्थः सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत्। न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति। ताश्च धेना घृतधाराश्च हिरण्मयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः॥ ३८॥

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा। अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च॥ ३९॥

हिरण्यशकलदेवत्यार्षी बृहती पादार्णनियमाभावात्॥ का० [१७, ५, ८] नासिकयोर्ऋचे त्वेति। मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः॥ हे हिरण्यशकल! ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि। रुचे दीप्तये शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणनसि प्रास्यामि। शिराꣳसि प्रत्यक्ष्णोति का० [१७, ५, १३] आदौ वामनसि ततो दक्षिणे॥ का० [१७, ५ १०] अक्ष्णोर्भासे त्वेति। भासे त्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वद्धिरण्यशकलप्रासनम्। भासे कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि। ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्रास्यामि॥ का० [१७, ५, ११] श्रोत्रयोरभूदिदमिति। कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम्॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो

हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो शाद्ध अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वक्ष्ये च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः। वाचमेति जानाति वाजिनम्। वाच्पूर्वादेतेरौणादिको नक्प्रत्ययः छान्दसः कुत्वाभावः झलां जशोऽन्त इति [पा० ८, २, ३९] जश्त्वम्। अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः। यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३९ ॥

अ॒ग्निर्ज्योति॑षा॒ ज्योति॑ष्मान् रु॒क्मो वर्च॑सा॒ वर्च॑स्वान्। स॒ह॒स्र॒दा अ॑सि स॒ह॒स्रा॑य त्वा ॥४०॥

हिरण्यशकलदेवत्योष्णिक् द्वौ पादावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन। दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति। अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु बाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः। यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु रुक्म इव सुवर्णपुरुष इव उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः॥ का० [१७, ५, १४] सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये। पुरुषशिर आदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः॥ हे पुरुष! त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुपदधामीति शेषः। आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण। एकपक्षपक्षे

मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकत्व एकैकमित्यन्ये [का० १७, ५, ११। शतपथ० ७, ५, २, १०] ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्ग्धि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम्। परिवृङ्ग्धि हरसा माभिमꣳस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

का० [१७, ५, १७] आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण। पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधातीत्यर्थः॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः। आदौ पुरुषशिर उपदधाति मध्ये। हे पुरुषशिरः! त्वमादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्ग्धि संम्रक्षय। अञ्जेर्लोटि मध्यमैकवचने रूपम्। पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते। आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूनामित्यादित्यश्चित्योऽग्निः। कीदृशमादित्यं गर्भं गृह्णाति पशूनिति गर्भः पचाद्यच् हृग्रहोर्भश्छन्दसि तम्। सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः। विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात् सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः। सर्वाणि रूपाणि यस्मात्। किञ्च हरसा सर्ववीर्यापहारकमग्नेर्ज्योतिर्हरस्तेनाग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्ग्धि परिवर्जय। वृजी वर्जने रुधादिः लोट्। मा अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः। मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः। किञ्च चीयमानः उपधीयमानः सन् यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानꣳ सरिरस्य मध्ये। शिशुं नदीनाꣳ हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन् ॥४२॥

अश्वशिर ईशाने उपदधाति। हे अग्ने चित्याग्ने! त्वमश्वमिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह। कीदृशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः। वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम्। यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं। जन् जनने श्लादिः शानच् गमहनेत्युपधालोपः [पा० ६, ४, ९८] अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः पिता अतएव नदीनां मातृत्वाच्छिशुम्। हरिं हरितवर्णं तदारूढं नरं हरतीति हरिस्तम्। अद्रिबुध्नमद्रिभिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जातमद्रिबुध्नमपत्यप्रत्ययलोपः। यद्वा बुध्नपदे नकारः उपजनश्छान्दसः। अद्रिबुद्धमद्रिभिर्बुद्धं ज्ञातम् पथि तत्खुरैः क्षुण्णानद्रीन् पाषाणान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदत्राश्वो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः। परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः। इमे वै लोकाः परमं व्योमेति [७, ५, २, १८ श्रुतेः। यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणम् परममुत्कृष्टं यद्व्योम नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः॥ ४२॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः। स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिꣳसीरदितिं विराजम्॥ ४३॥

गोशिर आग्नेय्यामुपदधाति। अहमग्निमीडे स्तौमि ईड स्तुतौ। कीदृशमजस्रमनुपक्षीणम्। इन्दुमिति परा-

ऐश्वर्ये इन्दतीतीन्दुः ऐश्वर्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उनत्ति क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिञ्चादेरिति [उणा० १, १२] उप्रत्ययादीकारो। अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः। पूर्वचित्तिं पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं चेतव्यम्। नमोभिरन्नैर्गुरस्य भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम्। हे अग्ने ! एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि। कीदृशीम् अदितिमखण्डितामदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद् गौर्विराट् तस्यै शृतं तस्यै शर इति [३, ३, ३, २] दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम्। कीदृशः त्वं पर्वभिः पश्विष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

वरूत्रीं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानाᳬं रजसः परस्मात्। महीᳬं साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिᳬंसीः परमे व्योमन् ॥ ४४ ॥

वारुण्येऽविशिर उपदधाति। हे अग्ने परमे व्योमन् ! उत्कृष्टे रक्षणस्थाने स्थापितामविं मा हिंसीः। कीदृशीं त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वरूत्रीं वृणोति कम्बलादिना छादयति लोकानिति वरूत्री ताम्। वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः। परस्माद्रजसः दिग्रूपाल्लोकाज्जज्ञानं जायमानाम्। श्रोत्रं वै परमᳬं रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमᳬं रज इति [७, ५, २, २०] श्रुतेः। यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम्। महीं महतीम्। साहस्रीं सहस्रमूल्यार्हां सहस्रोपकारक्षमां वा। असुरस्य मायामसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य

सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

योऽअग्निरग्नेरध्यजायत शोकात् पृथिव्या उत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु ॥ ४५ ॥

नैर्ऋत्येऽजमुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अग्निसन्तापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकात् पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायतेति [७, ५, २, २१] विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वाग्रूपेण प्रजा जजान उत्पादितवान् । अजस्य वाग्रूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता । वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति [७, ५, २, २१] हे अग्ने चित्य ! ते तव हेडः क्रोधः तमजं परिवृणक्तु परित्यजतु त्वयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुच दीप्तौ घञन्तः दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून् जनान । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् । ततोऽजस्तूपरः समभवत्तꣳ स्वायै देवताया आलभत ततो वै प्रजाः पशूनसृजतेति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य

वरु॑णस्या॒ग्नेः। आप्रा॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्ष॒ꣳ सूर्य्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च॥ ४६॥

का [१७, ५, १८] चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्रुवाहुती मध्यमे। अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः॥ व्याख्याता [७, ४२]॥ ४६॥

इ॒मं मा हि॑ꣳसीर्द्वि॒पादं॑ प॒शुꣳ स॑हस्रा॒क्षो मे॒धाय॑ ची॒यमा॑नः। म॒युं प॒शुं मेध॑मग्ने जुषस्व॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒ निषी॑द॥ म॒युं ते॒ शुग॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं॑ ते॒ शुग॑च्छतु॥ ४७॥

का० [१७, ५, १९] बहिर्वेद्युदङ्तिष्ठन्नुपतिष्ठत उत्सर्गं-रिमं मा हिꣳसीरिति प्रतिमन्त्रम्। अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्बहिर्द-क्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादि-शिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः॥ अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे यजुषी त्रिष्टुबा-मन्ते त्रीणि त्रीणि यजूंषि। हे अग्ने! सहस्राक्षः सहस्र-मक्षीणि यस्य सः हिरण्मयशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह। हिरण्मयशकलैर्वा एष सह-स्राक्षः द्विपाद्वा एष पशुर्यत् पुरुष इति च [७, ५, २, ३८] श्रुतेः। यदि वादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः। किम्पुरुषो वै मयुरिति [७, ५, २, ३२] श्रुतेः। मयुं कृष्णमृगं वा जुषस्व मयुर्मृगेऽश्ववदन इति कोशोक्तेः। तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद द्वितीयार्थे तन्व

इति प्रथमा। इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किन्नरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु। किञ्च यं पुरुषं प्रति वयं द्विषः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥ ४७ ॥

इमं मा हिꣳसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु। गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥ गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

अथाश्वस्य। हे अग्ने! इममेकशफमेकखुरं पशुमश्वं मा हिंसीः। एकशफो वा एष पशुर्यदश्व इति [७, ५, २, ३३] श्रुतेः। कीदृशं कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं ह्रेषमाणम्। क्रन्देर्दाधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुकि निपातः। वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिनः वेगवन्तः। मत्वर्थे इन्प्रत्ययः। तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम्। ते तुभ्यमारण्यं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो निषीदेति पूर्ववत्। ते तव शुग्गौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

इमꣳ साहस्रꣳ शतधारमुत्सं व्यच्यमानꣳ सरिरस्य मध्ये। घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन् ॥ गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद। गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

अथ गोः। अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलि-

ङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते। हे अग्ने ! परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः। कीदृशं साहस्रं सहस्रमूल्यार्हं सहस्रोपकारक्षमं वा। शतधारं शतसंख्याकक्षीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स इवोत्सस्तं बहुस्रोतसमित्यर्थः। सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम्। इमे वै लोकाः सरिरमिति [७, ५, २, ३४] श्रुतेः। जनाय सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम्। अदितिमखण्डिताम्। ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनुदिशामि। शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥

इ॒मम्ू॑र्णा॒युं वरु॑णस्य॒ नाभिं॒ त्वचं॑ पशूनां द्वि॒पदां॒ चतु॑ष्पदाम्। त्वष्टुः॑ प्र॒जानां॑ प्रथ॒मं ज॒नित्र॒मग्ने॒ मा हिꣳसीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥ उष्ट्र॑मार॒ण्यमनु॑ ते दिशामि॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒ निषी॑द। उष्ट्रं॑ ते॒ शुगृ॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं॑ ते॒ शुगृ॑च्छतु ॥ ५० ॥

अथावेः। हे अग्ने ! परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिममविं मा हिंसीः। कीदृशमूर्णायुमूर्णावन्तमूर्णाया युस्। वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः। द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्वग्रक्षकं कम्बलैः छादकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराच्छाद्यन्ते। तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं जनित्रं प्रथमोत्पन्नम्। एतद्ध त्वष्टा प्रथमꣳ रूपं विच-

कारेति [७, ५, २, ३५] श्रुतेः। उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि। स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

अ॒जो ह्य॒ग्नेरज॑निष्ट॒ शोका॒त्सो अ॑पश्यज्ज॒नितार॒मग्रे॑। तेन॑ दे॒वा दे॒वता॒मग्र॑माय॒ꣳस्तेन॒ रोह॑माय॒न्नुप॒ मेध्या॑सः॥ श॒र॒भमा॑र॒ण्यमनु॑ ते दिशामि॒ तेन॑ चि॒न्वा॒नस्त॒न्वो॒ निषी॑द। श॒र॒भं ते॒ शुग्ऋ॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं ते॒ शुगृ॑च्छतु ॥ ५१ ॥

अथाजस्य। हि पादपूरणः। योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात् सन्तापादजनिष्ट उत्पन्नः शोकाद्दीप्यमानादग्नेः प्रजापतेरजनिष्टेति वा। यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायतेति [७, ५, २, ३६] श्रुतेः। आत्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति तैत्तिरीयेऽपि। स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथममुत्पन्नं नरमेव जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद् दृष्टवान्। किञ्च एवं प्रशस्तोऽजस्ततो देवा इदानीन्तना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः तस्य भावस्तत्ता। किञ्च मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यजमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति। छन्दसि परेऽपि [पा० १, ४, ८१]। शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती। शेषमुक्तम् ॥ ५१ ॥

त्वं य॑विष्ठ दा॒शुषो॒ नॄँः पा॑हि शृणु॒धी गिरः॑। रक्षा॑ तो॒कमु॒त त्मना॑ ॥ ५२ ॥

का० [१७, ६, १] एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्। वह्निर्वेदेरागत्याग्निसमीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते॥ उशनोदृष्टाग्निदेवत्याग्नेयी गायत्री। हे यविष्ठ युवतम! यद्वा मिश्रयितृतम! गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु श्रुशृणुपृकृत्यादिना [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः। गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नॄन् मनुष्यान् पाहि रक्ष दाशुष इति षष्ठी वा यजमानस्य नॄन् पाहीति। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा० ६, १, १२] निपातः। किञ्च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यजमानापत्यं रक्ष द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः। तोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो वा॥ ५२॥

अपां त्वेमन् सादयामि। अपां त्वोद्मन् सादयामि। अपां त्वा भस्मन् सादयामि। अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि। अपां त्वायने सादयामि। अर्णवे त्वा सदने सादयामि। समुद्रे त्वा सदने सादयामि। सरिरे त्वा सदने सादयामि। अपां त्वा क्षये सादयामि। अपां त्वा सधिषि सादयामि। अपां त्वा सदने सादयामि। अपां त्वा सधस्थे सादयामि। अपां त्वा योनौ सादयामि। अपां त्वा पुरीषि सादयामि। अपां त्वा पाथसि सादयामि।

गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि। त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि। जागतेन त्वा छन्दसा सादयामि। आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि। पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥५३॥

का० [१७, ६, २] अपरेण स्वयमातृण्णामित्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम्। तार्थेनाग्निमाक्रम्य स्वयमातृण्णामपरेण पूर्वानूकान्तमित्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यजूंषि पञ्चदशापस्यादेवत्यानि पञ्च छन्दस्यादेवत्यानि। हे इष्टके अपस्ये! अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि। इण् गतौ मनिन्प्रत्ययः सप्तम्या लुक्। त्वा इत्यस्य पररूपम् [पा० ६, १, ६४ वा ६] अत्रापामेमन्नित्यादीनां श्रुत्याक्तोऽर्थो ग्राह्यः। वायुर्वा अपामेम वायौ त्वाꣳ सादयामीति [७, ५, २, ४६] श्रुतेः ॥ अपामोद्मन् ओद्मनि ओषधिषु त्वां सादयामि। उन्दी क्लेदे मन्नलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक्। ओषधयो वा अपामोद्म [७, ५, २, ४७] एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मन् भस्मनि भस भर्त्सनदीप्त्योः मन्। अभ्रे अभ्रं वा अपां भस्म [७, ५, २, ४८] ॥ अपां ज्योतिषि विद्युति। विद्युद्वा अपां ज्योतिः [७, ५, २, ४९] ॥ अपामयने भूमौ। इयं पृथिव्यपामयनम् [७, ५, २, ५०] ॥ अर्णवे सदने स्थाने प्राणरूपे सा०। प्राणो वा अर्णवः [७, ५, २, ५१] ॥ समुद्रे सदने सा०। मनो वै समुद्रः [७, ५, २, ५२] सरिरे सदने वाचि सा०। वाग्वै सरिरम् [७, ५, २, ५३] ॥ अपां क्षये

चक्षुषि त्वां सा०। चक्षुर्वा अपां क्षयो निवासः [७, ५, २, ५४]॥ अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा०। श्रोत्रं वा अपाꣳ सधिः [७, ५, २, ५५]॥ अपां सदने दिवि त्वां सा०। द्यौर्वा अपाꣳ सदनम् [७, ५, २, ५६]॥ अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा०। अन्तरिक्षं वा अपाꣳ सधस्थम् [७, ५, २, ५७]॥ अपां योनौ समुद्रे त्वां सा०। समुद्रो वा अपां योनिः [७, ५, २, ५८]॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा०। सिकता वा अपां पुरीषम् [७, ५, २, ५९]॥ अपां पाथसि अन्ने त्वां सा०। अन्नं वा अपां पाथः [७, ५, २, ६०]॥ पञ्च छन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुर्भिः। गायत्रेण गायत्रमेव गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदधामि। त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां सा०। जागतेन छन्दसा त्वां सा०। आनुष्टुभेन छन्दसा त्वां सा०। पाङ्क्तेन छन्दसा त्वां सा० ॥ ५३ ॥

अ॒यं पु॒रो भुवः॑। तस्य॑ प्रा॒णो भौ॑वाय॒नः। व॒स॒न्तः प्रा॑णाय॒नः। गा॒य॒त्री वा॑स॒न्ती। गा॒य॒त्र्यै गा॑य॒त्रम्। गा॒य॒त्राद्‌ उ॑पा॒ꣳशुः। उ॒पा॒ꣳशोस्त्रि॒वृत्। त्रि॒वृतो॑ रथ॒न्त॒रम्। व॒सि॑ष्ठ॒ ऋषिः॑। प्र॒जाप॑तिगृहीतया॒ त्वया॑ प्रा॒णं गृ॑ह्णामि प्र॒जाभ्यः॑ ॥ ५४ ॥

का० [१७, ६, ३] व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम्। प्राणभृत्संज्ञका इष्टका व्याघारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरश्रेण्यां दक्षिणश्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसहिता अक्ष्णया संलग्नाः स्वयमातृणापर्यन्तं दश दशोपदधातीति सूत्रार्थः॥ पञ्चाशद्यजूंषि प्राणभृदिष्टका-

देवत्वानि प्रतिकण्डिकं दश-दश। प्रथमं दशकं दक्षिणे पंवे। यदाचिद्धयग्रात् प्रजापतेः प्राणा देवा भूत्वोत्क्रान्ताः तदा तान् प्रजापतिरूचे किमित्युत्क्रमध्वे मामुपगच्छतेति ततः प्राणास्तमूचुर्वयमन्नं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजा-मेति तथेत्युक्ता प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान् पुष्णन्तीति इष्टकानां प्राणभृत्त्वं प्रेत्युक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्र-स्तात् प्राणा उदक्रामन्नित्यादिकया [८, १, १, ३]। अथ मन्त्र-व्याख्या। योऽयं पुरो भुवस्याग्निर्वर्त्तते हे इष्टके! त्वं तद्रूपासि प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधा-मीति शेषः एवमग्रेऽपि। पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्ध्रियेत प्राङु-पचर्यत इति पुरोऽग्निः। भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात् सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः। तदुक्तं श्रुत्या [८, १, १, ४] अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तात्तस्मा-माह पुर इति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदꣳ सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति॥ प्राणस्तस्याग्नेर-पत्यमिति शेषः अतएव भौवायनः भुवस्याग्नेरपत्यं भौवायनः। नडादित्वात् फक्। इष्टके! प्राणरूपां त्वां सा०। प्राणं तस्माद्रू-पादग्नेर्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा०। वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ वसन्तस्यापत्यं वासन्ती तस्यापत्यमिति [पा० ४, १, ९२] अण् टिड्-ढाणञित्यादिना [पा० ४, १, १५] ङीप्। या गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा०। गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ गायत्र्या गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे

गायत्र्याः सकाशाद्वायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा०। गायत्र्यै छन्दसो गायत्रꣳ साम निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ गायत्रात्साम्नो य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा०। गायत्रात्साम्न उपाꣳशुं ग्रहं निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ उपांशुग्रहान्निर्मितो यस्त्रिवृत्स्तोमस्तद्रूपां सा०। उपाꣳशोर्ग्रहात्त्रिवृतꣳ स्तोमं निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा०। त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ वसत्यधितिष्ठति सर्वजन्तूनिति वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि तृचो लोपः सर्वाधार ऋषिः ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा०। प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनो एव वसिष्ठ इति [८, १, १, ६] श्रुतेः॥ प्रजापतिगृहीतया गृह्णातिः सृष्ट्यर्थः प्रजापतिना सृष्टया त्वेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामीत्यर्थः। अयं पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणभृतं प्रजाभ्यः गृह्णामि। ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सहस्रं सादयत्येकं तत्प्राणं करोतीति [८, १, १, ६] श्रुतेः॥ ५४॥

अ॒यं द॑क्षि॒णा वि॒श्वक॑र्मा। तस्य॒ मनो॑ वैश्वक॒र्म॒णम्। ग्री॒ष्मो मा॑न॒सः। त्रि॒ष्टुब्ग्रै॒ष्मी॑। त्रि॒ष्टुभः॑ स्वा॒रम्। स्वा॒राद॑न्तर्या॒मः। अ॒न्त॒र्या॒मात् प॑ञ्चद॒शः। प॒ञ्च॒द॒शाद् बृ॒हत्। भ॒रद्वा॑ज॒ ऋषि॑ः। प्र॒जाप॑तिगृहीतया॒ त्वया॒ मनो॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्यः॥ ५५॥

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणस्यामेवारभ्योपधेयम्। विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्यो वाति तद्रूपां त्वां सा०। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदꣳ सर्वं करोति। तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति [८, १, १, ७, श्रुतेः॥ तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम्। तस्येदमिति [पा० ४, ३, १२०] अण् इन्नस्यनपत्य इति [पा० ६, ४, १६४] प्रकृत्या। मनोरूपां सा०। मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ मनसोऽपत्यं ग्रीष्मऋतुस्तद्रूपां सा०। ग्रीष्मऋतुं मनसो निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ ग्रीष्मस्येयं ग्रैष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् छन्दस्तद्रूपां सा। त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्माद्दतोर्निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत् स्वारं साम तद्रूपां सा०। त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारꣳ साम निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ स्वरात् साम्न उत्पन्नो योऽन्तर्यामो ग्रहस्तद्रूपां सा०। स्वारात् साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोमस्तद्रूपां सा०। अन्तर्यामाद् ग्रहात् पञ्चदशꣳस्तोमं निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ पञ्चदशात् स्तोमादुत्पन्नं यद् बृहत् पृष्ठं तद्रूपां सा०। पञ्चदशात् स्तोमाद् बृहत्पृष्ठं निर० [८, १, १, ८]॥ भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्त्ता मनः मनसि स्वस्थे भवादनेच्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा०। मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्त्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिरिति [८, १, १, ९] श्रुतेः॥ प्रजा-

पतिगृहीतया धात्रसृष्टया त्वयेष्टकया आत्मा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एवमिदं ग्राममन्त्रेण मन एव गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अ॒यं प॒श्चाद् वि॒श्वव्य॑चा: । तस्य॒ चक्षु॑र्वैश्वव्य॒चसम् । व॒र्षाश्चा॑क्षु॒ष्य॑: । जग॑ती वा॒र्षी । जग॑त्या ऋक्स॑मम् । ऋक्स॑माच्छु॒क्रः । शु॒क्रात्स॑प्तद॒शः । स॒प्तद॒शाद्वै॑रू॒पम् । ज॒मद॑ग्निर्ऋ॑षिः । प्र॒जाप॑तिगृहीतया॒ त्वया॒ चक्षु॑र्गृह्णामि प्र॒जाभ्य॑: ॥ ५६ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्योपदधाति । पश्चात् प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात् प्रतीचीगमनशीलो विश्वं विचति उदितः सन् प्रकाशयतीति विश्वाव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति [८, १, २, १] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीतेति [८, १, २, २] श्रुतेः ॥ चाक्षुषः चक्षुष उत्पन्नः वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा० । गर्गादित्वाद्यञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमीतेति [८, १, २, २] श्रुतेः ॥ वर्षाभ्य उत्पन्नं जगतीच्छन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीं छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्नमृक्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां सा० । जगत्यै छन्दस ऋक्समꣳ साम निरमि० ॥ ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा० । ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमि० ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः

सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा० । शुक्राद् ग्रहात्सप्तदशꣳ स्तोमं निरमि० ॥ सप्तदशात् स्तोमादुत्पन्नं यद्वै रूपं पृष्ठं तद्रूपां सा० । सप्तदशात् स्तोमाद्वै रूपं पृष्ठं निरमि० ॥ जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत् पश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा० । चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदेनेन जगत् पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिरिति [८, १, २, ३] श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रेश्चक्षुरेव गृह्णामि । सकृत्सादयत्येतच्चक्षुः करोतीति [८, १, २, ३] श्रुतेः ॥ ५६ ॥

इ॒दमु॑त्त॒रात् स्वः॑ । तस्य॒ श्रोत्र॑ꣳ सौ॒वम् । श॒रच्छ्रौ॒त्री । अ॒नु॒ष्टुप् शा॑र॒दी । अ॒नु॒ष्टुभ॑ ऐ॒डम् । ऐ॒डान्म॒न्थी । म॒न्थिन॑ एकवि॒ꣳशः । ए॒क॒वि॒ꣳ-शाद्वै॑रा॒जम् । वि॒श्वामि॑त्र॒ ऋषिः॑ । प्र॒जाप॑ति-गृहीतया त्व॒या श्रोत्र॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्यः॑ ॥५७॥

दशमन्त्रैश्चतुर्थं दशकमुत्तरांशादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्या-मुत्तरात् उत्तराधरदक्षिणादातिरिति [पा० ५, ३, ३४] आत्प्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्था दिशः यदिदं स्वः स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां त्वां सा० । क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् । दिशो वा उत्तरात्तद्यत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ यत् स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रꣳ ह दिशो भूत्वो-त्तरं तस्थौ तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, १, २, ४] श्रुतेः ॥ तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कीदृशं सौवम् स्वः इदं सौवं तस्ये-

दमिति [पा० ४, ३, १२०] अण् द्वारादित्वादैचागमः [पा० ७, ३, ४] अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपां त्वां सा० । श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीतेति [८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां सा० । शरदमृतुꣳ श्रोत्रान्निरमिमीतेति [८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि० ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस ऐडꣳ साम निरमि० ॥ ऐडात् साम्न उत्पन्नो यो मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडात् साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमि० ॥ मन्थिग्रहादुत्पन्नो य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा० । मन्थिनो ग्रहादेकविंशꣳ स्तोमं निरमि० । एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविꣳशात् स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमि० ॥ विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति [पा० ६, ३, १३०] दीर्घः तादृश ऋषिः श्रोत्रं शब्दयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वं मित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति [८, १, २, ६] श्रुतेः प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं स्पृणोमीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव सादयति ये नानाकामाः श्रोत्रे तां स्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति [८, १, २, ६] श्रुतेः ५७ ॥

इयमुपरि मतिः । तस्यै वाङ्माल्या । हेमन्तो वाच्यः । पङ्क्तिर्हैमन्ती । पङ्क्त्यै निधनवत् । निधनवत आग्रयणः । आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ

शाक्वररैवते। विश्वकर्म ऋषिः। प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः। लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः। इन्द्रं विश्वा अवीवृधत्समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिम्पतिम् ॥५८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३ ॥

दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम्। उपर्युपरिष्टादिति [पा० ५, ३, ३१] निपातः उपरि ऊर्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूत्वोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा०। चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदꣳ सर्वं मनुते वाग्घि चन्द्रमा भूत्वोपरिष्टात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, १, ८, ७] श्रुतेः॥ तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नात् एव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा०। वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीतेति [८, १, २, ८] श्रुतेः॥ वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा०। हेमन्तमृतुं वाचो निरमि०॥ हेमन्तस्येयं हैमन्ती या पङ्क्तिश्छन्दस्तद्रूपां सा०। पङ्क्तिं छन्दो हेमन्तान्निरमि०॥

पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा०। पङ्क्त्यै चतुर्थी पञ्चम्यर्थे। पङ्क्त्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमि०॥ निधनवतः साम्न उत्पन्नो य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा०॥ निधनवतः साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमि०॥ आग्रयणादुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा०। आग्रयणाद् ग्रहात्त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ निरमि०॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाक्वररैवते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा०। त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ स्तोमाभ्याꣳ शाक्वररैवते पृष्ठे निरमि०॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां त्वां सा०। वाग्वै विश्वकर्मऋषिर्वाचा हीदꣳ सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मऋषिरिति [८, १, २, ९,] श्रुतेः॥ प्रजापतिस्त्वष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति। सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोतीति [८, १, २, ९] श्रुतेः॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्यार्थद्वयम्। प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणं पञ्चाशदिष्टकास्थापने प्रजानां यजमानापत्यपश्वादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्त्वित्यर्थः। प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात् प्राणादीन् गृह्णामि मद्भागान् करोमीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्भागा भवन्त्वित्यर्थः॥ का० [१७, ६, ५] लोकम्पृणा दक्षिणाꣳसादध्या मध्यात्। आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्या मध्यात् अधि स्वयमातृणापर्यन्तं लोकम्पृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम्। ता अस्येति सूददोहःसंज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः॥ का० [१७, ६, ८] मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्। स्वयमातृणोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण मृत्-

न्येषः। तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् [१२ अ० ५४—५५—५६ क०] ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

पुष्करायादि चित्यन्तो रामेन्द्रध्याय ईरितः॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया। उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणा। अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा॥ १॥

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा। अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति [८, २, १, १] श्रुतेः। चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः। एतां द्वितीयां चितिमपश्यन् यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकः इति [८, २, १, २,] श्रुतेः। देवैरश्विनौ प्रार्थितौ युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या सेऽश्विनावब्रुवनित्यादिकयोक्तम् [८, २, १, ३]। तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः॥ का० [१७, ८, १५] आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्चकचिड्काभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसिक्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः। अश्विनावध्वर्यू इत्यादि

यजुः। आदित्यास्त्वार्षी त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात्। हे इष्टके! यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं रेतःसिग्वेलालक्षणमासीद अधितिष्ठ। कीदृशं साधुया साधुं श्रेष्ठं सुपां सुलुगित्यमो यादेशः। कीदृशी त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्याः सा। ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा। तथा उख्यस्याग्नेः प्रथममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना। अग्नि वा अग्नि-रुख्यस्तस्यैष प्रथमः केतुर्यत् प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति [८, २, १, ४] श्रुतेः॥ इतः परं यजुः किञ्च अश्विना देवानामध्वर्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके! त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम्। केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति॥ १॥

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने पृथिव्याः। अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा॥ २॥

हे इष्टके! पृथिव्याः सदने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्योने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ। पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्ये शिवे स्योने सीद सदने इति [८, २, १, ५] श्रुतेः। कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीड़मस्त्रियाम् कुलायो नीड़ं गृह-मस्या अस्तीति गृहाकारा। रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति। कुलायमिव वै द्वितीया चितिरिति [८, २, १, ५] श्रुतेः। अत्र सादृश्यार्थ इनिः। तथा घृत-वती होष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होष्यन्ते। पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरु बहुधा धीयते स्थाप्यते

इति वा । किञ्च रुद्रा वसवश्चोपलक्षणं सर्वे देवाः त्वा त्वाम- भिगृणन्तु स्तुवन्तु । किञ्च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वं तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानाᳬ सुम्ने बृहते रणाय । पितेवैधि सूनव आ सुशेवा स्वावेशा तन्वा संविशस्व ॥ अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

हे इष्टके ! त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । स्वेन वीर्येणेह सीदेति [८, २, १, ६] श्रुतेः । कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तत्राह रणाय रमणीयाय बृहते सुम्ने सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थ्यर्थे । देवानाᳬ सुम्नाय महते रणायेति [८, २, १, ६,] श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च आ समन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव घ्वसोरेद्धाविति [पा० ६, ४, ११९] एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनव इव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किञ्च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुख-

प्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु। स्वावेशेनात्मना संविशस्वेति [८, २, १, ६] श्रुतेः॥ अश्विनेत्युक्तम्॥ ३॥

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व॥ अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा॥ ४॥

हे इष्टके! त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि। पृथिवी वै प्रथमां चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद् द्वितीयेति [८, २, १, ७] श्रुतेः। पृणाति पूरयति पुरीषम्। शृपृभ्यां किदिति [उणा० ४, २७] पृणातेरीषन्प्रत्ययः किच्च कित्त्वादुदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] उदादेशो रपरत्वं च नित्त्वादाद्युदात्तः। अपः सनोति ददातीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसस्त्वमसि। तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु। किञ्च स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती। घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ। ततः प्रजावत् पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्ताद् देहि यजतिरिह दानार्थः। अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशः॥ व्याख्यातमन्यत्॥ ४॥

आदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवनानां ऊर्मि-

द्र॒प्सो अ॒पामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विना-ध्व॒र्यू सा॑दयतामि॒ह त्वा ॥ ५ ॥

हे इष्टके ! अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । किम्भूतां त्वां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम् । किञ्च त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लोलस्त्वमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा ॥ तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शु॒क्रश्च॒ शुचि॑श्च॒ ग्रैष्मा॑वृ॒तू अ॒ग्नेर॑न्तःश्लेषो॑-ऽसि॒ कल्पे॑तां॒ द्यावा॑पृथि॒वी कल्प॑न्ता॒माप॒ ओष॑-धयः॒ कल्प॑न्ताम॒ग्नयः॒ पृथ॒ङ्मम॒ ज्यैष्ठ्या॑य सव्र॑ताः । ये अ॒ग्नयः॒ सम॑नसोऽन्त॒रा द्यावा॑पृथि॒वी इ॒मे ग्रैष्मा॑वृ॒तू अ॑भि॒कल्प॑माना॒ इन्द्र॑मिव दे॒वा अ॑भि॒-संवि॑शन्तु त॒या दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वे सी॑दतम् ॥ ६ ॥

का० [१७, ८, १६] शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येक-मुपधाय । ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पठ्य इति सूत्रार्थः ॥ उत्कृतिश्छन्दः । शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः तौ ग्रैष्मावृतू ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋत्ववयवौ । अन्यद् व्याख्या-तम् ॥ ६ ॥

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजू रुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

का० [१७, ८, १७] वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूंषि। हे इष्टके! देवानामध्वर्यू अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम्। किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नयेऽग्नित्वमये अग्नये त्वेति त्वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः तां कां या त्वमृतुभिः सजूः जोषणं जुट् प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सजूः समानस्य

छन्दस्यमूर्द्धेति [पा० ६, ३, ८४] समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती। तथाविधाभिः या त्वं सजूः असि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः। आपो वै विधा अद्भिर्हीदꣳ सर्वं विहितमिति [८, २, २, ८] श्रुतेः। अप एव ससर्जादाविति [मनुः १, ८] स्मृतेश्च। तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजूः। तथा वयो बाल्यादि नह्यन्ति बध्नन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सजूः। प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमिति [८, २, २, ८] श्रुतेः। यद्वा वयोनाधैर्देवैश्छन्दोभिः सजूः। अथो छन्दाꣳसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमिति [८, २, २, ८] श्रुतेः। एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि। यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सजूः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवानेवमहमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः। अश्विनौ चेह त्वां सादयताम् तदृतून् प्राजनयदृतुभिर्वै सयुग्भूत्वेति [८, २, २, ८] श्रुतेः॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वैर्देवैः सजूरिति विशेषः। शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७॥

प्राणं मे पाहि। अपानं मे पाहि। व्यानं मे पाहि। चक्षुर्म उर्व्या विभाहि। श्रोत्रं मे श्लोकय। अपः पिन्व। ओषधीर्जिन्व। द्विपादव। चतुष्पात्पाहि। दिवो वृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

का० [१७, ८, २०] प्राणभृतः प्राणं म इति। पञ्चयजुर्भिः प्राणभृत्संज्ञका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजूंषि। प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधातीति [८, २, ३, २] श्रुतेः॥ हे इष्टके! त्वं मे मम प्राणं

प्राणरूपं वायुं पाहि पालय॥ एवमपानं मम पाहि। व्यानं वायुञ्च मे मम पाहि। उर्व्या विस्तीर्णया इष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्यर्थः। मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोकय सङ्घाते शक्तं कुरु। श्लोकृ सङ्घाते [धातु० ४, ३] बहुशब्दश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः॥ का० [१७, ८, २१ अपः पिन्वेत्यपस्याः। पञ्चमन्त्रैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति॥ अब्देवत्यानि पञ्च यजूंषि। हे इष्टके! त्वमपो जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः। ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष। चतुष्पात् पशुशरीरं पाहि पालय। दिवो द्युलोकाद्वृष्टिमेरय आ समन्तात् प्रवर्त्तय॥ ८॥

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः। क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दः। विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः। विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः। वस्तो वयो विवलं छन्दः। वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः। पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः। व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः। सिꣳहो वयश्छदिश्छन्दः। पष्ठवाड्वयो बृहती छन्दः। उक्षा वयः ककुप्छन्दः। ऋषभो वयः सतोबृहती छन्दः॥ ९॥

का० [१७, ८, २२] वयस्याः पञ्चानूकान्तेषु मूर्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात्। दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्यासंज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः॥　　एकोनविंशतिर्यजूंषि

लिङ्गोक्तदेवतानि। वयःशब्दोपेतमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः। अत्र श्रुत्युक्तं निदानम्। पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात् सकाशात् सृष्टाः पशवश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान् पशूनाप्नोत् तदभिधायका मन्त्राः। प्रजापतेर्विस्रस्तात् पशव उदक्रामँश्छन्दाᳪसि भूत्वा तान् गायत्री छन्दो भूत्वा वयमाप्नोदिति [८, २, ३, ९] श्रुतेः। तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते। मूर्द्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः। तद्रूपां त्वामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः। अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वाववयवौ कल्पितौ। प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत् प्रजापतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [८, २, ३, १०] श्रुतेः॥ क्षतात्त्रायत इति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दोऽभवत्। क्षत्रं वय इति प्रजापतिर्वै क्षत्रᳪ स वयोऽभवन्मयन्दं छन्द इति। यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [८, २, ३, ११] श्रुतेः॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभ्नोति जगत् स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत्। प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वा अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [१२] श्रुतेः॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्छन्दश्चाभवत्। प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत् परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवदिति

[१३] श्रुतेः ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ-द्वाववयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथा चाष्टसंख्योपेतत्वात् सर्वच्छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्री छन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयाऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून् प्रजापतिरगृह्णात्। तानि वा एतानि चत्वारि वया॑ᳪसि चत्वारि छन्दाᳪसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान् पशून् वयसाप्नोदिति [८, २, ३, १४] श्रुतेः ॥ वस्त अजः। द्वितीयैकवचनस्य सुपां स्विति सु-आदेशः। वय इति तृतीयालुक्। विवलं विविधं वरमुत्कृष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूत्वात्क्रान्तं वस्तं पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह। एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पशुं गृहीतवानिति योज्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते। वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, १] श्रुतेः ॥ विशालं द्विपदागायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा वृष्णिं सेचनसमर्थं मेषं वयसा जग्राह। वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं छन्दः इति। द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, २] श्रुतेः ॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत्। पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, ३] श्रुतेः ॥ अनाधृष्टं विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत्। व्याघ्रं वयसाप्नोदनाधृष्टं छन्द इति विराड्वा अनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड्भूत्वा व्याघ्रा उच्च० [४]॥ छादयतीति छदिरतिच्छन्दाः छन्दो भूत्वात्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्रहीत्। सिᳪहं वयसाप्नोच्छदि-

श्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाᳬसि छादयत्यतिच्छन्दा ह भूत्वा सिᳬहा उच्च० [५]॥ अथातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि छन्दाᳬस्युपदधातीति [५] श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दृगोच्यन्ते। पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्ठवाट् पञ्चवर्षः पशुः बृहती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठवाहं पशुं वयसाग्रहीत्। पष्ठवाहं वयसाप्राद् बृहतीच्छन्द इति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह उच्च० [६]॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः आद्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत्। उक्षाणं वयसाप्रोत्ककुप्छन्द इति ककुब्भूत्वोक्षाण उच्च० [७]॥ ऋषभः सेचनसमर्थोऽनड्वान्। द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोबृहती सा भूत्वोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत्। ऋषभं वयसाप्रोत्सतोबृहती छन्द इति सतोबृहती भूत्वर्षभा उच्च० [८]॥ ९॥

अनड्वान् वयः पङ्क्तिश्छन्दः। धेनुर्वयो जगतीछन्दः। त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः। दित्यवाड्वयो विराट् छन्दः। पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दः। त्रिवत्सो वय उष्णिक् छन्दः। तुर्यवाड्वयोऽनुष्टुप् छन्दः। लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमᳬ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः। इन्द्रं विश्वा अवी-

वृधत् समुद्रं व्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम् ॥ १० ॥

अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् बलीवर्दः पङ्क्तिश्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमनड्वाहं पशुं वयसाग्रहीत्। अनड्वाहं वयसाप्रोत् पङ्क्तिश्छन्द इति पङ्क्तिर्ह भूत्वानड्वाह उच्च० [९]॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहीत्। धेनुं वयसाप्रोज्जगती छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च० [१०]॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्र्यविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्र्यविं पशुं वयसाग्रहीत्! त्र्यविं वयसाप्रात्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब् ह भूत्वा त्र्यव उच्च० [११]॥ दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत् दित्यवाहं वयसाप्रोद्विराट् छन्द इति विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्च० [१२]॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूत्वोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत्। पञ्चाविं वयसाप्रोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च० [१३]॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवत्सः पशुः उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह। त्रिवत्सं वयसाप्रोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिगेव भूत्वा त्रिवत्सा उच्च० [१४]॥ तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत्। तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुब् ह भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, १५] श्रुतेः॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः॥ का० [१७, ८, २४

दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृणा पूर्ववत्। दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृणा उपदधाति [१२, ५४—५५—५६] पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं चेति सूत्रार्थः॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृꣳहतं युवम्। पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधसे ॥ ११ ॥

अथ तृतीया चितिः। इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः। का० [१७, ८, २५] तृतीयायाꣳ स्वयमातृण्णामिन्द्राग्नी इति मध्ये। तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृण्णामुपदधाति॥ अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धर्च इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः स्वयमातृण्णादेवतः। हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृण्णाख्यां दृढीकुरुतम्। एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह। हे स्वयमातृण्णे! पृष्ठेन स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोकत्रयमत्येषि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृꣳहान्तरिक्षं मा हिꣳसीः॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय॥ वायुष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

वायुदेवत्यं विकृतिच्छन्दस्कं यजुः स्वयमातृण्णोपधाने एव विनियुक्तम्। हे स्वयमातृण्णे! विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु। किम्भूतां त्वां व्यच-स्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम्। हे इष्टके! त्वमन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय। अन्तरिक्षं दृंह परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु। तदन्त-रिक्षं मा हिंसीः। किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानो-दानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय। प्राणिनामेतत् सर्वं लोकदार्ढ्ये सति भवतीति नभोनियमनादि प्रार्थ्यत इति भावः। किञ्च मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु। तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत्॥ १२॥

राज्ञ्यसि प्राची दिक्। विराडसि दक्षिणा दिक्। सम्राडसि प्रतीची दिक्। स्वराडस्यु-दीची दिक्। अधिपत्न्यसि बृहती दिक्॥१३॥

का० [१७, ८, २६] अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्रा-ज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्। वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतःसि-ग्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः॥ दिक्शब्दोपेतत्वान्मन्त्राणां दिश्या इष्टकाः। दिग्देवत्यानि पञ्च यजूंषि। हे इष्टके! त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गाय-त्रीरूपासि। विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक्

असि त्रिष्टुब्रूपासि॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि॥ स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि। अधिकं पातीत्यधिपत्नी बृहती प्रौढोर्ध्वा दिक् पङ्क्तिरसि॥ दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र शेषः। छन्दाꣳसि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वेति श्रुतेः [८, ३, १, १४]॥ १३॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद॥ १४॥

का० [१७, ८, ३] विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः। प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति॥ वायुदेवत्यं शक्वरीछन्दस्कं यजुः। हे इष्टके! ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु। अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायुरिति [८, ३, २, २ श्रुतेः॥ किञ्च सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ। वायुः तवाधिपतिः तया देवतया ध्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चितावित्र॥ १४॥

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्ताम्ग्नयः पृथङ्मम ज्यै-

ष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वार्षिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

का० [१७, ८, ४] ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति। पूर्वर्तव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये उपदधाति॥ ऋतुदेवत्यमुत्कृतिच्छन्दस्कं यजुः। नभः श्रावणः नभस्यो भाद्रपदः। शेषं व्याख्यातम् [१३, अ० २५ क०]॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शारदावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ १६ ॥

का० [१७, ८, ५] इषश्चोर्जश्चेत्यपरे। अपरे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति। ऋतव्यमुत्कृतियजुः। इषः आश्विनः ऊर्जः कार्त्तिकः शरदवयवौ। शिष्टं प्रोक्तम् [१३ अ० २५ क०] ॥ १६ ॥

आयुर्मे पाहि। प्राणं मे पाहि। अपानं मे पाहि। व्यानं मे पाहि। चक्षुर्मे पाहि। श्रोत्रं मे पाहि। वाचं मे पिन्व। मनो मे

जिन्व। आत्मानं मे पाहि। ज्योतिर्मे यच्छ ॥ १७ ॥

का० [१७, ८, ६] पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मे इति प्रतिमन्त्रम्। आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्संज्ञा दशेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे इष्टके! मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पिन्व सिञ्च कामैः पूरय मे मनो जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

मा छन्दः। प्रमा छन्दः। प्रतिमा छन्दः। अस्रीवयश्छन्दः। पङ्क्तिश्छन्दः। उष्णिक् छन्दः। बृहती छन्दः। अनुष्टुप् छन्दः। विराट् छन्दः। गायत्री छन्दः। त्रिष्टुप् छन्दः। जगती छन्दः॥ १८॥

का० [१७, ८, ८] छन्दस्या द्वादश-द्वादशाप्ययेषु मा छन्द इति। अप्ययेषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादश-द्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ षट्त्रिंशद्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। मीयत इति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं लोकः हे इष्टके! त्वं तद्रूपासि। अयं वै लोको मायं लोको मित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः। अस्माल्लोकात् प्रमीयत इति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि। अन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात् प्रमित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः॥ प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता। असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः॥ अस्रीवयः अस्यते क्षिप्यत

इत्यसि असि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदसिवयः दीर्घाच्छान्दसः अस्रीवयः लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि। यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्रीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नꣳ स्रवति तदस्रीवय इति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः॥ इतः स्पष्टान्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव छन्दाꣳस्युपदधातीति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः॥ इष्टके! त्वं पङ्क्त्युष्णिग्बृहत्यनुष्टुब्विराड्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः॥ १८॥

पृथिवी छन्दः। अन्तरिक्षं छन्दः। द्यौश्छन्दः। समाश्छन्दः। नक्षत्राणि छन्दः। वाक् छन्दः। मनश्छन्दः। कृषिश्छन्दः। हिरण्यं छन्दः गौश्छन्दः। अजा छन्दः। अश्वश्छन्दः॥ १९॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि। समाः संवत्सराः। स्पष्टमन्यत्। यान्येतद्देवत्यानि छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति [८, ३, ३, ६] श्रुतेः॥ १९॥

अग्निर्देवता। वातो देवता। सूर्यो देवता। चन्द्रमा देवता। वसवो देवता। रुद्रा देवता। आदित्या देवता। मरुतो देवता। विश्वे देवा देवता। बृहस्पतिर्देवता। इन्द्रो देवता। वरुणो देवता॥ २०॥

इष्टके! त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः। अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम्। अग्निर्देवता वातो

देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाᳬसि तान्येवैतदुपदधातीति [८, ३, ३, ६] श्रुतेः॥ २०॥

मूर्धासि राड्ध्रुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी। आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा॥ २१॥

का० [१७, ८, १०—१२] वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्। प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः। तुर्विशेषे। अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्त्रीति सप्तमन्त्रैः। वालमात्रेणापि खिलाः अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्तौ बाहू शिरो ग्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति ऊरू जानुनो पादौ नाभेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति। तथा च श्रुतिः [८, ३, ४, १, ४, ५]। प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वा उर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्रादु हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः॥ १॥ सप्त वा इमे पुरस्तात् प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः॥ ४॥ सप्त वा इमे पश्चात् प्राणाश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधातीति॥ ५॥ इति सूत्रार्थः॥ मूर्धासि अनुष्टुप् यन्त्री परोष्णिक्। ऋग्द्वये चतुर्दश यजूंषि वालखिल्यादेवत्यानि।

हे इष्टके! त्वं मूर्धा मूर्धवदुत्तमा राट् राजमाना चासि। हे इष्टके! त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि। हे इष्टके! त्वं धर्त्री धारणं कुर्वती धरणी भूमिरूपा चासि। एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकरूपत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या [८, ३, ४, ८] मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्रसि धरणीत्यमुं लोकमिति॥ आयुषे त्वा आयुर्वृद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि। वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि। कृष्यै शस्यनिष्पत्तये त्वामु०। क्षेमाय सम्पादितधनरक्षणाय त्वामु०। इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति [८, ३, ४, ८] श्रुतेः॥ २१॥

यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री। इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा॥ लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः। इन्द्रं विश्वा अवीवृधत् समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम् ॥ २२॥

हे इष्टके! त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि। तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि। ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि। तिसृणां त्रिलोक-

संस्तवः यन्त्वौ राडित्यमुं लोकमरोहन् यन्त्रासि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति [८, ३, ४, १०] श्रुतेः॥ इष्टके! इषेऽन्नाय त्वामुपदधामि। ऊर्जे बलाय त्वामु०। रय्यै धनाय त्वामु०। पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु०। इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति [८, ३, ४, १०] श्रुतेश्चतसृणां पशुसंस्तवः॥ का० [१७, ८, १५] उत्तरश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्। उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति। ततः पुरीषनिर्वापोपस्थाने॥ २२॥

इति तृतीया चितिः।

आ॒शुस्त्रि॒वृत्। भा॒न्तः प॑ञ्चद॒शः। व्यो॑मा सप्तद॒शः। ध॒रुणं॑ एकवि॒ꣳशः। प्रतू॑र्त्तिरष्टाद॒शः। तपो॑ नवद॒शः। अ॒भीव॒र्त्तः स॑वि॒ꣳशः। वर्चो॑ द्वावि॒ꣳशः। स॒म्भर॑णस्त्रयोवि॒ꣳशः। योनि॑श्चतुर्वि॒ꣳशः। गर्भाः॑ पञ्चवि॒ꣳशः। ओज॑स्त्रिण॒वः। क्रतु॑रेकत्रि॒ꣳशः। प्र॒ति॒ष्ठा त्र॑यस्त्रि॒ꣳशः। ब्र॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टपं॑ चतुस्त्रि॒ꣳशः। नाकः॑ षट्त्रि॒ꣳशः। वि॒व॒र्त्तोऽष्टाचत्वारि॒ꣳशः। ध॒र्त्रं च॑तुष्टो॒मः॥२३॥

का० [१७, १०, ७] उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति। पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीमुदङ्मुखउपदधातीति सूत्रार्थः॥ अस्यां कण्डिकायामष्टादश यजूंषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधानेयोगः। हे इष्टके! त्वं वह्नि त्रिवृत्

स्तोमरूपासि साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणा-न्याशुरित्यादीनि। कीदृशस्त्रिवृत् आशुः। अशू व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याशुः। तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः। स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति [८, ४, १, ३] श्रुतेः। यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् क्विप्। सर्वभूत-व्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि। एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते। तथा च श्रुतिः [८, ४, १, ८] स पुरस्तादुप-दधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपदधाति तद्य-त्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशु-स्त्रिवृत् स एषु त्रिषु लोकेषु वर्त्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्हं भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूप-मुपदधातीति ॥ का० [१७, १०, ८] दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति। दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययो-र्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः॥ भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षीयमाणत्वात् पञ्चदशः। भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि। य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः सः पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, १०] श्रुतेः॥ का० [१७, १०, १०] दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति। उत्तरानूकान्त-विहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः॥ विविधमवतीति व्योमा

प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः। संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासपञ्चर्तुरूपसप्तदशावयवत्वात् तद्रूपासि। य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, ११] श्रुतेः॥ का० [१७, १० ८] दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविꣳश इति। अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जङ्घामात्रीं धरुण इति दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः॥ धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि। य एवैकविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविꣳशोऽथोऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लोका असावेवादित्या धरुण एकविꣳशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदꣳ सर्वं ध्रियत आदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव रूपमुपदधातीति [८, १, १, १२] श्रुतेः॥ का० [१७, १० ११] चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति। चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपद्या उदङ्मुख उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः॥ अतः परं संवत्सररूपाण्युपदधाति। प्रकृष्टा तूर्तिस्त्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः। य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्त्तिरिति

संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, १३] श्रुतेः ॥ तपोरूपो नवदश: स्तोम: यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपासि । य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपद० [१४] ॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यत इत्यभीवर्त्तः समावृत्तिरूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा० ६, ३, १२२] दीर्घः । द्वादशमाससप्तर्तुसंवत्सररूपविंशतिसंख्यया सहितः सविंशः । य एव सविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वा अभीवर्त्तः सविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर एवाभीवर्त्तः सविꣳशस्तद्यत्तमाहाभीवर्त्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेतद्रूप० [१५] । वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविꣳशः स्तोमः यद्वा वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसंख्योपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपासि । य एव द्वाविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वाविꣳशस्तद्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप० [१६] ॥ सम्बिभर्त्ति सम्भरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्त्वमसि यद्वा सम्भरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सम्भरणः संवत्सरः त्रयोदश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशावयवः तद्रूपासि । य एव त्रयोविꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो

संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तद्यत्त-माह सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्त-देव तद्रूप० [१७] ॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रू-पासि । य एव चतुर्विंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप० [१८] ॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुत्वं मासगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्तून् प्रविशति तदेव तद्रूप० [१९] । ओजः मतुब्लोपः ओजस्वो तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशति-पक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वा ओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिण-वस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वि-तमस्तदेव तद्रूप० [२०] ॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमो-ऽसि यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पक्षर्तुसंवत्सरात्म-कत्वादेकत्रिंशः । य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः

षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकविंꣳशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति [८, ४, १, २१] श्रुतेः॥ प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रयस्त्रिंꣳशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात् पञ्चर्त्वहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः। य एव त्रयस्त्रिंꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंꣳशस्तस्य चतुर्विंꣳशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंꣳशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूप० [२२]॥ ब्रध्नः सूर्यः। असौ वा आदित्यो ब्रध्न इति श्रुतेः। विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्प्रदो यश्चतुस्त्रिंꣳशः स्तोमस्तद्रूपासि। यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तर्त्वहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः। य एव चतुस्त्रिंꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंꣳशस्तस्य चतुर्विंꣳशतिरर्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंꣳशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूप० [२३]॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यत इति कं सुखं न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः षट्त्रिंशः पञ्चमासात्मकत्वात्। य एव षट्त्रिंꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंꣳशस्तस्य चतुर्विंꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूप० [२४]॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्त्तन्ते

भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः य एवाष्टाचत्वारिꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳशस्तस्य षड्विꣳशतिरर्धमासास्त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूप० [२५]॥ धर्त्रं धारकश्चतुरुत्तरस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि। वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः। य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुतं वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, २६] श्रुतेः॥ आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः। तदुक्तं श्रुत्या [८, ४, १, २६] स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अ॒ग्नेर्भा॒गो॑ऽसि दी॒क्षाया॒ आधि॑पत्यं॒ ब्रह्म॑ स्पृ॒तं त्रि॒वृत् स्तोमः॑। इन्द्र॑स्य भा॒गो॑ऽसि॒ विष्णो॒राधि॑पत्यं क्ष॒त्रꣳ स्पृ॒तं प॑ञ्चद॒शः स्तोमः॑। नृ॒च॒क्षसां॑ भा॒गो॑ऽसि धा॒तुराधि॑पत्यं ज॒नित्रꣳ स्पृ॒-

त्र॑ꣳ सप्तद॒श: स्तोम॑:। मि॒त्रस्य॑ भा॒गो॑ऽसि॒ वरु॑-णस्याधि॑पत्यं दि॒वो वृष्टि॒र्वात॑ स्पृ॒त एकवि॒ꣳश: स्तोम॑: ॥ २४ ॥

का० [१७, १०, १२] दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति। पूर्वानूकान्ते विहितयोजङ्घामात्रयोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्यु-दङ्मुख: उत्तरा पूर्वमुपहिता॥ दश यजूंषि चतुर्भिर्मृत्यु-मोहिन्युपधानं षड्भि: षट्पद्योपधानं दशेष्टका: स्पृत्संज्ञाश्च। तत्रार्थवाद: श्रुत्युक्त:। उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरग्रहीत् तत: प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभि: सहाहमि-मानि भूतानि पापरूपान्मृत्योर्मोचयामीति देवैरुक्तं तत्रा-स्माकं को लाभ: प्रजापतिनोक्तं वृणुत तै: कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्त्वा केभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तै: सह भूतानि मृत्योरस्पृणो-त्तत: स्पृत इष्टका इति। तथा च श्रुति: [८, ४, २, १, २] अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मन: प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि मर्म्ये भवत्तान्यस्य गर्भएव सन्ति पाप्मा मृत्युरग्रहीत्॥ १ ॥ स देवानब्रवीद्युष्माभि: सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो: स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्य-तीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्य: कृत्वाधिपत्यमेकेभ्य: सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात् स्पृतस्तथैवैत-द्यजमानो भागमेकेभ्य: कृत्वाधिपत्यमेकेभ्य: सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो: स्पृणोतीति॥ अथ मन्त्रार्थ:। हे इष्टके! या त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच

आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्तिव्यत्ययः त्रिवृता स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति वा तां त्वामुपदधामीति शेषः। एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणनेषु स्वादिः। वाग्वै दोक्षेति [८, ४, २, ३] श्रुतेः॥ का० [१७, १०, १५] उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति। उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः॥ हे इष्टके! त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्योर्मोचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ४] श्रुतेः॥ का० [१७, १०, १४] उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति। दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरुत्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता॥ नॄन् शुभाशुभकर्तॄन् चक्षते जानन्ति ते नृचक्षसो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्यजातिः स्पृतम्। देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोद्विड्वै जनित्रमिति [८, ४, २, ५] श्रुतेः॥ का० [१७, १०, १३] उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति। अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जघनमात्रयोर्मध्ये उत्तरां जघनमार्गे दक्षिणामुखं उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः॥ हे इष्टके! त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनो वृष्टिर्वातश्च स्पृत स्तां सादयामि। प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ६] श्रुतेः ॥ २४ ॥

वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात् स्पृतं चतुर्विंᳬशः स्तोमः । आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः पञ्चविंᳬशः स्तोमः । अदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोज स्पृतं त्रिणव स्तोमः । देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यᳬ समीचीर्दिशः स्पृताश्चतुष्टोम स्तोमः ॥ २५ ॥

का१ [१७, १०, १६] षट्प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति । चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पश्चा उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्पृतं पापान्मोचितम् । वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ७] श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः । आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ८] श्रुतेः । त्वमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वा अदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्य० [९]॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगच्छन्ति जना यासु ता दिशः स्पृताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप० [१०] ॥ २५ ॥

यवा॑नां भा॒गो॒ऽस्य यवा॑ना॒माधि॑पत्य॒ꣳ प्र॒जाः स्पृ॒ताश्च॑तुश्चत्वारि॒ꣳश स्तोमः॑ । ऋ॒भू॒णां भा॒गो॒ऽसि॒ विश्वे॑षां दे॒वाना॒माधि॑पत्यं भू॒तꣳ स्पृ॒तं त्र॑यस्त्रि॒ꣳशः स्तोमः॑ ॥ २६ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वय्याधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदꣳ सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप० [११] ॥ ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम् तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति । ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, १२] श्रुतेः ॥ २६ ॥

सह॑श्च सह॒स्य॑श्च॒ हैम॑न्तिकावृ॒तू अ॒ग्नेर॑न्तःश्लेषो॒ऽसि॒ कल्पे॑तां॒ द्यावा॑पृथि॒वी कल्प॑न्ता॒माप॒ ओष॑धयः॒ कल्प॑न्ताम॒ग्नयः॒ पृथ॒ङ्मम॒ ज्यैष्ठ्या॑य॒ सव्र॑ताः । ये अ॒ग्नयः॒ सम॑नसोऽन्त॒रा द्यावा॑पृथि॒वी इ॒मे हैम॑न्तिकावृ॒तू अ॒भि॒ कल्प॑माना॒ इन्द्र॑मिव दे॒वा अ॒भि॒ संवि॑शन्तु॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वे सी॑दतम् ॥ २७ ॥

का० [१७, १०, १८] ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति । अनु-

कममितो द्वे पद्ये उपदधाति॥ ऋतुदैवत्यं यजुः। सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ। शिष्टं पूर्वतुल्यम् [१३ अ० २५]॥ २७॥

एक॑यास्तुवत प्र॒जा अ॑धीयन्त प्र॒जाप॑तिरधि॑पतिरासीत्। ति॒सृभि॑रस्तुवत॒ ब्रह्मा॑सृज्यत॒ ब्रह्म॑ण॒स्पति॒रधि॑पतिरासीत्। प॒ञ्चभि॑रस्तुवत भू॒तान्य॑सृज्यन्त भू॒ताना॒ं पति॒रधि॑पतिरासीत् स॒प्तभि॑रस्तुवत सप्त ऋ॒षयो॑सृज्यन्त धा॒ताधि॑पतिरासीत्॥ २८॥

का० [१७, १०, १८] रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश: सर्वतो नव दक्षिणेनानूकꣳ सृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम्। सर्वासु दिक्षु रेतःसिग्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः॥ सप्तदश: यजूंषि सृष्टीष्टकादैवत्यानि। अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिगादीनूचे युष्माभिः सह परमात्मानं स्तुत्वेमाः प्रजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः स ऊचे मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति तथा च श्रुतिः [८, ४, ३, १, २] तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति॥ प्रजापतिरेकया वाचा सहात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः। वाग्वा

एका वाचैव तदस्तुवतेति [८, ४, ३, ३] श्रुतेः। प्रजा अधीयन्त उदपाद्यन्त प्रजापत्यर्थमस्याप्यन्तेति वा। सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत् स्वाम्यभूत्। एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत्। त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानाᳪ रिति [८, ४, ३, ४] श्रुतेः॥ पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति [८, ४, ३, ५] श्रुतेः॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्त ऋषयो सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत्। य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तैरेवेति [८, ४, ३, ६] श्रुतेः॥ २८॥

नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीत्। एकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्त्तवा अधिपतय आसन्। त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत्। पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्। सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥२९॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितॄणामधिपत्नी स्वामित्वे-

नाधिकं पालयित्वासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैरिति [८, ४, ३, ७] श्रुतेः ॥ एकादशभिः दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मैकादश इति [८, ४, ३, ८] श्रुतेः ॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति [९] श्रुतेः ॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभेरूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति [१०] श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशमिति [११] श्रुतेः ॥ २९ ॥

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्ताम् । एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् । त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत् । पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् । सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो

रु॒द्रा आ॑दि॒त्या अ॑नु॒व्या॑य॒ँस्त ए॒वाधि॑पतय आ॑-
सन् ॥ ३० ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणास्तैरस्तौत्। ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः। अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम्। दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति [८, ४, ३, १२] श्रुतेः॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत्। ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः। शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः [२, ८, ४८]। वरुणस्तेषामधिपतिरासीत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंꣳश इति [१३] श्रुतेः॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः स्तुते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविंꣳश इति [१४] श्रुतेः॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंꣳश इति [१५] श्रुतेः॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भुजावूरू चात्मेति तैरस्तुवत ततो द्यावापृथिवी द्युभूलोकौ व्येतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः। विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम्। वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव स्वामिनोऽभूवन्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविंꣳश इति [१६] श्रुतेः॥ ३०॥

नवविꣳशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत् । एकत्रिꣳशतास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् । त्रयस्त्रिꣳशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् । लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् । ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम् ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ।

नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत ततो वनस्पतयोऽश्वत्थवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति [८, ४, ३, १७ ॥ श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिꣳश इति [१८] श्रुतेः । पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति [१८] च ॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत

स्तौति स्म प्रजापतिर्देवैः सह। ततो भूतानि अश्राम्यन् सर्वे प्राणिनः श्रान्ताः सुखिनोऽभूवन्। परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंश इति [१८] श्रुतेः॥ अत्र या येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः॥ का० [१७, १०, १८] उत्तरांसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्। उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः॥ ततः पुरीषनिर्वापः समर्चोपस्थानं च बोध्यम्। तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकम्पृण ता अस्य सूददोहसः इन्द्रं विश्वा इति तास्तिस्रोऽपि व्याख्याताः [१२, १४—१६]॥३१॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा॥

इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यं द्वित्रिचतुश्चितिः॥ १४॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अग्ने जातान् प्रणुद नः सपत्नान् प्रत्यजा-
तान्नुद जातवेदः। अधि नो ब्रूहि सुमना-
अहेडँस्तव स्याम शर्मँस्त्रिवरूथ उद्भौ ॥ १ ॥

चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रा उक्ताः पञ्चदशे पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः ॥ का० [१७, ११, १—२] पञ्चम्यामन्त्रेष्वाग्निवदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्चम्यां चितावाग्निवत् असपत्नासंज्ञा इष्टकाः मन्त्रेषूपद-

धाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशी चतुश्चत्वारिंशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः ॥ पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः। तत्र द्वे अग्निदेवत्ये त्रिष्टुभौ। हे अग्ने! जातान् पूर्वमुत्पन्नानोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय। किञ्च हे जातवेदः! जातप्रज्ञान! अजातानुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिनुद निवर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः। उपसर्गव्यवधानमार्षम्। किञ्च नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनीमितिकर्त्तव्यतामिति शेषः। किं कुर्वन् अहेडन् अक्रुध्यन्। सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः। किञ्च अग्ने! तव त्वत्सम्बन्धिनि त्रिवरूथे वरूथं गृहं तयाणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहत्रये सदोहविर्धानाग्नीध्ररूपे वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान् कुर्म इत्यर्थः। कीदृशे त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये। तथा उद्भौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति सम्पूध्यत इत्युद्भिः तस्मिन् भवतेर्डिप्रत्ययः ॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥ १ ॥

सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व। अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयꣳ स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २ ॥

अथ पश्चादुपदधाति। सहसा बलेन जातानुत्पन्नानोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय। हे जातवेदः! अजातान् उत्पत्स्यमानानपि प्रतिनुदस्व। आत्मनेपदमार्षम्। किञ्च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्यो-

ऽधिकान् वद। वयमपि तत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम। नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद पुनरुक्तिरादरार्था। शोभनं मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः भृशादिभ्य इति [पा० ३, १, १२] क्यङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

षोडशी स्तोम ओजो द्रविणम्। चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वर्चो द्रविणम्। अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणतः। इष्टकादेवत्यं यजुः। पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्त्युपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके ! त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि ॥ अथोत्तरतः। इष्टकादेवत्यं यजुः। चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुब्रूपो वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमी। त्रिष्टुप्। प्सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेश्चन्द्ररूपस्य पञ्चदशकलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भवसि हे इष्टके ! या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्ठैश्च युता शोध्यमाणघृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्यां चितौ सीद उपविश अस्मे अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं यजस्व देहि ॥ ३ ॥

एवश्छन्दः। वरिवश्छन्दः। शम्भूश्छन्दः। परिभूश्छन्दः। आच्छच्छन्दः। मन-

श्छन्दः। व्यचश्छन्दः। सिन्धुश्छन्दः। समुद्रश्छन्दः। सरिरं छन्दः। ककुप् छन्दः। त्रिककुप छन्दः। काव्यं छन्दः। अङ्कुपं छन्दः। अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः। पदपङ्क्तिश्छन्दः। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः। क्षुरो भ्रजश्छन्दः॥ ४॥

का० [१७, ११, ५] विराजो दश-दश प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथममेवश्छन्द इति प्रतिमन्त्रम्। प्रतिदिशं दश दश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्यस्या एवेति सूत्रार्थः॥ चत्वारिंशद्यजूंषि इष्टकादेवत्यानि। एति गच्छति सर्वो जन्तुसमूहो अस्मिन्नित्येव पृथिवीलोकः स एव छन्दोरूपेण स्थितत्वात् छादकत्वाद्वा छन्दः हे इष्टके! त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि। एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता ज्ञेया। अयं वै लोक एवश्छन्द इति [८, ५, २, ३] श्रुतेः॥ वरिवः प्रभामण्डलेन व्रियत आव्रियत इति वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव छन्दः। अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्द इति [८, ५, २, ३] श्रुतेः॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्युलोकः। द्यौर्वै शम्भूश्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ परितो भवति व्याप्य वर्त्तत इति परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः। दिशो वै परिभूश्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ आच्छत्। आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याच्छत् अन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि। प्रजापतिर्वै मनश्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ व्यचः व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः। आदित्यः। असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ सिन्धुः। स्यन्दति

नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः। प्राणो वै सिन्धु-श्छन्द इति [८, ५, २, ४] श्रुतेः॥ समुद्रम्। समुद्रवन्त्यस्मा-द्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद् गाम्भी-र्येण समुद्रं मनः। मनो वै समुद्र इति [४] श्रुतेः॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गच्छतीति सरिरं वाक्। वाग्वै सरिरं छन्द इति [४] श्रुतेः॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप् कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा कुप् दीप्तौ चुरादिः क्विप् पूर्वत्र पक्षे सलोपश्छा-न्दसः ककुप् प्राणः। प्राणो वै ककुप् छन्द इति [४] श्रुतेः॥ त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्नातीति त्रिककुप् उदानः। उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति [४] श्रुतेः। काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः शब्दः। त्रयी विद्या काव्यं छन्द इति [४] श्रुतेः॥ अङ्कुपम् अङ्क कुटिलगतौ अङ्केन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्कुपमुदकम्। आपो वा अङ्कुपं छन्द इति [४] श्रुतेः॥ अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशर-हिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः। असौ वै लोको-ऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूर्लोकः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः॥ विष्टार पङ्क्तिः विस्तारा विस्तर्यन्त इति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक्। दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः॥ क्षुरः क्षुर विलेखनखननयोः क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति क्षुरः तीव्रः। भ्राजते दीप्यत इति भ्रजः ह्रस्वश्छान्दसः क्षुरो भ्रज आदित्यः। असौ वा आदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्द इति [८, ५, २, ४] श्रुतेः॥ ४॥

आच्छच्छन्दः । प्रच्छच्छन्दः । संयच्छन्दः । वियच्छन्दः । बृहच्छन्दः । रथन्तरं छन्दः । निकायश्छन्दः । विवधश्छन्दः । गिरश्छन्दः । भ्रजश्छन्दः । सꣳस्तुप् छन्दः । अनुष्टुप् छन्दः । एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः । वयश्छन्दः । वयस्कृच्छन्दः । विष्पर्द्धाश्छन्दः । विशालं छन्दः । छदिश्छन्दः । दूरोहणं छन्दः । तन्द्रं छन्दः । अङ्काङ्कं छन्दः ॥ ५ ॥

आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदनम् । प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदनम् । अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ संयत् संयच्छति व्यापारान्निवर्त्तयति जन्तूनिति संयत् रात्रिः । रात्रिर्वै संयच्छन्द इति [८, ५, २, ५] श्रुतेः ॥ वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम् । अहर्वै वियच्छन्द इति [५] श्रुतेः ॥ बृहत् विस्तीर्णं स्वः । असौ वै लोको बृहच्छन्द [५] इति श्रुतेः ॥ रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् । अयं वै लोको रथन्तरं छन्द इति [५] श्रुतेः ॥ निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुन्मूलयन्निति निकायो वायुः कै शब्दे । वायुर्वै निकायश्छन्द इति [५] श्रुतेः ॥ विवधः विविधं बध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्द इति [५] श्रुतेः ॥ गिरः गीर्यते भक्ष्यत इति गिरो-

ऽन्नम्। अन्नं वै गिर इति [५] श्रुतेः॥ भ्रजः भ्राजते दीप्यत इति भ्रजोऽग्निः। अग्निर्वै भ्रजश्छन्द इति [५] श्रुतेः। संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टुप् वाक्। वागेव सꣳस्तुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्द इति [५] श्रुतेः॥ एवः वरिव. इति पदद्वयं व्याख्यातम्॥ वयः बाल्यादिवयोहेतुभूतमन्नम्। अन्नं वै वयश्छन्द इति [६] श्रुतेः॥ वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः। अग्निर्वै वयस्कृच्छन्द इति [६] श्रुतेः॥ विष्पर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्पर्धाः स्वर्गः। स्पर्ध सङ्घर्षे असुन्। असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दः इति [६] श्रुतेः॥ विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम्। अयं वै लोको विशालं छन्द इति [६] श्रुतेः॥ छदिः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्द इति [६] श्रुतेः॥ दूरोहणम् दुःखेन रोढुमारोहणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दुरोहणं रविः। असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्द इति [६] श्रुतेः॥ तन्द्रम् तन्द्रि सादे मोहे तन्द्रति सीदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं श्रेणी। पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्द इति [६] श्रुतेः॥ अङ्काङ्कम् अङ्के स्थले अङ्कानि गर्त्तपाषाणादिचिह्नानि यत्र त्यङ्काङ्कं जलम्। आपो वा अङ्काङ्कं छन्द इति [६] श्रुतेः॥ अत्रेष्टकानां भूलोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः॥ ५॥

रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व। प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व। अन्वित्या दिवा दिवं

जिन्व । सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व । प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व । विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व । प्रवयाह्नाहर्जिन्व । अनुया रात्र्या रात्रीं जिन्व । उशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व । प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व ॥६॥

का० [१७, ११, ८—१०] सर्वत: आषाढ़ावेलायाᳫं स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् । आषाढ़ावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासंज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रै: तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थ: ॥ एकोनत्रिंशद्यजूंषीष्टकादेवत्यानि । इमे मन्त्रा: श्रुत्या त्रिधा व्याख्याता: कण्डिकाद्वयपर्यन्तममुनोपहिता सत्यदो जिन्वेति प्रथम: अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामीति द्वितीय: अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीय: प्रकार: । तथा च श्रुति: [८, ५, ३, ३] अमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति त्रेधा विहितास्त्रेधा विहितᳫं ह्यन्नमिति ॥ अथ वाक्यार्थ: । हे इष्टके ! त्वं रश्मिनानेन सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो जिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वादन्नं रश्मि: रश्मिरन्नमिति [८, ५, ३, ३,] श्रुते: ॥ प्रकर्षेण एहि इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम् तेन । धर्मणा विभक्तिव्यत्यय: धर्मणे धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति [६] श्रुते: । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं चतुर्थ्यन्तं कार्य्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम् तया दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्व । अन्वितिरन्नमिति [३] श्रुते: ॥ सन्धिना

सम्यग्वस्त्रादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता मती पृथिवीं जिन्व ॥ विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं जिन्व ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवान्नम् तेनाह्ने उपहिताहर्दिनं जिन्व ॥ अनुया देहान्तर्गतद्वासप्ततिनाडीभिरनुयाति आप्नोति देहमित्यनुयान्नं तया । तृतीयैकवचने आतोधातोरित्यालोपः [पा० ६, ४, १४०] । रात्र्यै उपहिता रात्रीं जिन्व ॥ उशिजा वश कान्तौ उश्यते सर्वैः काम्यत इत्युशिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून् जिन्व ॥ प्रकेतेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तु॑ना रा॒यस्पोषे॑ण रा॒यस्पोषं॒ जिन्व । स॒ꣳस॒र्पेण॑ श्रु॒ताय॑ श्रु॒तं जि॑न्व । ऐ॒डेनौष॑धीभि॒रोष॑धीर्जि॑न्व । उ॒त्त॒मेन॑ त॒नूभि॑स्त॒नूर्जि॑न्व । व॒यो॒ध॒साधी॑ते॒नाधी॑तं जि॑न्व । अ॒भि॒जि॒ता तेज॑सा॒ तेजो॒ जि॑न्व ॥ ७ ॥

तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन । रायस्पोषेण धनपुष्ट्यै उपहिता रायस्पोषं जिन्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिन्व ॥ इडान्नम् इडैवैडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषध्यर्थमुपहिता ओषधीर्जिन्व ॥ उत्तमेन उद्गतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता

तनूः शरीराणि जिन्व॥ वयोधसा वयो दधाति पुष्णाति वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनाद्योपहिताधीतं जिन्व॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽर्थमुपहिता तेजो जिन्व॥ ७॥

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा। अनुपदस्यनुपदे त्वा। सम्पदसि सम्पदे त्वा। तेजोऽसि तेजसे त्वा॥ ८॥

पदेोऽस्यमुष्मै त्वेति व्याख्यातमन्त्रानाह। प्रतिपद्यते। जीवनमनेनेति प्रतिपदन्नम् हे इष्टके! त्वं प्रतिपदन्नरूपासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः। एवं सर्वत्र॥ प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि॥ हे इष्टके! त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि॥ ८॥

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा। प्रवृदसि प्रवृते त्वा। विवृदसि विवृते त्वा। सवृदसि सवृते त्वा। आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा। संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वा। उत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वा। उत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वा। अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्व॥ ९॥

कृषिवृष्टिवीजरूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्त्तत इति त्रिवृदन्नं तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि॥ विशेषेण वर्त्तते भूतेषु इति विवृदन्नं त्वं विवृदसि विवृते-

ऽर्थाय त्वामुपदधामि॥ सह वर्त्तते सहृदसि सहृतेऽस्माय त्वामुपद०॥ आक्रामति पराभवति सुधामित्याक्रमोऽस्नं त्वमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप०॥ देहे संक्रामतीति संक्रमोऽस्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वामुप०॥ सन्तानोत्पत्त्यै वीजरूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽस्नं त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप० उत्क्रष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् हे इष्टके! त्वमुत्क्रारसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय त्वामुपदधामि॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः। अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्य्या॥ ८॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु रथन्तरꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु॥ १०॥

का० [१७, १२, १] नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्। पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिक्ष्वनूकेषु ऋतव्यावेलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्संज्ञेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ पुरस्तादुपदधाति। राज्ञ्यसि। पञ्च

यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। हे इष्टके! राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि। वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं पालयितारः। अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता। किञ्च त्रिवृत्स्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां श्रयतु उत्थापयतु। आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं प्र वो देवायाग्नये इत्यादिकम् [ऐतरेयब्रा० २, ४०] अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय त्वां स्तभ्नातु दृढीकरोतु। रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्नातु। प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिमृणा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु। छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः। प्राणाः वा ऋषयः प्रथमजा इति [८, ६, १, ५] श्रुतेः आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्त्वित्यर्थः॥ विधर्ता इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च त्वां प्रथयताम्। विधर्त्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ मनश्च तौ हीदं सर्वं विधारयत इति [८, ६, १, ५] श्रुतेः। किञ्च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च सादयन्तु॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकासु [१० अ० १०—१४क०] व्याख्यातानि॥ १०॥

विराडसि दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवा अधि-

पतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणत.। चतसृषु कर्णिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि समानमन्यत्। वायुरग्रेगा इति [२७ अध्या० ३१ का०] प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैरूपꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १२ ॥

अथ पश्चात्। सम्यग्राजते सम्राट्। आ त्वा रथं यथोतये। इति [ऋक्स० म० ८, ७, ८, १] मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्तैकविꣳशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैराजꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः । स्वेनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं [ऋक्स० मा० ७, २, १५, २२] निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

अधिपत्न्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याꣳ श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीताꣳ शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १४ ॥

अथ मध्ये । हे इष्टके ! अधिकं पालयित्री बृहती

प्रोक्तोर्ध्वा दिगसि। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां श्रयताम्। वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्तभ्नीताम्। शाक्वररैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्नीताम्। द्विवचने विशेषः। तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादि [ऋक्सं० म० ५, ६, १०, १] वैश्वदेवं शस्त्रम्। वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमग्निमारुतं शस्त्रम् [ऋक्सं० म० ३, १, १३, १]॥ उक्तमन्यत्॥ १४॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ॥ पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः॥ १५॥

का० [१७, १२, २—३] पुरोषमोप्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्॥ नाकसत्सु तूष्णीं चात्वालमृदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासंज्ञकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीयमानत्वात् पुरोऽग्निः। अग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति [८, ६, १, १६] श्रुतेः। कीदृशः। हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वला यस्य हरिः पिङ्गे हरिद्वर्णे इत्यभिधा-

नात्। सूर्य्यरश्मिः सूर्य्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य। सूर्य्यस्येव ह्यग्ने रश्मय इति [८, ६, १, १६] श्रुतेः॥ तस्याग्ने रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशलो रथगृत्सः गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मण इति यास्कोक्तेः [निरु० ९, ५]। सेनां नयतीति सेनानीः। चौ समुच्चयार्थौ। रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः। स ग्रामं नयतीति ग्रामणीः। एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृतू इत्यर्थः। वासन्तिकौ तावृतू इति [१६] श्रुतेः॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे यस्य परिचारिके। पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधारभूता पुञ्जिकस्थला। क्रतूनां सङ्कल्पानां रूपादिज्ञानानां स्थला स्थानभूता क्रतुस्थला। पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा। पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरिति [१६] श्रुतेः॥ दङ्क्ष्णवो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः॥ पौरुषेयः पुरुषसम्बन्धो वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधं यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः। यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति [१६] श्रुतेः॥ यस्याग्ने रियं मामग्री हे इष्टके! त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः। योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जभिः

नाशयतौ जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षाᳫंसि प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणतः। दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति [पा० ५, ३, ३६] सप्तम्यन्ताद्दक्षिणशब्दादाच्प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदᳫं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीति [८, ६, १, १७] श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति रथस्वनः। रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथेचित्रो ग्रामणीः हलदन्तादिति [पा० ६, ३, ८] सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैष्मावृतू ग्रैष्मौ तावृतू इति [१७] श्रुतेः ॥ मानयन्त्येनां मेनका। जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या। अप्सरसो हि सर्वसाधारणाः एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रक्षसामवान्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ। क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके! यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं मद्रूपाणि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १७ ॥

अथ पश्चात् । अपरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति [पा॰ ५, ३, ३२] सूत्रेण निपातः । पश्चात् पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः अस्तन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात् । असौ वा आदित्यो विश्वव्यचाः । यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति [८, ६, १, १८] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू । वार्षिकौ तावृतू इति [१८] श्रुतेः ॥ प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रम्लोचन्ती ॥ अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि ॥ उक्तमन्यत् ॥१७॥

अयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं

द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥१८॥

अथोत्तरतः। उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना [पा० ५, ३, ३४] आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसूनि धनाय यं प्रति जनाः स संयद्वसुः यज्ञं गतिभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात्। तथा च श्रुतिः [८, ६, १, १८]। यज्ञो वा उत्तरात्तद्यत्तमाहो-त्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्सं यद्वसुरित्याह यज्ञं हि संयन्तीतीदं वस्विति॥ तोक्ष्णाऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतू। शारदौ तावृतू इति [१८] श्रुतेः॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिशो-पदिशे। विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात्। घृतमञ्चति भुङ्क्ते घृताची घृतं ह्यप्सरसामन्नम्। घृतस्य स्तोकं सकृदङ्ग आश्नामीत्यवंशीवचनात्॥ आपोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यण् [पा० ४, २, ३७] वातः वायुः प्रहेतिः॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥१८॥

अ॒यमु॒पर्य॒र्वाग्व॑सु॒स्तस्य॒ सेन॑जिच्च सु॒षेण॑श्च सेनानीग्राम॒ण्यौ॑ ॥ उ॒र्वशी॑ च पू॒र्वचि॑त्तिश्चाप्स॒-र॑सावव॒स्फूर्ज॑न् हे॒तिर्वि॒द्युत्प्रहे॑तिस्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १९ ॥

अथ मध्ये। उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युप-रिष्टादिति [पा० ५, ३, ३१] निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे

अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः [८, ६, १, २०] पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयत इति॥ तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम् ततो णत्वम् तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृतू हैमन्तिकौ तावृतू इति [२०] श्रुतेः॥ उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी। रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः। एते दिगुपदिगूपे अप्सरसौ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः। विद्युच्चपला प्रहेतिः॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥१८॥

अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्पतिः पृथि॒व्या अ॒यम्॥ अ॒पाᳬ रेताᳬसि जिन्वति॥ २०॥

का० [१७, १२, ५] छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम्। वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वे अर्द्धपद्ये अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्र्यः। आद्या व्याख्याता [३अध्या० १२ क०]॥ २०॥

अ॒यम॒ग्निः स॑ह॒स्रिणो॒ वाज॑स्य श॒तिन॒स्पतिः। मू॒र्धा क॒वी र॑यी॒णाम्॥ २१॥

अयमग्निरीदृशस्त्वं स्तुम इति शेषः। कीदृशः सहस्रं

संख्या अस्यास्तीति सहस्री तस्य। शतिनः शतसंख्यावतो वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः। तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः क्रान्तदर्शनः ॥२१॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातैकादशे द्वाविंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः। दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

का० [१७, १२, ७] पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिक्वेलायां भुवो यज्ञस्येति। पूर्वदिशि रेतःसिक्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्छन्दस्काभिरृग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि तिस्रस्त्रिष्टुभ आग्नेय्यः। प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये [१३, १५] ॥२३॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्। यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ २४ ॥

जनानां स्नानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोतॄणां समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः। दीपजनेत्यादिना [पा० ३, १, ६१] लुङि कर्तरि चिण्। तत्र दृष्टान्तः। आयतीमागच्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोषसमागच्छन्तीं

प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमच्छ स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । दृष्टान्तमाह । यह्व इति महन्नाम [निघ० ३, ३, १३] । यह्वाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिहानाः प्रोत्क्रम्य नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां सम्बन्धिन्या समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रसिस्रते । दृष्टान्तः । वयां पक्षिणां मध्ये यह्वाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोत्क्रम्य प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् । एकः प्रशब्दः उज्जिहाना इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्वादिः लट् । ओहाङ् गतौ शानच् जिहानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अवो॑चाम क॒वये॒ मेध्या॑य॒ वचो॑ व॒न्दारु॑ वृष॒भाय॒ वृष्णे॑ । गवि॑ष्ठिरो॒ नम॑सा॒ स्तोम॑म॒ग्नौ दि॒वीव॑ रु॒क्मम्उ॑रु॒व्यञ्च॑मश्रेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये । मेध्याय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वर्षयित्रे । वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । शृवन्द्योरारुः [पा० ३, २, १७३] इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अश्रेत् ।

अन्तर्भूतण्यर्थः अयतिः लङर्थे छन्दसि लुङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] वचनात् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् गुणः। होताग्नौ स्तोममापयिष्यति आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरग्निमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमादित्यम् सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो बहवो व्यञ्चाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा। स्तोमः सूर्येणोपमीयते। गवियुधिभ्यां स्थिर इति [पा० ८, ३, ९५] षत्वम् ॥ २५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे-विशे ॥ २६ ॥

का० [१७, १२, ८] जगतीश्च पश्चादयमिहेति। तिसृभिः पश्चाद्रेतः सिग्वेलायां तिस्रो जगतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणामुखा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो जगत्य आग्नेय्यः। आद्या व्याख्याता [३अध्या० १५का०] ॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे। घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्विभाति भरतेभ्यः शुचिः ॥२७॥

योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते। भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् [निघ० ३, १८, १]। किमर्थं जातः। नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय सूतेरिडागम आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईलोप आर्षः। सोऽ-

ग्निर्दिविस्पृशा द्युलोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत् कान्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं दीप्यते। कीदृशोऽग्निः। जनस्य यजमानस्य गोपाः। गोपायति रक्षतीति गोपाः क्विप् गोपो व्योर्वलि [पा० ६, १, ६६] यलोपः। जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः। सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा। घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य। शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

त्वाम॑ग्ने॒ अङ्गि॑रसो॒ गुहा॑ हि॒तमन्व॑वि॑न्द॒-
ञ्छिश्रिया॒णं वने॑वने। स जा॑यसे म॒थ्यमा॑नः
सहो॑ म॒हत्त्वामा॑हुः सह॑सस्पु॒त्रम॑ङ्गिरः ॥ २८ ॥

हे अग्ने! अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः। किम्भूतं त्वां गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे हितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्यर्थः। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशदित्यादि श्रुतेः। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः। हे अग्ने! पुनर्नष्टं त्वां वने वने शिश्रियाणं नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन्। नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] वनेपदस्य द्वित्वम्। श्रयतेः शानचि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्लुः द्वित्वं च। यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे। कीदृशः। महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः। महत्सहःशब्दाभ्यां तृतीयालोपः। मथ्यमानो जायस इत्यर्थः। हे अङ्गिरः! अग्ने! अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मन्थनाज्जायमानत्वाद् बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषᳬ स्तोमं चाग्नये। वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

का० [१७, १२, ८] अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति। जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्संज्ञा इष्टकाः प्राङ्मुख उपदधाति सखाय इत्यक्तयेषेति सूत्रार्थः॥ तिस्रोऽनुष्टुभः। ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः। ऋत्विजः सम्यञ्चं समीचीनमिषं हविर्लक्षणमन्नं समीचीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं सम्पादयत अग्न्यर्थं हविः कुरुत त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः। व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसादेशो व इति। समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाभेयोऽध्याहर्तव्यः। कीदृशायाग्नये क्षितीनां मनुष्याणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय। प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६. ४, १५७] वृद्धस्य वर्षादेश इष्ठनि। क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन्। सर्वपूज्यायेत्यर्थः। तथा ऊर्जो अन्नस्य नप्त्रे पौत्राय। पयसो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः। तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

सᳬसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ। इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्याभर ॥ ३० ॥

हे वृषन्! वर्षितः सेक्तः! हे अग्ने! अर्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात् संयुवसे संयोषि यजमानेन सङ्गमयसि। यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः। अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३, १, १०३] निपातः। इडः इडायाः

गो: पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्माग्ने दीप्यसे स ईड्यस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहीत्यर्थ: हरतेर्भकार: ॥ ३० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः।
शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवा: अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धि:। हे पुरुप्रिय! पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रिय: यद्वा पुरव: प्रिया यस्य पुरु बहु हवि: प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय! हे अग्ने! विक्षु प्रजासु ऋत्विग्यजमाना: त्वां हवन्ते आह्वयन्ति। ह्वेञ् आह्वाने ह्व: सम्प्रसारणमिति [पा० ६, १, ३२] शपि सम्प्रसारणं गुणश्च। किं कर्तुम्। हव्याय वोढवे। विभक्तिव्यत्यय:। हव्यं वोढुं प्रापुम्। तुमर्थे सेसेनिति [पा० ३, ४, ८] तुमर्थे तवेप्रत्यय: ॥ ३१ ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे।
प्रियं चेतिष्ठमरतिꣳ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम्।
स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स दुद्रवत् स्वाहुतः स दुद्रवत् स्वाहुतः।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवꣳ राधो जना-नाम् ॥ ३४ ॥

का० [१७, १२, १०] आषाढवेलायाः पुरस्ताद् बृहतीरेना व इति। आषाढवेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपदधातीत्यर्थः॥ तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्द्वयग्रन्थनेन ऋक्त्रयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सा बृहती एना वोऽग्निं नम-सोर्जो नपातमाहुवे। प्रियं चेतिष्ठमरतिꣳ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतमिति॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशार्णौ तृतीय-तुर्यावष्टार्णौ सा सतोबृहती स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः। सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवꣳ राधो जनानामिति॥ तत्र बृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः तत्राव-र्तितपादानामर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते॥ एना वः। विभक्तेराकारः। हे ऋत्विग्यजमानाः! वो युष्माकं सम्ब-न्धिना एना एनेन नमसान्नेन हविर्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि। वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुव इति वा। कीदृशमग्निमूर्जो नपातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीति हेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि परे तृचो लोपः। अरतिमलमतिं पर्याप्त-मतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् सदोद्यमयुतमित्यर्थः। स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम्। विश्वस्य दूतं सर्वस्य

यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात्। अमृतं मरणरहितम्॥ अथ मतोबृहतो व्याख्यायते। स योजते। यमग्निमाह्वयामि सोऽग्निः अरुषा अरुषौ रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन् एवंविधावश्वौ रथे योजते युनक्ति विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम्। स एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सम् दुद्रवत् द्रवति गच्छति द्रुगतौ णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति [पा० ३, १, ४८] लुङि चङ् द्वित्वम् अडभावगुणाभावावार्षौ। कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्लक्षणं चास्ति तत्राग्निर्गच्छतीति। सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वर्त्विगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभर्त्विग्युक्तः। सुशमी शमीति कर्मनाम [निघ० २, १, २३]। शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान्। अग्निराहुतो रथेऽश्वान्नियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाशागच्छतीति सर्वार्थः॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः॥ ३५॥

का० [१७, १२, १३] अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति। गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्संज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः॥ तिस्र उष्णिहः हे अग्ने! हे सहसो! यहो बलस्य पुत्र! सह इति बल-

नाम [निघ० २, ८, १७]। यहुरिति पुत्रनाम [निघ० २, २, ११] मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलस्य पुत्त्वम् महस्पुत्रमित्युक्तं च। हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान! अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि। कीदृशस्त्वं गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अतएव धनं गाश्च देहीत्यर्थः॥ ३५॥

स इ॒धानो वसु॑ष्क॒विर॒ग्निरी॒डेन्यो॑ गि॒रा।
रे॒वद॒स्मभ्यं॑ पुर्वणीक दीदिहि॥ ३६॥

हे पुर्वणीक! पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात्। यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः। हे बहुमुखाग्ने! अस्मभ्यमस्मदर्थं रेवत् रयिमत् धनवद् यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व। दिवेः शपः श्लुः द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः। रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति [पा० ६, १, ३७ वा० ४। सम्प्रसारणम्। तथा त्वया हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनाप्तिर्भवतीत्यर्थः। स पूर्वोक्तः, कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः। वसुः निवासहेतुः। कविः क्रान्तदर्शी। अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्त्तक इत्यर्थः। गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः ॥ ३६॥

क्षपो॑ राजन्नु॒त त्मनाग्ने॒ वस्तो॑रु॒तोषसः॑।
स ति॑ग्मजम्भ र॒क्षसो॑ दह॒ प्रति॑॥ ३७॥

हे राजन् दीप्यमान! हे तिग्मजम्भ! तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्ममिति वज्रनाम [निघ० २, २०, १३] हे वज्रदंष्ट्र अग्ने! वस्तोः अयःसम्बन्धिन सतापि उषसः

उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात् परत्वम् । कीदृशस्त्वम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता । मन्त्रेष्वाङ्याद्रेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

का० [१७, १२, ११] भद्रो न इति ककुभस्ताभ्य । बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुबिष्टका भद्रो न इत्यृक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः ककुप्सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पादात्त्र्या कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतोबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकाविति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब् व्याख्यायते । यजमानस्त्वित्यमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते । हे सुभग ! शोभनभग ! शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-

वैराग्ययोश्चैव षसां भग इतीरणेत्युक्तः । हे षड्विधैश्वर्ययुक्त ! आहुतः ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो भवत्विति शेषः । किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु । उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया । हे अग्ने ! येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं ससहः अभिभवसि शत्रून् षह मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ् द्वित्वाडभावौ छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्मनः व्रवतूर्ये पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्वधकर्मा । व्रत्रः पापम् पाप्मा वै वृत्र इति श्रुतेः । किञ्च भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धन्वंषि अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु । शर्ध इति बल-नाम [निघ० २, ८, ७] शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सुपः क्विप् ततः शतृप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किञ्च ते तवाभिष्टिभिर्मार्गैर्वयं वनेम सम्भजेम भोग्यानि वसूनि सेवे महि । वनेमा येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ४० ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः । अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषꣳ स्तोतृभ्य आभर ॥ ४१ ॥

का० [१७, १२, १४] अनूक्रान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं तमिति । दक्षिणेऽनूक्रान्ते तिस्रः पङ्क्तिसंज्ञा इष्टका अग्निन्तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पंक्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ सा पंक्तिः । यः वसुः तापपाकप्रकाशै-रुपकुर्वन् धनुरूपो वसुरित्युच्यते वसवासयिता वा यः तमग्निं

मन्ये जानामि। धेनवो गावो यमग्निमुद्दूतं ज्ञात्वा अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालाऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति। आशव: शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति। नित्यास: नित्या: शाश्वता: सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तोऽश्वा: सैन्धवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वास्तं यन्ति। यमुपास्य गवाश्वादिकं लभन्ते इत्यर्थ: तादृश हे अग्ने! स्तोतृभ्य: स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इष-मन्नमाभर आहर देहि॥ ४१॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनव:। समर्वन्तो रघुद्रुव: सꣳ सुजातास: सूरय इषꣳ स्तोतृभ्य आभर॥ ४२॥

योऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्नि: विभक्तिव्यत्यय: तमग्निं गृणे स्तौमि गृ शब्दे स्वादि: लटि तङ्युत्तमैकवचनम् स्वादित्वाद्ध्रस्व: [पा० ७, ३, ८०]। यद्वा सोऽग्नि: गृणे स्तूयते-ऽस्माभि: कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम्। धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति। अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा अर्वन्त: रघुद्रुव: रलयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रुणन्ति गच्छन्ति लघुद्रुव: द्रू बधगत्यो: स्वादि: क्रुधादिश्च क्विप्। सूरय: विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वे भजन्ते इत्यर्थ:। कीदृशा: सूरय: सुजातास: शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातास: सुजाता: आज्जसेरिति [पा० ७, १, ५०] असुक् तादृश हे अग्ने! त्वं स्तोतृभ्य इषमन्न-माभर॥ ४२॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आस-

नि। उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवस-
स्पत इषꣳ स्तोतृभ्य आभर॥ ४३॥

चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः हे सुचन्द्र! चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १, २, २] शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् यद्वा शोभनश्चन्द्रः इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम्। यद्वा शोभनं चन्दत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र! आसनि आस्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारौ हस्तौ श्रीणीषे आश्रयसि सेवसे श्री पाके क्र्यादिः अत्राश्रयार्थः। उतो अपिच हे शवसः पते! बलस्याधिपते! उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पुपूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरिति शेषः। स्तोतृभ्य इषमन्नमाहर॥ ४३॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ
हृदिस्पृशम्। ऋध्यामा त ओहैः॥ ४४॥

का० [१७, १२ १५] उत्तरे पदपंक्तौ रग्ने तमिति। उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपंक्तीष्टका अग्ने तमिति तिसृभिरु पदधातीति सूत्रार्थः॥ तिस्रः पदपंक्तयः। यस्याः पञ्चा-क्षराश्चत्वारः पादा एकः षडर्णः सा पदपंक्तिः। यद्वा त्रयः पञ्चार्णाश्चतुर्थश्चतुरर्णः पञ्चमः षडर्ण इति। पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्कोवा पदपंक्तिरित्युक्तेः। तत्राद्यायाश्च-तुर्थश्चतुष्कः। हे अग्ने! ते तव तं क्रतुं तावकम्प्रसिद्धं यज्ञ-मद्यास्मिन् दिने वयमृध्याम समर्धयाम। समृद्धङ्करवामे-त्यर्थः। आशिषि लोट्। संहितायां दीर्घः। कैः स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमूहैः। कीदृशैः स्तोमैः। ओहैः। वहे रूपं

वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्-कर्मरूपनामानीति वा। तत्रैको दृष्टान्तः। अश्वं न स्तोमैः। न इवार्थे। यथा स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः समर्द्धयन्ति। द्वितीयो दृष्टान्तः। क्रतुं न हृदिस्पृशम् हृदि स्पृशति हृदिस्पृक्। हलदन्तादित्यलुक् [पा० ६, ३, ८] अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा समर्द्धयन्ति। क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-रस्य सम्बन्धः। चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्ती-त्यर्थः॥ ४४॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः। रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ॥ ४५॥

अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम्। निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः। हि पादपूरणः। हे अग्ने! अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव बभूथ भव बभूथाततन्थेत्यादिना [पा० ७, २, ६४] इडभावः। रथो-ऽस्यास्तीति रथीः सारथीरथादीरन्नोरचावित्यस्त्यर्थे ईरच्-प्रत्ययः। सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः। कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य। दक्षस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा। साधोः साध्यते निष्पा-द्यत इति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः। ऋतस्य अमोघ-फलस्य। बृहतः महतो प्रौढस्य॥ ४५॥

एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः। अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः॥ ४६॥

हे अग्ने! विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा नोऽ-

स्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव। अवरं समीपदेशमञ्च-तीत्यर्वाङ्। अनुग्रहाभिमुख इत्यर्थः। कीदृशः एभिरस्मत्पठितै-रर्कैरर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः। प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो भवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कैः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] भवेत्यस्य दीर्घः॥ ४६॥

अ॒ग्नि᳘ होता॑रं मन्ये॒ दास्व॑न्तं॒ वसु᳘॑ सू॒नु᳘ सह॑सो जा॒तवे॑दसं॒ विप्रं॒ न जा॒तवे॑द-सम्॥ य ऊ॒र्ध्वया॑ स्वध्व॒रो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृपा॥ घृ॒तस्य॒ विभ्रा॑ष्टि॒मनु॑ वष्टि शो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्य स॒र्पिषः॥ ४७॥

का० [१७, १२, १६] पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा रात्रिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्नि᳘ होतारमिति। अग्ने! पुरीष्यमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पञ्चम्य-मपत्ना पुरीषवती [१५, ३] तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्टका-मुपदधाति भद्रा रात्रिः वृत्रतूर्ये अवस्थिरेति ककुभां [१५, ३८—४०] चतुश्चतुरक्षरसहितयाग्नि᳘ होतारमित्यृचा। पुरी-षवत्यतिच्छन्दइष्टके प्रागलक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः अनयोरन्तः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः॥ अति-च्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः। चतुःषष्ठ्यक्षरत्वादष्टिः। ककु-भामक्षरैः सहातिधृतिः॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तो-ऽग्निरूर्ध्वयोन्नतया देवाच्या देवान् प्रत्यञ्चति गच्छति देवाची

तया देवान् प्रति गतया क्रपा क्रप्यत इति क्रप् तया क्रपया समर्थया शोचिषा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपातमनुवष्टि अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किम्भूतस्य घृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद्धूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अग्न्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य एतादृशः तमग्निं मन्ये जानामि । कीदृशं होतारं देवानामाह्वातारम् दास्वन्तं दाशृ दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थे जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्राह्मणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑व वरू॒थ्यः॑ ॥ वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मꣳ र॒यिं दाः॑ ॥ तं त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः ॥ ४८ ॥

का० [१७, १२, १७] अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः । अग्ने! त्वम् वसुरग्निः तं त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा आग्नेय्यः ॥ व्याख्याताः [३, २५—२६] ॥ ४८ ॥

येन॒ ऋष॑य॒स्तप॑सा स॒त्रमा॒यन्निन्धा॑ना अ॒ग्निꣳ स्व॒राभ॑रन्तः । तस्मि॑न्न॒हं निद॑धे॒ नाके॑ अ॒ग्निं यमा॒हुर्मन॑व स्ती॒र्णब॑र्हिषम् ॥ ४९ ॥

का० [१७, १२, १८] पुनश्चितिं चोपरि तद्द्येन ऋषय इति प्रत्यृचम् । मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेत्यष्टर्चेन प्रत्यृचमित्यर्थः ॥ आग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । ऋषयः

मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः । कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्वीकुर्वाणाः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि । मनवः मननप्रधाना विद्वांसः यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिर्येन तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम् यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । ये विद्वाꣳसस्ते मनव इति [८, ६, ३, १८] श्रुतेः ॥ ४९ ॥

तं पत्नी॑भिरनु॑ गच्छेम देवाः पु॒त्रैर्भ्रातृ॑भि-
रु॒त वा॒ हिर॑ण्यैः । नाकं॑ गृभ्णा॒नाः सु॑कृ॒तस्य॑
लो॒के तृ॒तीये॑ पृ॒ष्ठे अधि॑ रोच॒ने दि॒वः ॥ ५० ॥

हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः ! पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवेमेत्यर्थः । कीदृशा वयम् तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधिगृभ्णाना अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने । एतद्वै तृतीयं पृष्ठꣳ रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति [८, ६, ३, १९] श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वा॒चो मध्य॑मरुहद्भुर॒ण्युर॒यम॒ग्निः सत्प॑-
ति॒श्चेकि॑तानः । पृ॒ष्ठे पृ॑थि॒व्या निहि॑तो॒ दवि॑-

द्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यारूढः । एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयत इति [८, ६, ३, २०] श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेच्छवः पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधःकरोतु पादयोरधोऽधस्पदम् । कस्कादित्वात्सः [पा० ८, ३, ४८] । पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] कव्यध्वरेत्यादिना [पा० ७, ४, ३९] पृतनायाष्टिलोपः ततः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः । अधस्पदं कुरुताꣳ सर्वान् पाप्मन इति [२०] श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः भुरण्युः जगद्भर्ता । भुरण्युरिति भर्तेत्येतदिति [२०] श्रुतेः । सत्पतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः । दविद्युतदत्यन्तं द्योतमानः दधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुकि शत्रन्तो निपातः ॥ ५१ ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

अयमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः । उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युप्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतदिति [८, ६, ३, २१] श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधा वयोऽन्नं [illegible] दधातीति वयोधाः । सहस्रियः सहस्राणां [illegible] [illegible]

महस्रेण संमितौ घ इति [पा० ४, ४, १३५] घप्रत्ययः। अप्रयुच्छन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः। इमे वै लोकाः सरिरमिति [२१] श्रुतेः॥ ५२॥

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम्। पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वाताꣳसीत्त्वयि तन्तुमेतम्॥ ५३॥

मन्त्रदृगृषीनाह। हे ऋषयः! एनमग्निं यूयं सम्प्रच्यवध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत। सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह। समेनं प्रच्यवध्वमुप चनꣳ सम्प्रयातेति [८, ६, ३, २२] श्रुतेः। एवमृषीनुक्त्वाग्निमाह हे अग्ने! देवयानान् पथः कृणुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः। देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट् देवलोकप्राप्तिहेतून्मार्गान् कुर्वित्यर्थः। हे अग्ने! यत ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः। कीदृशा ऋषयः पुनः भूयः पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसङ्गतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः। स्वादेः कृञः शानच्। विभक्तेराकारः। संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः। पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति वाक् चैव मनश्च पितरा युवानेति [२२] श्रुतेः॥ ५३॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयञ्च। अस्मिन् सधस्थे अध्युत्त-

रस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

हे अग्ने ! त्वमुद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव। एवं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु। तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां त्वत्प्रमादात् अयं च यजमान इष्टपूर्ताभ्यां संसृज्यताम् पुरुषव्यत्ययः। किञ्च हे विश्वे देवाः! यूयम् कृतेष्टपूर्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सहस्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः। द्यौर्वा उत्तरꣳ सधस्थमिति [८, ६, ३, २३] श्रुतेः। विश्वैर्देवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम्।
तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

हे अग्ने ! येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय। तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः। यज्ञे स्वर्गं गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात्। सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति प्रैति [१२] दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

इयं व्याख्याता [३, १४, १२, ५२] ॥ ५६ ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शैशिरावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१७, १२, २२] ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति। ऋतव्ये द्वे पश्येष्टके उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः उत्कृतिच्छन्दः। तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शिशिरर्तोरवयवौ। शिष्टं व्याख्यातम् [१३, २५] ॥ ५७ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

का० [१७, १२, २३] विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति। यजमानकृतां पश्यां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहितायां विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यं यजुः शक्करीच्छन्दः। परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु।

सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः । अन्यद्व्याख्यातम् [१४अध्या० १४का०] ॥ ५८ ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥ ५९ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमᳬ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमᳬ रथीनां वाजानाᳬ सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

का० [१७, १२, २४] दक्षिणाᳬसात्स्त्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणापरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधि पश्चाल्लोकद्वयं परित्यज्य तृतीय लोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि द्वादशे [१२, ५४—५६] व्याख्याताः ॥ ५९—६१ ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद् व्यस्थात् । आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

का० [१७, १२, २५] प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृण्णे शर्करे सᳬस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीम् पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करामय्यौ परस्पर-

संलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्वयमातृण्णासंज्ञे इष्टके उपधेये॥ तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यनूकरेखामध्ये प्रोथदश्व इति विकर्णीष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थ:॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। मथ्यमानोऽग्नि: कथ्यते।। यदा यस्मिन् काले मह: महत: संवरणात् संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथति: शब्दार्थ: इतश्च लोप: परस्मैपदेष्विति [पा० ३. ४, ९७] तिप इकारलोप:। तत्र दृष्टान्त: अश्वो न। न इवार्थे अश्व इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्व: प्रोथति। आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वाय्वग्न्यो: सख्यादिति भाव:। कीदृशो वायु: शोचि: शोचयति ज्वलयति शोचि:। अग्ने: सन्दीपन: शोचिरिति ज्वलन्नामसु [निघ० १, १७, ६] पठितम्। यद्वास्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति। अधेति निपातोऽथार्थ:। अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्ने: व्रजनं व्रजत्यनेनेति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति कृष्णवर्त्मा हुताशन इत्युक्ते:। स्मेति निपात: पादपूरण:। श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य। अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति [८, ७, ३, १२] श्रुते:। अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु [निघ० २, ८, ६] पठितम्॥ ६२॥

आयोष्ट्वा सदने [illegible]दयाम्यवतश्छायायाᳪ समुद्रस्य हृदये। रश्म[illegible]ं भास्वतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमाव[illegible] ६३॥

का० [१७, १२, २५] आयोष्ट्वेति स्वयमातृस्नाम् । आयोरिति कण्डिकाद्दयेन विकर्णीदक्षिणां स्वयमातृस्नामुपदधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमातृस्नादेवत्ये आद्यं ब्राह्म्युष्णिक् द्वितीयमाकृतिश्छन्दः हे स्वयमातृस्ने ! आयोः आदित्यस्य सदने स्थाने तां त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृष्ट्या जगदार्द्रीकुर्वन् समुद्र उच्यते । किम्भूते सदने छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधानभूते । कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामत एव भास्वतीं शोभमानाम् । तां काम् या त्वं द्यां द्युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं दिवं यच्छ दिवं दृꣳह दिवं मा हिꣳसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्त्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

व्याख्यातम् [१४, १२, १५, ५८] ॥ ६४ ॥

सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि । सहस्रस्योन्मासि । साहस्रोऽसि । सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

का० [१७, १२, २७] तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः ॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि । हे अग्ने ! सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि । सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि । साहस्रः सहस्रार्होऽसि । सहस्रायानन्तफलाय त्वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ।
बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१८, १, १—५] शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याᳵ स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ्मस्त इत्यध्यायेन त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक् च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति

प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसंज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामात्रादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलै-र्मिश्रान् गवेधुकासक्तून् अर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्क-काष्ठेन सन्ततं धारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्ष-करेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन । तत्रानुवाकत्रयान्तेऽर्भकेभ्यश्च वो नमः इत्यत्र [२६क०] जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र [३६क०] नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहा-कारः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति [६३क०] प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः ये दिवीति [६४क०] मुख-मात्रे । येऽन्तरिक्षमिति [६५क०] नाभिमात्रे । ये पृथिव्या-मिति [६६क०] जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते । षोडशर्चोऽनुवाकः एकरुद्रदैवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पंक्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ । अध्यायस्य परमेष्ठि-देवप्रजापतय ऋषयः मा न इति द्वयोः [१५—१६ क०] कुत्सोऽपि ऋषिः ॥ हे रुद्र ! रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ! ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे बाणाय नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोध-बाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

या ते॑ रुद्र शि॒वा त॒नूरघो॒राऽपा॑पकाशिनी । तया॑ नस्त॒न्वा॒ शन्त॑मया॒ गिरि॑शन्ता॒भिचा॑कशीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र! या ते तवेदृशी तनू: शरीरं हे गिरिशन्त! तया तन्वा नाऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य। चाकशीति: पश्यतिकर्मा [निघ० ३, ११, ८]। कीदृशी तनू: शिवा शान्ता मङ्गलरूपा। यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अतएवापापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थ:। गिरौ कैलाशे स्थित: शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयति गिरिशन्त: गिरि वाचि स्थित: शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिश: अमति गच्छति जानातीत्यन्त: सर्वज्ञ: अम गतौ भजने शब्दे कर्त्तरि क्त: गिरिशश्चासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्सम्बुद्धि: शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् [पा० ६, १, ९४ वा० २]। कीदृश्या तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषु॑ङ्गिरिशन्त॒ हस्ते॒ बिभर्ष्यस्त॑वे । शि॒वां गि॑रित्र॒ तां कु॑रु॒ मा हि॑ꣳसी: पुरु॑षं॒ जग॑त् ॥३॥

हे गिरिशन्त! त्वं यामिषुं बाणं हस्ते बिभर्षि धारयसि किं कर्तुम् अस्तवे असु क्षपणे तुमर्थे तवेप्रत्यय: असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थ:। हे गिरित्र! गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्र: तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु। किञ्च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं मा हिंसी: मा वधी: ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना असत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिशः हे गिरिश ! शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः । इदन्तो मसि [पा० ७, १, ४६] । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः । सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटाविल्यट् [पा० ३, ४, ९४] इलोपः ॥ ४ ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहीꣳश्च सर्वान् जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः । कीदृशः अधिवक्ता अधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्भिषक्त्वम् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र ! सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशयन् । कीदृशीर्यातुधान्यः अधराचीः

अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः।
चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसोच्चेपौ सदैव कुर्वित्यर्थः॥ ५॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः। ये चैनꣳ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषाꣳ हेड ईमहे॥ ६॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते। योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः। हेड इति क्रोधनाम [निघ० २, १३, १]। अभिसर्वतसोरिति [पा० २, ३, २ वा० १, २] द्वितीया। कीदृशोऽसौ ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः। अरुणः रक्तोऽस्तकाले। उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा। सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात्॥ ६॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः। उतैनं गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यः स दृष्टो मृडयाति नः॥ ७॥

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति। एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृश्रन् पश्यन्ति। उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः मन्थौदनेत्यादिना [पा० ६, ३, ६०] उदकस्योदादेशः जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृश्रन् पश्यन्ति। आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः। दृशेर्लुङि इरितो वेति [पा० ३, १, ५७] च्लेरङ् ऋगागमश्छान्दसः। कीदृशः नीलग्रीवः विष-

धारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ इव लक्ष्यः। विलोहितः विशेषेण रक्तः। स रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखयतु असौ मण्डलवर्ती रुद्र एव तपतीति ख्यातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमो॑ऽस्तु॒ नील॑ग्रीवाय सहस्रा॒क्षाय॑ मी॒ढु॒षे॑। अथो॒ ये अ॑स्य॒ सत्वा॑नो॒ऽहं तेभ्यो॑ऽकर॒न्नमः॑ ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरूपिणे। मीढुषे मिमेहेति मीढ्वान् तस्मै मिहि सेचने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा० ६, १, १२] क्वसन्तो निपातः सेक्त्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः तरुणाय वा। अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि कृञ् कृतौ शप् लुङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमु॑ञ्च॒ धन्व॑न॒स्त्वमु॒भयो॒रार्त्न्यो॒र्ज्याम्। याश्च॑ ते॒ हस्त॒ इष॑वः॒ परा॒ ता भ॑गवो वप ॥ ९ ॥

हे भगवः! भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान्। मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम्। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तेः। हे भगवन्! धन्वनः धनुष उभयोरार्त्न्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु याश्च ते तव हस्ते इषवः बाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

वि॒ज्यं धनुः॑ कप॒र्दिनो॒ विश॑ल्यो॒ बाण॑वाँ

२॥ उत। अनेशन्नस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत्। उतापि वाणवान् वाणा अस्मिन् सन्तीति वाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु वाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रबाणोऽस्तु। अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत एत्वम् अङि वेत्येत्वम् पुषादित्वात् च्लेरङ्। अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यत इति निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खड्गरहितोऽस्तु। रुद्र अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः। तयास्मान् विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज ॥ ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति [पा० १. ४, १९] असंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् [पा० ६, ४, १३१] षत्वष्टुत्वे हे मीढुष्टम सेक्तृतम ववर्षुक। ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादपूरणाय। तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः। कीदृश्या तया अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्व-

तः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम्
॥ १२ ॥

हे रुद्र ! ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु मा हन्त्वित्यर्थः । वृजी वर्जने रुधादित्वात् श्नम् । अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

अवतत्य धनुष्ट्वꣳ सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव
॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष ! हे शतेषुधे ! त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनुग्रहाणेत्यर्थः । किं कृत्वा धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शॄ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ऋत इद्धातो [पा० ७, १, १००] ॥ १३ ॥

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

हे रुद्र ! ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु । कीदृशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृष्णवे धर्षणशीलाय । धृषेः क्नु प्रत्ययः । रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तवाभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

मा नो॑ म॒हान्त॑मु॒त मा नो॑ अर्भ॒कं मा न॒ उक्ष॑न्तमु॒त मा न॑ उक्षि॒तम्। मा नो॑ वधीः पि॒तर॒ं मोत मा॒तर॒ं मा नः॑ प्रि॒यास्त॒न्वो रुद्र रीरिषः ॥ १५ ॥

हे रुद्र! नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम्। नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा न॑स्तो॒के तन॑ये॒ मा न॒ आयु॑षि॒ मा नो॒ गोषु॒ मा नो॒ अश्वे॑षु रीरिषः। मा नो॑ वी॒रान् रु॑द्र भा॒मिनो॑ वधीर्ह॒विष्म॑न्तः सद॒मित्त्वा॑ हवामहे ॥ १६ ॥

हे रुद्र! नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः विभक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः। भाम क्रोधे। भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः। क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयामः त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तरं द्रापे इति [४७क०] ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यजूंषि। तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तानां [४६क०] चत्वारिंशदधिकद्विशतसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां [४६ क०] अग्निवायुसूर्य्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः॥ छन्दांसि तु। चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्षरं यजुरुष्णिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुः पङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं साम्नोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति। एतान्येवात्र छन्दांसि॥ तद्रुद्रमध्ये केचनोभयतो नमस्काराः। पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतोनमस्काराः हिरण्यबाहवे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नम इत्यन्ताः। [२८क०] ततोऽन्यतरतो नमस्काराः अन्यतरत आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि [२८ क०] प्रखिदते चेत्यन्ताः [४६ क०]। इषुमद्भ्य इत्यादि [२२ क०] श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः [२८ क०] प्रत्यचाः व इति युष्मच्छब्दयोगात्। इषुकृद्भ्य इति [४६ क०] उभयतो नमस्काराः सभाभ्य इति [२४ क०] जातसंज्ञा रुद्राः। उभयतो नमस्काराः

शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा घोरतराः॥ तेषां मन्त्राणामर्थं उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः। हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यबाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपश्छान्दसः। त्विषिर्दीप्तिरस्यास्ति त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य दीर्घः। ईदृशाय रुद्राय नमः॥ पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिणतृतीया मार्गाः श्रुतावुक्ताः॥ हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायोपवीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वामिने नमः॥ १७॥

नमो॑ बभ्लु॒शाय॑ व्या॒धिनेऽन्ना॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भ॒वस्य॑ हे॒त्यै जग॑तां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ रु॒द्राया॑तता॒यिने॒ क्षेत्रा॑णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सू॒ताया॑हन्त्यै॒ वना॑नां॒ पत॑ये॒ नमः॑॥ १८॥

बभ्लुशः कपिलवर्णः यद्वा बिभर्त्ति रुद्रमिति बभ्लुर्वृषभस्तस्मिन् शेते स बभ्लुशः। विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै रुद्राय नमः॥ अन्नानां पालकाय नमः॥ भवस्य संसारस्य हेत्यै आयुधाय संसारनिवर्त्तकाय रुद्राय नमः॥ जगतां पालकाय रुद्राय नमः॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः॥ क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः॥ न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै

अहन्त्वे सूताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति ॥ वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः ॥ १६ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः ॥ वृक्षाणां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥ ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः ॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः ॥ वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः ॥ उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथो गजस्त्राश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष सेनाविशेषः पत्तिरित्यभिधीयत इति व्यासोक्तेः [महाभार० १, २८८] ॥ १८ ॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सत्वनां पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये नमो नमो निचेरवे परिच-

रा॒यार॑ण्या॒नां॒ पत॑ये॒ नम॑ः ॥ २० ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्ना-यतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया आकर्णपूर्णधनुष्ट्वेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सरतेर्धावादेशः तलोपश्छान्दसः यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य कृत्-स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सत्वन्-शब्दः प्राणिवाची सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः ॥ आ सम-न्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः। ककुभ इति महन्नामसु [निघ० ३, ३, १८] पठितम् ॥ स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥ अपहार-बुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ अरण्यानां वनानां पतये नमः ॥ रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादि-शरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो॑ वञ्च॒ते प॑रि॒वञ्च॑ते स्ताय॒ूनां पत॑ये॒
नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिण॑ इषुधि॒मते॒ तस्क॑राणा॒ं

पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यो विकृन्तानां पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः । स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे क्वचित्तदीयं धनमपह्नुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापह्नवः परिवञ्चनम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः । स्तोया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये नमः ॥ निषङ्गः खड्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिर्बाणाधारोऽस्यास्तीतीषुधिमान् तद्रूपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटचारास्तेषां पतये नमः ॥ सृक इति वज्रनाम [निघ० २, २०, ६] सृकेन वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिणः अतएव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः हन्तेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विकृन्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्त्वापहरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो

नमो नम आयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमः ॥२२॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः प्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तृ प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तद्रूपाय रुद्राय नमः ॥ कुं भूमिं चेत्रगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः जनान् भीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्राः ! धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः एवमग्रेऽपि ॥ आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वाना-स्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ प्रतिदधते सन्दधते बाणं धनुषीति सन्ध-धानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्य-स्यन्तस्तेभ्यो नमः । असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो विसृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः ॥ २३ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः ॥ विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः ॥ स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः ॥ शेरते ते शयानाः सुषुप्त्य-वस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥ आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च

वो नमः ॥ तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः ॥ धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नम आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नम उगणाभ्यस्तृ᳭ंहतीभ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्राद्वैतप्रतिपादनाय । अथो एव᳭ं हैतानि रुद्राणां जातानीति [९, १, १, १९,] श्रुतेः । सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येति तात्पर्य्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तुरगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वानां पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥ उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् [पा० ६, ३, १०९] ब्राह्म्याद्या मातरस्ताभ्यो नमः ॥ तृंहन्ति घ्नन्ति तृंहत्यः तृहि हिंसायां हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः ॥ गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ व्राता नानाजातीयानां

महान्तस्तेभ्यो नमः ॥ व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ गृध्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः ॥ गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ॥ विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नग्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः । विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥

सेनारूपेभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः । ह्रस्वश्छान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः । क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षत्तारः यद्वा क्षिप् प्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृच्प्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः ॥ संगृह्णन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः ण्वुल्तृचाविति [पा० ३, १, १३३] तृच् । तेभ्यो नमः ॥ महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमो नमो निषा-

टेभ्यः पुञ्जिष्टेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ २७ ॥

तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः ॥ कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु ॥ निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः ॥ पुञ्जिष्टाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुक्कसादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ शुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेश्च स्व आर्षः तेभ्यो नमः ॥ मृगान् कामयन्ते ते मृगयवः । इदंयुरिदंकामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६, ३१] सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यच् क्यचि चेति [पा० ७, ४, ३३] प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७ ४, ३५] निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥२८॥

श्वानः कुक्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ शुनां पतयः श्वपतयः श्वपाकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचराः ॥ नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्य इत्यारभ्य [२२क०] ये वःशब्दास्ते पूजावाचका वा न युष्मदादेशाः ॥ इत्युभयतोनमस्कारमन्त्राः समाप्ताः । अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते ॥ भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः ॥ रुत् दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै

नमः॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः॥ पशून् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः॥ विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः॥ शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य स शितिकण्ठस्तस्मै नमः। शितौ धवलमेचकौ॥ २८॥

नमः॑ कप॒र्दिने॑ च॒ व्यु॑प्तकेशाय च॒ नमः॑ सहस्रा॒क्षाय॑ च॒ श॒तध॑न्वने च॒ नमो॑ गिरिश॒याय॑ च॒ शिपिवि॒ष्टाय॑ च॒ नमो॑ मी॒ढुष्ट॑माय॒ चेषु॑मते च॒॥ २९॥

कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः॥ पाशुपतादिवेषेण॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः। व्युप्ताः मुण्डिताः केशा यस्य स व्युप्तकेशस्तस्मै नमः। यत्यादिरूपेण मुण्डितत्वम्॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः॥ शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चेत्यनङ् [पा० ५, ४, १३२] तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः॥ गिरौ कैलाशे शेतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः॥ शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः तस्मै नमः। शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः [निरु० ५, ८]॥ अतिशयेन मीढ्वान् मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः॥ इषवो बाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् तस्मै नमः ॥ २९॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवृधे च नमोऽग्र्याय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

रूपतो नमस्काराः॥ ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः॥ वामनः सङ्कुचितावयवस्तस्मै नमः॥ बृहन् प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः॥ वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रस्थस्फेत्यादिना [पा० ६, ४, १५७] वर्षादेशः तस्मै नमः॥ वृद्धो वयसाधिक तस्मै नमः॥ वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्विप् तैः सह वर्त्तत इति सवृत् तस्मै नमः॥ जगतामग्रे भवोऽग्र्यस्तस्मै नमः॥ अग्रायत्॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः॥ ३० ॥

नम आशवे चाजिराय च नमः शीघ्र्याय च शीभ्याय च नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥ ३१ ॥

अश्नुते जगद्व्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः। अजति गच्छतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः। शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्र्यः। तत्र भव इति [पा० ४, ३, ५३] यत्सर्वत्र॥ शीभृ कत्थने शीभते कथ्यते इति शीभ आत्मश्लाघी पचाद्यच् तत्र भवः शीभ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः॥ ऊर्मिषु कल्लोलेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः॥ अवगतः स्वनो यस्मात्तदवस्वनं स्थिरजलम् यद्वा अव नीचैर्गर्तादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय॥ नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः। स्त्रीभ्यो ढक् [पा० ४, १, १२०]॥ द्वीपे जलान्तर्वर्त्तिनिर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्मै नमः॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः

पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च ॥३२॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः॥ अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः। ज्य चेति [पा० ५, ३, ६१] प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि ज्यादेशः॥ अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः। युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति [पा० ५, ३, ६४] कनादेशः॥ पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः॥ अपरस्मिन् काले प्रलये कालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः॥ गल्भ धार्ष्ट्ये गल्भनं गल्भो धार्ष्ट्यम् अपगतो गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भोऽप्रगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः। एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा॥ जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः॥ बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥३३॥

सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोभो मनुष्यलोकः। पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्याथर्वणश्रुतेः [प्रश्नोपनिष० २, १]। तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः॥ प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः तस्मै नमः॥ आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने। व्रण-

शृङ्गो चमूपृष्ठे नियोज्यारक्षके कर्णे। मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः॥ यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्त्तिदाता तस्मै नमः॥ क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः॥ श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः॥ अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः॥ उर्वरा सर्वशस्याढ्या भूः तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः॥ खलो धान्यविवेचनदेशः तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः। खलः कल्के भुवि धाने क्रूरे कर्णे जयेऽधमे इत्युक्तः॥ ३३॥

नमो॒ वन्या॑य च॒ कक्ष्या॑य च॒ नमः॑ श्र॒वाय॑ च प्रतिश्र॒वाय॑ च॒ नम॑ आ॒शुषे॑णाय च॒ाशुर॑थाय च॒ नमः॒ शूरा॑य चावभे॒दिने॑ च॒ ॥ ३४ ॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः। वनं वृक्षौघो जलं वा। वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने॥ कक्ष तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः। कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे॥ श्रूयत इति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः॥ आशुः शीघ्रा सेना स आशुषेणः तस्मै नमः॥ आशु शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः॥ शूराय युद्धवीराय नमः॥ अवभिनत्ति रिपूनीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः॥ ३४॥

नमो॑ बि॒ल्मिने॑ च कव॒चिने॑ च॒ नमो॑ व॒र्मिणे॑ च वरू॒थिने॑ च॒ नमः॑ श्रु॒ताय॑ च श्रुत॒से॒नाय॑ च॒ नमो॑ दुन्दु॒भ्याय॑ चाहन॒न्याय॑ च॒ ॥ ३५ ॥

बिल्मं शिरस्त्राणमस्यास्ति बिल्मी तस्मै नमः॥ पटस्यूत कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः॥

लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः॥ गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः। वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः॥ श्रुताय प्रसिद्धाय नमः। श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः तस्मै॥ दुन्दुभौ भेर्यां भवो दुन्दुभ्यः तस्मै। दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिसुते विषे॥ आहन्यते ताड्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै॥ ३५॥

नमो॑ धृष्णवे॑ च प्रमृशाय॑ च नमो॑ निषङ्गिणे॑ चेषुधिमते॑ च नम॑स्तीक्ष्णेषवे चायुधिने॑ च नम॑: स्वायुधाय॑ च सुधन्व॑ने च॥ ३६॥

धृष्णोतीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भः त०॥ प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितः त०। इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः॥ इषुधिमते तूणयुताय नमः॥ तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स तीक्ष्णेषुः त०॥ आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधी त०॥ शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुधः त०॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा त०॥ ३६॥

नम॑: स्रुत्याय च पथ्या॑य च नम॑: काट्या॑य च नीप्याय च नम॑: कुल्याय च सरस्याय च नमो॑ नादेयाय॑ च वैशन्ताय॑ च॥ ३७॥

स्रुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः स्रुत्यः त०॥ पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः त०॥ कुत्सितमटति जनो यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काट्यः त०। काटः कुल्याप्रदेशो वा॥ नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो

गिर्यधोभागः । ऋक्पूरब्धूःपथामिति [पा० ५, ४, ७४] अप्रत्ययः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति [पा० ६, ३, ९७] अपशब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यः त० ॥ कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः त० । कुलं देहेऽन्वये गणे ॥ सरसि भवः सरस्यः त० ॥ नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वेशन्तोऽल्पसरः तत्र भवो वैशन्तः त० ॥ ३७ ॥

नम॑ः कूप्या॑य चाव॒ट्या॑य च॒ नमो॒ वीध्र्या॑य चात॒प्या॑य च॒ नमो॒ मेघ्या॑य च विद्यु॒त्या॑य च॒ नमो॒ वर्ष्या॑य चाव॒र्ष्याय॑ च ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यः त० ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः त० ॥ इन्धो दीप्तौ विशेषेण इध्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो वीध्र्यः यद्वा विगत इध्रो दीप्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमः तत्र भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यः त० ॥ मेघे भवो मेघ्यः त० ॥ विद्युति भवो विद्युत्यः त० ॥ वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्यः त० ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यः त० ॥ ३८ ॥

नमो॒ वात्या॑य च॒ रेष्म्या॑य च॒ नमो॑ वास्त॒व्या॑य च वास्तु॒पाय॑ च॒ नम॒ः सोमा॑य च रु॒द्राय॑ च॒ नम॑स्ता॒म्राय॑ चारु॒णाय॑ च ॥ ३९ ॥

वाते भवो वात्यः त० ॥ रिष्यन्ति नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] मनिन् । तत्र भवो रेष्म्यः प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः ॥ वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः त० । वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ वास्तु गृहभुवं पाति वास्तुपः त० ॥ उमया सहितः सोमः त० ।

रत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः त० ॥ ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण त० ॥ अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्करूपेण ॥ ३९ ॥

नमः शङ्गवे च पशुपतये च नम उग्राय च भीमाय च नमोऽग्रेवधाय च दूरेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्गः शं सुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति वा त० ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः पालकः त० ॥ उग्र उद्गूर्णायुधः शत्रून् हन्तुं त० ॥ भीमः शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्त्तमानो हन्तीत्यग्रेवधः त० ॥ दूरे वर्त्तमानो हन्तीति दूरेवधः त० ॥ हन्तीति हन्ता त० । लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः ॥ अतिशयेन हन्ता हनीयान् त० । तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६. ४. १५४] तृचो लोपः प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः ॥ हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः ॥ तारयति संसारमिति तारः त० ॥ ४० ॥

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसाररूपस्य मुक्तिरूपो भवरूपस्य त० ॥ मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः त० ॥ शं लौकिकसुखं

करोति शङ्करः त० ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करः त० । स्रक्चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयितृत्वमिति विवेकः ॥ शिवः कल्याणरूपो निष्पापः त० ॥ शिवतरो-ऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान् करोति त० ॥ अस्यां कण्डिकायां षड् यजूंषि पूर्वस्यां दशोक्ते: ॥ ४१ ॥

नमः पार्य्याय चावार्य्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यः त० ॥ अवारे अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यः त० । पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्तरमिति कोषः ॥ प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः त० ॥ उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः त० ॥ तीर्थे प्रयागादौ भवः तीर्थ्यः त० ॥ कूले तटे भवः कूल्यः त० ॥ शष्पं बालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र भवः शष्प्यः त० ॥ फेने डिण्डिरे भव फेन्यः त० ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किꣳशिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यः त० ॥ प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह्यः त० ॥ कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्कराः रूपाः पाषाणा

यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः॥ क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशः त०॥ कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी त०॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः। यस्य तत्वं छान्दसं रस्य लत्वं च। यद्वा पूषु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी त०॥ इरिणमूषरं विलणदेशस्तत्र भव इरिण्यः त०॥ प्रकृष्टः पन्थाः प्रपन्थो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः त०॥ ४३॥

नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्प्याय च नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च॥ ४४॥

व्रजे गोसमूहे भवो व्रज्यः तस्मै। गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै॥ तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्प्यस्तस्मै॥ गेहे गृहे भवो गेह्यस्तस्मै॥ हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै। निवेष्प आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो निवेष्प्यः त०॥ कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यः त०॥ गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठः त०। गह्वरं विलदम्भयोः॥ ४४॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पांसव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोलप्याय च नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च॥ ४५॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यः त०॥ हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यः त०॥ पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः त०।

ओगुणः॥ रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यः तं० । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः तं० । लोपः संहारो वा ॥ उलपा वल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यः तं० । उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः ॥ उर्व्यां भूमौ भव उर्व्यः तं० । दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा ॥ शोभन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्व्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च प्रखिदते च नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानाᳪ हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

तरूणां पत्ररूपाय नमः ॥ शद्लृ शातने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥ गुरी उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुरमाण उद्यमी तस्मै ॥ अभिहन्ति शत्रूनित्यभिघ्नन् तस्मै ॥ आ समन्तात् खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै ॥ प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै ॥ इषून् वाणान् कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेशयोगात् प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमन्त्रैः रुद्रस्य सर्वात्मत्व-

सुक्तम् ॥ अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्य्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते। चतुर्णामादौ नमःशब्दाश्चत्वार्येव यजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि॥ नमो व इति। देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्य्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः। देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानाᳫं हृदयानीति [९, १, १, २३] श्रुतेः। हृदयानीव हृदयानि यथाङ्गानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः। कौटुम्बिभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यः। वृष्ट्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एते हीदᳫं सर्वं कुर्वन्तीति [९, १, १, २३] श्रुतेः॥ विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः॥ विविधं क्षिणवन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिणत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः। आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यो रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्य्येभ्यो नमः। हन्तिर्गत्यर्थः। तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीᳫंष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य्य इति श्रुतेः॥ ४६॥

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित। आसां प्रजानामेषां पशूनां मा भेर्मा रोङ्मो च नः किञ्चनाममत्॥ ४७॥

सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः। आद्योपरिष्टाद् बृहती सप्ताष्टद्वादशाष्टार्णपादा। हे द्रापे! द्रा कुत्सायां द्रापयति कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः॥ हे अन्धसः सोमस्य पते! पालक! अन्धसस्पत इति सोमस्य पत इत्येतदिति [९, १, १, २४] श्रुतेः। हे दरिद्र! निष्परिग्रह!

अद्वितीयत्वादिति भावः। हे नीललोहित! कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव! नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक्। मा रीक् रुजो भङ्गे प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्मणि षष्ठी। च पुनर्नोऽस्माकं किञ्चन किमपि द्विपद्चतुष्पदादिकं मो मा आममत् रुग्णं मा कार्षीत् यद्वा रुग्णं मास्तु। अम् रोगे लुङि धातोरमागम आर्षः॥ ४७॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः। यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम्॥ ४८॥

कुत्सदृष्टा जगती। वयमिमा अस्मदीया मतीः बुद्धीः रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः। हृग्रहोर्भः। कीदृशाय तवसे महते बलवते वा उभयत्र तवःशब्दः पठितः [निघ० २, ८, ३, ३। कपर्दिने जटिलाय। क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वीरः तस्मै शूरायेत्यर्थः। क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा। द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन् वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः॥ ४८॥

या ते शिवा तनूः शिवा विश्वाहा

भेषजी। शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ ४९ ॥

अनुष्टुप्। हे रुद्र! या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृड सुखय। कीदृशी शिवा शान्ता अघोरा। विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति [पा० २, ३, ५] द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्त्तिका। रुतस्य शारीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः ॥ ४९ ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः। अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

त्रिष्टुप्। रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परिवृणक्तु परितो वर्जयतु अस्मान् मा हन्त्वित्यर्थः। त्वेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रोहबुद्धिश्चास्मान् परिवृणक्तु। त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य पचाद्यच्। अघं पापं परस्येच्छति अघायुः सुप आत्मनः क्यजित्यत्र [पा० ३, १, ८] परेच्छायामपि वाच्यमिति क्यच्। क्यचि चेतीत्वे [पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] आकारः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः। मेहति सिञ्चतीति मीढ्वान् हे मीढ्वः कामाभिवर्षुक! स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि त्वमवतनुष्व अवतारय ज्यारहितानि कुरु। किमर्थं मघवद्भ्यः। मघमिति धननाम। मघं हविर्लक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थं यजमानानां भय-

निवृत्तये इत्यर्थः। किञ्च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रञ्च सुखय। कर्मणि चतुर्थ्यौ ॥ ५० ॥

मीढ॑ष्टम॒ शिव॑तम शि॒वो नः॑ सु॒मना॑ भव।
प॒र॒मे वृ॒क्ष आयु॑धं नि॒धाय॒ कृत्तिं॒ वसा॑न॒ आच॑र॒
पिना॑क॒ बिभ्र॒दाग॑हि ॥ ५१ ॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपादा। अतिशयेन मीढ्वान् मीढुष्टमः। अत्यन्तं शिवः शिवतमः। हे मीढुष्टम! अतिशयेन कामसेक्तः! हे शिवतम! अत्यन्तं कल्याणकर्त्तः! नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव। किञ्च परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा। आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्बिभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ। ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकि॑रिद्र॒ विलो॑हित॒ नम॑स्ते अस्तु भगवः।
यास्ते॑ स॒हस्र॑ꣳ हे॒तयो॒ऽन्यम॒स्मन्निव॑पन्तु॒ ताः
॥ ५२ ॥

हे अनुष्टुभौ। विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र! हे विलोहित! विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात् स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप! भगवः! भगवन्! ते तुभ्यं नमोऽस्तु। हे रुद्र! ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः। तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥ ५३ ॥

हे भगवः! भगवन्! षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न! तव बाह्वोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः पराङ्मुखानि त्वं कृधि कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः। कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्टे इतीशानः जगन्नाथः। सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम्। सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति [पा० ५, ४, ४३] शस्प्रत्ययः धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्। तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानमन्त्राः। भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते। असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः। तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्मत्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि। तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कोष्ठे ऽन्तरिक्षे महति विशाले । अर्णवे अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो लोपश्चेति [पा० ५, २, १०८, २] वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवꣳ रुद्रा उपश्रिताः । तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कोष्ठस्थाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विषग्रासात्कियान् कण्ठभागः कृष्णः कियान् श्वेत इत्यर्थः ॥५६॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमायां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्त्तमानाः तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कोष्ठस्थाः शष्पि-

ञ्जराः शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः। नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः। तथा केचन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहितादिधातवः तेजोमयशरीरा इत्यर्थः। तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः। तेषाᳬ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत्। कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः। तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः। अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथां पथिरक्षस ऐलबृदा आयुर्युधः। तेषाᳬ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम्। कीदृशाः पथां लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वऽर्चोऽनुषङ्गः। तथा पथिरक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः। ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्बिभ्रति ते ऐलभृतः त एव परोक्षवृत्त्या ऐलाबृदा पच्यन्ते अन्नैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः। आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यद्वा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः। तेषाᳪ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति। कीदृशाः सृकाहस्ताः सृकेत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते येषां ते। निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते। सृकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान्। तेषाᳪ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः। तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतो क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान् विविध्यन्ति अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीड़नीया इति तेषामधिकार इति भावः। तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

य एतावन्तश्च भूयाᳪसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे। तेषाᳪ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूंषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः। तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः। तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः॥ ६४॥

कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यजूंषि प्रत्यवरोहसंज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि। त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते। दिवि द्युलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः बाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति। दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे। प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे। उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे। ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे। अञ्जलिं बध्वा सर्वदिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु। दश वा अञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति [८, १, १, ३८] श्रुतेः। ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु। किञ्च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः वयञ्च यं द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः अस्मद्द्विषमस्मद्द्वेष्यञ्च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मांस्त्रावन्तु च॥ ६४॥

नमो॑ऽस्तु रु॒द्रेभ्यो॒ ये॒ऽन्तरि॑क्षे॒ येषां॒ वात॒ इष॑वः॥ तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॒र्दश॑ दक्षि॒णा दश॑ प्रतीची॒र्दशोदी॑ची॒र्दश॒ोर्ध्वाः। तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः॥ ६५॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्त्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति। तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। शिष्टं व्याख्यातम्॥ ६५॥

नमोऽस्तु रु॒द्रेभ्यो॒ ये पृ॑थि॒व्यां येषा॒मन्न॒मिष॑वः। तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॒र्दश॑ दक्षि॒णा दश॑ प्रतीची॒र्दशोदी॑ची॒र्दशोर्ध्वाः। तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः॥ ६६॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षोड़शोऽध्यायः॥ १६॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्त्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत्॥ एते प्रत्यव-

रोहमन्त्राः। अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति [८, १, १, ३२] व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय ईरितः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः।

अश्म॒न्नूर्जं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णाम॒द्भ्य ओष॑धी॒भ्यो॒ वन॒स्पति॑भ्यो॒ऽअधि॒ सम्भृ॑तं॒ पयः॑। तां न॒ इष॒मूर्जं॑ धत्त मरुतः सᳬरराणाः॑ ॥ अश्म॑ँस्ते॒ क्षुत्। मयि॑ त॒ ऊर्क्। यं द्वि॒ष्मस्तं ते॒ शुगृ॑च्छतु ॥ १ ॥

षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते॥ का० [१८, २, १] चित्यं परिषिञ्चत्यग्न दक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रेरधि। पक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीप आत्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्रेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नौ सिञ्चतीत्यर्थः॥ यजुर्मरुद्देवत्यम् आर्षी त्रिष्टुप्। हे मरुतः! तां प्रसिद्धामिषमन्नमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम्। किम्भूता यूयं संरराणाः सम्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः। रा दाने बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] जुहोत्यादिभ्यः श्लु द्वित्वं च शानचि परे। कीदृशीमिषमूर्जम् अश्मन् अश्मनि पाषाणे पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणा ताम् श्रयतेः शानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वम्। तथा ऊर्जं

सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वतः पर्वमरुद्भ्यां तन्प्रत्ययः अश्नातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति [पा० ३, २, ७५] अश्नातेर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जलं श्रिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिसम्पाद्यामित्यर्थः । तथा अद्भ्यः जलेभ्यः ओषधिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्यः सकाशादधिसम्भृतमधिकं सम्पादितं गोद्वारेण पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गौरपः पीत्वौषधिवनस्पतीन् भक्षयित्वा पयो दोग्धि । तां द्विरूपां मेघोत्थजलरूपां गोसमुत्थां पयोरूपां चेषमूर्जं दत्तेत्यर्थः । मरुतो वै वर्षस्येशत इति [८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ का० [१८, २, २] अश्मँस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैवं द्विरपरम् । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मँस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ अश्मा देवता दैवी बृहती । अश्नातीत्यश्मा । हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने ! ते तव क्षुत् क्षुधा अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात् ॥ का० [१८, २, ३] कुम्भमादत्ते । आशीर्देवता दैवी बृहती हे अश्मन् ते तव ऊर्क् सारभागो मयि अस्त्विति शेषः ॥ का० [१८, २, ४] कुम्भेऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति । तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वामुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरस्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्बृहती शुक् देवता । हे अग्ने ! ते तव शुक् शोकस्तं नरमृच्छतु गच्छतु तं कं वयं यं नरं द्विष्मः अस्मद्द्वेषविषयं तव शोको गच्छतु ॥ १ ॥

इमा मे॑ अग्न॒ इष्ट॑का धे॒नव॑: स॒न्त्वेका॑ च॒ दश॑ च॒ दश॑ च॒ श॒तञ्च॑ श॒तञ्च॑ स॒हस्र॑ञ्च

सहस्रं चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्चैता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिँल्लोके ॥ २ ॥

का० [१८, २, ८] अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति। कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्प्रष्टुं शक्नोति तावत् स्पृष्ट्वे मा म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः। विकृतिरग्निदेवत्या। हे अग्ने! या इष्टकाः पञ्चसु चितिषूपहिताः इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्र्यः सन्तु त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः। तासां संख्यामाह एकेत्यादि अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता संख्योच्यते। एका एकत्वसंख्याविशिष्टा सा दशगुणिता दशसंख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसंख्यासहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटेरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः कोटिर्दशगुणा अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् न्यर्बुदशब्देनाब्जसंख्या ज्ञेया एतेषां ग्रहणमब्जसमुद्रान्तवर्त्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकम् तेनाब्जं दशगुणं खर्वं खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं दशगुणं शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुण-

मन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः। चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः। एवमेकाद्यष्टादशसंख्यासंज्ञासम्मिता इष्टका एता हे अग्ने! मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम्। एतद्नुभवनं कुत्रा-र्थ्यते तदाह अमुत्र अन्यजन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः। यद्यपि नियतसंख्ययेष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्धमाना एकादिपरार्धान्तसंख्या भव-न्तीति भावः॥ २॥

ऋ॒तव॑ स्थ ऋता॒वृध॑ ऋतु॒ष्ठा स्थ॑ ऋता॒वृधः॑। घृ॒त॒श्चुतो॑ मधु॒श्चुतो॑ वि॒राजो॒ नाम॑ काम॒दुघा॒ अक्षी॑यमाणाः॥ ३॥

बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः। अग्नि-देवत्या इष्टकादेवत्या वा। हे इष्टकाः! या यूयमेवंविधाः स्थ भवथ ता मे धेनवः सन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः। कीदृश्यः ऋतवः वसन्तादिरूपाः। ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्ध-यन्ति ऋतवृधः संहितायां पूर्वपददीर्घः। ऋतुष्ठाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान्। स्थशब्दस्य पुनरुक्तिः पाद-पूरणा। ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम्। घृतश्चुतः श्चुतिर् क्षरणे घृतं श्चोतन्ति ता घृतश्चुतः घृतस्राविण्यः। मधुश्चुतः मधु श्चोतन्ति ता मधुस्राविण्यः। नामेति प्रसिद्धौ। विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः दशलोकस्पृणाभिप्रायमेतत्। कामदुघाः यत्काम्यं तस्य दोग्ध्र्यः पूरयित्र्यः दुहः कब्घश्चेति [पा० ३, २, ७०] कप्। अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः॥ ३॥

स॒मु॒द्रस्य॑ त्वाव॑क॒याग्ने॒ परि॑व्ययामसि।

पावको अस्मभ्यँ शिवो भव ॥ ४ ॥

का० [१८, २, १०] मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बद्धावकर्षति मन्त्रकष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम्। मण्डूकशैवलवेतसतरुशाखा वंशे बद्धा तं हस्तेनादायाग्निचित्रं प्रत्यृचं कर्षति तेनेत्यर्थः॥ आद्यायाः दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं यावत् कर्षति॥ हे गायत्र्यावग्निदेवत्ये अग्न्यो दशकः। हे अग्ने! समुद्रस्य समुन्दति क्लिन्नं करोति समुद्रो जलं तस्यावकया शैवालेन त्वा त्वां परिव्ययामसि परितो वेष्टयामः इदन्तो मसि उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः। त्वं चास्मभ्यं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव॥ ४॥

हिमस्यं त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि। पावको अस्मभ्यँ शिवो भव ॥ ५ ॥

दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति। हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन हे अग्ने! त्वा त्वां परिव्ययामसि संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः शिवश्च त्युक्तम्॥ ५॥

उप ज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा। अग्ने पित्तमपामसि। मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णँ शिवं कृधि ॥ ६ ॥

उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति। जगती त्रिष्टुब्वा चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुबेव नदीषु आ सा इममिति व्यूहद्वयेन द्यूना जगती भवति। हे अग्ने! ज्मन् ज्मा पृथिवी सप्तम्या लुक् ज्मनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ। तथा वेतसे वञ्जुलशाखायामुपावतर नदीषु आ आ उपसर्गं पञ्चम्यर्थे नदीभ्यः अधि अवकासु उपावतर नदीशब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते

तत्प्रभवत्वात्। मण्डूकावकावेतसशाखा: कर्षणार्थं वेणौ बद्धा: सन्ति तदयं मन्त्रो वदति। कस्मात्त्वमेवमस्माभि: प्रार्थ्यसे इत्यत आह हे अग्ने! त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयव: स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति। एवमग्निं सम्बोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि! मण्डूको भेकस्तस्य स्त्री मण्डूकी तत्सम्बुद्धौ हे मण्डूकि! ताभि: पूर्वोक्ताभिरद्भि: सह आगहि आगच्छ अपि लोपे मलोप:। यासामग्नि: पित्तं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्ने: शान्त्यै इतस्ततो नीयसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभि: क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु॥ ६॥

अ॒पामि॒दं न्यय॑नꣳ समु॒द्रस्य॑ नि॒वेश॑नम्। अ॒न्याँस्ते॑ अ॒स्मत्त॑पन्तु हे॒तय॑: पाव॒को अ॒स्मभ्य॑ꣳ शि॒वो भ॑व॥ ७॥

उत्तरांसाहचिषांसं क्षपति। आग्नेयी बृहती। इदं चित्याग्निस्थानं मण्डूकावकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् नितरामीयते प्राप्यते येन तन्न्ययनम् उदकप्राप्तिसाधनम् यागद्वारा ह्याप: प्राप्यन्ते अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने! ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिन: पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पावक: शोधक: शिव: शान्तश्च भव॥ ७॥

अग्ने॑ पावक रो॒चिषा॑ म॒न्द्रया॑ देव जि॒ह्वया॑। आ दे॒वान् व॑क्षि॒ यक्षि॑ च॥ ८॥

का० [१८, २, ११] पञ्चपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावक

रोचिषेति। पक्षपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसंमुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यञ्चमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः॥ आग्नेयी गायत्री वसुयुदृष्टा। हे अग्ने! हे पावक शोधक! हे देव! रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः। मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होत्रवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः। देवानावक्षि आवह यक्षि यज च द्वावग्नेरधिकारौ होत्रमाहवनीयरूपेण हविर्ग्रहणं चात एव स्तूयते। वहतेर्यजेश्च लोण्मध्यमैकवचने अपि लुप्ते ढत्वगत्वादिके कृते वक्षि यक्षीति रूपम्॥ ८॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने दे॒वाँ २॥ इ॒हा-वह। उप॑ य॒ज्ञ हविश्च नः॥ ९॥

गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा हे पावक! पावयितः! हे दीदिवः! दिदेवेति दीदिवान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः! दीप्तिमन्! दिवु क्रीड़ादिषु क्वसुप्रत्ययः द्वित्वम् तुजादीनामिति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्यर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः। हे अग्ने! देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे आवह आनय यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हविश्च देवानावह प्रापय॥ ९॥

पा॒व॒कया॒ यश्चि॒तय॑न्त्या कृ॒पा क्षाम॑न्रुरु॒च उ॒षसो॒ न भा॒नुना॑। तूर्व॒न्न याम॒न्नेत॑शस्य॒ नू रण॒ आ यो घृ॒णे न त॑तृषा॒णो अ॒जरः॑॥ १०॥

जगती भरद्वाजदृष्टा। योऽग्निः क्षामन् क्षाम्णि पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते। कया कृपा कृपू सामर्थ्ये कल्पनं कृप

क्षिप् तया कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा। क्ष्मेति पृथिवी नाम [निघ० १, १, ६]। किञ्च तया कृपा पावकया पावयतीति पावका तया पावयित्र्या। चितयन्त्या चेतयन्त्या यद्वा चितं करोति चितयन्ती तया दृढ़चयकारिण्या। रोचने दृष्टान्तः उषसो न भानुना न इवार्थे यथा उषसः काला भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत्। किञ्च यथाग्निः घृणिः घृणिरिति दीप्तिनाम [निघ० १, १७, ११]। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तेः शे-आदेशः घृणिना दीप्त्या आ समन्तात् नु निश्चितं रुरुचे इत्यनुषङ्गः नकारस्यार्थः। किं कुर्वन् एतशस्य एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्वस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन् तूर्वे हिंसायां परबलानि हिंसन् न इवार्थे शत्रून् हिंसन्निव रोचते यद्वा यामन्शब्दः कर्मवाचकः नु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन् त्वरमाण इव एतशस्याश्वस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा। तथा ततृषाणः तृष्यतीति ततृषाणः ञितृषा पिपासायाम् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] श्लादित्वाच्छानचि सुहित्वे पूर्णाहुतिं पिपासुः। अजरः जरारहितः। य ईदृशोऽग्निस्तं क्षाम इत्यर्थः॥ १०

नम॑स्ते हर॑से शो॒चिषे॒ नम॑स्ते अस्त्व॒र्चिषे॑।
अ॒न्याँस्ते॑ अ॒स्मत्त॑पन्तु हे॒तयः॑ पाव॒को अ॒स्मभ्य॑ᳪ
शि॒वो भ॑व॥ ११॥

का० [१८, ३, ५] उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्त इति। हिरण्यशकलसहितं स्रुक्स्थमाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्द्वयमादायाध्वर्युश्चित्याग्निमारोहति ब्रह्मयजमानौ तु अग्ने दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः। आग्नेयी

बृहती लोपामुद्रादृष्टा। हे अग्ने! ते तव शोचिषे शोचन-हेतवे तेजसे नमोऽस्तु। कीदृशाय शोचिषे हरसे हरति सर्व-रसानिति हरः तस्मै हरतेरसुन्प्रत्ययः। ते तव अर्चिषे पदार्थप्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु। अन्यदुक्तम्॥ ११॥

नृषदे वेट्। अप्सुषदे वेट्। बर्हिषदे वेट्। वनसदे वेट्। स्वर्विदे वेट्॥ १२॥

का० [१८, ३, ६] स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्धिरण्यादर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम्। आरुह्य स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति दक्षिणोत्तरश्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यन्ति तदत्र नेत्यर्थः॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि दैवी बृहती दृश्यः पङ्क्तयः अन्त्या दैवी बृहती। नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण तिष्ठतीति नृषत् प्राणस्तस्मै वेट् हविर्दत्तम् वेट्शब्दः स्वाहा-कारार्थः। प्रत्यक्षं वै तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षमेवैतद्वेदि-र्वेट्कारेणेमां परोक्षं वै तद्यद्वेट्कार इति [८, २, १, ७] श्रुतेः। तथा नृषदे वेडिति। प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्यो-ऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत् प्रीणातीति [८, २, १, ८]॥ अप्सु उदकेषु और्वरूपेण सीदतीत्यप्सुषत्। योऽप्स्वग्निस्तमे-तत् प्रीणातीति [८] श्रुतेः॥ बर्हिषि यज्ञे आहवनीयादि-रूपेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिषु ओषधीषु तिष्ठतीति वा तस्मै वेडस्तु। बर्हिषदे वेडिति य ओषधिष्वग्निस्तमेतत् प्रीणातीति [८] श्रुतेः॥ वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्नि-रूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेट्। वनसदे वेडिति यो वन-स्पतिष्वग्निस्तमे०॥ स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते स्वर्वित्

विद्यति: सीदत्यर्थ: यद्वा स्वरादित्य विन्दते स्वर्वित्तस्मै वषडस्तु ॥ १२ ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानाᳬ संवत्सरीणमुप भागमासते। अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥१३॥

का० [१८, ३, ७] समासिक्तान् कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं वाह्येन च ये देवा इति। पात्र्यां सिक्तान् दधिमधुघृतान् कुशैः परिश्रित्सहितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये बहिश्च प्रोक्षति ऋग्द्वयेनेत्यर्थः॥ जगत्यौ प्राणदेवत्ये। ते प्राणरूपा देवा अस्मिन् यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्थाद्दध्नश्च हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषा भागं स्वयं पिबन्तु स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः। कीदृशास्ते आहुताद: अहुतमदन्ति ते अहुताद: अन्ये देवा अग्निहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवाहुताद:। ते के संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्त: संवत्सरीण: संपरिपूर्वात् ख चेति [पा० ४, १, ९२] संपूर्वाद्वत्सरान्निर्वृत्तार्थे खप्रत्यय: संवत्सरं हि भूत्वाग्निश्चीयते इत्यभिप्राय:। कीदृशा: यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञिया: यज्ञयोग्या: देवा: दीप्यमाना:। द्विविधा देवा: हविर्भुज इन्द्रवरुणादय: शरीरनिर्वाहका: प्राणापानादयश्च दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञिया: तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद् यज्ञिया: प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद् यज्ञिया: ॥ १३ ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मण: पुरएतारो अस्य। येभ्यो न ऋते पवते धाम

किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु ॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः इण् गतावित्यस्मात् ण्वुल्तृचाविति [पा० ३, १, १३३] तृच्प्रत्ययः । प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्मै ते पुरएतार इति [८, २, १, १५] श्रुतेः । प्राणैर्विना चोद्यमानोऽग्निर्निर्वोढुं न शक्यते । किञ्च येभ्य ऋते यान् प्राणान् विना किञ्चन धाम किमपि शरीरं न पवते पवङ् गतौ न चेष्टते । इत्थम्भूता ये प्राणा देवास्ते पुनः क्वासते तत्राह न त इति ते प्राणरूपा देवा न दिवः षष्ठी सप्तम्यर्थे दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव । ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तस्मिँस्त इति [८, २, १, १५] श्रुतेः । यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न । किं तर्हि स्नुषु अधि स्नु प्रस्रवणे स्रवन्ति चरन्ति स्नूनि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्त्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स : विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदाः । अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव ॥ १५ ॥

का० [१८, ३, ८] प्राणदा इत्यवरोहति । प्रोक्षणमस्तरमग्नेरवतरतीत्यर्थः । अग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद् विकल्पः । हे अग्ने ! ते तव हेतयो ज्वाला

अस्मदन्यान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशस्त्वं प्राणदाः प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदाः अपानं ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वशरीरसञ्चारिवायुं ददातीति व्यानदाः वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः वरिवो धनं ददातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

अ॒ग्निस्ति॒ग्मेन॑ शो॒चिषा॒ यास॒द्विश्वं॒ न्य॑त्रि॒णम् । अ॒ग्निर्नो॑ वनते र॒यिम् ॥ १६ ॥

का० [१८, ३, १२] पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ आग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं सर्वमत्रिणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु यास उपक्षये लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपः अत्र मदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति [निरु० १०, ६] यास्कः । किञ्च अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

य इ॒मा विश्वा॒ भुव॑नानि॒ जुह्व॒दृषि॒र्होता॒ न्यसी॑दत् पि॒ता नः॑ । स आ॒शिषा॒ द्रवि॑णमि॒च्छमा॑नः प्रथम॒च्छद॑व॒राँ२॥ आवि॑वेश ॥ १७ ॥

का० [१८, ३, १२] षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति । अनुवाकशेषस्य य इमा विश्वेत्यारभ्य विहव्यो यथासदित्यन्तोऽष्टऽर्चं इत्यर्थः । भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडश त्रिष्टुभः । प्रजाः

संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन्नृषिः कथयति। यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि जुह्वत् संहरन् सन् न्यसीदत् निषसः स्वयं स्थितवान्। कीदृशः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः। होता संहाररूपस्य होमस्य कर्त्ता। सोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वलोकान् संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः। तथा चौपनिषदः। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्याद्याः। स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण बहुः स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपेण पुनःसिसृक्षारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवरूपेण प्रविष्टः। कीदृशः प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं छादयतीति प्रथमच्छत् छादयतेः क्विपि ह्रस्वः उत्कृष्टं रूपमावृण्वन् सन् प्रविष्टः। इच्छमान इतीषेरात्मनेपदमार्षम् सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इद सर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतेः॥ १७॥

कि स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित्कथासीत्। यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः॥ १८॥

अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह। लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण च चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते। स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं

निवासस्थानम् अचेतना निरधिष्ठाना: किमपि न कुर्वन्ति। स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम्। कथा क्रिया च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थ:। या हेतौ च छन्दसीति [पा० ५, ३, २०] किम: थाप्रत्यय: दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत्। यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जनयन् सन् महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि और्णोत् सृष्टे द्यावापृथिवी आच्छादितवान् ऊर्णु आच्छादने लङ् उपसर्गव्यवधानमार्षम् व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] वचनात्। कीदृश: विश्वं चष्टे स विश्वचक्षा: सर्वद्रष्टा अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद्द्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थ: ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक: ॥ १९ ॥

उत्तरमाह। एकोऽसहायो देव: विश्वकर्मा द्यावाभूमी जनयन् सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां सन्धमति धमतिर्गत्यर्थ: सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रै: पतनशीलै: अनित्यै: पञ्चभूतैश्च सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तै: पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थ: यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति सङ्गमयति जीवान् णिजन्तत्वं ज्ञेयम्। कीदृश: विश्वतश्चक्षु: विश्वत: सर्वतश्चक्षूंषि यस्य स:। विश्वतोमुख: विश्वतो मुखानि यस्य। विश्वतोबाहु: विश्वतो बाहवो भुजा यस्य ॥ उतापि च विश्वत: पादा

यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति [पा० ५, ४, १३८] पादस्यान्त्यलोपः। परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वाद्यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त इत्यर्थः॥ १९॥

किꣳ स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्॥२०॥

पुनरपि प्रश्नः। स्विदिति वितर्के तद्वनं किमास बभूव उ अपि च स वृक्षकः आस यतो वनाद् वृक्षाच्च विश्वकर्मा द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः निस्ततक्ष निस्तक्ष्यालङ्कृतवान् वचनव्यत्ययः न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति। लोके हि गृहादिनिर्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिद्वने कञ्चिद् वृक्षं छित्त्वा तक्षणादिना स्तम्भादिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः। किञ्च हे मनीषिणः! विद्वांसः! मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृच्छत तत्किम् भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यदध्यतिष्ठत् यत् स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत। कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत ऊर्णनाभिवदयमात्मारम्भण इति भावः॥ २०॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा। शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः॥२१॥

हे विश्वकर्मन्! हे स्वधावः! स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बुद्धौ हे स्वधावः! मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [८, ३, १] रुः हे हविर्लक्षणान्नवन्! ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि

धामानि या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि उतापि च यानि मध्यमा धामानि इमानि इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यजमानेभ्यः शिक्ष देहि द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः। क उपकार इति चेत् हविषि यजमानसम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन् सन् स्वयं यजस्व। वयं यजाम इति कथं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि स्वयं यजस्व। वर्धतेः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः। तन्वमित्यत्र वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वरूपाभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम्। मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ २२ ॥

हे विश्वकर्मन्! हविषा मद्दत्तेन वावृधानः वर्धमानो जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनुग्रहाय। किञ्च त्वत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुह्यन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु किञ्च इह यज्ञे मघवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम। स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ २३ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमि-

न्द्रमकृणोरवृध्यम्। तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत्॥ २४॥

द्वे ऋचौ व्याख्याते [८ अध्या० ४५, ४६ का०] ॥ २३॥ २४॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने। यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदिद् द्यावापृथिवी अप्रथेताम्॥ २५॥

का० [१८, ४, १३] चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन। अष्टर्चेन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः॥ यदा इत् यदैव पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः विभक्तिव्यत्ययः अन्तान् द्यावाभूम्योरन्तप्रदेशानददृहन्त दृढीकृतवन्त दृंहतेः रूपम्। आत् इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थे अनन्तरमेव द्यावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम्। तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं चक्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चितमेने एते द्यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनदजनयत् छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] आर्धधातुकत्वाच्छपि णिचो लोपः रोदस्योर्दार्ढ्यें वृष्टिं कुरुत इत्यर्थः। किं कुर्वन् नम्नमाने नममाने द्यावापृथिव्यौ स्तम्भयन्निति शेषः जगदनुग्रहाय रोदसी स्तम्भयन्नित्यर्थः। नमतेः शानचि नुगागमश्छान्दसः॥ २५॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक्। तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः॥ २६॥

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऋषयः ऋत्यक इति [पा० ६, १, १२८] प्रकृतिभावः । तान् परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एकमाहुः एकीभूतान् बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन सह सम्मदन्ति सम्मोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्मलोके इष्टभोगान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक् पश्यतीति संदृक् सम्यग्द्रष्टा विश्वकर्मदृष्टाः सुखिनो भवन्तित्यर्थः । कीदृशो विश्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः । आत् अपि च विहायाः नभोवद्व्यापकः यद्वा विशेषेण जहाति त्यजति विहायाः संहर्त्ता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्त्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः विभक्तेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो नः॑ पि॒ता ज॑नि॒ता यो वि॑धा॒ता धामा॑नि॒ वेद॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ । यो दे॒वानां॑ नाम॒धा एक॑ एव तꣳ स॑म्प्र॒श्नं भु॑वना यन्त्य॒न्या ॥२७॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति [पा० ६, ४, ५३] निपातः । यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद जानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहूनां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितैव

करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि सम्प्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा सम्प्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्त्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्ते इति भावः ॥ २७ ॥

त आयजन्त द्रविणᳬं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना । असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

ते पूर्वे ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभिमुख्येन ददुः द्रविणं भौमजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः न भूना न भूम्ना न बाहुल्येन मलोपश्छान्दसः किन्तु युक्त्या कामिवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः जरितारः स्तोतारः । ते के ये ऋषय इमानि भूतानि समकृण्वन् स्वादेः करोतेर्लङ् ये वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः असूर्ते असुभिः सप्तदशावयवैर्लिङ्गशरीरैरीरिता असूर्त्ताः असुपूर्वस्य ईर गतावित्यस्य छान्दस इडभावो निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषण्णाः निषण्णाः स्थिताः जस एकारः । लोका रजांस्युच्यन्त इति [निरु० ४, १९] यास्कः । कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] निपातः ॥ २८ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्याः परो देवेभि-

र॑सु॒रैर्यदस्ति॑ । कꣳ स्वि॒द्गर्भं॑ प्रथ॒मं द॑ध्र॒ आपो॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒मप॑श्यन्त॒ पूर्वे॑ ॥ २९ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्ययबाहुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति हृदीति शेषः यदीश्वरतत्त्वं हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः द्युलोकादपि दूरे तिष्ठति दिवो दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्शब्दः सान्तो दूरवाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्याः अपि दूरे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे दूरत्वं विलक्षणत्वम् सर्वजगद्विलक्षणत्वाद् गुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च स्विदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दध्रे दधिरे अधारयन् धाञो लिटि तङि प्रथमबहुवचनस्य लिटस्तझयोरेशिरेजिति [पा० ३, ४, ८१] इरेचि कृते तस्य इरयो रे इति [पा० ६, ४, ७६] रे-आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति चेत्यालोपे [पा०, ६, ४, ६४] दध्रे इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भे समपश्यन्त दृष्टवः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥२९॥

तमिद्गर्भं॑ प्रथ॒मं द॑ध्र॒ आपो॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒मग॑च्छन्त॒ विश्वे॑ । अ॒जस्य॒ नाभा॒वध्येक॒मर्पि॑तं॒ यस्मि॒न्विश्वा॑नि॒ भुव॑नानि त॒स्थुः ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दध्रे दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त सङ्गताः सम्भूय वर्त्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तत्राह । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभि-

वाजसनेयिसंहितामन्त्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

इति मन्त्राणां सूची समाप्ता।

अथ सर्वानुक्रमणिकोक्तं छन्दो दैवतमार्षम् ॥

अथातोऽश्छन्दोदैवतं गायत्र्या अग्नि-रुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापति-र्द्विछन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एक पदाया ब्रह्मा। सर्वा ऋच आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च। स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे-देवाः। कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः सम्प्राप्य मनसि देवतां ततो हविर्ह्यते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते। स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सोऽमुष्मिंल्लोके देवैरपीड्यते॥ तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः। मन्त्राणां देवता-ज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति॥ मन्त्रार्थ-

ज्ञानात् विधूतपाप्मा नाकमभ्येति ॥ न हि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन दैवतम्। श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाप्नुते फलम् ॥ १० ॥

अनादिष्टमध्वरादौ सवान्ते कर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः। सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयं सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्क्तमामैत्रायणीयं सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुरग्नाविष्णू गायत्री प्रायणीयेऽङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक् क्रये विश्वामित्रः सोमेऽनुष्टुप् आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्बृहती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती चतुर्विंशत्यहे शौनकायनः संवत्सरः शक्वरी अभिप्लवे षडहे मावर्णोऽर्धमासा मासाश्चातिशक्वरी पृष्ठ्ये षडहे सायकायन ऋतवोऽष्टिः अभिजिति प्रियव्रतो अग्निरत्यष्टिः स्वरसामसु सारस्वत्यापो धृति विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृतिः विश्वजिति सौभर इन्द्रः कृतिः गौ आयुषोर्वार्त्रिमिलिता-वरुणौ प्रकृतिः दशरात्र आचार्यौ विश्वे देवा आकृतिः दाशराग्निमे पृष्ठ्ये षडहे भाल्लवेयो दिशो विकृतिः छन्दोमेषु गौल्वायन इमे लोकाः संकृति दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिः महाव्रते शैखिनः प्रजापतिरुत्कृतिः उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दांसि सर्वाणि ॥ १२ ॥ ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः छन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्रवर्णाद्व्यञ्जनाद्विनियोगतश्च विज्ञेयाः। सम्मितच्छन्दो दैवतमार्षं च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते। ब्रह्मायज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा छन्दःपुरुषमेनोनिर्णोदनं शरीरे न्यसेत् तिर्यग्विकम्भमस्य ऊर्ध्वं वृत्तः तस्याक्षिणी गौतमभरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वाग्विः। गायत्रीं छन्दोऽग्निर्देवता शिरसि विन्यसेद्देवमेवोष्णिहं सवितारं ग्रीवास्वनूके बृहतीं बृहस्पतिम् बाह्वोर्बृहद्रथन्तरे द्यावापृथिवी मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रं श्रोण्योर्जगतीमादित्यम् मेढ्रेऽतिच्छन्दसं प्रजापतिम् पायौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ऊर्वोरनुष्टुभं विश्वान् देवान् अष्ठीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदां विष्णुम् प्राणेषु विच्छन्दसं वायुम् न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरच्छन्द आपो देवतेत्येवं सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमन्त्रः सम्पद्यते शापानुग्रहसमर्थो भवति प्राज्ञां तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्भयं विन्दते ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

मयो ब्रह्ममयस्तेजोमयोऽमृतमयः सम्भूयः ब्रह्मैवाप्येति । यस्मादिदं नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरोषिताय नाप्रवक्त्रेऽनुब्रूयादनेनाधीतेन चाप्रमादात् फलमवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञातेन ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् । आद्यं तु सप्तकं पादविशेषात्संज्ञाविशेषास्तानुक्तामन्त एवोदाहरिष्यामो विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहूनम् अपि त्रैष्टुभत्वेनोद्देशः तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ॥ १ ॥ प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा । त्रयः सप्तकाः पादनिचृन्मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृद्दशकश्चेद्यवमध्या यस्यास्तु षट्सप्ताष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा । द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति कृशीयसी ॥ २ ॥ द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुर उष्णिङ्मध्यमश्चेत्ककुप् । त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुप्न्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपीलिकमध्याद्यः पञ्चकास्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । चतुःसप्तकोष्णिगेव ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुप् । पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिः । जागतावष्टकश्च कृतिः । मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकामध्या । नवकश्चैकश्चेज्जागतः काविराट् । नववैराजत्रयोदशिनेष्टरूपा । दशकास्त्रयो विराडेकादशस्था वा ॥ ४ ॥ चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणी उरोबृहती स्कन्धोग्रीवी वा । अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा । चतुर्नवका बृहत्येव ॥ ५ ॥ पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पादा विराड्द्रऽका । अयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चाद्विपरीतावन्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिः अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यन्त्यौ चेत्संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥ षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्या वा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् । वैराजी जागती चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयो-

ऽष्टकाश्च विराड्रूपा। द्वादशिनस्त्रयो-ऽष्टकाश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकास्ततो ज्योतिः। चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती। मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या। स्याद्वौ दशकावष्टकास्त्रयः पंक्त्युत्तरा विराट्पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती

जागतपदा। षष्टिनस्त्रयः स्त्री च द्वौ महाव्रतो बृहती। अष्टकौ सप्तकः षट्को दशकौ नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः॥ माध्यन्दिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्यायः
